

Lars Anell SNS FÖRLAG

PÅ SPANING EFTER TILLVÄXTENS RÖTTER

– en essä om teori, praktik och sunt förnuft

PÅ SPANING EFTER TILLVÄXTENS RÖTTER

På spaning efter tillväxtens rötter

*– en essä om teori, praktik
och sunt förnuft*

Lars Anell

SNS FÖRLAG

SNS Förlag
Box 5629
114 86 Stockholm
Telefon: 08-507 025 00
Fax: 08-507 025 25
E-post: order@sns.se
www.sns.se

SNS – Studieförbundet näringsliv och samhälle – är ett fristående nätverk av opinionsbildare och beslutsfattare i privat och offentlig sektor. SNS vill genom forskning, bokutgivning och möten bidra till debatt och rationella beslut i samhällsfrågor.

På spaning efter tillväxtens rötter
– en essä om teori, praktik och sunt förnuft
Lars Anell
Första upplagan
Första tryckningen

© 2006 Författaren och SNS Förlag
Omslag: Sture Balgård
Omslagsfoto: ”Järn och kol”, målning av W. Bell Scott. Victoria & Albert Museum, London, UK/The Bridgeman Art Library
Sättning: RPform
Tryck: WS Bookwell, Finland 2006

ISBN 13: 978-91-85355-66-2

ISBN 10: 91-85355-66-6

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord 7

Kapitel 1 Klassisk visdom 11
Alltsedan Adam ... 14
Hundra år av tystnad 38
Tillväxt för full sysselsättning 46

Kapitel 2 Ekonomisk utveckling före kapitalism och demokrati 55
Greker och romare 57
Byråkratisk feodalism 62
Europa tar sats 69
Jordbrukets dominans 74
Städer och fjärrhandel 77
Malthusianism eller inte 89
Den första moderna marknadsekonomin 79

Kapitel 3 Den industriella revolutionens anatomi 99
Över hav och land 100
Handelsliberalisering 103
Ny kraft och energi 105
Kunskapslyftet 107
Kollektiv kompetens 112

Kapitel 4 När de rika länderna blev rika 117

Kapitel 5 Jakten på Solows restpost 123
Orsak och verkan 123
Regression och depression 129

Kapitel 6 De stora teorierna 141
Klimat och BNP 141
Demografi och tillväxt 144
De långa vågorna 146

	Kultur, normer och värderingar	150
	Tilltagande åderförkalkning	156
	Den institutionella ramen	161
	Information, äganderätter och spelregler	170
	Pengar och mat	178
Kapitel 7	Offentlig sektor, skatter och tillväxt	181
	Adams testamente	184
	Innan den offentliga sektorn blev offentlig – eller tvärtom	192
	En hundraårig expansion tar sin början	202
	Samband mellan tillväxt och offentlig sektor	207
	En möjlig modell	221
	Skatter – principer och praktik	223
Kapitel 8	Ekonomisk politik och tillväxt	231
	Har politik någon betydelse?	232
	Är tillväxt viktig?	235
	Jord, arbete och kapital	242
	Nationalekonomins grundbult	254
	Kultur och värderingar	259
	Marginalväljare och särintressen	264
	De nordiska välfärdsstaternas paradgren	274
	Vårt gemensamma vardagsrum	279
	Inte optimalt men ändå bättre	283
	Måste det löna sig att arbeta?	296
	Bibliografi	301
	Register	319

Förord

Alltsedan människan för tio tusen år sedan blev bofast och började odla jorden bestämdes de materiella villkoren för mycket lång tid av om skörden blev god eller inte. Sett över längre perioder förändrades den samlade produktionen inte alls. I väl organiserade riken klarade man i bästa fall att öka produktionen i takt med befolkningen och att lagra överskott från goda år till nödår. Före maskinåldern finns ett starkt samband mellan antalet invånare och produktionens omfattning.

Det finns många exempel på länder och regioner där produktionen per invånare låg högre än i omgivande territorier. I allt väsentligt gällde emellertid att en människa under sin livstid inte märkte eller förväntade sig att de materiella villkoren skulle förbättras. Under europeisk medeltid levde kvar en föreställning hämtad från antiken att det varit bättre förr. Möjligen inleddes en utveckling med en märkbar årlig ökning av bruttonationalprodukten (BNP) i de europeiska ”kolonierna” Australien, Kanada, Förenta staterna och Nya Zeeland på 1700-talet. Det är emellertid under 1800-talet som ett mönster av kontinuerlig tillväxt etableras i större delen av världen. Under ett halvsekel före första världskriget ökade BNP per capita med 1–2 procent per år i Europa, Nord- och Latinamerika, Japan, Australien och Nya Zeeland. Kapitalismens guldålder inträffade emellertid efter andra världskriget. Trots ekonomers profetior om depressionens återkomst inleddes nästan omedelbart en närmare trettio år lång ekonomisk expansion av en kraft och stabilitet som ingen dittills vågat drömma om. Alla som ville och kunde hade ett säkert arbete som gav en hyggligt tilltagen ökning av reallönen varje år.

Denna utveckling bröts mycket abrupt i mitten på 1970-talet och vi söker fortfarande en fullgod förklaring. Den utlösande faktorn var

sannolikt den första oljechocken 1973–74 men det räcker inte för att förklara varför OECD-länderna därefter inte kunnat nå en stabil tillväxt som ligger ens i närheten av rekordåren. Arbetslösheten i flera europeiska länder biter sig envist kvar på tvåsiffrig nivå.

Det finns framför allt i Europa en stark efterfrågan på ekonomisk tillväxtpolitik som leder till tryggare anställning. Europeiska unionens svar blev den så kallade Lissabonstrategin som fått sitt namn efter den plats där stats- och regeringscheferna i mars år 2000 beslutade att unionen inom tio år skulle bli ”världens mest konkurrenskraftiga och dynamiska kunskapsbaserade ekonomi”. Det målet är i dag mer avlägset än när beslutet togs, vilket kan bero på att få regeringar vidtagit de åtgärder strategin rekommenderar.

Syftet med denna skrift är att i all anspråkslöshet belysa faktorer som bidrar till tillväxt, ökad konkurrenskraft och därmed stabilare sysselsättning. Naturligtvis är det fåfängt att tro sig om att kunna presentera en lösning som undgått EU:s samlade expertis. En komparativ fördel har jag dock som inte är helt oväsentlig – jag har inga som helst förutfattade meningar eller politiska blockeringar. Min ansats är enkel. Man kan söka svar på många håll. De klassiska ekonomerna diskuterade rätt utförligt vad som bidrog till nationers välstånd. Bland dagens forskare finns ett starkt förnyat intresse för tillväxtfrågor, vilket lett till en uppsjö av teoretiska ansatser och försök att empiriskt testa hypoteser. Den historiska utvecklingen visar en rik provkarta på ekonomier som utvecklats mer eller mindre väl. Slutligen bör vanligt sunt förnuft få ett ord med i laget. I det följande skall vi söka värdera förment tillväxtpåverkande faktorer på grundval av alla dessa kriterier – vad sade de klassiska ekonomerna och vad har deras arvtagare att tillfoga i dag; vad kan vi lära av historien och hur ter sig slutsatsen i det sunda förnuftets obarmhärtiga dagsljus?

Ambitionen är att frilägga faktorer som otvetydigt bidrar till eller förhindrar ekonomisk tillväxt. Det handlar då om de som kvalificerar sig på basis av teori, beprövad historisk erfarenhet och sunt förnuft. Jag har också funnit det intressant att belysa samhörigheten mellan de klassiska ekonomernas teorier och de idéer som är levande i dagens debatt.

Undertiteln ”essä” är vald med eftertanke. Det handlar i alla avseenden om ett försök att bidra till en diskussion om centrala, politisk-ekonomiska frågor. Essän anses medge ett svängrum för personliga funde-

ringar, vilket dock inte får gå ut över kvalitetskrav och faktakontroll. Jag har – om än med svårighet – avstått från det slag av provocerande generaliseringar som en essä kan tillåta i förhoppning om att få slå följe med så många läsare som möjligt hela vägen. Däremot är jag rädd att det förekommer en del avvikelser från ämnet – och inte alltid förvisade till den rika undervegetationen av fotnoter. Dessa bör för övrigt läsas även av den som inte är intresserad av trivialkunskap.

Många är de som finner det onödigt eller till och med stötande att fundera över ekonomisk tillväxt. Till dem kan jag bara säga att det lyckligtvis finns många andra böcker att läsa. Detta är den bok jag ville skriva.

Jag vill tacka Bo Sandelin, Tuve Johannesson, Måns Lönnroth, Micha Sohlman och Gunnar Wetterberg för värdefulla kommentarer samt SNS förlagsredaktör Barbro Andersson för ett gott och uppfostrande samarbete. Självfallet bär jag själv det fulla ansvaret för den text jag slutligen stannat för. Jag har också översatt alla citat från icke svenska författare.

Stockholm i juni 2006

Lars Anell

Man skall inte lita på experter. Om du sätter
tilltro till doktorer finns det inget som är hälsosamt;
om du litar på teologer finns inget som är oskyldigt
och tror du på militären är vi ständigt i fara.
Alla dessa experter måste få sitt starka vin utspätt
med en ordentlig dos vanligt sunt förnuft.

Lord Salisbury

Vanligt sunt förnuft är inte så vanligt.

Voltaire

Tyrannens makt
har dock en gräns. Då den förtryckte mötes
av våld och vrånghet överallt och bördan
blir outhärdlig, sträcker han till sist
mot själva himlavalvet upp sin hand
och hämtar ned sin rätt, den eviga,
som hängt där uppe, oförytterlig
och oförstörbar liksom stjärnorna.

Friedrich von Schiller: Wilhelm Tell

Klassisk visdom

Det är kanske ett misstag att blanda vin, men gammal och ny visdom passar utmärkt tillsammans.

Bertolt Brecht i *Den kaukasiska kritcirkeln*

Ekonomi har fått sitt namn av ett grekiskt ord – *oikonomi'a* – som betyder hushåll. Den nationalekonomiska vetenskapen handlar om hur vi använder knappa resurser så att i förväg fastställda mål kan nås så effektivt som möjligt. Det är därför naturligt att förvänta sig att ekonomer i huvudsak ägnar sig åt att analysera hur denna hushållning på bästa sätt kan medverka till att den samlade produktionen ökar. Men tankekraften under de senaste 150 åren har mer ägnats åt att skärskåda de villkor under vilka det ekonomiska systemet kan falla i Paretooptimal dvala.

För Adam Smith rådde inget tvivel. Huvudmålet var att öka nationers välbefinnande och metoden var att öka arbetskraftens specialisering och tvinga bryggare, slaktare och bagare att konkurrera om konsumenternas gunst. John Stuart Mill diskuterade utförligt de lagar som styr produktionen och orsakerna till ”överlägsen produktivitet” (Mill 1965, s. 100–115), men erkände samtidigt att han inte var särskilt tilltalande av konkurrens. Han ogillade helt enkelt ”den livsstil som förespråkades av dem som menade att den normala situationen för människor är att slåss om att komma först” (a.a., s. 754).

Men efter Mill blev det tyst. Trots att produktionen ökade i en takt som motsade all konventionell visdom om avtagande marginalavkastning försvann frågan om tillväxt från nationalekonomins dagordning. Även om många funderade över de materiella framstegens moraliska värde så ”finns det knappast en enda rad skriven av en professionell ekonom mellan 1870 och 1940 som anger ekonomisk tillväxt som ett

önskvärt politiskt mål” (Arndt 1978, s. 13). Alfred Marshall, som 1890 sammanfattade tidens ekonomiska vetande på ett sätt som stod sig under första hälften av 1900-talet, framhöll att den fråga som trängde sig på handlade om möjligheten att ge alla människor ”en rimlig chans att leva ett fullvärdigt liv, befriade från den smärtsamma fattigdomen och de förlöande effekterna av hårt mekaniskt slit” (Marshall 1910, s. 4). Han menade att det var förhoppningen att bidra till detta som gav ”ekonomisk forskning dess huvudsakliga och högsta mening” (ibid.) men hans vetenskapliga gärning gällde i huvudsak mikroteori.

När Keynes under trettioårsdepressionen gav ut *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936) tog han sig naturligtvis an den stora tillväxtfrågan. Vilka åtgärder kunde vidtas för att åstadkomma ett fullt utnyttjande av nationens produktiva resurser? Men tillväxt som politiskt mål var för Keynes ett nödvändigt ont som vi måste leva med ännu någon tid innan vi kunde passera ”genom den ekonomiska nödvändighetens tunnel ut i dagsljuset” (Keynes 1963, s. 372). Det var för övrigt på 1930-talet som professionella ekonomer regelmässigt började ägna sig åt att definiera och mäta bruttonationalprodukten (BNP). Colin Clark var möjligen den förste som explicit talade om en årlig tillväxt av den reala inkomsten per individ när han 1936 gav ut *National Income and Outlay*.

Mycket snart efter andra världskriget hamnade ekonomisk tillväxt av flera samverkande skäl högt både på den politiska och akademiska dagordningen. Under 1940- och 1950-talen utvecklades ett antal tillväxtmodeller som fortfarande diskuteras. En av författarna konstaterade med en viss förvåning att ekonomisk tillväxt var ”ett begrepp som hade fått liten användning i nationalekonomisk teori” (Domar 1946). När Arthur Lewis 1955 publicerade *The Theory of Economic Growth* var han den förste på mycket länge som ägnade frågan om tillväxt en allsidig belysning.¹

Det är ett paradoxalt faktum att vi först efter diskussionen om överflödssamhället och allehanda domedagsprofetior har nått ett läge då flera av världens ledande ekonomer väsentligen ägnar sig åt att ana-

¹ Titeln på Lewis bok är emellertid vilseledande, vilket han är den förste att medge. Boken är varken ett försök att formulera en teori om ekonomisk tillväxt eller en översikt av olika teorier om tillväxt utan en diskussion om olika faktorer som bidrar till att produktionen växer.

lysera och utveckla teorier om ekonomisk tillväxt. Robert Lucas bekände i en artikel 1988 att när man väl börjat fundera på tillväxt så är det ”svårt att tänka på något annat” (Easterly 2002, s. 30). Jonathan Temple (1999) ställer i en översiktsartikel om de senaste decenniernas tillväxtforskning frågan om varför vissa länder blivit rika medan andra förblivit fattiga. ”Det är svårt att tänka sig en mer avgörande fråga att besvara för ekonomer.”

Historikern J.R. McNeill menar att den ekonomiska tillväxtens allt överställda prioritet ”var 1900-talets utan jämförelse mest betydelsefulla idé” (2003, s. 372). Paul Krugman vidgar perspektivet när han konstaterar att de ”för samhällsekonomin verkligen viktiga sakerna – de faktorer som påverkar de många människornas levnadsstandard – är produktivitet, inkomstfördelning och arbetslöshet” (Krugman 1990, s. 7). Om dessa tre parametrar utvecklas väl bör inte så mycket annat gå fel. Motsatsen gäller med än större kraft. Om arbetslösheten växer samtidigt som produktiviteten stagnerar är det svårt att få budgeten i balans. Om vi bortser från inkomstfördelningen – och det gjorde flertalet ekonomer tills det demokratiska genombrottet satte den på dagordningen – så sade Adam Smith ungefär samma sak som Krugman för mer än 225 år sedan. Ett lands välstånd bestäms av hur stor andel av befolkningen som är ”meningsfullt sysselsatt” och ”den skicklighet, omsorg och omdöme med vilket arbetet utförs” (Smith 1976, s. 10). Och allra viktigast är produktiviteten – den ”är inte allt, men på lång sikt är den nästan allt” (Krugman 1990, s. 7).

Trots detta massiva, nyvaknade intresse för ekonomisk tillväxt kan William J. Baumol i en nyligen publicerad bok hävda att han känner sig som pionjär när han söker förklara vad det är för specifika mekanismer i fria marknadsekonomier som ”frambringat tekniska innovationer som vi tidigare bara kunde drömma om” och därmed möjliggjort en ”fabulös tillväxt” under mycket lång tid (Baumol 2002, s. 4). Han har i den vetenskapliga litteraturen endast funnit fyra sidor i *Kommunistiska manifestet* (1848) och sex sidor i Joseph Schumpeters *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942) som explicit diskuterar denna fråga.

Alltsedan Adam ...

Adam Smith klargör redan i inledningen till *Folkens välstånd* att han i huvudsak är intresserad av de krafter som på sikt leder till att nationers välstånd ökar – och det är nog bra eftersom boken också handlar om en hel del annat.² I strikt mening formulerar inte Smith någon teori om tillväxt i ett sammanhang. Resonemangen, mönstret och delarna finns där emellertid i välталigt överflöd. Och det råder inget tvivel om att de centrala komponenterna utgörs av arbetskraftens specialisering, sparande för att finansiera en ökad mekanisering, vidgade marknader, teknisk utveckling och konkurrens.

Allra viktigast är att arbetskraften kan specialisera sig på enskilda moment i arbetsprocessen. Redan i bokens första mening slår Smith fast att ”den främsta förbättringen av arbetskraftens produktivitet och den större delen av den skicklighet, kompetens och det omdöme med vilka den organiseras och sysselsätts förefaller vara resultatet av arbetspecialisering” (Smith 1976, s. 13).

Denna idé var på intet sätt ny. Metoden att dela upp arbetsprocessen i enskilda moment hade på 1700-talet vunnit insteg i flera industrier. Smiths berömda exempel, där tillverkning av nålar (*pins*) skedde i arton steg, hade han uppenbarligen hämtat från de franska upplysningsfilosofernas *Encyclopédie* som kom ut 1755. Det är för övrigt till detta verk man får vända sig om man vill få reda på alla arton momenten. Den ekonom som först utvecklade tesen om arbetsspecialiseringens betydelse för produktivitet var sannolikt Sir William Petty i *Political Arithmetic* 1690.

Smiths resonemang är emellertid en aning märkligt. När han skall övertyga oss om effekterna av att en arbetare specialiserar sig på vart och ett av de arton momenten så jämför han med en ”arbetare som inte har utbildning för denna verksamhet ... eller vana vid de maskiner som används” (a.a., s. 14). Poängen är ju att människor utan några speciella färdigheter *blir* mer produktiva genom att specialisera sig.

Arbetskraftens produktivitet kan öka ytterligare genom att den maskinella utrustningen växer och förbättras. Och det kapital som krävs för dessa investeringar har

² Den fullständiga titeln på Adam Smiths mästerverk, som först utkom 1776, är *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* och hade i svensk översättning titeln *En undersökning av folkens välstånd, dess natur och orsaker*.

... sakta men säkert ackumulerats genom privat sparsamhet och godushållning av enskilda individer; genom deras övergripande, ihärdiga och målmedvetna ansträngningar för att förbättra sin egen situation. Det är dessa ansträngningar, skyddade av lag och fritt utövade på det sätt som är mest fördelaktigt, som har vidmakthållit den framgångsrika utvecklingen i England mot välstånd och förbättringar ... (a.a., s. 345).

Till det mest intressanta och framåtblickande i Smiths tillväxtteori hör hans syn på tekniska innovationer. Han lägger vikt både vid helt nya uppfinningar och det vi i dag kallar vardagsrationalisering. Specialiseringen på enskilda arbetsuppgifter ger i sig upphov till en fortgående rationalisering.

Uppfinningen av alla dessa maskiner som underlättar arbetet och minskar behovet av arbetskraft förefaller att ha sitt ursprung i arbetsfördelningen. Det är mycket mer sannolikt att människor hittar på lättare och mer effektiva sätt att nå ett mål när de koncentrerar hela sitt intresse på just detta än om de tvingas sysselsätta sig med allehanda ting (a.a., s. 20).

Han skönjer emellertid också framväxten av en klass av "filosofer eller män med håg för spekulativt funderande, vars sysselsättning innebär att inte göra något annat än att observera allting" och att de därigenom skaffar sig kompetens "att kombinera egenskaper hos de mest avlägsna och artskilda ting. Allteftersom samhället utvecklas, blir filosofiska och spekulativa aktiviteter, liksom all annan sysselsättning, den huvudsakliga och enda verksamheten för en särskild grupp medborgare" (a.a., s. 21).

Men dessa nya uppfinningar förbättras ytterligare när de börjar användas.

De första maskiner som uppfinns för att utföra ett visst arbetsmoment är alltid de mest komplicerade och efterföljande användare kommer vanligen på hur man med färre hjul eller färre rörelsemoment ... kan nå lika bra resultat på ett enklare sätt (citerad av MacFarlane 2000, s. 93).

Men allt detta kunde fungera väl endast om man förhindrade kapitalägarna att göra upp om priser och andra konkurrensvillkor bakom skråets lyckta dörr. Det är egentligen bara verkets omfattning som

hindrar oss från att se *Folkens välstånd* som en pamflett riktad mot merkantilism och skråväsende.³ Ett av de mest bekanta citaten från Smith lyder:

Människor från samma bransch träffas sällan, även om det bara gäller allmän samvaro eller förströelse, utan att konversationen leder till en konspiration mot det allmänna eller någon uppgörelse att höja priserna (Smith 1976, s. 145).

Därför, för att fortsätta med ett lika berömt citat,

... skall vi inte vänta oss att få vår middag tack vare slaktarens, bryggarens och bagarens välvilja utan till följd av att de söker främja sitt eget intresse (a.a., s. 26–27).

Slaktaren, bryggaren och bagaren kan tjäna sitt uppehälle endast om de tillgodoser konsumenternas önskemål. Detta är den bekanta osynliga hand som leder en affärsidkare att bidra till den allmänna samhällsnyttan även om detta inte var hans primära mål.⁴

Det är enkelt att se att arbetskraftens specialisering, utökad mekanisering av produktionen, fortgående tekniska förbättringar och konkurrens kan leda till ekonomisk tillväxt. Den faktor som avgör hur länge processen kan pågå är marknads omfattning och detta är ett skäl till att Smith var en varm förespråkare för global frihandel.⁵

Smiths skrifter präglas av en medryckande optimism men inte ens han kan tro på evig tillväxt. Kapitel III i *Folkens välstånd* bär den talande titeln ”Att specialisering av arbetsuppgifter begränsas av mark-

³ Mark Blaug (1968) hävdar att i detta avseende var angreppet rätt missriktat eftersom merkantilismen i stort sett var ett passerat stadium 1776 och skråväsendet aldrig var lika starkt i England som på kontinenten.

⁴ För tydlighets skull, men utan någon starkare bevisföring, lägger Smith till att när en individ med ledning av konkurrensens hårdhänta hand ”främjar sitt eget intresse så bidrar han ofta mer effektivt till samhällsnyttan än när han verkligen försöker göra det” (Smith 1976, s. 456).

⁵ Inte heller på detta område var Smith särskilt framgångsrik som pamflettist. Det var först på 1820-talet som den engelska regeringen på allvar började sänka importtullarna. Smith är så uppretad av importtullar att han övertygar sig själv om att smugglare egentligen, innerst inne, är ”i alla avseenden utmärkta medborgare om inte landets lagar hade gjort ett brott av något naturen aldrig avsett vara brottsligt” (Smith 1976, s. 898). Dock slutade han sin yrkeskarriär som hög tulltjänsteman och kunde då skyta med att han lyckades flerfaldiga tullinkomsterna.

nadens omfattning”. Till detta kom den fråga som skulle sysselsätta ekonomer allt framgent – lagen om minskande marginalavkastning. Smith menade att vinstnivån i dåtidens rikaste land, Nederländerna, hade blivit så låg att tillväxten helt stagnerat och att England snart skulle hamna i samma belägenhet.

Adam Smith tillhörde den första generation som kunde se sin egen levnadsstandard öka. Han hade förmånen att leva i en av Europas mest dynamiska regioner och kunde under sina sista tolv år som tullinspektör i Edinburgh observera utrikeshandelns starka expansion. Men inte mycket av denna dynamism speglas i hans skrifter. När Smith talar om ”alla dessa maskiner som underlättar arbete och minskar behovet av arbetskraft” (a.a., s. 343) så är alla hans exemplifieringar medeltida. Han talar om järn som smälts med träkol trots att koks redan hade börjat användas. Den sista versionen av *Folkens välstånd* som Smith själv reviderade kom ut 1784 men där finns inte ett ord om Kays flygande skyttel (patenterad 1733), James Hargreaves spinnmaskin (*Spinning Jenny* 1764–66), Richard Arkwrights vattendrivna spinnmaskin (1764–73) och Samuel Cromptons vidareutveckling till maskindrift.

Exempel på långt driven arbetsfördelning och specialisering existerade inom betydligt viktigare verksamheter än nåltillverkning. Redan på 1600-talet och tidigt 1700-tal fanns i England exempel på fabriksanläggningar inom textiltillverkning och järnbearbetning som sysselsatte hundratals arbetare. Framför allt hade man kommit i närheten av fabriksmässig produktion på varven både i Nederländerna och England.⁶

James Watt var en personlig vän till Smith. Efter utbildning till instrumentmakare i London 1755–56 hade han för avsikt att starta en verkstad i Glasgow men förhindrades av det fortfarande starka skræet. Dess makt utsträcktes inte till universitetsområdet och man kan tänka sig att det gav Smith betydande tillfredsställelse att medverka till att ge Watt en fristad och arbetsplats i den korridor där han hade sitt eget kontor. En av Watts första uppgifter blev att reparera universitetets modell av Newcomens ångmaskin. Denna revolutionerande uppfinning får ett kuriöst omnämnande i Smiths verk men inget sägs om

⁶ Upprustningen av den engelska flottan till att omfatta 105 linjeskepp inför sjuårskriget, som började 1757, gjorde Royal Dockyards till ”världens största industriarbetsplats som för att bygga och reparera fartyg sysselsatte tusentals människor” (Ferguson 2002, s. 35).

dess kommersiellt framgångsrika användning i kolgruvor.⁷ När han talar om i hur stor utsträckning arbetarnas prestationsförmåga ökat till följd av den tekniska utvecklingen säger han överraskande att det ”är onödigt att ge något exempel” (a.a., s. 19) trots att han i nästan alla andra sammanhang är synnerligen värtalig. Denna brist på framsyn är svår att förklara. Smith levde mitt i och var en del av den skotska upplysningen och många av hans samtida har vittnat om förändringar som skedde i accelererad takt. Han refererar själv ofta till att landets välstånd ökat under lång tid.

Till skillnad från många samtida och flera efterföljare menar Smith att ökad konsumtion är ett mål värt att sträva mot:

Konsumtion är det enda målet och syftet med all produktion, och producenternas intressen bör tillgodoses endast i den utsträckning det är önskvärt för att främja konsumenternas. Detta förhållande är så fullständigt självklart att det vore absurt att försöka bevisa det (a.a., s. 660).

Han underkänner också skråkorporationernas argument att de behövs för att se till att arbetet utförs med tillräcklig omsorg. ”Den verkliga och effektiva disciplin som styr en hantverkare är inte anvisningar från hans yrkeskorporation utan de krav hans kunder ställer” (a.a., s. 146).

Med denna inriktning kommer utvecklingen att leda till ”ett allmänt välstånd som når också människor på de lägsta trappstegen” (a.a., s. 22). Han tillfogar att ett lands rikedomar inte består i gods och guld utan bättre mäts i hur människor bor, äter och klär sig. Samtidigt ställer han sig tveksam till en utveckling mot masskonsumtion och han förvånar sig över människor som gläder sig över ”grannlåt och nipper (*trinkets and baubles*) mer lämpade som leksaker för barn än som övervägda mål för vuxna män” (a.a., s. 421). Han tror sig veta att människor som klär sig elegant och skaffar vackra möbler har ett ”nedrigt och själviskt sinnelag” (a.a., s. 349). Denna attityd delade han med flera samtida – Rousseau talade om bjäfs (*colifichets*) och Robespierre kallade småfolkets glädjeämnen ömkliga (*chétives marchandises*).⁸

⁷ Smith refererar till eldmaskiner (*fire-engines*), vilket var beteckningen för de allra första ångmaskinerna.

⁸ Överklassens omsorg om hur vanligt folk spenderar sina pengar kom till uttryck redan under antiken och medeltiden, blev ett bestående tema under den tid då masskonsumtionssamhället växte fram och lever kvar hos våra dagars nymoralister. En

På ett mindre emotionellt plan kan man tänka sig att Smith oroade sig för att konsumtionen skulle bli så hög att den förhindrade det sparande som behövdes för att finansiera kapitalbildningen. Det var inte lätt att omedelbart se att många av de produkter som blev tillgängliga för vanliga människor hade en starkt positiv effekt på produktiviteten. Historikern David S. Landes har särskilt lyft fram billig, tvättbar bomull och massproducerad tvål. Att människor kunde ha rena underkläder och hade råd att tvätta sig ofta ledde till att förekomsten av infektionssjukdomar minskade kraftigt. Resultatet var att fler människor orkade arbeta både bättre och mer. Landes pekar också på att franska observatörer konstaterade att det var konsumtionen snarare än kapitalbildningen som var motorn i den engelska ekonomin. Engelsmännen "hade blivit rika genom att konsumera" och skälet var att de, enligt markis de Biencourt, "haft förstånd att tillverka varor för vanligt folk snarare än för de rika" (Landes 1998, s. 222).

På hemmaplan framhöll Daniel Defoe, mer känd som författare till berättelsen om Robinson Crusoe, med särskild kraft att det var medelklassens starkt ökande konsumtion som gjorde det möjligt att massproducera allt billigare konsumtionsvaror. "Deras antal är inte hundratals, eller tusentals, eller hundratusentals, utan miljoner; och det är denna deras mängd som sätter sådan fart på hjulen i ekonomin" (*Wheels of Trade*, a.a., s. 221).⁹ Och denna utveckling tog också fart i de

modern representant är den bästsäljande amerikanske ekonomen George Gilder. Han sjunger den rena och råa kapitalismens lov i alla tänkbara tonarter men är djupt oroad över vinnarnas moraliska förmåga att förvalta sitt pund. Detta gäller framför allt unga svarta pojkar som blivit miljonärer som basketspelare men också spekulanter som köper guld, silver, mark och antikviteter. "Popsångare som vråker sig i pengar, rika basketbollspelare som är själva symbolen för rikedom för miljoner människor slutar ofta utblottade utan något som visar vad de åstadkommit" (Gilder 1981, s. 51). Hos Gilder är kapitalismen enbart blod, svett och tårar – och vi förväntas vilja ha det på det sättet. Han hade med fördel kunnat lyssna på en av sina idoler, Schumpeter, som trots sin begränsade entusiasm för demokrati insåg att det "kapitalistiska storverket inte i första hand är att förse drottningar med mer silkesstrumpor utan att medverka till att de kan köpas av fabriksarbeterskor för motvärdet till ett stadigt minskande antal arbetstimmar" (Schumpeter 1950, s. 67). Läsningen av Gilder påminde mig om en intervju jag såg för 10–15 år sedan i amerikansk teve. En ung svart collegespelare med en bakgrund i Chicagos South Side hade just signerat ett drömkontrakt med en NBA-klubb och snart skulle dollarmiljonerna börja rulla in. Den hurtfriske och gravt överbetalde reportern frågade den unge basketspelaren om han trodde att alla pengarna skulle förändra honom. "Det hoppas jag *verkligt*", blev det lika kloka som självklara svaret.

⁹ Denna tes får starkt stöd i ett modernt standardverk om konsumtionssamhällets framväxt: "På bara några generationer blev det möjligt för fler än någonsin tidigare att skaffa saker som förut förbehållits ett privilegierat fåtal, och för första gången kunde nästan alla resa legitima krav på att bli delaktiga" (Wood 2004).

amerikanska kolonierna redan före frigörelsen från moderlandet.

Adam Smith kan inte tävla vare sig med sin föregångare Richard Cantillon¹⁰ eller med sina efterföljare David Ricardo, John Stuart Mill och Alfred Marshall på det rent teoretiska planet – lyckligtvis, frestas man att lägga till. Han bygger inga teoretiska luftslopp med utgångspunkt i strikta antaganden. Resonemangen är mer vältaliga än precisa. Ändå går det lätt att frilägga en kraftfull tillväxtteori där kärnan är en ökad kapitalbildning som ”medger en förbättring av de maskiner och den utrustning som underlättar och påskyndar arbetet; eller en mer ändamålsenlig fördelning och specialisering på enskilda arbetsuppgifter” (Smith 1976, s. 343). Och dessa två drivkrafter driver på varandra. Den maskinella utrustningen ökar arbetarens prestationsförmåga och arbetsfördelningen stimulerar till nya tekniska framsteg. Samtidigt kan man inte befria sig från känslan att han egentligen är övertygad om att när regeringen håller sig på sin kant och skråväsendet eliminerats så utgör nyfikna och påhittiga människor en naturens egen tillväxtkraft som inte kan hejdas.

Det behövs inte mycket mer för att en stat skall utvecklas från den värsta form av barbari till högsta välstånd än fred, rimliga skatter och en tolerabel rättsordning; allt annat kommer till stånd när naturen får ha sin gång (citerad av MacFarlane 2000, s. 90).

Här knyter Smith an till en av de mest grundläggande idéerna i hans egen och den skotska upplysningens optimistiska filosofi – människans natur stod i samklang med naturlagarna. Inte ens om regeringen skulle försöka går det att stoppa utvecklingen. Smith försäkrar oss att

... varje individs naturliga strävan att förbättra sina levnadsförhållanden är en så stark drivkraft, när den får verka i frihet och säkerhet, att den ensam och utan något som helst stöd, inte bara är kapabel att lyfta ett samhälle till rikedom och välstånd, utan också överkomma de hundratals klåfing-

¹⁰ Det är osäkert om Cantillon föddes 1680 men däremot vet vi att han mördades 1734, troligen av sin betjänt. Om han fått leva och utveckla de tankar han presenterade i *Essai sur la nature du commerce en général* (postumt publicerad 1755) är det inte osannolikt att han i dag skulle betraktas som nationalekonomins fader.

riga hinder som kortsynta lagstiftare alltför ofta placerat i dess väg (Smith 1976, s. 540).¹¹

Det är bara hos människor vi finner dessa skapande krafter. Till skillnad från andra däggdjur har vi ”en särskilt lust att schackra, köpslå och byta en sak mot en annan” (a.a., s. 25). För övertydlighe- tets skull tillfogar Smith att en hund aldrig ”gör ett hederligt och övervägt byte av ett ben mot ett ben från en annan hund” (a.a., s. 26). Men – som andra redan påpekat – det är inte helt klart vad poängen är att byta ett ben mot ett annat.

Det är slutligen värt att notera att Smith konsekvent refererar till värdet av näringsfrihet, tillförlitliga lagar, effektiv administration och stabila institutioner. Dessa förhållanden kan inte enkelt kvantifieras och matas in i matematiskt krävande modeller. Det skulle därför dröja mycket länge innan de fick den plats de förtjänar i nationalekonomisk analys.

Thomas Malthus är den ekonom som gav historikern Thomas Carlyle alla skäl i världen att tala om ”den dystra vetenskapen”.¹² I dag refererar vi till Malthus i huvudsak inom den demografiska forskningen och då för att konstatera hur felaktigt hans påstående var att befolkningens geometriska ökningstakt, ställd mot produktionens aritmetiska, skulle tvinga oss till evig fattigdom. Men när Malthus publicerade *An Essay on the Principle of Population* 1798 tycktes han ha empirin på sin sida. Hade inte exakt detta hänt efter digerdöden? I flera länder hade 20–40 procent av befolkningen dött. På många platser fanns stora områden där ingen brukade jorden. Akut brist på arbetskraft gjorde att reallönerna ökade och jordräntan föll men inom några generationer var ordningen återställd. Den malthusianska fällan hade slagit igen. Föreställningen att fattiga arbetare förökade sig som ”möss i en lada” är för övrigt närmast axiomatisk inom nationalekonomin från Cantillon till och med Mill men utan instämmande från Smith.

Malthus blev starkt kritiserad från många håll men han fick ett oer-

¹¹ Denna kraftfulla sats finns i ett avsnitt om spannmålshandel. Ett nästan likalydande resonemang finns på s. 343.

¹² Carlyle använde uttrycket i ett föredrag om ”negerfrågan”, där han också anklagade nationalekonomin för att inte vara en glad (*gay*) vetenskap. Hans invändning handlade inte, som många tror, om att ekonomerna dömde större delen av mänskligheten till evig misär under en järnhård lönelag utan gällde det förhållandet att marknadskrafterna bröt sönder det patriarkala ståndssamhälle som Carlyle älskade.

hört vetenskapligt inflytande inte bara inom nationalekonomin. Charles Darwin säger i sin självbiografi att han läste *Essay on Population* ”för nöjes skull” samtidigt som han började sina systematiska studier av arternas utveckling och uppkomst och fick avgörande inspiration. ”Här hade jag alltså till sist hittat en teori som jag kunde använda” (Darwin 1958, s. 120).¹³

En annan idé som Malthus testamenterade till efterföljande generationer nationalekonomer är enkel och kraftfull. Om en produktionsfaktor är begränsad – i detta fall brukbar jord – så kommer marginalavkastningen successivt att minska. Så länge ny mark av god kvalitet kan tas i bruk kan produktionen hållas kvar på i stort sett oförändrad nivå genom att fler människor, hästar och plogar sätts i arbete. Så småningom måste mindre bördiga jordar tas i anspråk, vilket kräver mer intensiva insatser av arbete och kapital. När all åkermark tagits i anspråk kommer varje tillskott av arbetskraft, hästar och redskap att ge allt mindre tillskott till produktionen. Denna lag om avtagande marginalavkastning har spelat en central roll inom tillväxtteorin in i våra dagar. I dag har marginalavkastning en exakt definition. För 1800-talets ekonomer var det i lika hög grad en alldaglig observation som utvecklingen ständigt bekräftade.

En tredje idé som Malthus utvecklade men aldrig förklarade särskilt väl gick ut på att marknadsekonomin inte skulle klara att generera en efterfrågan som svarade mot utbudet av varor och tjänster (till ett pris som gav full täckning för produktionskostnaden). Orsaken var en kombination av att arbetarna erhöll en lön som var mindre än deras bidrag till produktionen medan de välbärgade grupper som tillgodojorde sig överskottet sparade alltför mycket. Den som mest energiskt ägnade sig åt att vederlägga tesen om kronisk underkonsumtion var den franske nationalekonomen Jean-Baptiste Say. Hans argumentering, som blev allmänt accepterad inom klassisk nationalekonomi, är känd under beteckningen SAYS lag. Det finns olika uppfattningar om vad denna lag exakt gick ut på men huvudbudskapet råder det inget tvivel om.¹⁴ Ersättningen till alla som deltar i produktionen utgör den

¹³ Även Darwins medupptäckare av arternas uppkomst, Alfred Russell Wallace, erkände sin tacksamhetsskuld till Malthus.

¹⁴ William J. Baumol (1977) har skrivit en bekant uppsats med titeln ”Say’s (at Least) Eight Laws, or what Say and James Mill May Really Have Meant” (Says [åtminstone] åtta lagar, eller vad Say och James Mill verkligen kan ha menat). James Mill var far till John Stuart Mill.

köpkraft som behövs för att efterfråga den mängd varor som framställts och de tjänster som löpande tillhandahålls. Produktionen genererar i denna mening sin egen efterfrågan.

Ofta görs en distinktion mellan Says *identitet* och *likhet*. En exakt identitet förekommer bara i ren bytesekonomi. Så snart pengar införs som bytesmedel uppkommer möjligheten att avstå från omedelbar konsumtion för att i stället spara – i madrassen eller på bank. Say och de andra ekonomer som gjorde hans lag till sin medgav att tillfälliga rubbningar ägde rum, men i det långa loppet måste ersättningar till ”produktionsfaktorerna” motsvara den köpkraft som behövs för att hålla hjulen igång. I ett av sina brev till Malthus förklarar Say att ”oberoende av hur stor mängd som produceras och den depressiva effekt det kan ha på priserna så räcker den kvantitet som produceras på ett område alltid för att sätta dem som medverkat i produktionen (*ses auteurs*) i stånd att förvärva den kvantitet som tillverkats på ett annat område” (Say 1996, s. 246) och ”ju fler som producerar, desto fler kan konsumera” (a.a., s. 282). Det är inte helt klart hur långa dessa perioder med överskottsproduktion kan vara. När Say, i ett tidigare brev till Malthus, tar sats för att tala om hur man skall komma tillrätta med problemen talar han om ”detta allmänna överskott som översvämmar världens alla marknader, till vilka oavbrutet transporterats varor som säljs med förlust” (a.a., s. 224). Detta låter ju inte som ett problem som rättas till i en handvändning.

Det har hävdats att Keynes och andra på ett otillåtet sätt förenklade Says teorier för att lättare kunna kritisera dem. Men det är svårt att frigöra sig från intrycket att kärnan i Says budskap är att produktionen skapar sin egen efterfrågan. I det första brevet till Malthus säger Say sålunda att lösningen på ovannämnda problem, att ”vissa varor inte säljs ... beror ... på att andra varor inte produceras” ty ”det är enbart genom att producera som man skapar avsättning för det som produceras” (a.a., s. 225). I ett annat sammanhang förklarar Say att när köpmännen klagat över att efterfrågan är otillräcklig bör svaret bli att ”försäljningen inte går så bra därför att man inte producerar tillräckligt med varor med vilka man kan köpa de varor som jag tillverkar ... Man köper dessa varor med värdet av de andra varor som tillverkas samtidigt” (a.a., s. 131). Med denna utgångspunkt blir Says tillväxtteori ganska rätlinjig. Det gäller att producera så mycket som möjligt. Endast naturen sätter gränser. ”Det finns bara en väg till framgång; det

är att producera, antingen med egen arbetskraft eller genom att sysselsätta det kapital och den jordbruksmark man äger ... ju fler som producerar desto fler kan konsumera” (a.a., s. 282).

Say har lika stark tilltro som Adam Smith till de dynamiska effekterna av mekanisering och arbetsdelning. Han hänvisar i sitt huvudverk *Traité d'économie politique* (1841) till Smiths nåltillverkning men i andra sammanhang lyfter han fram ett långt mer imponerande exempel – framställningen av spelkort som kan delas upp i inte mindre än 70 moment. Say har själv sett en fabrik med trettio anställda som tillsammans producerade 15 500 kort per dag – alltså mer än 500 per arbetare. En person som ensam utförde alla momenten skulle klara två spelkort per dag. Arbetsfördelningen, som för övrigt när marknaden växer kan drivas ännu längre, innebär alltså mer än en 250-faldig ökning av produktionen. Dessa enorma produktivitetsvinster sänker priset på en lång rad produkter som tidigare var förbehållna ett fåtal och banar väg för ett masskonsumtionsamhälle.

Say ser inga faror med den fortgående mekanisering han själv tillämpat under en kort tid som framgångsrik entreprenör i textilbranschen. Arbetare som friställs på ett område har kvar hela sin arbetsförmåga. Antalet anställda är högst i de länder där mekaniseringen av produktionen nått längst, hävdar Say. Strukturuomvandlingen är nödvändig och kommer att ske gradvis eftersom nya, komplicerade maskiner är dyra att framställa. Say accepterar Ricardos resonemang om svårigheterna att öka jordbruksproduktionen i takt med en växande befolkning (se sidorna 29–30). Ökade kostnader för livsmedel kan därför tillsammans med skatter – som i Sajs värld så gott som alltid är av ondo – bromsa utvecklingen. Han tillbakavisar emellertid föreställningen om att löner och vinst står i ett mekaniskt motsatsförhållande och pekar på att de lägsta lönerna erbjuds av de företag som går sämst. Inte heller ser Say någon risk för att vi är på väg mot en stationär ekonomi.

Say återkommer ofta till entreprenörens roll och betonar framför allt hans förmåga att samordna, bedöma risker och hantera osäkerhet:¹⁵

¹⁵ Möjligen var Richard Cantillon i *Essai sur la nature du commerce en général* den förste ekonom som diskuterade problemet med osäkerhet.

Jag vill understryka att den industriella entreprenören är den centrala aktören på produktionsidan. De övriga momenten är helt klart oundgängliga för tillverkningen, men det är entreprenören som sätter igång det hela, som trycker på startknappen och tillägnar sig förädlingsvärdet. Det är han som bedömer vilka behov som föreligger och hur de skall tillgodoses, och värderar tillgängliga medel mot målen; således, hans förnämsta kompetens är omdömesförmåga. För egen del behöver han inte ha vetenskaplig kompetens så länge han kan anställa andra som har det, han kan undvika att själv delta i det fysiska arbetet om andra kan utföra det men han kommer aldrig ifrån att behöva fatta avgörande beslut på basis av sin omdömesförmåga (Say 1996, s. 30–31).

När Say ställer frågan om varför vissa länder är rikare än andra blir svaret ett cirkelresonemang. Varför har man på vissa håll drivit mekanisering och arbetsdelning längre än i andra regioner? Svaret blir helt enkelt att ”dess invånare har bättre förstått att utnyttja sina produktiva krafter (*fonds productifs*)”, (a.a., s. 345).

Says lag blev, på gott och ont, ett bärande element i klassisk nationalekonomisk doktrin under lång tid och flera efterföljare vidareutvecklade hans analys av entreprenörens centrala roll. I övrigt fick han föga betydelse för utvecklingen av nationalekonomins huvudfärd – och det berodde inte på att han skrev på ”fel” språk. Han blev mycket snabbt populär bland amerikanska politiker. Hans verk översattes från 1821 och användes som läroböcker vid amerikanska universitet tills Mills *Principles of Political Economy* tog över. I en rad avseenden är Say en mer modern ekonom än Ricardo och Mill. Även om han aldrig helt kan befria sig från samtidens konventionella visdom beträffande arbetsvärdeläran så kommer han mycket nära dagens syn på varors värde och pris. I en serie populära föreläsningar ställer han frågan om varför vi vill förvärva något. Självfallet därför att vi har bruk för varan i fråga – ”låt oss kalla detta nytta (*utilité*) ... den egenskap som gör en sak åtråvärd” (a.a., s. 102).

Jag menar att vi kan utgå ifrån att den huvudsakliga grunden (*premier fondement*) för det värde (*valeur*) som vi ger varor, det pris vi åsätter dem, är deras nytta, den förmåga de har att vara till nytta, möjligheten att tillgodosse våra behov, falla oss i smaken, smickra vår fåfänga; ty allt detta handlar om behov, allt som skiljer är behovens intensitet (a.a., s. 102).

I ett annat sammanhang är språket ännu klarare. ”Det är en saks nytta (*utilité*) och inte dess produktionskostnader (*les frais de production*) som avgör dess värde” (a.a., s. 428).

Say inser, till skillnad från Smith, värdet av tjänster, framför allt transporter, och är tilltalande fri från moraliserande över människors val av konsumtion. Han vidareutvecklar problemet med särintressen; diskuterar problem förknippade med osäkerhet; klargör varför en stationär ekonomi inte är nära förestående och inte heller önskvärd och betraktar själva idén att hitta en absolut värdemätare som illusorisk. Han har också en nyanserad syn på behovet att investera i vetenskaplig forskning. Mer än någon av sina samtida inser han den oerhörda betydelse som ny teknik kunde ha för ekonomins utveckling. Men, framhåller Say, kunskap ”cirkulerar lätt och snabbt från ett land till ett annat. Och forskare har själva ett intresse av att den sprids; ty det är genom denna utbredning som de hoppas bli rika, eller, vilket är ännu viktigare, öka sitt anseende. Av detta skäl kan ett land som satsar begränsade resurser på forskning, ändå utveckla sin industri till högsta nivå genom att dra nytta av den information som kan inhämtas från utlandet” (Say 1841, s. 81).

Say var ett barn av den franska revolutionen och upplysningen. Han medverkade i början av sin karriär i Mirabeaus *Courrier de Provence* och var en tid medlem av Napoleons tribunal.¹⁶ Vid sidan av sin verksamhet som textilfabrikör engagerade han sig i arbetet på att utveckla Frankrikes transportinfrastruktur. Det är därför inte förvånande att han starkt pläderade för att nationalekonomin borde utvecklas till en vetenskap av praktisk nytta för politiker och företagare. Men nationalekonomerna valde Ricardos metodologiska stadga framför Says ostyriga nyfikenhet.

Den ekonom som dominerade scenen efter Adam Smith var alltså Malthus gode vän och trätobroder David Ricardo. Om honom har det sagts att han formulerat nationalekonomins enda icke-triviala tes och då avses teorin om komparativa fördelar inom internationell handel. Hans beundrare – och de är många – vill nog hävda att han lägger grunden för nationalekonomins ledande ställning inom samhällsvetenskaperna, medan belackarna menar att han inleder den utveckling

¹⁶ Detta hindrade emellertid inte Napoleon från att förbjuda Says huvudverk *Traité d'économie politique* när det kom ut 1803.

som avskärmar teorin från verklighetens livgivande syre. Medskyldig i detta företag var i hög grad Nassau Senior som i *Outline of the Science of Political Economy* (1836) formulerat flera av de välkända antaganden som gör det möjligt att bygga logiskt oantastliga modeller av en komplex verklighet.

En av dem som beklagade både Says och Ricardos inflytande på nationalekonomins utveckling var Keynes (1936):

Ricardos fullständiga seger är både kuriös och obegriplig. Det måste ha berott på att doktrinen innehöll flera tilltalande drag som råkade passa den miljö i vilken den utvecklades. Att den ledde till slutsatser som helt stred mot vad en normal utbildad person förväntade sig bidrog, förmodar jag, till dess intellektuella anseende. Att dess budskap, omsatt i praktiken, var strängt och ofta motbudande, ökade dess dygd. Att den utformades för att bära upp en omfattande och logiskt konsistent överbyggnad, gav den skönhet. Att den kunde förklara mycken social orättvisa och uppenbar grymhet som ett nödvändigt inslag i utvecklingsprocessen, och att försök att ändra denna tingens ordning skulle göra mer skada än nytta, befäste dess auktoritet. Att den gav ett mått av legitimitet åt den individuella kapitalistens frihet att tjäna pengar, bidrog till att den fick stöd från de dominerande krafter som bar upp samhällsordningen (s. 32–33).

Ricardo var inte akademiker. Han var i hög grad en praktiker som i egenskap av börsjobbare och spekulant med tiden blev synnerligen välbärgad. Hans teoretiska huvudintresse gällde fördelningen av inkomster mellan jordägare, kapitalister och arbetare. I ett brev till Malthus skrev Ricardo 1820:¹⁷

Du menar att nationalekonomi (*Political economy*) är en undersökning av välståndets orsak och natur: Jag håller före att det snarare bör kallas en undersökning av de lagar som bestämmer hur den ekonomiska verksamhetens resultat fördelas mellan de klasser som bidrar till dess frambringande. Ingen lag kan läggas fast vad gäller kvantitet, men en rimligt säker lag kan fastställas med avseende på fördelning (Ricardo 1971, s. 15–16).

¹⁷ Malthus hade i ett brev till Ricardo talat om "orsakerna till nationers välstånd och fattigdom – den stora uppgiften för all verksamhet inom nationalekonomin".

Utan kunskap om villkoren för hur denna fördelning kommer till stånd kan vi inte förstå ”den effekt utvecklingen av välståndet har för vinster och löner” (a.a., s. 49).

En grundbult i Ricardos ekonomiska system är idén om att en varas bytesvärde avgörs av den *kvantitet* arbete som behövs för att framställa den.¹⁸ Många försök har gjorts genom åren att nå fram till en mer välvillig tolkning. Marshall medger sålunda att Ricardo inte alltid är lätt att förstå men lyckas ändå övertyga sig om att han tog hänsyn både till arbetsinsatsens skiftande kvalitet och kapitalintensiteten. Det går förvisso att hitta spridda uttalanden i den riktningen men ser man till helheten råder det inget tvivel om att Ricardo var anhängare av en strikt arbetsvärdelära.¹⁹

Det första avsnittet i kapitlet ”Om värde” i Ricardos huvudverk *Principles of Political Economy and Taxation* bär den talande titeln ”En varas värde, eller den kvantitet av någon vara som den kan bytas mot, beror på den relativa kvantitet arbete som går åt för att framställa den, och inte den större eller mindre ersättning som betalas för detta arbete”. Det gäller inte bara det arbete som är direkt engagerat i slutproduktionen utan också det som är nedlagt i de maskiner och verktyg som används. I ett exempel där strumpor är slutprodukten nämns inte bara färgare, vävare och spinnare utan också sjömän och forkarlar som medverkat till att transportera råvaran liksom ingenjörer och smeder som medverkat till att utveckla produktionsutrustningen.

Det är förvisso sant att Ricardo medger att såväl kapital som arbets kvalitets påverka en varas värde, men i det långa loppet är förändringar av dessa faktorer så gradvisa att man kan ta kvantiteten arbete som ett gott approximativt mått. Han anser sig därför kunna utgå ifrån att ”alla stora variationer som inträffar beträffande det relativa värdet av varor orsakas av den större eller mindre mängd arbete som från tid till annan behövs för deras produktion” (Ricardo 1971, s. 78). I den följande framställningen tillämpar Ricardo en strikt arbetsvärdelära och det är omöjligt att komma ifrån intrycket av att han behöver denna förenkling för att staga upp sin teori.²⁰

¹⁸ Med ett självfallet undantag för varor som inte kan produceras i större mängd, till exempel tavlor av döda konstnärer.

¹⁹ Strikt i den meningen att arbetskvantiteten *genomgående* blir åtminstone ett approximativt mått på en varas bytesvärde.

²⁰ Jag hoppas att ingen läsare finner denna fråga så viktig att hon eller han frivilligt läser kapitlet ”Om värde” (*On value*).

Under Ricardos livstid (1772–1823) hade den brittiska ekonomin nått ett stadium av självbärande tillväxt, och det råder inget tvivel om att han ser kapitalackumuleringen som den avgörande drivkraften. På flera ställen refererar han till förbättringar av produktionsutrustningen (*improvements of machinery*), men till skillnad från Smith går han aldrig närmare in på de krafter som styr teknisk utveckling. Inte heller diskuterar han annat än i förbigående de institutionella förhållanden som spelar en central roll i till exempel Smiths och Mills analys.

En ständigt fortgående kapitalackumulering är hos Ricardo närmast en självklarhet så länge vinstnivån är tillfredsställande. Smith hade pekat på risken för att kapitalet skulle bli så omfattande att jakten på möjliga investeringar skulle pressa vinsterna. Denna risk avvisar Ricardo. Även om det kapital som sysselsätter arbetare (*funds for the maintenance of labour*) skulle fördubblas, tre- eller fyrfaldigas skulle det inte dröja länge innan man kunde ”skaffa fram det erforderliga antal händer som kan sysselsättas av detta kapital” (a.a., s. 290).²¹ Det enda hotet mot vinstnivån är stigande löner:

Det kan inte nog ofta upprepas att vinster beror på löner; inte nominella löner; inte på det antal pund som årligen betalas till arbetaren utan på det antal dagar som krävs för att erhålla dessa pund (a.a., s. 161).

Ricardos stränga schema ser ut som följer. Kapitalackumuleringen driver tillväxten och kan fortgå så länge lönerna inte stiger för mycket. Och det

... naturliga priset på arbetskraft är det pris som är nödvändigt för att arbetaren ... skall kunna överleva och fortplanta sig (*perpetuate their race*) utan att deras antal vare sig ökar eller minskar (a.a., s. 115).

Tyvärr leder folkökningen till att allt sämre jordar måste tas i anspråk, vilket innebär att det krävs en större kvantitet arbete för att producera de varor som arbetarna konsumerar.²² Denna utveckling kan fördröjas

²¹ Man slås ständigt av de klassiska ekonomernas, och särskilt Mills, föreställning om i vilken takt befolkningen kan öka eller minska.

²² Vanligen använder Ricardo och andra begreppet *necessaries*, vilket anger att det handlar om den konsumtion en normal arbetarfamilj behöver för att överleva, men ibland talar han om att lönen anpassas till ”de behov och vanor som folk tillägnat sig” (a.a., s. 118).

genom framsteg inom agronomi eller import som förbilligar arbetarnas konsumtion men den kan aldrig slutgiltigt hejdas. Så småningom kommer utvecklingen att stagnera men det är oklart hur nära förestående detta stadium är.

I den tredje utgåvan av *Principles*, som kom ut 1821, lade Ricardo till ett märkligt kapitel "Om produktionsutrustning" (*On Machinery*). På basis av ett räkneexempel, där en kapitalägare bestämmer sig för att utnyttja halva arbetsstyrkan under ett år för att framställa en maskin medan de övriga fortsätter att producera nödvändighetsvaror, kommer han fram till att en kraftig ökning av kapitalintensiteten mycket väl kan få

... negativa effekter för arbetarklassen, eftersom en del av den blir utkastad i arbetslöshet och en del av befolkningen blir överflödigt i förhållande till det kapital som behövs för att sysselsätta den (a.a., s. 382).²³

Arbetarnas motstånd mot arbetsbesparande maskiner är alltså inte bara lätt att förstå utan också ekonomiskt korrekt. Men Ricardo tycks rygga för sina egna slutsatser och tar nästan omgående tillbaka hela resonemanget – för att hamna i en viktig och korrekt slutsats när det gäller den långsiktiga utvecklingen. Han påpekar först att exemplet illustrerade vad som skulle kunna hända om kapitalet ökade plötsligt och dramatiskt. I verkligheten sker kapitalackumuleringen långsamt och gradvis och då finns föga anledning till oro. "Efterfrågan på arbetskraft kommer att öka parallellt med en ökning av kapitalstocken men inte i proportion till kapitalets tillväxt; förhållandet mellan arbete och kapital kommer successivt att minska" (a.a., s. 387).

De tre ekonomerna Thomas Malthus (1766–1834), David Ricardo (1772–1823) och Jean-Baptiste Say (1767–1832) var jämgamla. Keynes beklagade att det blev Ricardo som lade grunden för den utveckling av nationalekonomin som J.S. Mill förde vidare under 1800-talet. Han menade att det hade varit bättre om Malthus fått ange färdriktningen. Min tro är att nationalekonomin skulle ha blivit en mer dynamisk och frimodig vetenskap om Says mindre rigorösa men mer praktiskt inrik-

²³ Detta är ett av få tillfällen då en klassisk ekonom talar om en arbetslöshet av annat än tillfällig natur. (Se dock även Marshall 1910, s. 44.) Det är också intressant att Ricardo talar om att "kastas ut i arbetslöshet".

tade program fått dominera.

Efter Ricardo tog John Stuart Mill vid. Hans *Principles of Political Economy*, som kom ut för första gången 1848, blev under ett halvsekel den dominerande sammanfattningen av nationalekonomisk doktrin och användes ännu år 1900 som lärobok i grundkursen vid amerikanska och brittiska universitet. Mill intresserar sig främst för produktion och fördelning. Det är på dessa områden han gör anspråk på att föra vetenskapen framåt. Den viktiga skillnaden mellan dessa två områden är att produktionsfären styrs av lagar och villkor som snarast har karaktär av "fysiska fakta. De är inte fritt valbara eller godtyckliga" (Mill 1965, s. 199), medan människor relativt fritt kan besluta hur produktionen skall fördelas. Beträffande värdeläran konstaterar han sålunda att det "lyckligtvis inte finns något . . . som undertecknad eller någon framtida författare ytterligare behöver klargöra; teorin på detta område är fullbordad" (a.a., s. 456). Vad som återstår är att tillämpa dessa insikter och den läsare som följer med på färden kommer att bli "rikligen belönad". Med hjälp av en grundlig förståelse av värdeteorin blir det nämligen möjligt att "lätt och snabbt . . . få grepp om de återstående problemen inom nationalekonomin" (ibid.).

Mills pretentioner är inte helt oberättigade. Hans analys av hur utbud och efterfrågan etablerar en varas marknadspris eller bytesvärde lämnar inte mycket i övrigt att önska och i diskussionen om internationellt handelsutbyte kommer han nära en definition av begreppet elasticitet. Men utbud och efterfrågan "avgör värdet" endast för "varor som inte kan produceras i obegränsad mängd" (a.a., s. 475). Så snart vi talar om den helt dominerande mängd varor som kan odlas på fälten eller massproduceras i fabrik, delar Mill Ricardos uppfattning att kvantiteten arbete bestämmer den produktionskostnad som tillsammans med gängse vinst blir varans naturliga pris. Där Ricardo diskuterade de fraktioner av arbete i tidigare produktionsled som skulle ingå i en strumpas bytesvärde, funderar Mill på hur vi skall väga in smedens arbete med plojen i brödpriset.²⁴ Mill säger sig vara helt överens med Ricardo på denna punkt men söker ändå precisera denna samstämmighet. En självklarhet – som Ricardo försiktigtvis tar för given – är sålunda att en varas bytesvärde bestäms av den kvantitet ar-

²⁴ Man har full förståelse för Mills kommentar: "Att uppskatta det arbete som krävs för att framställa varje enskild vara är därför långt ifrån en lätt uppgift" (a.a., s. 32).

bete som erfordras när produktionen äger rum med högsta effektivitet. Slutsatsen är exakt lika approximativ som hos Ricardo. Produktionskostnaden bestäms av mängden arbete ”i så avgörande utsträckning att det nästan är den enda faktorn” (a.a., s. 477).

Mill för en sammanhållen diskussion om de faktorer som bidrar till tillväxt på två ställen i *Principles*. I ett första avsnitt (kapitel VII i del I ”Om produktion”) diskuterar han orsaker till att vissa länder så uppenbart är rikare och mer välmående än andra. Det första givna skälet handlar om ”av naturen givna fördelar” (a.a., s. 100). En annan faktor är ”högre arbetsproduktivitet” (*greater energy of labour*, a.a., s. 102) men här gäller snarast motsatsen till naturens gåvor. Som alltid när Mill behandlar människors arbete tar moralpredikanten över. Det ”är svårigheter, inte underlättande omständigheter, som föder kroppslig och mental energi” (ibid.). En tredje faktor handlar om att ”utveckla och använda verktyg och produktionsutrustning” (a.a., s. 106).

Under rubriken ”Överlägsen kunskap och allmän pålitlighet i samhället i stort” nämner Mill både arbetarnas kunskapsnivå och det vi nu i Putnams och Fukuyamas efterföljd kallar socialt kapital.²⁵ I ett avsnitt om ”överlägsen säkerhet” (a.a., s. 112) finns mycket av det vi numera diskuterar inom den så kallade institutionella skolan – säkerhet till liv och lem, möjligheten att tillgodogöra sig avkastningen på egendom och effektiv tvistlösning. Och Mill tillfogar naturligtvis att det lika mycket handlar om det skydd staten ger som behovet att skydda sig mot staten.

Efter denna uppräknig hänvisar Mill till Adam Smiths nåltillverkning, inklusive referensen till den misslyckade egenföretagare som saknar ”utbildning för denna speciella hantering” (a.a., s. 122) och till Says spelkortstillverkning. Arbetsfördelning är ”en huvudsaklig orsak till överlägsen produktivitet” (a.a., s. 116) i de rika länder vars stora marknad tillåtit denna utveckling.

Mills inställning till kapitalets roll är oklar i flera avseenden. Att industrins utveckling ”begränsas av kapitalmängden” (a.a., s. 63) anser han vara så uppenbart att det inte behöver bevisas. Men samtidigt sak-

²⁵ Det kan vara värt att notera att problemet med välbetalda advokater som skapar de problem de får betalt för att lösa tydligen fanns redan på Mills tid. ”De otillständigt överbetalda advokater, till den del deras insatser inte föranleds av svagheter i rättssystemet, som de själva medverkat till, behövs och efterfrågas i huvudsak till följd av mänsklighetens brist på ärlighet” (a.a., s. 110).

nar kapital egen produktivkraft (*productive powers*) – en egenskap som endast tillkommer arbete och naturtillgångar (*appropriate natural objects*), varmed avses jordbruksmark, gruvor och vattenkraft.²⁶ Och kapitalets roll blir därför märkligt passiv:

Vad kapital bidrar med i produktionsprocessen är att tillhandahålla de skyddande byggnader, verktyg och material som arbetet erfordrar, och att förse arbetarna med mat och andra förnödenheter under produktionsprocessen (a.a., s. 55).

Möjligen kan verktyg och maskiner tillerkännas produktiv kraft eftersom de ”samverkar med arbetskraft” (a.a., s. 63). Samtidigt prisar Mill storföretag som nått sin höga produktivitet tack vare en avancerad maskinpark och långt driven arbetsfördelning.²⁷

När Mill på nytt tar sig an frågan om tillväxt – i det korta kapitel som inleder del IV om ”Hur samhällets utveckling (*progress*) påverkar produktion och distribution” – menar han att det nu är fråga om att lägga ”en dynamisk teori till vår jämviktsteori” (a.a., s. 705).²⁸ Det handlar helt enkelt om att frilägga och förklara de krafter som medverkar till att nationens materiella välstånd, utan egentliga avbrott, ökar år från år och från en generation till nästa. Först kommer de vetenskapliga framsteg som sker i allt snabbare takt. Tack vare ”praktisk påhittighet omvandlas . . . fysisk kunskap . . . till fysisk kraft” (a.a., s. 706). Steget från uppfinning till praktisk tillämpning blir allt kortare. Baumol hävdar att denna period reducerades från i genomsnitt 33 år i slutet av 1800-talet till 3,4 år 1967–86 (Baumol 2002, s. 76). Mill nöjer sig med att peka på den elektromagnetiska telegrafan där den vetenskapliga teorin blivit tillämpad verklighet inom bara några få år.

²⁶ Mill inleder det första kapitlet i del I med att konstatera att ”förutsättningarna (*requisites*) för produktion är två: arbete och naturtillgångar” (a.a., s. 25), men 128 sidor senare är ”de väsentliga förutsättningarna för produktion . . . tre: arbete, kapital och naturtillgångar (*natural agents*); begreppet kapital inkluderar alla externa och fysiska tillgångar (*requisites*) som frambringats genom arbete, begreppet naturtillgångar syftar på dem som inte frambringats på detta sätt” (a.a., s. 153).

²⁷ Mills preferens för stora företag gäller enbart tillverkningsindustrin. Inom jordbruket kan arbetsfördelningen inte drivas så långt att det väger upp nackdelen att inte själv få tillgodogöra sig hela resultatet av ens arbetsinsats. Mills argumentation för småjordbruk är kompromisslös.

²⁸ Er tillgivne författare måste tillstå att han inte är helt klar över den *analytiska* skillnaden mellan de två avsnitt där tillväxt behandlas i sammanhållen form.

Samtidigt ökar tillgången på kompetent och välutbildad arbetskraft. Det är därför ”omöjligt att inte framför sig se en lång räckta år då allehanda tillämplade uppfinningar för att minimera arbetsinsatsen mångfaldigas och bidrar till att öka produktionen” (Mill 1965, s. 706).

En annan faktor handlar om ”kontinuerligt förbättrad säkerhet för individer och egendom” (a.a., s. 707). Den tredje tillväxtkraften är den mest intressanta och framåtblickande. Trots att varje enskild individ enligt Mill sannolikt blir mindre talangfull i takt med att det materiella välståndet gör livet lättare att leva, kompenseras detta mer än väl av att det civiliserade samhället genererar en dittills oanad *kollektiv* kompetens därför att människor kan samverka i vad vi i dag skulle kalla nätverk.²⁹ Det är denna utveckling som stärker möjligheten att organisera stora företag och en växande fjärrhandel med sänkta transaktionskostnader. Säkrare och billigare kommunikationer verkar i samma riktning genom att utsträcka konkurrensen över vidare områden.³⁰

I ett annat sammanhang diskuterar Mill kreditsystemets roll. Trots att utvecklingen under sjuårskriget och Napoleonkrigen kunde gett anledning att tro att en kreditexpansion skulle kunna stimulera tillväxten, avvisar Mill denna möjlighet. Kapital avgör produktionens omfattning och kreditgivning innebär bara att rätten att disponera kapital byter innehavare. Dock leder detta oftast till att den nye ägaren är mer idérik och energisk – det var ju därför han lånade pengarna – vilket innebär en ekonomisk stimulans på marginalen.

Mill tar också upp Ricardos farhågor att arbetsbesparande maskiner skall leda till arbetslöshet – och kommer till samma slutsats som Ricardo. Trots att hans egna data från textilindustrin antyder motsatsen anser han att förändringar sker så långsamt att det inte finns anledning till oro. Men tillväxten kan inte fortsätta hur länge som helst. Tillgången på jordbruksmark är begränsad och så småningom gör sig lagen om minskande marginalavkastning gällande. De mekanismer som sätts i rörelse är desamma som hos Ricardo. Ökande kostnader för den snabbt växande arbetsstyrkan driver upp lönenivån som pressar ned vinstkvoten. ”Det finns inget annat alternativ” (a.a., s. 699).

²⁹ Detta är ett av många tillfällen där moralisten Mill vinner över ekonomen Mill. Tidigare har han för övrigt hävdat att tillgången på individuell kompetens ökar.

³⁰ Det förtjänar att upprepas att de två avsnitt där Mill specifikt och i sammanhållen form diskuterar tillväxt sammanlagt upptar ca 50 sidor i ett verk som omfattar omkring 1 000 sidor.

Detta leder till att de krafter som genererar kapitalackumuleringen inte kan bibehålla den tillväxt av kapital som är nödvändig för fortsatt expansion. Utvecklingen kan skjutas på framtiden genom emigration, kapitalexport eller import av billiga livsmedel men ”efter ... det progressiva samhället kommer det stationära samhället, och all ökning av välståndet innebär bara att den kommer något senare, men varje steg framåt innebär att vi närmar oss” (a.a., s. 752).

Om det finns ett *genomgående* tema relaterat till möjligheterna att öka det materiella välståndet per capita så handlar det om arbetarklassens benägenhet att föröka sig så snart tillfälle gives. Detta tema upprepas ständigt och ibland tycks reproduktionsförmågan till och med kunna utjämna konjunktursvängningarna. Mill hyser en genuin sympati för arbetarklassen men befrielsen måste vara dess eget verk; dock inte genom organisation och strejker utan genom att hålla tillbaka den sexuella lusten. Produktionsökningen kan tillfälligtvis vara högre än befolkningstillväxten men ”det är uteslutet att den kan tävla med den ökningstakt för befolkningen som är *potentiellt* (min kursivering) möjlig” (a.a., s. 187–190).³¹

Det är inte helt lätt att sammanfatta Mills teorier om ekonomisk tillväxt. Han bygger i långa stycken på Smith, som dock ”på många sätt är föråldrad och i alla avseenden är ofullständig” (a.a., s. xcii), och Ricardo. Redovisningen av drivkrafter är intressant och i flera avseenden framåtblickande. Att tekniska framsteg är betydelsefulla behöver vi inte tveka om men vi får inte veta vilka mekanismer som driver innovationsprocessen i samverkan med en mer långtgående arbetsfördelning. Länkarna mellan oavvisligt stigande kostnader för arbetarnas förnödenheter och vinstnivån är lika stela och omutliga som hos Ricardo. I varje land finns en lägsta ”vinstnivå som en normal person

³¹ Detta är inte det enda tillfälle där Mills tvärsäkra påståenden motsägs av de data han redovisar i andra sammanhang. Mill var närmast besatt av idén att människoer ägnade fritiden åt att kopulera (vilket kan ha berott på hans sannolikt ytterst begränsade egna erfarenheter på detta område). När han i essän *On Liberty* diskuterar statens rätt att inskränka människors frihet konstaterar han att ”de lagar ... som förbjuder parter att ingå äktenskap om de inte kan bevisa att de har möjlighet att försörja en familj, överskrider inte statens legitima befogenheter” (Mill 1960, s. 163). George J. Stigler har onekligen visst fog för sin kommentar: ”Det är inte lätt att undvika slutsatsen att Mills definition av ’frihet’ var på lämpligt sätt sammanjämkad med den typ av beteende som han själv gillade” (Stigler 1982, s. 125). Tanken att länders välstånd kan ökas genom att färre barn föds har visat sig livskraftig. Knut Wicksell väckte skandal när han propagerade för barnbegränsning. Behov av familjeplanering är en dominerande tanke i Gunnar Myrdals *Asian Drama* och var länge vägledande för svensk biståndspolitik.

kommer att anse motsvara värdet av att avstå från sitt kapital med tillägg för en tillräcklig riskförsäkring” (a.a., s. 737). Och snart är vi där. I rika länder som Nederländerna och England ligger vinstnivån bara en hårsman från miniminivån.

Man kan fråga sig varför Mill inte tog avstamp i sina egna observationer om de ”gigantiska ... framstegen inom bomullstextilindustrin sedan Watts och Arkwrights uppfinningar” som lett till att ”kapitalmängden fyrfaldigats under den tid som krävs för att befolkningen skall fördubblas” (a.a., s. 344),³² att arbetsproduktiviteten inom jordbruket ökat under 20–30 år, att det materiella välståndet utan avbrott ökar från generation till generation och att ingen ände syns på den långa rad av makalösa uppfinningar som gör att industrins produktivitet ökar rekordartat. Redan 1826 hade för övrigt John Nicholson, också med hänvisning till Watts och Arkwrights uppfinningar, hävdat att eftersom de

... lett till sådan enorm både nationell och individuell rikedom måste de hädanefter betraktas som bärare av en ny epok i fråga om ekonomisk verksamhet (*the arts of life*) och länders inrikespolitik. Dessa rikedomar, lika spektakulära som exempellösa, lika outtömliga som oväntade, åstadkomna genom ett sinnrikt system för att med mekaniska arrangemang reducera behovet av arbetskraft, gav en kraftig skjuts för åtskilliga upptäckter, innovationer och förbättringar inom alla branscher av tillverkningsindustrin, och lyfte dem till deras nuvarande optimala nivå (*present state of perfection*, citerad i Mokyr 2002, s. 78).

En annan möjlig inspirationskälla för en mer dynamisk och optimistisk tillväxtteori publicerades ett år före Mills huvudverk, nämligen *Kommunistiska manifestet*.

Bourgeoisien kan icke existera, utan att oavslutligen revolutionera produktionsinstrumenten, det vill säga produktionsförhållandena, det vill säga samtliga samhällsförhållanden. Ett oförändrat bibehållande av det gamla produktions sättet var däremot den första existensbetingelsen för alla tidigare industriella klasser. Den fortgående omvälvningen i produktionen, det

³² Om inga spärrar finns fördubblas befolkningen på 20–30 år; detta är numera enligt Mill axiomatiskt (a.a., s. 155).

oavbrutna omskapandet av alla samhällliga förhållanden, den eviga osäkerheten och rörelsen kännetecknar bourgeoisens epok gentemot alla andra. Alla fasta inrotade förhållanden åtföljda av gamla ärevördiga föreställningar och åskådningar upplöses, alla nybildade föråldras innan de hinner bli förbenade. Allt fast och beständigt förflyktigas, allt heligt profaneras, och människorna tvingas till sist att betrakta sin levnadsställning och sina ömsesidiga förbindelser med nyktra ögon.

Behovet av en ständigt ökad avsättning för sina produkter jagar bourgeoisien över hela jordklotet. Överallt måste den innästla sig, överallt slå sig ned, överallt skaffa sig förbindelser.

Bourgeoisien har genom sin exploatering av världsmarknaden gett alla länders produktion och konsumtion kosmopolitisk gestalt. Den har till reaktionärernas stora sorg undanryckt industrin dess nationella grund. De urgamla nationella industrierna har förintats och förintas alltjämt dagligen. De trängs ut av nya industrier, vilkas införande blir en livsfråga för alla civiliserade nationer, industrier, som inte längre bearbetar inhemska råämnen, utan råvaror från de avlägsnaste områden och vilkas fabrikat inte bara förbrukas i det egna landet utan i alla världsdelar. I stället för de gamla behoven, som kunde tillfredsställas genom landets egna resurser, träder nya, vilka behöver produkter från fjärran länder och klimat för att bli tillfredsställda. I stället för den gamla lokala och nationella självtilräckligheten och avskildheten träder en allsidig samfärdsel, ett allsidigt nationernas beroende av varandra. Och såsom det går i den materiella, så går det också i den andliga produktionen. De enskilda nationernas andliga produkter blir allmän egendom. Den nationella ensidigheten och inskränktheten blir mer och mer omöjlig, och av de olika nationernas och regionernas litteratur bildas en världslitteratur.

Bourgeoisien rycker genom den snabba förbättringen av alla produktionsinstrument, genom de oändligt förbättrade kommunikationerna alla, även de mest barbariska nationer, in i civilisationen. De billiga varupri- serna är det tunga artilleri, med vilket den skjuter ner alla kinesiska murar och varmed den tvingar barbarernas hårdnackade främlingshat att kapitulera. Den tvingar alla nationer att tillägna sig bourgeoisens produktions- sätt, om de inte vill gå under, den tvingar dem att hos sig själva införa den så kallade civilisationen, det vill säga att bli bourgeoisie. Med ett ord: den skapar sig en värld efter sitt eget beläte (Marx och Engels 1986, s. 15–16.)

I stället för att lägga dessa fakta till grund för en dynamisk tillväxtteori avfärdar han dem som tillfälliga impulser som inte får skymma den verklighet som domineras av att allt sämre jordar läggs under plogen, människors oförmåga att kontrollera sina lustar och att stigande löner ofrånkomligt pressar ned vinstnivån.

Minst lika viktigt är att Mill inte är särskilt tilltalad av tillväxt och konkurrens. Till skillnad från sina föregångare och samtida har han inget emot att tillbringa sin ålderdom i en stationär ekonomi. Helt klart är att Mill tillmäter moralisk och kulturell utveckling en långt större vikt än en ökning av produktionen – och då inte bara därför att det medverkar till att hålla tillbaka folkökningen. Till och med på handelsområdet betonar Mill med eftertryck de moraliska landvinningar det innebär att efterblivna och förslöade folk kommer i kontakt med en dynamisk, kulturbärande kapitalism. Internationell handel blir garanten för ”oavbrutna framsteg för mänsklighetens idéer, institutioner och karaktär” (Mill 1965, s. 594).

För Smith var det, trots hans kluvna inställning till vissa typer av onödig lyx, självklart att tillväxtens yttersta syfte var att öka människors möjligheter att konsumera. Mill har förståelse för argumenten men är långtifrån övertygad – och till stor del bottnar det i en personlig läggning. Han var helt enkelt främmande för ett beteende som innebar att man skulle ”trampa ner, bekämpa, armbåga sig fram och flåsa andra i nacken” (a.a., s. 754). Han förundrade sig över att människor som redan hade vad de behövde i materiellt hänseende kunde ägna sig åt ”skrytkonsumtion ... Det är bara i outvecklade länder (*backward countries*) i världen som ökad produktion fortfarande är ett viktigt mål” (a.a., s. 754–755).³³

Hundra år av tystnad

Efter Mill försvann frågan om tillväxt så gott som helt från den klassiska nationalekonomins dagordning. Inom mikroteorin ägde den så kallade marginalistrevolutionen rum. Alfred Marshall sammanfattade

³³ Denna *von oben*-attityd skulle delas av Keynes och upprepas nästan ordagrant av John Kenneth Galbraith. Det ”är bara i världens mindre utvecklade länder (*backward countries*) som ökad produktion är ett viktigt mål; i de mer utvecklade länderna behöver vi en ekonomiskt bättre fördelning” (citerad av Blaug 1968, s. 214).

tidens vetande 1890 i *Principles of Economics*.³⁴ I detta mäktiga och märkliga verk utvecklade han den mikroteoretiska verktygslåda som fortfarande används.

Det vetenskapligt intressanta i Marshalls *Principles* handlar om metodologi, marknader och partiell jämviktsanalys – ofta med hänvisningar till fotnoter och appendix. Boken innehåller emellertid också långa avsnitt om produktionsfaktorer och nationalinkomstens fördelning. Det finns dock inget systematiskt försök att placera tillväxtfaktorerna i en teoretisk ram eller ens att värdera deras betydelse. Marshall kan därför först hävda att de studier som företagits under senare tid lärt oss ”hur litet vi vet om de krafter som bär upp tillväxten” (Marshall 1910, s. 46–47) för att därefter slå fast att ”[K]unskap är vår mest kraftfulla tillväxtmotor; den gör det möjligt att underkua Naturen och tvinga den att tillgodose våra behov” (a.a., s. 138); att ”sannolikt mer än tre fjärdedelar av hela produktionstillskottet inom tillverkningsindustrin” i England under 1800-talet ”har åstadkommit genom de indirekta effekterna av att kostnaderna för att transportera människor och gods har sänkts, liksom kostnader för vatten och ljus, för elektricitet och nyhetsspridning: ty ett dominerande förhållande i dessa dagar är inte utvecklingen av tillverkningsindustrin, utan av transportnäringarna” (a.a., s. 674–675) och att ”tillväxten av nationalinkomsten beror på kontinuerliga framsteg i utveckling och tillämpning av dyrbar produktionsutrustning” (a.a., s. 712), denna makalösa ökning av ”maskinkraften som har gjort det möjligt att öka produktionen av praktiskt taget alla varor . . . utan något nämnvärt tillskott av människor som sköter maskinerna” (a.a., s. 276).³⁵

Det råder inget tvivel om att Marshall tillmäter utbildning ett stort värde av både ekonomiska och moraliska skäl. Och vi behöver inte oro oss för att omfattande stöd till fattiga människors barn kostar för mycket. Om vi får fram ett nytt ”industriellt geni så räcker vinsten för att betala utbildningen i en hel stad” (a.a., s. 217). Marshall nämner att ”rätt till privat egendom . . . i det förgångna har varit oskiljbar från solid tillväxt” (a.a., s. 48). Man bör därför vara mycket försiktig i fråga om eventuella inskränkningar. I övrigt diskuterar han inte institutio-

³⁴ Den sista av författaren redigerade utgåvan kom ut 1930.

³⁵ Marshall hävdar att den andel av befolkningen som arbetar i tillverkningsindustrin 1901 var lika stor som 1851.

nella aspekter trots att han pläderar för en pragmatiskt vidsträckt syn på vad nationalekonomer bör ägna sig åt.

Till det mest framåtblickande hör diskussionen av det intellektuella kapital som genereras ”som om det fanns i luften” (a.a., s. 271) i industriella kluster, entreprenörernas roll men framför allt den optimistiska synen på fortsatt ekonomisk tillväxt och möjligheter till ökad konsumtion.³⁶ Om vi bortser från råvaruproduktion så domineras industrin av lagen om ökande avkastning. ”En ökning av kapital och arbetsinsats leder vanligen till en bättre organisation som ökar kapitalets och arbetarnas effektivitet” (a.a., s. 318). Tillväxten sker nu i allt snabbare takt ”och vi kan inte gissa var det slutar” (a.a., s. 223):

Det tycks inte finnas något gott skäl att tro att vi är ens i närheten av den stationära ekonomi då det inte längre finns några viktiga behov att tillgoda, då det inte längre finns utrymme för en lönsam investering som kan motivera att man avstår i dag för vad man kan åstadkomma i framtiden och då en ökning av förmögenhet inte får någon belöning. Mänsklighetens historia visar att människans behov ökar i takt med hennes tillgångar och kunskap (a.a., 223).

Marshall oroar sig inte för att maskiner ersätter mänskliga muskler. Ökad produktivitet leder till lägre priser. Allt fler produkter massproduceras och blir tillgängliga för allt fler.

Vi kommer till en allmän slutsats som är mer giltig för vissa branscher än för andra, men ändå gäller alla. Den innebär att varje produktionsmoment som kan standardiseras så att exakt samma rörelse görs om och om igen på samma sätt förr eller senare kommer att tas över av maskiner. Det kan ta litet tid och svårigheter kan tillkomma, men om det arbetsmoment det gäller är av tillräcklig betydelse så kommer pengar och uppfinningsriksdom att satsas utan prut tills uppgiften är genomförd (a.a., s. 255).

Många av Marshalls samtida ville utveckla sina vetenskapliga discipliner med Newtons stabila och exakta system som förebild. Marshall står

³⁶ Redan Mill beklagade sig över att fransmännen hade ett bättre ord – *entrepreneur* – men Marshall kallar dem fortfarande för *undertakers*.

helt främmande för dessa ambitioner. Hans förebild är biologin. ”Nationalekonomins centrala idé ... måste handla om en levande kraft och rörelse” (a.a., s. ix). Marknader, industrier, individuella företag och samhällen är levande organismer som föds, lever upp och dör. Idén om att den starkare överlever är ständigt närvarande i Marshalls dynamiska analys. I detta perspektiv blir den fortgående arbetsfördelningen en levande organism som inte bara växer i omfattning utan blir ett alltmer sofistikerat nervsystem.

I slutändan blir emellertid Marshalls analys påfrestande rasistisk. Han är klar över att även vanliga arbetarfamiljer kan planera hur många barn de vill ha men tror att staten bör ta ansvar för det genetiska urvalet. I ett appendix om fria företags tillväxt blir arisk överlägsenhet den huvudsakliga förklaringen till Englands position som dominerande industriell stormakt:

Det förefaller inte finnas något skäl att betvivla att nästan alla av framstegets främsta pionjärer har varit arier som i våg efter våg spritts över Europa och Asien från sina ursprungliga hem i länder där snö och frost härskar (a.a., s. 728) ... Englands geografiska läge gjorde att ön befolkades av de starkaste medlemmarna av de starkaste raserna i norra Europa; en naturlig urvalsprocess förde till dess stränder de medlemmar av varje invandringsvåg som var de mest modiga och företagsamma (a.a., s. 740).³⁷

Att läsa Mill eller Ricardo ger ingen känsla av att de är modernare än Adam Smith i någon övergripande bemärkelse. Försöken att införa klarare definitioner eller att ge ökad precision åt Smiths ofta yviga re-

³⁷ Det kanske behöver tillfogas att begreppen arisk och ras var vanligt förekommande i samhällsdebatten på 1700- och 1800-talen och en bit in på 1900-talet och då inte hade den ominösa innebörd de nu har. Viktigare att påpeka är att många av de människor som hamnade på Englands stränder för att spela en central roll i landets ekonomiska liv var judar, valloner och hugenotter på flykt undan religiöst förtryck. Judarna utvisades från Storbritannien på 1290-talet och tilläts komma tillbaka först under Cromwells styre på 1650-talet. Då blev å andra sidan Storbritannien det land där de utsattes för mindre diskriminerande behandling än i något annat land. Eftersom statuskarriärer i statens och kyrkans tjänst var stängda för alla dessa immigranter var de hänvisade till privat yrkes- eller affärsverksamhet – ofta med spektakulär framgång. Det har sagts om judar som invandrade till Förenta staterna att det låg bara en generation mellan *International Ladies Garment Workers' Union* till *American Psychoanalytic Association*. I Storbritannien tog det någon generation mer från gatuförsäljning i Whitechapel till positioner inom affärsliv, konst, kultur och vetenskap.

sonemang innebär för övrigt ofta ett steg i fel riktning.³⁸ Marshall är emellertid – trots de redovisade ekonomisk-historiska avsnitten och en del bisarra resonemang om hur arbetare skall äta och klä sig – avgjort modern. Han gör upp med föregångarnas vanföreställning om produktivt fysiskt arbete och improduktiva tjänster, arbetsvärdeläran, den järnhårda lönelagen och lönefondsteorin. Han inser problemet med en endimensionell ”ekonomisk människa” och konstaterar att vi faktiskt ofta finner behag i att arbeta. Han tar på allvar att ekonomisk analys måste ta hänsyn till att de skeenden som studeras tar tid och för en intressant diskussion om vilka komponenter som bör ingå i nationalinkomst och nationalförmögenhet. Han åtminstone antyder effekterna för tjänstehandel och immaterialrättsliga värden av en kommande internationalisering av världsekonomin:

Men, så länge det antal människor som samtidigt kan höra en mänsklig röst är strikt begränsat, är det inte särskilt sannolikt att någon sångare kan erhålla ett gage på £10 000, vilket mrs Billington sägs ha tjänat under en säsong i början av förra seklet (a.a., s. 686).³⁹

Marshall har också en hälsosamt avklarnad syn på vad nationalekonomin kan erbjuda:

Mänsklighetens utveckling i antal, i hälsa och styrka, i kunskap, färdighet och danande av karaktär är vad all vår verksamhet syftar till: men det är ett mål till vilket nationalekonomin endast kan ge ett visst bidrag (a.a., s. 139).

Må vara att nationalekonomins yttersta syfte handlar om att utrota fattigdomen. I grunden gäller det ändå något högre och större. Konkurrens är nödvändig för att dagens ekonomi skall styras mot ett allt

³⁸ Marshall söker, som nämnts, ge Ricardos tankar en så välvillig tolkning som möjligt, vilket inte är lätt eftersom hans ”framställning är lika förvirrad som hans tankar är insiktsfulla” (a.a., s. 813). Sålunda föreslår Marshall att Ricardo borde ha sagt att ”två varors värde kan anses motsvara, på lång sikt, den mängd arbete som erfordrats för att framställa dem, endast under förutsättning att allt annat förblir lika” (a.a., s. 816). Mitt intryck är att detta är precis vad Ricardo gör. Problemet är bara att allt annat inte förblir oförändrat. Marshalls metaforiska kommentar till Ricardos tankebygge är träffande: ”Hans tankar är som skarpa verktyg som det är särskilt lätt att skära sig på eftersom de har så klumpiga handtag” (a.a., s. 777).

³⁹ Alltså i början av 1800-talet.

effektivare resursutnyttjande – men det är ett nödvändigt ont i en värld av skröpliga egoister. Industrialismens genombrott innebar att ”fri konkurrens, eller snarare frihet för industrier och företag, släpptes lös för att rusa likt ett jättelikt, otämjt monster in på egna villovägar” (a.a., s. 11). Men snart är vi så rika att vi på allvar kan väga in icke-materiella aspekter på tillvaron och ”införa nya restriktioner på företagen” (a.a., s. 751). Vi får då offra en del ”för att nå något högre och mer slutgiltigt” (ibid.). Och vad Marshall ser framför sig är det demokratiska samhället med starka intresseorganisationer där det blir ”möjligt för folket att på egen hand fundera ut hur de vill lösa sina problem” (ibid.).

Marshalls opus som i matematisk form skulle fullbordas av John Hicks, Paul Samuelson, Kenneth Arrow och Gérard Débreu handlade om marknader, prisbildning och partiell jämvikt. En konkurrerande skola – den österrikiska – utgick ifrån att jämvikt varken var möjlig eller önskvärd. Framför allt var den perfekta marknaden ett orimligt ideal eftersom definitionsmässigt ingen aktör då kunde realisera de övervinster som behövs för att finansiera nydanande investeringar. I den klassiska eller neoklassiska teorin samverkade marknadskrafterna för att etablera jämvikt; den ”österrikiska” marknaden var hela tiden i kreativ ojämvt.

Joseph Schumpeter hävdade i *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung* (1912, översatt till engelska 1934 som *Theory of Economic Development*) att den ekonomiska tillväxten drivs av innovationer. Huvudrollsinnehavaren är entreprenören som ser möjligheter före andra och lyckas tillskansa sig monopolvinster innan mer senfärdiga konkurrenter hunnit ställa om. Men då har redan nya entreprenörer dykt upp på andra marknader eller till och med etablerat nya marknader med nya produkter, produktionsprocesser, distributionssystem eller marknadsföring. Av en anledning som aldrig får någon bra förklaring uppträder innovationer i svärmar, vilket medverkar till mäktiga vågrörelser i ekonomin.

Utan att göra alltför stort våld på sanningen går det att göra Marshall till medlem av den österrikiska skolan. Han lägger sålunda utomordentlig vikt vid entreprenörens växande betydelse. Visserligen presenterar han en mäktig syntes som anger villkoren för partiell jämvikt – men han tror inte på den. Som Mark Blaug visat så blir Marshall för varje ny upplaga av *Principles* mer osäker om partiell jämviktsanalys

alls har något med verkligheten att göra. Vad man bör söka sig fram till är ”ekonomisk biologi” – alltså en metod för att studera hur ekonomiska system organiskt utvecklas över tid. När han diskuterar möjligheten av ekonomiska system i långsiktig jämvikt konstaterar han att den värld vi försöker kvantifiera aldrig är i vila, eftersom

... varje ekonomisk kraft hela tiden förändrar sitt beteende under inflytande av andra krafter i dess omgivning. Förändringar av produktionsvolym, metod och kostnad modifierar hela tiden varandra; de påverkas ständigt av och påverkar själva efterfrågans inriktning och omfattning. Dessutom tar det tid innan dessa influenser får fullt genomslag, och aldrig rör de sig i samma takt. I denna värld är därför varje enkelt och entydigt påstående om relationen mellan produktionskostnad, efterfrågan och värde med nödvändighet felaktigt, och ju större skenbar klarhet som en mästerlig bevisföring har, desto större anledning finns att vara misstänksam (Marshall 1910, s. 368.)

Även inom den institutionella amerikanska skolan och den tyska historiska skolan förekommer mer oortodoxa försök att analysera ekonomisk utveckling. I Förenta staterna grundades 1920 *National Bureau of Economic Research* (NBER) för att ge nationalekonomin en stabil empirisk bas. Dess förste chef Wesley C. Mitchell hade dessförinnan presenterat en statistisk dokumentation om *Business Cycles* (1913) och en av de personer han rekryterade till NBER, Simon Kuznets, skulle bli en av pionjärerna i försöken att mäta den samlade årliga produktionen. De tyska ekonomerna Friedrich List och Bruno Hildebrand analyserade ekonomisk utveckling indelad i olika historiska tillväxtfaser – en tanke som W.W. Rostow skulle popularisera i debatten om utvecklingsländer under efterkrigstiden.

I likhet med många andra som inte behövde tänka på livets nödortoft såg John Maynard Keynes, som nämnts, tillväxt som något nödvändigt ont. Med hänvisning till den enorma tillväxt som skett sedan industrialismens början och som accelererat under 1920-talet uttryckte han förhoppningen att ”det ekonomiska problemet kan vara löst, eller att vi åtminstone har lösningen i sikte, inom hundra år” (Keynes 1963, s. 366). Han beskrev därefter ett paradisiskt tillstånd där ”girighet är en synd ... kärlek till pengar föraktligt” och där vi kan prioritera det goda på bekostnad av det nyttiga. ”Vi skall ära dem som kan lära oss

att ta emot och nyttja timmen och dagen dygdigt och väl.” Men än är stunden inte kommen. ”Girighet, ocker och försiktighet måste vara våra gudar ännu en tid” (a.a., s. 371–372).⁴⁰

Keynes utvecklade i sitt huvudverk *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936) inte någon teori om ekonomisk tillväxt. Han intresserade sig över huvud taget inte för den mikronivå där det mesta hände, men han analyserade ett förhållande av central betydelse för utvecklingen av BNP – nämligen hur man kan mobilisera en ekonomis samtliga resurser. Alla de klassiska ekonomerna hade berört frågan om huruvida en ekonomi kunde hamna i ett läge då efterfrågan var för liten för att ge kostnadstäckning till hela produktionen. Den allmänna uppfattningen var att denna risk inte existerade eftersom produktionen skapade sin egen efterfrågan i enlighet med Says lag. Eftersom konjunkturvåxlingar bevisligen förekom accepterades att anpassningen kunde ta en viss tid. Den ”klassiska” ekonomin hade starka inreboende krafter som likt ett immunförsvar reagerade på alla störningar och automatiskt startade en process mot ett nytt jämviktsläge. Rätt stor var också enigheten om att regeringen ändå inte kunde göra något åt saken – och på den punkten fick de aggressivt stöd av Schumpeter och, naturligtvis, av ledande marxister som Rudolf Hilferding. Denna konventionella visdom var så stark att få ekonomer hade en teoretisk beredskap för den kris som började med börskraschen i New York i oktober 1929.

Idén att regeringar skulle kunna bekämpa arbetslöshet genom att hålla uppe den samlade efterfrågan under en lågkonjunktur var inte helt ny. I *General Theory* kunde emellertid Keynes presentera en analys som visade att en ekonomi kunde stabiliseras i ett läge där samhällets resurser inte fullt utnyttjades, vilket de neoklassiska ekonomerna höll för omöjligt. I en sådan situation var det enligt keynesianska ekonomer inte bara legitimt utan nödvändigt för regeringen att ingripa. Och instrumentet var den samlade efterfrågan som kunde påverkas via skatter och offentliga utgifter.

⁴⁰ Det skall tillfogas att Keynes nog misstrodde människors moraliska kapacitet att skaka av sig Luther och hänge sig åt intellektuella nöjen och sexuella utsvävningar.

Tillväxt för full sysselsättning

Omedelbart efter andra världskriget samverkade en rad krafter till att öka professionella ekonomers och politikernas intresse för tillväxtfrågor. Den politiska demokratin hade etablerat sig i västvärlden och måste – med 1930-talet i färskt minne – byggas till ett värn mot kommunismen. Fackföreningsrörelsen i Europa stod stark och det politiska spektrumet försköts vänsterut. Redan under kriget publicerades i Storbritannien den så kallade Beveridge-rapporten *Full Employment in a Free Society* (1944) och ett år senare tillträdde en labourregering fast besluten att gå från ord till handling.⁴¹ De mål för sysselsättningen som lades fast fick fullt stöd av den konservativa oppositionen redan 1950.

Den franska regeringen tillsatte i januari 1946 en planeringskommission för att komma till rätta med industrins förment låga produktivitet och bristande internationella konkurrensförmåga. Samtidigt blev full sysselsättning ett uttalat mål för den ekonomiska politiken. Västtyskland etablerade sig under 1950-talet som Europas tillväxtunder. De officiella målen för den ekonomiska politiken var prisstabilitet, hög sysselsättning och balans i utrikes betalningar – den höga tillväxttakt som nåddes sågs som en följd av denna politik. Det var först i och med den stora koalitionen 1967 mellan kristdemokrater och socialdemokrater som ekonomisk tillväxt fick egen prioritet.⁴²

Också regeringarna i Australien, Nya Zeeland, Kanada, Sverige och Sydafrika gjorde utfästelser om att nå full sysselsättning. Viktigare var att den amerikanska kongressen 1946 angav att en av regeringens uppgifter var att vidmakthålla en hög sysselsättningsnivå. Tre år senare framhöll Leon Keyserling, fungerande ordförande för *Council of Economic Advisers*, att detta mål endast kunde nås genom en hög ekonomisk tillväxt. Ekonomhistorikern H.W. Arndt menar att detta sannolikt var

⁴¹ Douglas Ashford (1986) menar att Beveridgeplanen är ett sällsynt exempel på en reform där ett brett folkligt stöd drev på politiker och högre statstjänstemän. Eftersom Beveridge själv fruktade att den rapport han överlämnat till regeringen i oktober 1942 skulle förtigas lät han publicera den offentligt 1944. Den såldes i 600 000 exemplar.

⁴² Arkitekten bakom det västtyska tillväxtundret, ekonomiministern och senare förbundskanslern Ludwig Erhard, trodde som så många andra politiker från denna generation att den materiella tillväxten skulle innebära att människor också växte i andlig och moralisk mening och att nya värdenormer etablerades. Detta skulle inte ske, som exempelvis Mill hoppades, genom att tillväxten avstannade och så att säga gav plats för andliga övningar. Tillväxten i sig skapade trygghet och möjliggjorde en konsumtion i samklang med noblare ambitioner än materiella statusprylar.

första gången som ekonomisk tillväxt framhölls som ”en politisk målsättning i en västerländsk ekonomi” (Arndt, s. 35).

Vid 1950-talets början var ändå referenser till ekonomisk tillväxt sällsynta men redan vid slutet av årtiondet var det ”uppenbarligen det högsta, allt överskuggande målet för den ekonomiska politiken” (a.a., s. 41). En starkt bidragande orsak till denna omkastning av politiska prioriteringar i västvärlden var att ryssarna 1957 lyckades skjuta upp två Sputniksatelliter och fyra år senare genomförde den första bemannade rymdfärden. Sedan 1930-talet fanns en föreställning om att det sovjetiska systemet på gott och ont tvångssparade sig till höga tillväxttakter och den statistik kommunistländerna redovisade för perioden 1950–70 angav att utvecklingen fortsatte i oförminskad takt. Kalla kriget hade inletts 1948 när Stalin försökte blockera västmakternas tillträde till Berlin. Ekonomisk tillväxt blev med ens inte bara ett instrument för att nå full sysselsättning – den ekonomiska kapploppningen antog ideologiska dimensioner.

Att sovjetiska ledare skröt med att de snart skulle komma ikapp och passera de rika länderna i väst var kanske inte så märkligt eller att den indiske ekonomen P.C. Mahalanobis trodde sig kunna kopiera bravaden med inlånad sovjetisk planeringsmetodik.⁴³ Däremot är reaktionen hos flera av de ledande ekonomerna i västvärlden både besynnerlig och betänklig.

Nobelpriskekonomen Paul Samuelson producerade sedan 1950 *Economics*, en av de mest använda läroböckerna vid OECD-ländernas universitet.⁴⁴ I upplaga efter upplaga trummade han i läsarna att gapet mellan Förenta staterna och Sovjetunionen minskade. I 8:e upplagan av *Economics* (1970) angavs att Sovjets BNP skulle kunna överflygla USA:s 2005, kanske redan 1990. I den 13:e upplagan, skriven tillsammans med en annan berömd ekonom, William D. Nordhaus, och utgiven just före murens fall slås fast att ”den sovjetiska ekonomin utgör, tvärt emot vad tidigare många skeptiker trott, bevis på att en socialis-

⁴³ Surendra Patel publicerade 1961 en studie som visade att Indien skulle överträffa Frankrikes BNP/capita efter trettio år och efter ytterligare några år vara ikapp Förenta staterna.

⁴⁴ Priset i ekonomi är inte ett Nobelpris utan den svenska riksbankens pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne. Denna benämning är emellertid för otymplig. Jag använder därför ”förkortningen” Nobelpris när det behövs.

tisk planekonomi inte bara kan fungera utan också frodas” (Skousen 2001, s. 416).

I en annan populär lärobok av Richard G. Lipsey och Peter O. Steiner klargjordes att ”levnadsstandarden ökar så snabbt att de [medborgarna] förmodligen är nöjda” (a.a., s. 416). Den förste Nobelpristagaren i ekonomi Ragnar Frisch gick 1961 ännu längre: ”Den alldeles övervägande majoriteten av västerländska ekonomer lever och teoretiserar med skyggglappar ... Dessa kommer att falla av mot slutet av 1960-talet (kanske tidigare). Då kommer Sovjetunionens industriproduktion att överträffa Förenta staternas. Denna räakenskapens dag kommer emellertid att komma för sent” (citerad av Gylfason 1998, s. 9–10).

John Kenneth Galbraith hävdade ännu på 1980-talet att Sovjetunionen gjorde stora materiella framsteg genom att arbetskraften utnyttjades fullt ut. Arthur Lewis hade redan på 1950-talet pekat på hur Sovjetunionen kunnat nå höga tillväxttakter genom att överföra arbetskraft från jordbruket till en kapitalintensiv industrisektor. Andra namnkunniga ekonomer som accepterade det sovjetiska planeringssystemet som en effektiv metod att accelerera tillväxten var W.W. Rostow, Lester Thurow och Robert Heilbroner. Med tanke på detta massiva akademiska stöd är det inte överraskande att tidskriften *Newsweek* redan 1959 varnade för att Sovjetunionen ”var på väg mot ekonomiskt världsherravälde”.

Det är i och för sig märkligt att alla dessa ekonomer kunde förlita sig på CIA:s statistik. Man måste emellertid utgå ifrån att ingen av dem kommit närmare den sovjetiska verkligheten än när de var i Stockholm och tog emot Nobelpriset. Varenda någorlunda nyfiken turist som regelbundet besökte Sovjetunionen kunde se att det gick bakåt åtminstone från början av 1980-talet. Men även om de aldrig satt sin fot i det landet borde de väl ha funderat över varför en dynamisk och blomstrande sovjetekonomi inte producerade en enda kvalitetsprodukt som kunde avsättas på världsmarknaden. Men det allra mest besynnerliga är att alla dessa ekonomer predikade en lära som de uppenbarligen inte trodde på. Om teorin om den fria kapitalistiska marknaden var sann skulle den utan problem konkurrera ut en administrativt tvångsstyrd ekonomi, där alla kvalitetshänsyn lämnats därhän och där pris-systemet satts ur spel och sände fel information.

Henry C. Wallich drog åtminstone en logisk slutsats när han konstaterade att de fria, kapitalistiska marknadsekonomierna skulle växa

långsammare samtidigt som inkomstklyftorna vidgades. ”Den grundläggande fördelen med en fri ekonomi är inte produktion, utan frihet, och frihet ger inte vinst, den kostar” (Wallich 1960, s. 146).

Keynes betydelse för efterkrigsdebatten om sysselsättning och tillväxt kan knappast överskattas. Ekonomin ägde ingen inneboende kraft som garanterade effektivt kapacitetsutnyttjande. Offentliga åtgärder var både legitima och önskvärda – kanske nödvändiga. Utvecklingen från 1930-talets massarbetslöshet via krigsmobilisering till en lika stark som oförutsedd högkonjunktur efter kriget tycktes bekräfta den keynesianska mirakelkuren. Flertalet ekonomer, keynesianer och andra, hade förutsett att krigsdemobiliseringen och omställningen till civil produktion skulle leda till en lågkonjunktur.

Paul Samuelson förutspådde hösten 1944 en återupprepning av depressionen. I stället inleddes den längsta och mest stabila högkonjunktur som OECD-länderna någonsin upplevt. Tillväxttakten låg på en nivå som man tidigare trott ouppnåelig och arbetslösheten var knappt skönjbar i offentlig statistik. Regeringar och ekonomer var inte sena att prisa sin förmåga att hantera de keynesianska instrumenten. I efterhand har vi anledning att fundera över om inte de krafter som bar upp denna utveckling var så starka att de skulle ha legitimerat vilken ekonomisk doktrin som helst.

Resultatet blev att Robert Solow, ungefär som J.S. Mill hundra år tidigare, kunde konstatera att ”makroekonomisk teori vad gäller kort sikt har vi rätt bra grepp på ... Allt som nu behövs är den rätt triviala uppgiften att fylla i de tomma rutorna” (citerad av Skousen 2001, s. 366). Keynesianismen dominerade inom den akademiska sfären och politikerna ansåg sig ha de instrument de behövde för att tygla ekonomin. Egentligen var det ju väldigt enkelt. Det gällde bara att hålla den samlade efterfrågan på tillräckligt hög nivå och, vilket ibland glömdes bort, se till att utbudssidan hade acceptabel flexibilitet.

Den långa högkonjunktur som varade till 1970-talets oljekris och svårförklarliga stagflation var en period då framtiden var litet mer av allting. Det gick att göra tillförlitliga ekonomiska prognoser på baksidan av ett kuvert. Full sysselsättning kunde man ta för given, produktiviteten ökade med tre procent per år. Lade man till arbetskraftens årliga ökning fick man tillväxttakten för de kommande fem åren. Viktigast av allt i denna arkadiska ekonomi var ändå att full sysselsättning och ekonomisk tillväxt visade sig vara uppnåeliga mål. Tidigare hade

både ekonomer och politiker i stort sett accepterat att hög- och lågkonjunkturer följde på varandra och att det inte stod i mänsklig makt att ändra detta mönster. Det ekonomiska systemet antogs besitta starka självläkande krafter. Försök att påskynda läkningsprocessen med finanspolitiska instrument riskerade bara att göra ont värre. Säkerligen har H.W. Arndt rätt när han konstaterar att även ”en utopi måste vara uppnåelig. Folk började inte tycka att materiell tillväxt var önskvärd innan det visade sig att den var möjlig” (Arndt 1978, s. 6).

Strax efter kriget presenterade två ekonomer, Evsey D. Domar och Roy Harrod, oberoende av varandra en analys av tillväxtmekanismerna i en keynesiansk ekonomi.⁴⁵ Deras kombinerade insats kallas vanligen Harrod-Domar-modellen och den spelar fortfarande roll i tillväxtdebatten. Thorvaldur Gylfason menar att de lyckats uttrycka den dynamiska relationen mellan samlad kapitalstock och årligt produktionsflöde ”i en enkel ekvation som elegant formaliserade, förenklade, och summerade kärnan i nästan 200 års teoretiserande om ekonomisk tillväxt” (Gylfason 1998, s. 41).

I den citerade meningen är det nödvändigt att lägga tonvikten vid förenkla. Modellen vilar på ett antal drastiska antaganden. Produktionsfaktorerna är två – arbete och kapital. Tillgången på arbetskraft är obegränsad, vilket tillåter ett antagande om att kapitalavkastningen är konstant. Varje investerad krona ger sålunda lika stor avkastning eftersom proportionen mellan arbete och kapital kan hållas oförändrad. Detta innebär att en fast relation etableras mellan mängden investerat kapital och den årliga produktionen (*capital-output*-kvot). När vi kän-

⁴⁵ Det är allmänt accepterat att Harrod och Domar utvecklade sina teorier oberoende av varandra. De är emellertid så likartade att man vanligen hänvisar till Harrod-Domar-modellen. Domar presenterade sina idéer i två artiklar 1946 och 1947. Harrod utvecklade sina idéer i en serie föreläsningar. De publicerades i bokform först 1966. Domar menade att hans artiklar inte presenterade en modell för tillväxt utan en analys av förutsättningarna för full sysselsättning i en keynesiansk ekonomi. På 1950-talet fick Evsey D. Domar i uppdrag att inför kongressens finansutskott (*Joint Economic Committee*) redovisa vilka faktorer som kunde bidra till att höja produktionskapaciteten. Han listade åtta komponenter. Vid sidan av arbetskraft och kapital, där i båda fallen också de kvalitativa aspekterna underströks, nämnde han bland annat teknisk kompetens, företagsledning och ”attityder till arbete, ansträngning, sparsamhet och risk”. För att bidra till ekonomins utveckling borde kongressen satsa på utbildning och yrkesutbildning, forskning, hälsovård och prospektering efter naturresurser (Peterson 1974, s. 441-442). Domar hade vid tiden för kongressrapporten gjort ”avbön” för sitt bidrag till Harrod-Domar-modellen. Det är ändå intressant att notera att ekonomer i sina allmänna kommentarer om tillväxt ofta gör en rikare analys än vad modellerna rymmer.

ner denna kvot vet vi hur stort sparande, vilket förutsattes identiskt med investering, vi behöver för att nå önskad tillväxt.

Vid denna tid rädde en allmän uppfattning om att kapitalbildning var helt avgörande för ekonomisk tillväxt. Ju mer vi kan spara (och investera) i dag desto större produktion kan vi åtnjuta i morgon. Inom ramen för den övertygelsen var det därför inte så förvånande att många av världens ledande ekonomer på 1950- och 1960-talen utgick ifrån att de omfattande investeringarna i sovjetisk industri skulle leda till en kraftigt ökad tillväxt. Evsey Domar påpekade för övrigt att själva idén om att tillväxten var direkt proportionell mot investeringsvolymen hade utvecklats av sovjetiska ekonomer redan på 1920-talet.

Redan på 1950-talet gjordes emellertid flera studier som alla visade att endast "en liten del av tillväxten i arbetskraftens produktivitet kunde hänföras till tillväxten av kapital per arbetare eller per arbetstimme. En oerhört stor del (cirka 90 procent) berodde på ökningen av den totala faktorproduktiviteten, det vill säga på något vars beståndsdelar ännu inte hade definierats och mätts" (Abramovitz 2003, s. 37–38). I kraft av en rikare teoretisk underbyggnad blev det Robert Solows beräkningar som hamnade i centrum för debatten. För perioden 1909–49 beräknade Solow att tillskott av arbete och kapital kunde förklara mindre än hälften av den uppnådda årliga tillväxten i Förenta staterna. Han konstaterade vidare att "bruttoproduktionen per mantimme fördubblades över intervallet, och 87,5 procent var hänförliga till tekniska förändringar och resterande 12,5 procent till ökat kapitalutnyttjande" (Solow 1957, s. 320).

Solows beräkningar har inte stått oemotsagda. Flera forskare har kommit till andra, vanligen lägre, värden på teknikfaktorn framför allt därför att de försöker ta hänsyn till både arbetskraftens och kapitalets kvalitativa utveckling. En annan slutsats var att produktivitetens faktorns betydelse varierar starkt mellan länder. Den förefaller sålunda ha mycket liten del i att förklara de asiatiska tigerekonomiernas fenomenala tillväxt. Kvar stod dock det faktum att den viktigaste förklaringen till den ekonomiska tillväxten är något annat än mängden av kapital per arbetare. Framför allt förefaller det klart att teknikfaktorns betydelse har ökat. Enligt beräkningar redovisade av Jeremy Atack behövde för perioden 1840–60 endast 15 procent av tillväxten i Förenta staterna förklaras med något annat än ökat ianspråktagande av arbetskraft (49 procent), land (10 procent) och kapital (26

procent). Beträffande åren 1860–1930 hade denna restposts betydelse ökat till 27 procent och tillväxten 1940–80 förklaras till nästan hälften av annat än arbetskraft (40 procent), land (0,4 procent) och kapital 14 procent (Simon 1995, s. 165–166). Enligt en studie från Industrins Utredningsinstitut (numera Institutet för Näringslivsforskning) och Ingenjörsvetenskapsakademien var den så kallade teknikfaktorn helt avgörande för Sveriges industriella tillväxt och under 1960-talets andra hälft svarade den för 100 procent.

Den okända storhet vi har omväxlande kallat teknik- eller produktivetsfaktor kallade Solow för tekniska förändringar, vilket klart antyder var han trodde förklaringen fanns att söka. Moses Abramovitz var mindre säker på sin sak och hänvisade till den del av tillväxten som var oförklarad som ”något slags mått på vår okunnighet om orsakerna till ekonomisk tillväxt” (Abramovitz 1956, s. 11). Vi använder i fortsättningen beteckningen Solows restpost.

Det är inte helt lätt att förklara hur den hårt förenklade Harrod-Domar-modellen kunde få ett så starkt genomslag och Evsey D. Domar tillhörde själv de mest förvånade. Han hade i all blygsamhet avsett att studera relationen mellan kortvariga ekonomiska fluktuationer och investeringar i USA och fann att han skapat något omvärlden uppfattade som en teori för långsiktig tillväxt. Själv förordade han den teori Robert Solow formulerade 1956–57. Världsbanksekonomen William Easterly kunde alltså med fog konstatera att modellen ”inte var avsedd som tillväxtmodell; inte var begriplig som tillväxtmodell; och sågades som tillväxtmodell för mer än fyrtio år sedan av sin upphovsman” (Easterly 2002, s. 28).

Harrod-Domar-modellen blev också snart kritiserad från flera utgångspunkter. Det fanns varken teoretiskt eller empiriskt stöd för en oföränderlig *capital-output*-kvot. På lång sikt kan man inte rimligen anta att tillgången på arbetskraft är obegränsad. Efter Sovjetekonomiernas sammanbrott är det uppenbart att meningsfull tillväxtteori måste integrera kvalitetskrav både avseende kapitalstock och produktion.

Harrod och Domar var inte ensamma om att ge sparande och kapitalbildning en central roll. Det gjorde också Arthur Lewis i den teori han formulerade 1954⁴⁶ och skulle W.W. Rostow göra när han

⁴⁶ Arthur Lewis presenterade 1954 uppsatsen ”Economic Development with Unlimited Supplies of Labor” i Manchester School 22, maj 1954.

1960 utvecklade sin *take off*-modell.

Robert Solow presenterade, som nämnts, en egen teori som tar sin utgångspunkt i Harrod–Domar-modellens svagheter. Han släppte antagandet att relationen mellan kapital och löpande produktion är fixerad och införde en produktionsfunktion där proportionerna mellan arbete och kapital tillåts variera. Båda produktionsfaktorerna lyder under lagen om avtagande marginalavkastning, vilket leder till en av Solows centrala slutsatser. Ökat sparande omsatt i investering kan öka den samlade produktionen men inte den långsiktiga tillväxttakten. Den blir beroende av den enda produktionsfaktor som inte är underkastad avtagande marginalavkastning, nämligen tekniska förbättringar. Därmed är vi tillbaka till vad J.S. Mill konstaterade drygt hundra år tidigare. Framtiden blir en kapplöpning mellan kapitalets avtagande marginalavkastning och tekniska framsteg.

Solows teori var ett avgörande steg på vägen mot att hitta en rimlig teoretisk förklaring till att vissa ekonomier växer så mycket snabbare än andra. Till skillnad mot Harrod–Domar-modellen där tillväxten, som flera kritiker framhållit, balanserar på en knivsegg tillhandahåller Solow en slags stabil lösning. Fortfarande är hans modell en given *pièce de résistance* mot vilken många av dagens forskare prövar sina teoriers analytiska förmåga. Ändå har man rätt att fråga om Solow verkligen har formulerat en teori som förklarar ekonomisk tillväxt. Den helt avgörande drivkraften är ju exogen. Teorin innehåller ingenting som förklarar varför en rad tekniska framsteg produceras varje år och omsätts i kommersiell produktion.

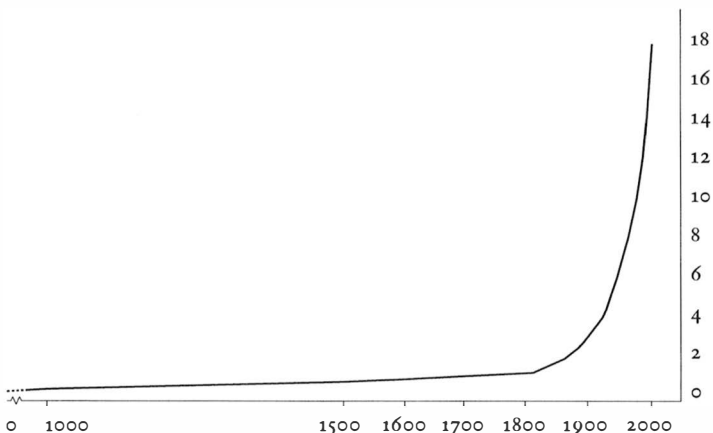
Även om inte alla accepterade storleken på den så kallade Solowska restposten stod det nämligen klart att mätbara tillskott på arbete och kapital inte ensamma kunde förklara den historiska tillväxten. Detta ledde naturligen till en omfattande forskning för att kunna identifiera andra faktorer som bidragit till att produktionen per capita ökat med en faktor 8 sedan 1800-talets första hälft. Innan vi diskuterar detta är det emellertid viktigt att redovisa den ekonomiska utveckling som skett i ett längre perspektiv.

Ekonomisk utveckling före kapitalism och demokrati

Händer styva av köld lyfter båtshaken
Båten förankrad i snö och kallt månljus
Men målaren som inte fattar fiskarens hårda lott
Älskar motivet ”fiske i snö på den kalla floden”

Sun Ch'eng-tsung (1600-tal)

Vid det senaste millennieskiftet försökte man i olika publikationer åskådliggöra hur levnadsstandarden utvecklats i hela världen eller i Europa under de senaste tvåtusen åren. I grafisk form blev resultatet en i stort sett horisontell linje fram till år 1500 då en svag uppförslutning börjar skönjas. Från 1700-talets andra hälft tar en elegant båge form som stiger mot år 1900. Därefter pekar linjen nästan rakt upp.

FIGUR 1. Ekonomisk tillväxt per capita i Västeuropa under 2000 år (index, 1980 års priser).

Källa: *The Economist*.

Bakom denna bild ligger många forskares idoga mödor att samla information om befolkningsutveckling, produktion och handel i olika delar av världen. Enligt Angus Maddisons senaste beräkningar ökade jordens befolkning under det första årtusendet mycket måttligt från 230 till 270 miljoner människor, medan folkmängden liksom produktionen per capita i Västeuropa var oförändrad. Från år 1000 till 1500 fördubblades Västeuropas befolkning till nära 60 miljoner och världens folkmängd ökade till 440 miljoner. Det är sannolikt att Västeuropas produktion per invånare ökade med någon tiondels procent per år under detta halva millennium.

Under perioden 1500–1820 ägde en svag acceleration rum. Västeuropas befolkning fördubblades på nytt och tillväxttakten för per capita-inkomsten steg marginellt. Hela världens folkmängd ökade till en dryg miljard men levnadsstandarden förblev i stort sett oförändrad. En grupp länder avvek från mönstret under denna period. De av européer koloniserade länderna Australien, Kanada, Förenta staterna och Nya Zeeland nådde för hela perioden en tillväxt per capita på 0,3–0,4 procent samtidigt som folkmängden femfaldigades åren 1700–1820 (se tabell 4, s. 73).

Från 1820 och fram till första världskriget ökade befolkning och produktion successivt i allt snabbare takt i flera delar av världen. Jordens befolkning ökade till nästan 1,8 miljarder invånare på mindre än ett århundrade. Trots denna befolkningsexplosion växte BNP per capita med 0,5 procent per år 1820–70 och med 1,3 procent per år 1870–1913. Den snabbaste expansionen ägde rum i Västeuropa, Nordamerika, Australien och Nya Zeeland. Västeuropa nådde 1820–70 en tillväxt per capita på 1 procent och 1870–1913 på 1,3 procent samtidigt som befolkningen fördubblades. För gruppen Nordamerika, Australien och Nya Zeeland, där befolkningen ökade med en faktor 10, låg den ekonomiska tillväxttakten per capita på 1,4 procent 1820–70 och 1,8 procent 1870–1913. Japan och Latinamerika sällade sig till skaran av snabbväxande ekonomier under perioden 1870–1913.

I sammanfattning innebar detta att jordens befolkning blev 22 gånger större under det senaste årtusendet och per capita-inkomsten ökade med en faktor 13. Världens samlade BNP växte således trehundrafalt. Men det mesta skedde som sagt efter 1820. För hela perioden 1000–1820 fick en fyrfaldigad befolkning åtnjuta en ökning av levnadsstandarden med måttliga 50 procent. Efter 1820 åttafaldigades per capita-

inkomsten samtidigt som befolkningen ökade med en faktor 5.

Men dessa statistiska genomsnitt för hela världen eller regioner över många sekler lär oss mycket litet om vilka faktorer som har betydelse för ekonomisk tillväxt. I själva verket kan vi vara säkra på att kraftfulla expansionsperioder ägde rum på många platser långt före 1820. Om den årliga produktionsökningen per capita kontinuerligt legat på 0,1 procent skulle ingen skillnad ha märkts ens över flera generationer. Men det finns flera samtida observatörer som ansett sig kunna registrera tydliga förbättringar av materiella villkor och framför allt skillnader i levnadsstandard mellan länder. Det finns också skäl att understryka att ekonomisk utveckling inte alltid, ens på lång sikt, innebär att produktion och levnadsstandard ökar eller förblir åtminstone oförändrad – det kan gå åt fel håll. Det förefaller sålunda helt säkert att levnadsstandarden i romarriket under vår tideräkningens första århundrade var klart högre än i medeltidens Europa; möjligen gällde detta för områdena kring Medelhavet för hela perioden från ca 750 f.Kr. till 250 e.Kr.

Greker och romare

I alla händelser inleddes i Grekland redan på 700-talet f.Kr. en kraftig ökning av befolkningen som ledde till omfattande nyodling men mycket snart också till stridigheter om odlingsbar mark. Befolknings-explosionen bidrog till att grekiska kolonier upprättades från Svarta havsområdet i öst till Medelhavets västra del. De många små statsstaterna tävlade om att anlägga dotterstäder för att trygga handelsvägar och säkra tillgång på råvaror. Städerna blev nav i vidsträckta handelssystem och ofta beroende av livsmedelsimport för sin försörjning. Inom Atens *polis* bodde under glansdagarna på 400-talet f.Kr. omkring 300 000 människor, varav en tredjedel i Aten-Pireus.¹ Staden kontrollerade med rätt hårdhänta metoder en talrik allians av småstater i Egeiska havet och Mindre Asien. Aten behövde importera stora mängder brödsäd för att försörja befolkningen; flottan och armén måste köpa järn och virke från utlandet. Vid sidan av export av olivolja,

¹ Av dessa var 175 000 atenare, 100 000 slavar och 25 000 utlänningar (*metoiker*). Fulla medborgerliga rättigheter hade bara de 40 000 vuxna atenska männen.

vin och lyxprodukter bidrog tribut från allierade och silver från gruvan i Laurion till att betala denna import.

De grekiska samhällena var med dåtidens mått förhållandevis effektivt organiserade. De hade ofta förutsebara lagar och en rimlig rättstillämpning. Från lydierna hade grekerna redan på 500-talet f.Kr. lärt sig nyttan att prägla mynt och använda dem också för vardagens transaktioner.² Den reducering av transaktionskostnader som detta innebar bör tillsammans med handelsutbytets allokeringarvinster ha medgett ett visst välstånd inte bara för dem som ägde fullt medborgarskap utan även för metoiker och grupper av slavar. Den sociala mobiliteten var ytterst begränsad i den meningen att det var praktiskt taget omöjligt för andra än män födda av atenska föräldrar att bli medborgare. Metoiker kunde därför inte äga jord utan blev hänvisade till hantverk, handel och köpenskap där flera av dem blev framgångsrikt förmögna. Välståndet var i flera fall högre i nyetablerade dotterstäder. Detta gällde till exempel för spartanernas enda koloni i Italien, Taras.

Det fanns emellertid kraftfulla spärrar mot en ihållande ekonomisk tillväxt. Samhällsekonomin energi fanns, som vi skall påminna om mer än en gång, lagrad i människors muskler och den teknik som stod människan till buds var primitiv. I motsats till alla tidigare strikt auktoritetsbundna kulturer hade grekerna en hälsosamt skeptisk inställning till konventionell visdom. Detta öppnade vägen för en vetenskaplig utveckling mot nivåer som Europa skulle återerövra först efter renässansen. Den praktiska nyttan var dock liten. Intresset för nya produktionsmetoder är begränsat när städernas befolkning till 30 procent utgörs av slavar. Den största tillverkningsanläggningen i Aten framställde sköldar för hoplitarmén och sysselsatte 120 man. Handel och köpenskap hamnade långt ned på värdeskalan i ett samhälle där endast fullvärdiga medborgare fick äga jord, och för en atenare var det socialt och politiskt oacceptabelt att skylta med sin rikedom. Ett annat problem var frekventa men lyckligtvis kortvariga krig.

Romarrikets ekonomiska välstånd byggde i allt väsentligt på en stark centralmakt som garanterade lag och ordning, byggde vägar och stiftade lagar – samt på en åtminstone inledningsvis lönsam imperialistisk

² Homeros talar om oxar som värdemätare och avser sannolikt oxhudar. När järn började användas kom ett slags järnstänger (*obeloi*) i bruk som betalningsmedel. Sex *obeloi* motsvarade en *drachma*, som betydde just en handfull.

expansionspolitik. Historikern William Harris hävdar att för romarna var "ekonomisk vinning och segerrika krig och maktutvidgning ... en sammanhängande helhet" (Harris 1979, s. 54–67). Detta var också enligt ett samtida poetiskt vittnesbörd Roms särskilda mission:

Romare, minns vad din uppgift är: att härska i världen, tvinga folken till fredens värv, det är vad dig höves; skona dem som ditt skydd begär, och krossa den fräcke.³

Vergilius var klar över att andra folk var mer framstående inom konst och vetenskap men endast Rom kunde "tvinga till åttlydnad av lag och ordning". Resultatet var *Pax romana* som garanterade en gemensam valuta och ett enhetligt rättssystem med rimlig tillämpning inom ett område med omkring 60 miljoner invånare.⁴

Det romerska imperiets huvudstad hade vid vår tideräknings början en miljon invånare och av dessa var 200 000 familjer berättigade till en daglig ranson brödsäd. Importen uppgick till 190 000 ton per år. Spannmålen hämtades från Sicilien, Nordafrika och Egypten på skepp som normalt lastade 100–500 ton men möjligen i vissa fall 1 200 ton. För landtransporter byggde och underhöll romarna ett imponerande vägnät som omfattade totalt 60 000 km. Kostnaden för transporter på väg var emellertid så höga att de endast kunde bäras av lyxprodukter. Att frakta spannmål från den ena till den andra änden av Medelhavet kostade lika mycket som att transportera den 10 mil över land.⁵ De storslagna akvedukter vi fortfarande kan se till exempel utanför Nîmes i Frankrike eller Segovia i Spanien vittnar inte bara om romersk ingenjörskonst utan också om den hygieniska standard som delar av stadsbefolkningen åtnjöt.

Det romerska imperiet hade under sin glansperiod många av förutsättningarna för en stabil, långsiktig ökning av produktiviteten. De centrala delarna av riket åtnjöt långa perioder av fred och skatterna var låga in på 200-talet. Den piratverksamhet som stört handeln i Medel-

³ Publius Vergilius Maro 70–19 f.Kr. i *Aeneiden*.

⁴ Cameron (1997) menar att befolkningssiffran kan ha legat i närheten av 100 miljoner.

⁵ Trots detta förekom redan under det första århundradet en regelbunden export av bruksföremål av brons, glas och lyxprodukter till välbärgade bondehövdingar i Skandinavien. Handelsvägarna utgick från Carnuntum, nära Wien, och följde Oder och Wisla eller gick längs Rhen från Köln.

havet under hellenistisk tid eliminerades så gott som helt, vilket tillät frihandel inom ett område med 60–100 miljoner invånare. Förvaltningen var på inget sätt fri från korruption men ändå relativt effektiv. Den centrala civila byråkratin var utomordentligt liten. Rättssystemet gav skydd för egendom och möjlighet att träffa bindande avtal. En gemensam överklasskultur underlättade informations spridning. Kvinnors ställning var väsentligt starkare än i Grekland. De kunde både ärva och äga mark. En annan viktig skillnad, militärt och ekonomiskt, var att slavar kunde frigges och bli fullvärdiga romerska medborgare, vilket innebar att deras barn kunde rekryteras till armén. Det klassiska Aten hade en rekryteringsbas som aldrig översteg 50 000 män medan Rom redan under de puniska krigen kunde välja bland 600 000 mer eller mindre kapabla rekryter.⁶

Men den energi som drev systemet var fortfarande människans och djurens muskelkraft. De romerska ingenjörerna och arkitekterna var först med att använda cement och skapade märkliga byggnadsverk men intresserade sig inte alls för arbetsbesparande innovationer trots att möjligheterna att använda vatten- och vindkraft var kända. Kejsar Vespasianus skall ha blivit förevisad en konstruktion med vars hjälp man kunde lyfta mer än vad ett helt arbetslag förmådde och avvisat den med orden: ”Låt mig hellre ge mat och arbete till alla dessa stackars människor.”⁷ Lika viktigt var att någon kapitalistisk eller kommersiell kultur aldrig etablerades som kunde ge status åt köpmän och entreprenörer. Aristokratin var förbjuden i lag att engagera sig i kommersiell verksamhet men lär ändå genom bulvaner ha deltagit i den lönande fjärrhandeln som, enligt Cicero, ”inte var fullt så diskrediterad” (Lopez 1976, s. 8).

Produktion och distribution av spannmål, salt, metaller, marmor och militära uniformer skedde huvudsakligen i statlig regi och hantverket hämmades av att även de skickligaste måste konkurrera med slavarbetskraft. I den italienska delen av imperiet kan slavar ha utgjort 40 procent av befolkningen. I praktiken kom handel, hantverk och kö-

⁶ Slavar frigavs inte alltid därför att de gjort sig förtjänta av det. Den rättrådige Cato d.ä. hade sålunda för vana att frige gamla och sjuka slavar för att slippa dra försorg om deras uppehälle.

⁷ Litet osäker blir man om denna uppfattning bland historiker när man hos Horatius (65–8 f.Kr.) hör talas om att ”stenar och timmer vrider sig i repet på en jättelik kran” (Holland 2004, s. 12).

penenskap att ligga i händerna på utlänningar och slavar. Den sociala rangordningen var strikt knuten till militära framgångar, publika ämbeten och jordinnehav. Ekonomisk tillväxt var aldrig ett mål för den romerska politiken; det förnämliga vägnätet byggdes för militära syften. Det underlättade inte heller att varje frivillig sammanslutning av undersåtar betraktades med misstro och kunde existera endast med kejsarens uttryckliga välvilja; en syn på privata organisationer som med stöd i romersk rätt skulle leva kvar mycket länge.⁸

När den lönsamma expansionen övergick i ett kostsamt försvar av gränserna blev skattebördan allt känbarare. De välbärgade sökte på olika sätt undgå sina förpliktelser att finansiera allmänna inrättningar. Den franske medeltidshistorikern Robert Fossier talar om ett "samhälle på flykt undan staten" (Fossier 1982 och 1986, s. 56). Ett tidigare generöst samhälle som till priset av rimliga skatter erbjudit såväl bröd och skådespel som lag och ordning förvandlades på kort tid till en förtryckande stat som drev in allt högre skatter utan att erbjuda särskilt mycket i utbyte.

Under 250-årsperioden från 50 f.Kr. till 200 e.Kr. är det sannolikt att imperiets folkmängd fördubblades. Däremot är det osäkert om produktionen ökade så snabbt att inkomsten per capita steg. Forskarna är emellertid överens om att levnadsstandarden i Europa sjönk märkbart under lång tid efter det västromerska rikets upplösning på 400-talet. Colin Clark har sålunda beräknat att en hantverkare i Rom under första århundradet e.Kr. hade en levnadsstandard som en brittisk fabriksarbetare nådde först 1850 och en sentida invånare i Rom så sent som 1929.⁹ Romarna hade på en dag kunnat ta sig från Aosta-dalen till Martigny på en stenlagd väg genom Sankt Bernhardspasset. När det västromerska riket gick under blev Europa för lång tid i praktiken både laglöst och väglöst.¹⁰

⁸ Man påminns om Alexander Herzens synpunkt på tsarväldet: "Ryska regeringar avskyr instinktivt allt som görs på frivillig väg."

⁹ Man kan med litet fantasi länka denna jämförelse till en amerikansk familj i nutid. Den preussiske statistikern Ernst Engel gjorde en budget för en arbetare i Sachsen 1857 och kalkylerade att efter alla nödvändiga utgifter återstod 8 procent för övrig konsumtion. Exakt lika mycket hade en amerikansk stadsfamilj kvar 1977.

¹⁰ Påven Stefan II försökte ta sig igenom passet hösten 753, men då fanns vägen inte kvar. Det var först på 1700-talet som delar av Europa åter fick ett vägnät av romersk standard.

Byråkratisk feodalism

Enligt Angus Maddison var levnadsvillkoren för vanliga människor i Europa som sämst under århundradena kring förra millennieskiftet. Vår kontinent svarade då för 10–15 procent av världens totala produktion, vilket var ungefär lika stor andel som Afrikas. Men inte ens under det romerska imperiets glansdagar låg världens ekonomiska och demografiska tyngdpunkt i Europa. Under vår tideräknings första årtusende var Asien totalt dominerande. De två ekonomiska giganterna var Kina och Indien; tillsammans svarade de för 50–60 procent av jordens samlade produktion och det var först i början på 1800-talet som andelen blev mindre än hälften. I allt väsentligt berodde detta på att dessa två länder dominerade också befolkningsmässigt. Japans expansion skedde sent. Före mellankrigstiden nådde Nippons rike en andel av världens BNP över 3 procent endast under Tokugawaperiodens (1603–1867) mest framgångsrika år.

Med starkt stöd i den grund som lades under T'angdynastin (618–906) expanderade den kinesiska ekonomin med stor kraft under Sungperioden (960–1127). Trots att befolkningen fördubblades är forskarna i stort sett överens om att produktiviteten ökade så snabbt att BNP per capita växte märkbart.¹¹ En starkt bidragande orsak var den inre ordning som garanterades av en av världens mest ut- och särpräglade byråkratier. Kinesiska kejsare försökte mycket tidigt att knyta dugliga byråkrater till förvaltningen. Anställning efter examination infördes tidigt på 600-talet. Den alltmer professionella byråkratins makt stärktes under T'angperioden som en följd av att börsaristokratins makt bröts. Under Sung förfinades systemet i flera avseenden. För att garantera att hänsyn togs enbart till personliga meriter anonymiserades resultaten av examinationen. Sålunda fick tjänstemän skriva om svaren så att antagningsnämnden inte skulle kunna känna igen enskilda sökandes kalligrafi. Utbildningsväsendet reformerades för att garantera ett rimligt utbud av kvalificerade kandidater. Resultatet blev att en mycket liten byråkratisk elit¹² – vars främsta merit var att de kunde alla

¹¹ Maddison (1998) har efter en genomgång av forskningsläget stannat för en försiktig kvalificerad gissning (*guesstimate*) att BNP per capita ökade med en tredjedel från 960 till 1280.

¹² Under 1500- och första hälften av 1600-talet har antalet statsanställda beräknats till mellan 10 000 och 15 000 personer.

de klassiska konfucianska texterna utantill¹³ – totalt kontrollerade det kinesiska imperiet. Aristokratin levde på jordrönten utan inflytande över jordbrukets utveckling. Arrendatorer och småbönder kunde fritt sälja och förvärva mark, och urbaniseringen skapade lönsamma avsalu-marknader. Militären stod under civil kontroll och någon religiös motvikt fanns inte. Kejsaren hade ett himmelskt mandat som i allt väsentligt hade delegerats till byråkratin.

TABELL 1. Regioners och länders andel av världens totalproduktion (i procent).

	1	1000	1500	1600	1700	1820	1870	1913	1950	1973	2001
Västeuropa	10,8	8,7	17,8	19,8	21,9	23,0	33,0	33,0	26,2	25,6	20,3
Östeuropa	1,9	2,2	2,7	2,8	3,1	3,6	4,5	4,9	3,5	3,4	2,0
F.d. Sovjetunionen	1,5	2,4	3,4	3,5	4,4	5,4	7,5	8,5	9,6	9,4	3,6
Europeiska kolonier**	0,5	0,7	0,5	0,3	0,2	1,9	10,0	21,3	30,7	25,3	24,6
varav Förenta staterna	–	–	0,3	0,2	0,1	1,8	8,8	18,9	27,3	22,1	21,4
Latinamerika	2,2	3,9	2,9	1,1	1,7	2,2	2,5	4,4	7,8	8,7	8,3
Asien	76,3	70,3	65,0	65,4	61,8	59,4	38,4	24,9	18,4	24,2	38,0
varav Kina	26,1	22,7	24,9	29,0	22,3	32,9	17,1	8,8	4,5	4,6	12,3
varav Indien	32,9	28,9	24,4	22,4	24,4	16,0	12,1	7,5	4,2	3,1	5,4
varav Japan	1,2	2,7	3,1	2,9	4,1	3,0	2,3	2,6	3,0	7,8	7,1
Afrika	6,9	11,7	7,8	7,1	6,9	4,5	4,1	2,9	3,8	3,4	3,3
Hela världen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Källa: Maddison 2003.

* Det är svårt att hitta ett bra gemensamt namn för Australien, Kanada, Förenta staterna och Nya Zeeland. Det som förenar dem är att de koloniserades av européer som mer eller mindre frivilligt emigrerade och blev den dominerande folkgruppen i de nya länderna på bekostnad av ursprungsbefolkningen. Maddison kallar dem *Western offshoots*.

Den ekonomiska politiken var klart inriktad på att öka jordbrukets produktivitet. Bevattningsprojekt organiserades mycket tidigt men fick successivt allt större omfattning under T'ang- och Sungdynastierna. Vid början av 1400-talet var sannolikt en tredjedel av den uppodlade marken bevattnad. Investeringar i lagringsanläggningar och transportsystem syftade till att minska effekterna av missväxt i landets olika delar. Stora Kanalen som förband Beijing med Hangchow byggdes 561–618 av 5,5 miljoner människor. När den helt färdiga kanalen

¹³ I ett engelskt verk (J. Legge: *The Chinese Classics* i 5 volymer, Oxford: Oxford University Press 1893) upptar texterna tillsammans med engelsk översättning och notapparat 2 800 stora sidor. Antalet kinesiska tecken uppgick till 430 000.

invigdes 1415 hade den en längd av 2 300 kilometer.

En avgörande förutsättning för att försörja den ökande befolkningen var att avkastningen inom risodlingen ökade. Fram till början av 1000-talet tog det 180 dagar för riset att mogna. Champaris från Vietnam reducerade denna tid till 100 dagar, vilket tillät två skördar per år. Genom systematisk förädling producerades alltmer snabbmognande ris – från 1500-talet till 1800-talet reducerades tiden från plantering till skörd med nära 10 dagar per sekel. Den fysiokratiska byråkratin uppmuntrade på olika sätt växelbruk och introduktion av nya grödor. Te började odlas under T'angdynastin, bomull under Sung och sorghum under Yuan (1279–1368). På Mingkejsarnas tid (1368–1644) kom alla Nya världens produkter till Kina – majs, potatis, sötpotatis, jordnötter och tobak. Avkastningen inom kinesiskt jordbruk var mycket hög även för andra grödor än ris. Skälet var att odlingen var oerhört arbetsintensiv. Varje person sysselsatt inom jordbruk i Kina disponerar en tredjedels hektar att jämföra med nästan 100 hektar i Förenta staterna.

Kineserna producerade papper för 2 000 år sedan. Tillsammans med konsten att trycka böcker gav detta den kinesiska byråkratin redan på 800-talet medlen att snabbt och effektivt sprida kunskap om nya redskap, bättre utsäde, växelbruk och lämplig gödning. Bara under Sungdynastin spreds minst ett hundratal skrifter om agronomi. Den avkastning som nåddes inom kinesiskt jordbruk på 1100-talet skulle det ta 800 år för europeiska jordbrukare att komma ikapp.

Kina uppfyllde under Sungdynastin flera av kraven för att en fungerande marknadsekonomi skulle utvecklas. Lag och ordning gällde under långa perioder. Äganderätten till jord var tryggad. Att de höga ämbetsmännens beslut inte kunde överklagas var orättvist men effektivt. Några fördyrande advokater fanns inte. Traditionen bjöd att tvister löstes inom slakten eller klanen utan att det offentliga rättsväsendet anlätades. Byråkratin var effektiv och förfogade över goda möjligheter att kommunicera internt och till medborgarna. Säkra och effektiva transporter tillsammans med en förhållandevis hög urbaniseringsgrad gav avsättning för jordbruksöverskott och hantverksprodukter. Trafiken på floderna var mycket intensiv enligt Marco Polo. Staten tillät fri prisbildning eftersom det ökade skatteinkomsterna. Köpmännen samarbetade i aktiebolagsliknande organisationer och så kallade flygande pengar tillät betalning på främmande ort utan att man behövde transportera mynt eller ädla metaller.

Flera forskare hävdar också att Sung-Kina stod på tröskeln till en industriell revolution framför allt därför att järnproduktionen av allt att döma ökade kraftigt under 1000-talet. I övrigt är emellertid stödet för denna tes anekdotiskt. Den omsorg den allvetande och maktfullkomliga byråkratin visade jordbruket hade ingen motsvarighet när det gällde handel och industri. Hantverket blomstrade i symbios med jordbruket men produktion i större skala eller handel med omvärlden skedde i statlig regi eller i form av licensierade monopol. Den kinesiska ekonomin klarade den mäktiga uppgiften att försörja en befolkning som växte från 60 miljoner medborgare år 1000 till mer än 100 miljoner år 1500 men kunde aldrig ta steget över tröskeln till en självbärande ökning av produktionen per capita.

Anledningen till att Kina inte utvecklades till en modern marknadsekonomi har länge varit ett kärt ämne för historiker. En bidragande orsak som flera historiker lyft fram är att landet, liksom Japan och arabvärlden, gjorde sig oemottagligt för den vetenskapliga revolution som ägde rum på 1600- och 1700-talen i Europa och egentligen enbart spreds till de av européer koloniserade länderna. I både Kina och Japan stängdes kontakterna med omvärlden strax innan vetenskapliga upptäckter började omvandlas till industriella innovationer.

I början av 1400-talet inleddes under Mingkejsaren Yung-lo en omfattande och febril skeppsbyggnadsverksamhet. Mängder av fartyg av en storlek som världen aldrig skådat byggdes och seglade i väldiga armador åren 1405–1433 till främmande länder – inte för att handla utan för att demonstrera Kinas makt. David Landes (1998) hävdar att

... kineserna ... framför allt saknade nyfikenhet. De gav sig ut för att visa upp sig; inte för att se och lära; för att markera närvaro; inte för att stan-
na; för att motta tecken på underlydnad och tribut; inte för att köpa ... I
motsats till européerna var de inte motiverade av girighet eller passion (s.
96).¹⁴

När kejsar Yung-lo dog upphörde verksamheten lika plötsligt som den startat. Varven lades ned och handeln med utlandet upphörde successivt. Från år 1551 blev det förbjudet att gå till sjöss i ett flermastat skepp.

Den ledande auktoriteten på kinesisk vetenskapshistoria, Joseph

¹⁴ En uppfattning som delades av bland andra de Tocqueville.

Needham (1981), hävdar att Kina saknade förutsättningar för en egen vetenskaplig revolution. Kina lyckades inte

... utveckla de fundamentala förutsättningarna för modern vetenskap, som till exempel att använda matematiskt formulerade hypoteser för att förklara naturfenomen, en fullständig insikt om och användning av experimentella metoder, distinktionen mellan primära och sekundära egenskaper samt en systematisk insamling och öppen redovisning av offentligt publicerade vetenskapliga data (s. 9).

Ingen av dessa teser bär självklarhetens prägel. Isolering från omvärlden kan inte i sig ha varit avgörande. Kina var stort nog att föda och fostra en egen vetenskaplig revolution – och förutsättningarna var i flera viktiga avseenden bättre än i Europa.¹⁵ Att kineser efter 4 000 års tradition av uppfinningar och teknisk utveckling under kort tid skulle ha förlorat sin nyfikenhet förefaller genetiskt osannolikt. Joseph Needham har i en sammanfattande volym till det lika mäktiga som märkvärdiga verket *Science and Civilization in China* presenterat en lista över 250 uppfinningar som gjorts i Kina under 1700 år och kan med fog konstatera att det ”kinesiska folkets uppfinningsrikedom inte kan betvivlas, inte heller deras nyfikenhet i fråga om naturfenomen” (Needham 2004, s. 225). Flera av uppfinningarna var uppenbarligen resultat av mänsklig nyfikenhet utan tanke på eventuell praktisk tillämpning.¹⁶

Att ett tributkrävande Mittens rike demonstrerade sin makt och härlighet i främmande hamnar hade samma syfte som Sovjetimperiets parader av interkontinentala missiler på Röda torget. Det fanns för övrigt goda ekonomiska skäl att avbryta det dyrbara skeppsbyggnadsprogrammet. Regeringen hade helt enkelt inte längre råd att subventionera flytande skrytbyggen och de höga timmerpriserna gjorde det omöjligt och föga marknadsmässigt för privata köpmän att bygga alltför stora skepp. Att territoriella lilliputstater som Venedig, Genua och Nederländerna vände sig mot havet var lika naturligt som att Ming-

¹⁵ Kinas befolkning år 1500 var nästan dubbelt så stor som hela Västeuropas.

¹⁶ Needhams ursprungliga idé 1938 var att skriva en relativt kort bok om Kinas sannolikt magra vetenskapshistoria, men han blev snart överväldigad av materialets omfattning. Tillsammans med en växande skara medarbetare har en rad specialstudier hittills publicerats vilka, enligt en kritiker, söker visa att allting först uppfanns i Kina. En intressant redogörelse för hur verket kom till finns i förorden till Needham (2004).

kejsarnas Kina med 100–150 miljoner undersåtar i första hand vände sig inåt.¹⁷

Inte heller Needhams ovan redovisade slutsats är i alla avseenden korrekt. Inom jordbruket gav staten systematiskt stöd till olika experiment för att finna bättre gödsel, nya redskap, metoder för vattenreglering och nyodling. Framför allt inom hydraulik tycks teori och praktik ha gått hand i hand. Den tidigare nämnda utvecklingen av snabbmognande ris var helt klart resultatet av systematiska experiment och snabb, effektiv spridning av ”vetenskapliga data”. Needham noterar själv i ett annat sammanhang att ”idén om att i oegennyttig samverkan successivt samla in vetenskaplig information var mycket mer levande i medeltidens Kina än någonstans i renässansens Europa” (a.a., s. 19) där traditionen snarast var den motsatta. Vetenskapliga sanningar borde hållas hemliga eller vara förbehållna en krets av invigda så att de inte föll i orätta händer.¹⁸ Den vetenskapliga revolution som ägde rum i Europa på 1600-talet hade för övrigt inga tydliga effekter på den industriella tillväxten före 1900-talet.

Det är emellertid ett oavvisligt faktum att Kina på 1600- och 1700-talen inte tog steget över till den moderna vetenskap som enligt Needham vilar på ”framgångsrik tillämpning av matematiska hypoteser för att genom systematiska experiment pröva naturfenomen” (a.a., s. 2).¹⁹ Den sannolika orsaken är emellertid i allt väsentligt utomvetenskaplig. Det kinesiska intresset för utveckling gällde i huvudsak jordbruk och styrdes av den ”byråkratiska feodalismens” värderingar, där stabilitet alltid kom före förändring. På den sociala rangordningslistan i Kina hamnade köpmännen längst ned; i Europa tog de makten i stad efter stad, land efter land, och kunde kanalisera ekonomiska och intellektuella resurser enligt sina egna behov och värderingar.²⁰

¹⁷ Det förtjänar att tillfogas att Kina mycket tidigt hade relativt livaktiga kontakter med framför allt Indien. Kinesiska källor redovisar att många indiska astronomer och matematiker hade höga positioner inom Astronomiska byrån och en av dem var ordförande i Astronomistyrelsen på 700-talet. Uppgifter finns också om mer än tvåhundra kinesiska vetenskapsmän som tillbringade längre perioder i Indien under andra hälften av vårt första millennium.

¹⁸ Det var först på 1600-talet som man mer allmänt och med framgång började kritisera denna tradition i Europa.

¹⁹ Matematikens roll är central i Needhams resonemang. Han menar att ett avgörande kinesiskt tillkortakommande var att de aldrig utvecklade ”den grekiska idén om geometrisk bevisföring”. Skälet till att algebraisk matematik var stark i Kina på bekostnad av geometri kan ha varit att kineserna delade in cirkeln i 365,25°, vilket rätt exakt angav antal dagar per år men var mindre praktiskt för matematiker.

²⁰ Needham som var marxist, om än av mycket pragmatisk sort, har också betonat borgarklassens maktövertagande som en central faktor i den europeiska utvecklingen.

En viktig svaghet i Kina var att ett självständigt rättssystem aldrig utvecklades. Lagstiftningen byggde på att varje fall var unikt och att utslaget skulle bygga på alla relevanta detaljer. Detta kunde i bästa fall ge gudomlig rättvisa men på bekostnad av den romerska rättens förutsägbarhet.

I allt väsentligt måste orsakerna till Kinas relativa tillbakagång sökas i samhällets struktur och kulturella förhållande till förändring. Den omnipotenta byråkratin var möjligen rationell och kostnads-effektiv så länge ekonomisk utveckling var liktydig med jordbruksproduktion och efterfrågan på muskelkraft var större än behovet av hjärnkraft. Men denna styrka blev dess svaghet när handel och industri blev dominerande. I Europa är mönstret tydligt. Graden av pluralism, tankefrihet och beredskap att acceptera maskinkraftens krav på förändring blev avgörande för var den ekonomiska expansionen tog fart och utvecklades. Kina saknade både viljan och förmågan att ta till sig industriella uppfinningar och låta nya idéer slå rot och blomma ut i nya produkter och produktionsprocesser.²¹

I denna situation blev isolationen från omvärlden katastrofal. Ännu i slutet på 1700-talet, när lord Macartney med mycken möda lät transportera 600 lådor med vetenskapliga instrument som presenter från den brittiske kungen George III till kejsar Ch'ien-lung blev det officiella svaret – ”vi saknar ingenting ... Vi har aldrig satt vår tillit till märkliga eller utstuderade föremål och inte heller behöver vi mer av ert lands industrivaror” (Maddison 1998, s. 23).

Femtio år senare kom britterna tillbaka utan gåvor men med kanonbåtar och krav på att fritt få sälja Indiens opium till kineser. Militärhistorikern John Keegan (2003) har beskrivit konsekvenserna på slagfältet av den kinesiska byråkratins petrifierade motstånd mot varje förändring under 1700-talet:

I militärhistorien finns det ingen mer beklämmande episod än den när manchuernas krigare på 1800-talet med sina omoderna reflexpilbågar gick till attack mot de europeiska inkräktarnas gevär och kanoner (s. 241.)

²¹ Det är dock viktigt att notera att hindret inte var att myndigheterna motsatte sig introduktion av arbetsbesparande uppfinningar. Needham hävdar att ”det är häpnadsväckande att vi hittills aldrig stött på någon händelse av vikt före 1800-talet där någon uppfinning i Kina avvisats med hänsyn till faran för teknologisk arbetslöshet” (Needham 2004, s. 4).

Europa tar sats

Så länge arbetsproduktivitet grundade sig på resultatet av ett idogt dagsverke med utnyttjande av människors och dragdjurs muskelkraft utvecklades befolkning och totalproduktion parallellt – med enstaka, kortvariga, lyckliga eller tragiska avsteg. Som tidigare framhållits svarade Asien från början av vår tideräkning fram till år 1000 för 70–80 procent av världens BNP. Fem hundra år senare var andelen ca 65 procent. I stort sett var andelarna av jordens befolkning identiska.

Några större förändringar skedde inte innan den moderna kapitalismen slog igenom på bred front under 1800-talet. Ännu 1820 svarade de nästan 70 procent av världens befolkning som bodde i Asien för nära 60 procent av totalproduktionen. År 1870 hade denna andel minskat till 60 procent och 1913 till 55 procent samtidigt som andelarna av världens BNP föll till 38 respektive 25 procent.

TABELL 2. Vissa regioners och länders andel av världens befolkning (procentuell andel).

	1500	1700	1820	1870	1913	1950	2001
Västeuropa	13,1	13,5	12,8	14,7	14,6	12,1	6,4
"Europeiska kolonier"	0,6	0,3	1,1	3,6	6,2	7,0	5,5
Asien	64,7	66,0	68,2	60,2	54,6	54,7	59,5
varav Kina	23,5	22,9	36,6	28,1	24,4	21,7	20,7
varav Indien	25,1	27,3	20,1	19,9	17,0	14,2	16,6

TABELL 3. Vissa regioners och länders andel av världens BNP (procentuell andel).

	1500	1700	1820	1870	1913	1950	2001
Västeuropa	17,8	21,9	23,0	33,0	33,0	26,2	20,3
"Europeiska kolonier"	0,5	0,2	1,9	10,0	21,3	30,7	24,6
Asien	65,0	61,8	59,4	38,4	24,9	18,4	38,0
varav Kina	24,9	22,3	32,9	17,1	8,8	4,5	12,3
varav Indien	24,4	24,4	16,0	12,1	7,5	4,2	5,4

Västeuropas andel av världens befolkning förändrades inte märkbart under perioden 1500–1950 men dessa länder, med Storbritannien i spetsen, svarade för en allt större del av världens totalproduktion. Andelen växte från 18 procent år 1500 till 23 procent 1820 och 33 procent 1870. I per capita-termer nådde Västeuropa ett lågvattenmärke om-

kring år 1000, enligt Maddisons beräkningar, för att komma ikapp Kina på 1300-talet.²² År 1820 var Västeuropas BNP per capita dubbelt så hög som genomsnittet för hela världen, och 1913 var den sex gånger högre i Västeuropa, Nordamerika, Australien och Nya Zeeland. Orsaken var naturligtvis att dessa länder, och inga andra, inlett sin industriella revolution.

Denna etikett antyder att Västeuropas ekonomier under en kort *take off*-fas skulle ha svingat sig upp i självbärande flykt. Detta var också länge den traditionella uppfattningen. Totalproduktionen klarade, enligt detta synsätt, med nöd och näppe att hålla jämna steg med den snabba befolkningsökningen och först sent under 1800-talet blev en allmän ökning av levnadsstandarden möjlig. H. Phelps Brown har sålunda beräknat att realinkomsten för brittiska byggnadsarbetare låg på samma nivå 1798 som 1215 och Colin Clark har, som redan nämnts, kommit fram till att brittiska fabriksarbetare först i mitten av 1800-talet nådde en levnadsstandard som hantverkare i Rom åtnjöt på 100-talet. Denna malthusianska uppfattning är emellertid numera i stort sett övergiven till förmån för uppfattningen att en positiv och långsam, men kontinuerligt accelererande, utveckling ägde rum från 1000-talet fram till första världskriget. Det är också klart att en kraftfull produktivitetsökning ägde rum inom jordbruket innan den industriella tillväxten kom igång på allvar. Jan de Vries menar att

... ekonomisk tillväxt började tidigare än man förut hållit för troligt och industrins strukturomvandlande effekt kom senare, och den industriella revolutionens århundrade såg ingen stark acceleration – varken inom produktion eller konsumtion (citerad av Maddison 2003, s. 253).²³

²² Även den mindre uppmärksamme läsaren har vid det här laget upptäckt att jag vanligen i valet mellan olika auktoriteter förlitar mig på Maddison. Det finns tre goda skäl för detta. Man kan inte komma ifrån att han är den som ägnat kvantitativ ekonomisk utveckling mest tid och kraft. Han har nyligen för OECD:s räkning gått igenom det material som kommit fram under senare år för att komplettera och förfina sina egna beräkningar. Medan andra ekonomihistoriker inte sällan bygger sina hypoteser på anekdotiskt material försöker Maddison så gott som alltid att kvantifiera materialet för ekonomin som helhet, vilket vanligen innebär att bedömningen blir mer försiktig.

²³ de Vries studie, som gäller England, Nederländerna och flera av kolonierna i Nordamerika, bygger på förteckningar över hur mycket olika generationer lämnade som kvarlåtenskap.

Maddison talar om en ”stadigvarande men långsam ökning av per capita-tillväxten från 1000-talet fram till det tidiga 1800-talet” (Maddison 2003, s. 251) som resulterade i en trefaldig ökning av realinkomsten för perioden som helhet.

Vi bör emellertid inte överdriva skillnaderna mellan Maddison och ”malthusianerna”. För hela perioden 1000–1500 har Maddison beräknat att Västeuropas årliga tillväxt uppgick till 0,14 procent; för de följande åren fram till 1820 skedde endast en marginell ökning. Därefter sjufaldigades tillväxttakten för att öka ytterligare till 1,33 procent per år 1870–1913. Detta är en ”revolutionär” förändring. Även om vi antar att tillväxttakten under slutet av perioden 1500–1820 låg på 0,3–0,4 procent innebär detta att det tog omkring 200 år för att realinkomsten skulle fördubblas. Denna tidshorisont är för lång för att påverka människors agerande. Årliga tillväxttakter på 1 eller 1,5 procent innebär å andra sidan att människor börjar kalkylera på ett annat sätt för sina barns framtid.

Revolution eller inte – den utveckling som började på allvar när kol, ånga och tekniska landvinningar förenade sina krafter i England på 1700-talet och spred sig till kontinenten på 1800-talet har ett stamträd med nästan tusenåriga rötter. Venedig skeppade på 800- och 900-talen spannmål, salt, vin, trävaror och slavar till Konstantinopel i utbyte mot silke och kryddor. Under de följande århundradena växte staden ut till att bli ett nav i världshandeln som förband Asiens lyxprodukter med marknaderna i Champagne och textilindustrin i Flandern och Brabant.

Hertigdömet Venedig hade frigjort sig från Konstantinopel under första hälften av 800-talet, men mycket snart övergick makten till en rådgivande församling dominerad av de ledande köpmannasläkterna. Vid mitten av 1100-talet omvandlades hertigdömet till republik. Venedigs ekonomiska välstånd och militära styrka vilade helt på framgångsrik handel. Republiken var aldrig stor vare sig territoriellt eller befolkningsmässigt. I själva staden bodde som mest 150 000–200 000 människor och i hela kringområdet (*terraferma*) tillsammans med underlydande öar i Medelhavet drygt 2 miljoner. Venedigs politik kom därför ofrånkomligen att domineras av kommersiella intressen. Ett starkt rättsväsen garanterade personlig egendom. Distanshandeln underlätades av en fungerande kreditmarknad, ett penningväsen, normer för bokföring och revision samt tillförlitliga avtal. Skattepolitiken lämnade

köpmännens vinster i fred i syfte att stimulera kapitalbildning. Statens inkomster kom från omsättnings- och fastighetsskatter. Venedig skapade dåtidens mest professionella diplomatiska kår för att trygga sina intressen i stormakternas hamnar och erhöll till exempel i Bysans handelsvillkor som var bättre än de som gällde för inhemska köpmän.

I statlig regi startade 1104 Arsenalen – ett varv för att utveckla och bygga mer effektiva fartyg. Detta var sannolikt Europas första industriföretag. Tusentals arbetare var sysselsatta i en verksamhet som kom nära modern serieproduktion med färdiga komponenter och kontinuerlig förbättring av produktivitet. Rader av tekniska förbättringar gav bättre effektivitet både i produktionsprocessen och med avseende på fartygens prestationer. I slutet av 1200-talet kom kompassen i bruk. Tillsammans med förfinade timglas och bättre kartor ökade detta i ett slag den venetianska flottans kapacitet. Tidigare hade man inte vågat segla på Egypten mellan oktober och april. Med kompassens och de nya kartornas hjälp kunde fartygen göra två i stället för en resa till Alexandria. De fartyg som byggdes i Arsenalen leasades av republiken till befraktarna, vilket minskade deras risktagande och tillät mindre köpmän att ta sig in på marknaden.

Från sin roll som nav i världshandeln utvecklades inom republiken en betydande och mycket lönsam industri, delvis som importsubstitution och ofta med hjälp av importerad teknologi. Socker som tidigare importerats började sålunda med framgång att odlas på Kreta och Cypern. På 1200-talet etablerades silkestillverkning inte bara i Venedig utan också i andra italienska stadsrepubliker. Glasindustrin startade på 900-talet och utvecklade ett överlägset mästerskap såväl i fråga om nyttoprodukter, till exempel timglas och glasögon, som utsmyckade föremål i kristall. Både silkes- och glasindustrin omgärdades av skydd för att förhindra industrispionage. Av detta skäl beslöt Stora Rådet (*Maggior Consiglio*) 1291 att all glasblåsning skulle koncentreras till ön Murano. Brandfara och dålig lukt bidrog också till beslutet. I början på 1300-talet inrättade Venedig ett konsulat och handelsfaktori i Täbriz som var en knutpunkt för handeln med Svarta havsområdet, Kina och övriga asiatiska länder. Bokproduktion var en annan viktig industri. Med början på 800-talet framställdes illuminerade handskrifter, men bara femton år efter Gutenbergs uppfinning startade boktryckerier. Venedig blev snart den dominerande producenten och exportören av texter på grekiska.

TABELL 4. BNP per capita-tillväxt i 20 länder och regioner år 1–2001, årlig procentuell tillväxt.

	1–1000	1000–1500	1500–1820	1820–70	1870–1913	1913–50	1950–73	1973–2001
Belgien			0,13	1,44	1,05	0,70	3,54	1,95
Danmark			0,17	0,91	1,57	1,56	3,08	1,83
Finland			0,17	0,76	1,44	1,91	4,25	2,19
Frankrike			0,14	1,01	1,45	1,12	4,04	1,71
Italien			0,00	0,59	1,26	0,85	4,95	2,10
Nederländerna			0,28	0,81	0,90	1,07	3,45	1,83
Norge			0,17	0,52	1,30	2,13	3,19	2,83
Schweiz			0,17	1,32	1,66	2,06	3,08	0,72
Storbritannien			0,27	1,26	1,01	0,93	2,42	1,86
Sverige			0,17	0,66	1,46	2,12	3,06	1,52
Tyskland			0,14	1,08	1,61	0,17	5,02	1,60
Österrike			0,17	0,85	1,45	0,18	4,94	2,12
Ovanstående 12 länder			0,14	1,04	1,33	0,84	3,92	1,80
Portugal			0,13	0,11	0,58	1,39	5,45	2,53
Spanien			0,13	0,36	1,25	0,17	5,60	2,59
Övriga			0,13	0,74	1,37	0,87	4,89	2,68
Hela Väst-								
europa	-0,01	0,13	0,14	0,98	1,33	0,76	4,05	1,88
Östeuropa	0,00	0,04	0,10	0,63	1,39	0,60	3,81	0,68
F.d. Sovjet-								
unionen	0,00	0,04	0,10	0,63	1,06	1,76	3,35	-0,96
Förenta staterna			0,36	1,34	1,82	1,61	2,45	1,86
Australien, Kanada och								
Nya Zeeland			0,20	2,19	1,76	1,21	2,60	1,74
Ovanstående								
4 länder	0,00	0,00	0,34	1,41	1,81	1,56	2,45	1,84
Mexiko			0,18	-0,24	2,22	0,85	3,17	1,37
Övriga Latinamerika			0,15	0,06	1,72	1,57	2,45	0,78
Hela Latin-								
amerika	0,00	0,01	0,16	-0,03	1,82	1,43	2,58	0,91
Japan	0,01	0,03	0,09	0,19	1,48	0,88	8,06	2,14
Indien	0,00	0,04	-0,01	0,00	0,54	-0,22	1,40	3,01
Kina	0,00	0,06	0,00	-0,25	0,10	-0,62	2,86	5,32
Övriga Asien	0,00	0,05	0,01	0,19	0,74	0,13	3,51	2,42
Hela Asien								
(exkl. Japan)	0,00	0,05	0,00	-0,10	0,42	-0,10	2,91	3,55
Afrika	0,00	-0,01	0,00	0,35	0,57	0,92	2,00	0,19
Hela världen	0,00	0,05	0,05	0,54	1,30	0,88	2,92	1,4

Venedig hade några karakteristika gemensamt med Kina. Byråkratin var rationell och effektiv – och programmatiskt målinriktad, även om det spelade roll att det i Kinas fall gällde jordbrukets avkastning och stabilitet och i Venedigs handel, köpenskap och expansion. I

båda länderna fanns ett fungerande rättssystem som sänkte kostnader för alla tillåtna kommersiella transaktioner. Men en republik med som mest några miljoner invånare kunde aldrig "være sig selv nok". Venedig strävade konsekvent att ta till sig och utveckla omvärldens tekniska kunskap. Mittens rike var nästan definitionsmässigt trögrörigt. Venedig var av nödtvång flexibelt och utvecklade en mästerlig förmåga att anpassa sig till den skiftande politiska maktbalansen mellan Byzans, turkar, kalifat och korsfarare. När turkarna 1453 slutligen intog Konstantinopel kunde Venedigs diplomater snabbt byta fot och förhandla fram ett nytt förmånligt handelsavtal. Några moraliska hänsyn hade republiken inte råd med, vilket uttryckligen demonstrerades när man lyckades omdirigera den fjärde korsfarararmén till att plundra och skövla Konstantinopel 1203–1204 i stället för att befria Jerusalem. Venedig hade en pluralism som Kina saknade. I praktiken var republiken oberoende av både påve och patriark och blev därmed en fristad för många människor.

Jordbrukets dominans

Det råder bred enighet bland forskare om de stora dragen i den västeuropeiska utveckling som började i Venedig och ledde fram till att en modern marknadsekonomi tog form i Nederländerna på 1500-talet. När romarriket föll sönder försvann två grundläggande förutsättningar för mänsklig samvaro – vägar och lagar. Transporter över land blev både kostsamma och äventyrliga under mer än tusen år. Den mest påtagliga konsekvensen var att allt som konsumerades måste produceras lokalt. Endast förvuxna bondbyar kunde försörjas av den omkringliggande landsbygden. "Industrin" var traktens smed som satte järnbeslag på de gamla tråplogarna. En försiktig vändning – som ibland kallats den karolingiska renässansen – började på 800-talet och fick successivt ökad kraft under de följande århundradena. Från år 1000 till mitten av 1300-talet mer än fördubblades befolkning och produktion i Europa som helhet.

De mest uppmärksammade dragen i denna utveckling var en begynnande fjärrhandel, framväxten av städer med flera tiotusentals invånare och nya former av företagsamhet. Det är därför viktigt att hålla i minnet att medeltidens Europa dominerades av jordbruk och självförsörjning. Den alldeles övervägande delen av arbetsstyrkan sysselsattes

i jordbruket; inemot 80 procent av inkomsten gick regelmässigt åt att köpa mat och såväl reallön som levnadsstandard bestämdes av priset på vete.²⁴

Under romersk kejsartid var den genomsnittliga skörden fyra gånger större än utsädet. På karolingisk tid tycks avkastningen ha varit klart lägre, kanske bara hälften så hög. Det var emellertid under denna tid som en rad innovationer, alla inlånade från omvärlden, började få ökad spridning. Under 800-talet togs mer effektiva seldon i bruk och det blev brukligt att sko hästarna, vilket trefaldigade deras dragkraft. Ungefär samtidigt började trefältsrotationen sin långsamma spridning över Europas åkrar. Romarna hade känt till bruket av vattenkvarnar – men de återkom först på 900-talet och blev vanliga mot slutet av 1000-talet.²⁵ Den första säkra uppgiften om en väderkvarn daterar sig till slutet av 1100-talet. En tyngre plog som klarade Nordeuropas mer motsträviga jordar hade börjat användas redan på 600-talet; vändploegen kom på 1200-talet.

Tillsammans med vardagens och vanans små förbättringar borde detta ha lett till en starkare produktivitetsökning än vad som avspeglas i de få aggregerade källdata vi har. Vi vet också att produktiviteten på kungliga jordar i Frankrike ökade snabbt under perioden 800–1250. Biskopen av Arras, Thierry d'Hireçon, kunde i början av 1300-talet, med hjälp av alla tillgängliga tekniska hjälpmedel, effektiv organisation, kvävefixerande baljväxter i rotationen och säkerligen bättre tillgång till gödsel än genomsnittet, notera rekordskördar där relationen mellan utsäde och skörd var 1:8,7 och till och med 1:12,8.²⁶

En av de ledande auktoriteterna på medeltidens ekonomiska historia, italienaren Carlo M. Cipolla, har argumenterat för att marginalavkastningen inom jordbruket ökade från omkring år 900 och en bit

²⁴ I en redogörelse för den sociala situationen i Lombardiet på 1500-talet konstaterade författaren att "bönderna lever på vete ... och det förefaller som om vi kan bortse från deras övriga utgifter eftersom det är knappheten på vete som är orsak till att arbetarna ställer ökade krav; deras utgifter för kläder och andra behov är praktiskt taget irrelevanta" (citerad av Cipolla 1981, s. 28). Spannmål var i så hög grad basen för vanliga människors kost att allt annat som äts, med ett uttryck lånat från latin, kallades *companaticum*, det vill säga tillskott till bröd. Denna ensidighet av ekonomiskt nödvång förvärrades av att det åtminstone i England rådde en allmän motvilja mot att äta frukt och grönsaker eftersom de enligt folklig uppfattning orsakade ilsket humör och ofta ledde till illaluktande febertillstånd, melankoli och gasbildning.

²⁵ Cipolla vill datera spridning av vattenkvarnar till 500-talet.

²⁶ Inom amerikanskt jordbruk är den genomsnittliga avkastningen nu en bit över 1:30.

in på 1100-talet, åtminstone inom vissa områden. Skälet skulle i så fall ha varit det förbättrade säkerhetsläget. Under den tidigare mörka och osäkra tiden hade människor tvingats bosätta sig där de kände sig relativt trygga, vilket normalt inte var i anslutning till bördiga slätter. När situationen stabiliserades under karolingernas styre kunde människor på nytt börja bruka de bättre jordar som legat i träda sedan romarrikets dagar.

Robert C. Allen (2000) har gjort ett heroiskt försök att beräkna arbetsproduktiviteten inom den dominerande jordbrukssektorn i olika europeiska länder. I Italien och Spanien var den rätt låg på 1300- och 1400-talen och tendensen fram till år 1800 var snarast sjunkande. Belgiens produktivitet utvecklades enligt samma mönster men på en klart högre nivå. Nederländerna hade hög eller medelhög produktivitet redan år 1500 och därefter skedde en kraftig ökning 1600–1750. Englands produktivitet var rätt låg omkring år 1600 men fördubblades till 1750. Beträffande Italien får Allens beräkningar stöd i den statistik för olika regioner som Cipolla redovisat för perioden 1300–1600. Endast under goda år låg avkastningen i områden med de bästa jordarna över 1:6.

Det mest anmärkningsvärda i Cipollas material är ändå att tendensen, framför allt under de bättre dokumenterade 1500- och 1600-talen, pekade mot allt lägre avkastning, vilket rimligen bör ha berott på att allt sämre jordar lades under plogen. Även utarmning av jordarna till följd av otillräcklig gödsling måste ha medverkat. Cipollas statistik ger stöd för Robert S. Lopez sammanfattande slutsats att ”en skörd som var ungefär fyra gånger större än utsädet synes ha varit vad man normalt förväntade sig under hela senmedeltiden” (Lopez 1976, s. 38).

Men det årliga utfall som avgjorde om människor skulle svälta eller kunna spara tillräckligt med utsäde till nästa vår bestämdes av sol och regn. Biskopen av Arras kunde pröva alla tänkbara idéer i vetskap om att ha mat för dagen även om experimenten skulle misslyckas. Men nästan alla andra levde på marginalen och blev med nödvändighet obenägna att ta risker.²⁷ Detta hämmade framför allt spridningen av ett potentiellt mer produktivt växelbruk. Mot denna bakgrund kan vi vara rätt säkra på att den starkt ökande befolkningen i allt väsentligt

²⁷ Historikern Geoffrey Hosking (2001) vill förklara de ryska böndernas konservativa fasthållande vid kommunal organisation som en strävan att minimera risk.

försörjdes genom en omfattande nyodling som endast i ringa mån kan ha åtnjutit ökande marginalavkastning.

Städer och fjärrhandel

Jordbruket försörjde Europas befolkning och fastställde levnadsbetingelserna för gemene man men den politiska, ekonomiska och kulturella utveckling som vette mot framtiden bars huvudsakligen av de framväxande städerna. Venedig hade en tidig konkurrent i Amalfi och mycket snart dök Pisa och Genua upp på scenen – med likartade mål som helgade likartade metoder.²⁸ Sistnämnda två städer bidrog till att finansiera det första korståget och erhöll som motprestation privilegierade handelsförmåner i de kristna enklaverna Antiokia, Accra och Jerusalem medan Venedig fick nöja sig med en handelsstation i Tyrus. Venetianarna fick sin revansch när de, som nämnts, lyckades omdirigera det fjärde korståget. I stället skövlades och intogs det bysantinska rikets huvudstad Konstantinopel – en av de stora kulturkatastroferna. Målet för Venedig var emellertid de förmånliga avtal de omedelbart kunde ingå med det så kallade latinska kejsardöme som etablerades (1204–61).

Under 1100-talet spred sig en utveckling med tydliga kapitalistiska förtecken till flera av de norditalienska städerna. Samtidigt började den grupp tyska köpmän från Lübeck som kallade sig Gotlandsfararna att organisera det som skulle bli den tyska Hansan. I Flandern och Brabant växte textilproduktionen med anor från karolingisk tid och anseende för pålitlig kvalitet. Fram till digerdöden – den demografiska katastrof som inträffade i mitten av 1300-talet, följd av omfattande krig och oro – ökade städers storlek, handel och produktion i rask takt – om än blygsamt med absoluta mått mätt. Venedigs och Milanos befolkningar femfaldigades under en trehundraårsperiod från mitten av 1100-talet. Också Florens och Genua hade på 1300-talet omkring 100 000 invånare vardera. Paris hade något färre. Den största staden i Flandern, Gent, tros ha haft en befolkning på 50 000, medan både

²⁸ Det kan vara en tillfällighet men det är ändå värt att notera att de två städer som tar täten i den ekonomiska kapplöpningen helt saknade något som helst ursprung i romarriket.

London och Lübeck var mindre. Flera av Hansans medlemmar hade bara några tusen invånare.

Urbaniseringsgraden i Europa var under hela medeltiden låg men började på 1500-talet komma i närheten av Kinas. Och, som sagt, det var i städerna det hände:

I och med tillkomsten av den medeltida staden och framväxten av ett urbant borgerskap föddes ett nytt Europa. Varje sektor förändrades på det sociala och ekonomiska planet. Värdesystem, personliga livsvillkor och relationer, administrativa system, utbildning, produktion och handelsutbyte – allt förändrades i grunden . . . Den urbana revolutionen under 1000- och 1100-talen var förspelet till, och skapade förutsättningarna för, 1800-talets industriella revolution (Cipolla 1981, s. 149).

Till och med luften var annorlunda. Det tyska talesättet om att *Stadtluft macht frei* (stadsluft ger människan frihet) var bokstavligt talat sant. En träl som vistats en tid inom stadsmurar blev en fri man eller kvinna, vilket ytterligare försämrade de redan såriga relationerna till de territorialfurstar från vilka städerna vunnit sin frihet. Den traditionella rangordning som i feodalvärlden byggde på börd och jord bröts i städerna ner till förmån för pengar och framåtanda. Fram på scenen trädde grupper av köpmän som systematiskt och konsekvent strävade att sänka produktionskostnad och hitta nya marknader ”för Guds och profitens skull”.

Avgörande och unikt för denna utveckling i Västeuropa var att städer i både söder och norr, på samma sätt som Venedig, i praktiken tillvann sig politisk och ekonomisk självständighet. Efter slaget vid Legnano 1176, där de lombardiska städernas trupper i grund besegrade Fredrik Barbarossas invasionshär, var den tysk-romerske kejsarens överhöghet över de norditalienska städerna endast teoretisk. Flera av den tyska Hansans medlemmar hade en liknande status och tillsammans agerade de, framför allt under 1300- och 1400-talen, som en självständig stormakt. London blev aldrig på samma sätt självständigt men var å andra sidan huvudstad för regenter med klar blick för ullexportens specifika ekonomiska vikt. De nederländska städerna var delar av den första territoriella nationalstat vars politik i allt väsentligt styrdes av köpmän för köpmän.

En fundamental nyordning som möjligen först såg dagens ljus i Ita-

lien var idén om en rättsordning som var bindande också för härskaren, något som aldrig föresvävade senare europeiska kungar av Guds nåde eller ryska tsarer, i alla händelser inte före 1906. Ett annat steg för att förhindra nedärvd despotism togs när Genua införde regeln att stadens högsta makthavare måste rekryteras utifrån.

Den feodala ordningen var vertikal; i städerna blev den horisontell som en följd av det gemensamma intresset att försvara sig mot furs-tars territoriella anspråk och fiskala krav. Att kunna identifiera ett yttre hot har alltid varit nyttigt för den egna sammanhållningen och, om det behövs, är det schweiziska edsförbundet beviset för denna regel. Städerna kunde inte underlåta att ta de bästa krafterna i anspråk. Vi vet inte hur starkt meritokratiska värderingar påverkade den sociala rörligheten men exemplen var tillräckligt många för att samtidens börsaristokrati skulle förfasa sig.²⁹

Den centrala konsekvensen var att köpmännens och hantverkarnas värderingar och ekonomiska intressen formade städernas politik. Såväl utrikespolitik som skattepolitik inriktades på att stödja handel och köpenskap. Att erhålla handelsprivilegier minst likvärdiga med konkurrenterna var ett självklart mål som krävde tillgång till militära resurser. Flera städer utvecklade vad vi i dag skulle kalla en aktiv näringspolitik både för att etablera nya verksamheter och skydda det som redan fanns. Bologna lyckades 1230–31 med hjälp av generösa subventioner locka till sig 150 hantverkare med familjer och lärlingar. Operationen upprepades nästa århundrade och liknande program anordnades av andra städer. Ett tecken på att kommersiella värderingar växte sig särskilt starka i Norditalien, Nederländerna och England var att kommersiella verksamheter fortsatte i flera generationer, medan nyrika i Frankrike och Spanien oftare investerade vinsterna i jord och titlar.

En aspekt av medeltidens ekonomiska utveckling som intresserat historiker i särskilt hög grad gäller det internationella handelsutbyte som växte fram. Ronald Findlay (2002) har till och med talat om att

²⁹ Fredrik Barbarossas farbror Otto von Frisingen skrev: ”I de italienska kommunerna har det gått så långt att de kan låta unga människor från de lägre klasserna krönas med riddarskap eller erhålla framstående positioner, ja det är möjligt till och med för dem som arbetar i de mest eländiga hantverk (*vile mechanical arts*) som andra människor från mer respekterade och hedervärda kretsar skulle sky som pesten” (översatt och citerad av Cipolla 1981, s. 148).

”perioden från 1260 till 1350 såg framväxten av ett genuint globalt handelssystem”. Detta är sant åtminstone om man ser till handelns geografiska förgrening. En svag rännil av lyxvaror från Kina nådde Byzans och arabvärlden och sökte sig vidare till de köpkraftiga städerna i Norditalien. Via marknader i Champagne, Lyon, Genève, Sydtyskland och Böhmen nåddes kontakt med det handelssystem Hansan utvecklade sedan 1100-talet från Novgorod och Reval i norr via saltvägen mellan Lübeck och Hamburg till Brügge, London och saltbassängerna i Bourgneuf i väster. De italienska städernas handelskolonier runt Svarta havet och Asovskasjön skapade länkar till de stora ryska slätternas utbud av pälsverk, spannmål, trä, metaller och slavar. Listan på de produkter som omsattes i internationell fjärrhandel är imponerande. Den mest utförliga handboken från tidigt 1300-tal tar under rubriken kryddor upp inte mindre än 228 olika produkter.³⁰ Men volymerna var i flertalet fall marginella.

I Medelhavet såväl som i Nordsjön och Östersjön dominerades handeln av livsmedel, textilvaror och virke. De italienska städerna exporterade ännu på 1100-talet i huvudsak råvaror som spannmål, metaller och trä tillsammans med salt, olivolja och slavar i utbyte mot Levantens kryddor – bland vilka peppar intog en plats som i ekonomisk betydelse mätte sig med saltet – silke, porslin, ädla stenar och elfenben. Hansans koggar transporterade framför allt spannmål, fisk och salt men också textilvaror, pälsverk, virke, järn, koppar, vin, hampa, tjära och beck.

Holländarna var tidigt Hansans främste och så småningom övermäktiga konkurrent. Redan på 1200-talet vågade de den farliga seglatsern runt Jylland, vilket minskade betydelsen av ”saltvägen” mellan Lübeck och Hamburg. Östersjöhandeln blev mycket snart av central betydelse för Nederländernas ekonomi och behöll beteckningen moderhandel ännu när landet etablerat sig som internationell stormakt och ledande kryddimportör. Exporten från Nederländerna bestod av saltad fisk, salt, vin och kläde som byttes mot spannmål, virke, lin, hampa, pälsverk, beck, tjära, vax och metaller. England exporterade från början främst råull av högsta kvalitet men övergick gradvis till vidareförädling på hemmaplan. Mot slutet av 1500-talet utgjorde kläde 80 pro-

³⁰ Listan upptar inte bara det vi i dag kallar kryddor utan också medicinalväxter, färg- och aromämnen, vax, bomull, lim och – mer förvånande – papper och koppar.

cent av den export som betalade införseln av livsmedel, trä och vin.

Förändringar av handelsutbytet med Bysans och arabvärlden speglade klart att Europas utveckling mot att bli världens dominerande ekonomiska stormakt inleddes på 1200- och 1300-talen. Hovet i Konstantinopel, som tidigare importerat sitt papper från arabländer, övergick till att handla med italienska leverantörer. Syriska och egyptiska producenter av till exempel tvål och textilvaror konkurrerades från mitten av 1300-talet ut av varor från Västeuropa. Exportframgångarna för papper och textilprodukter berodde i hög grad på att europeiska producenter i allt större utsträckning utnyttjade vattenkvarnar för att mekanisera produktionen. Detta är ett av de tidigaste exemplen på att klädkonsumenter föredrar lägre priser framför onödigt hög kvalitet. En annan exportvara av växande betydelse från och med 1400-talet var glas. Bland specialprodukter som exporterades från Genua till både öst och väst är det värt att nämna mastix, som användes för att få vita tänder och mot besvärande andedräkt, och alun, som var outhärligt inom textilindustrin. En symbolisk triumf nåddes när Venedig började tillverka och exportera lampor, dekorerade med koranverser, för att pryda arabländernas moskéer.³¹

Från och med början av 1500-talet stod det klart, även för en del samtida betraktare, att Europa tagit täten politiskt och ekonomiskt. Liutprands av Cremona naturliga häpenhet över 900-talets Konstantinopel och Marco Polos oförställda beundran av Yuan-dynastins Kina (1271–1368) förbyttes i nyktra observationer i Bysans och Kina om behov av att ta till sig västerländsk kunskap och att akta sig för holländska kanoner.

En översiktlig redogörelse av den internationella handelns framväxt och den imponerande mängd olika varor som omsattes ger lätt en överdriven uppfattning av den samlade volymen och den betydelse den

³¹ Det är påfallande svårt att hitta exempel på handel mellan länder och regioner som förbjöds eller ens försvarades av religiösa skäl. Till de mer exotiska inslagen i fjärrhandeln hörde en inte obetydlig handel med heliga relik. Med tanke på det begränsade utbudet borde volymen ha varit begränsad men samma kroppsdel från helgon liksom törnekronan fanns i mer än ett exemplar. I kampen om att få läsa själamässor för furstar och burgna köpmän gällde det naturligtvis att ha så potenta relik som möjligt. Munkarna vid klostret S:t Médard i trakten av Soissons gick dock enligt de kyrkliga auktoriteterna över gränsen när de lockade med en av Jesu tänder. De fick i skarpa ordalag veta vad alla goda katoliker borde veta – Jesus hade på den tredje dagen också lekamligen lämnat denna värld. Munkarna blev dock inte svaret skyldiga. Reliken var en mjölk tand.

kan ha haft för den allmänna ekonomiska utvecklingen. Det är därför viktigt att hålla i minnet att många av de nämnda handelsflödena var blygsamma. Det samlade tonnaget var av ringa omfattning och holkar, koggar, segelförsedda galärer, fullriggade karacker och *fluite*-skepp tog alla lång tid på sig för att segla från Novgorod till Brügge eller för att korsa Medelhavet.³² Det dröjde in på 1300-talet innan Medelhavet, tack vare kompass, kartor och timglas, blev segelbart hela året. Detta till trots klarade venetianarnas galärer bara två resor per år. Den holländska *fluiten*, som kom i bruk i början på 1600-talet, klarade bara två resor per år från Östersjön till Spanien.

Den internationella handeln med salt, kryddor, öl och vin gjorde tillvaron behaglig för många. Spannmålsimport kunde lindra nöden åtminstone i kustnära områden och nya och billigare tyger, till exempel fustian, gav fler människor möjligheter att klä sig till fest och vardag. Totalt sett kan emellertid inte den internationella handeln ha haft omvälvande eller ens märkbara effekter för den majoritet av befolkningen som arbetade på åker och äng. Det har till och med hävdats att alternativen till normal handel – stöld, röveri, kidnappning för att erhålla lösensumma, donationer till kyrkan – hade större omfattning.³³

Fjärrhandelns betydelse, både under medeltiden och århundradena därefter, låg framför allt i att den tvingade fram en rad institutionella, organisatoriska och rättsliga förändringar som pekade hän mot framtiden. Ett centralt problem gällde möjligheten att garantera det romerska rättsväsendets grundbult – *pacta sunt servanda* – i handel med främlingar. När köpare och säljare möts på stadens marknadstorg och vet att de ofta kommer att stöta på varandra i framtiden finns en social kontroll oberoende av regler och institutioner. Några nationalstater

³² Hansans totala flotta lastade i slutet av 1400-talet ca 65 000 ton och 90 000 ton hundra år senare. Holländarna byggde ut sin flotta i snabb takt och disponerade ett sammanlagt tonnage på 240 000 ton mot slutet av 1500-talet. Englands flotta hade 1582 en lastkapacitet på 67 000 ton och 115 000 ton 1629. Inga tillförlitliga uppgifter finns för Spanien och Frankrike men deras samlade tonnage var säkerligen mindre än Englands. Den venetianska flottan hade år 1300 en total kapacitet på ca 100 000 ton. Ekonomiska historiker uttrycker sig i skilda ordalag om den havsburna handelns omfattning. Jacques Bernard finner en export på 102 000 tunnor vin från Bordeaux 1308–09 ansevärd liksom Englands exportvärde på 250 000 pund under första hälften av 1300-talet, medan Robert Fossier nyktert konstaterar att ”Europas samlade maritima handel 1450 med prutmån skulle rymmas i en modern oljetanker” (Fossier 1990, s. 410).

³³ Cipolla diskuterar detta alternativa transaktionssystem och konstaterar att ”allteftersom tiden gick och civilisationen utvecklades förändrades systemet och dess inne-

som kunde formulera enhetliga regler för hela territoriet och garantera efterlevnad fanns inte. Köpmännen själva och deras sammanslutningar måste därför utveckla de regler, seder och bruk – till exempel *lex mercatoria* – som integrerades och kodifierades i olika lagsystem. Pisa lär ha varit först redan på 1100-talet, men under århundradet där efter skaffade sig alla viktiga italienska städer skrivna lagar som vanligen byggde på en kombination av romersk rätt, lagar som etablerades lokalt och sedvanerätt.

Över hela kontinenten sökte furstar av fiskala skäl att etablera marknader inom det egna territoriet och de insåg att detta krävde såväl tydliga regler som effektiv rättstillämpning. Särskilt framgångsrika i detta avseende var grevarna av Champagne. Här förenades köpmännens intresse av fungerande marknader på bestämda tider med furstarnas behov av en verksamhet att beskatta. Länsherrarna garanterade säkerheten längs färdvägarna, skapade önskad infrastruktur och inrättade speciella domstolar för att döma i tvistemål. Marknaden, som pågick i stort sett året runt och roterade mellan Troyes, Provins, Lagny och Bar-sur-Aube, växte fram under 1100-talet, blomstrade på 1200-talet men gick mycket snabbt tillbaka i början på 1300-talet när italienarna började segla direkt till Flandern.

Vid marknaderna i Champagne ingicks avtal, ofta av köpmännens agenter, på basis av varuprover och kreditåtagande. Den världsliga makten tillhandahöll kontroll av enhetliga mått och vikter och regler som förhindrade att gods beslagtogs utan goda skäl.³⁴ Italienarnas mer avancerade system för bokföring, myntväxling, försäkring och kreditgivning vann snabbt spridning bland kunder och partner i norra Europa. I mycket stor utsträckning var emellertid lösningarna marknadsdrivna på grundval av två viktiga principer – kollektivt ansvar och stränga straff för svikare. Inom ramen för detta system spelade det förkättrade skrävasendet en viktig roll för att upprätthålla lagar och god köpmannased. Både hantverks- och köpmannaskråna hade starka skäl att hålla

boende logik långsamt, men den värld i vilken frivilligt utbyte är den helt dominerande transaktionsformen etablerades endast under de sista få århundradena" (Cipolla 1981, s. 26). Cipollas studie gäller perioden 1000-1700, vilket alltså innebär att de "sista få århundradena" avser 1600- och 1700-talen. Man kan för övrigt fundera över skillnaden mellan röveri och beskattning. I slutet av 1500-talet måste en köpman som transporterade varor längs Tysklands viktigaste handelsväg, Rhen, erlägga tull på 31 olika ställen bara mellan Basel och Köln utan någon som helst motprestation.

³⁴ Det var inte ovanligt att myndigheter beslagtogs avlidnas gods eller hävdade rätt till vrakgods (*ius naufragii*).

yrkesbröderna på den smala vägen, eftersom fusk och lagöverträdelser drabbade kollektivet. Om en köpman på en marknad utomlands inte fullgjorde sina betalningsförpliktelser kunde sålunda alla landsmäns eller skråkollegors gods tas i beslag. Skråets sigill fungerade i detta avseende på samma sätt som dagens prestigeladdade varumärken. En annan metod för att tillgodose krav på tillit och förtroende mellan parterna var att organisera fjärrhandeln inom ”släktblock”. Även skattein- drivning byggde ofta på samfällighetens kollektiva ansvar.

Ett intressantare fenomen är att marknaden av rätt självklara skäl belönade demonstrerad ärlighet och pålitlighet. Bröderna Nobels framgångar i det oroliga Baku byggde på att omgivningen visste att de var pålitliga. Max Webers sekter drog tack vare asketiskt bevisad hederlighet till sig utanförstående som kunder och affärspartner (se sidorna 152–153). Detta gällde också i mycket hög grad de judiska köp- män som flydde från Bagdad på 900-talet och från baser i Nordaf- rika etablerade ett internationellt nätverk. Sammanslutningen utfor- made mycket strikta normer som vidmakthölls genom sanktioner som i praktiken innebar uteslutning och stora svårigheter att etablera sig på annat håll.

Tre andra viktiga innovationer – alla italienska – som underlätta- de fjärrhandeln var dubbel bokföring, växeln och företagsformen *com- menda*. De nya bokföringsmetoderna innebar en möjlighet att kontrol- lera filialernas verksamhet utomlands och samtidigt ge en överskåd- lig bild av helheten. Ett fundamentalt problem i medeltidens ekonomi som växeln och *commenda* i alla fall bidrog till att överkomma var en kapitalbrist som berodde på att det inte fanns institutioner som spar- rarna kunde ha förtroende för. Den lilla elit som hade något över spar- ade bokstavligt talat i madrassen eller, vanligare, genom att gräva ned guld- och silvermynt.³⁵

Att frakta mynt till avlägsna marknader var både opraktiskt och ris- kabelt. Växeln innebar att den utresande köpmannen betalade in ett belopp i lokal valuta i hemstadens filial för någon av de italienska eller tyska storbankerna och erhöll motvärdet i lämplig valuta på främman-

³⁵ Denna form av sparande upphörde för övrigt inte förrän långt efter medeltiden. Den ofta citerade dagboksförfattaren Samuel Pepys, som levde i mitten av 1600-talet, lät så- lunda gräva ned drygt 2 300 pund på sin egendom i Huntingdonshire när han erhö- ll nyheter om att kriget mot holländarna gick illa.

de ort.³⁶ Därmed undanröjdes inte bara behovet av att fysiskt transportera stora mängder guld- och silvermynt. Omväxlingen till främmande valuta var ett elegant sätt att ta ut den ränta som kyrkan förbjöd trosfränder emellan.³⁷ *Commendan* var också en metod att mobilisera kapital genom att den tillät en passiv partner att investera med begränsad risk. Den aktiva parten kunde erbjuda investerare att delta i ett projekt, som vanligen bestod i en långresa. Med investerat kapital kunde han upphandla varor och befrakta ett skepp till en marknad där försäljningen förväntades ge bästa resultat. Om allt gick enligt ritningarna fick investeraren tre fjärdedelar av vinsten medan den aktive köpmannen tog hand om resten. Den sistnämnde hade naturligtvis starka skäl att locka så många investerare som möjligt att delta i projektet.

Det fanns flera andra kontraktsformer med samma funktion som *commendan* men under 1400-talet började de alla ersättas av fastare, mer aktiebolagslikt sammanslutningar. Ett modernt intressant särdrag var att i alla fall de italienska företagen undvek kapitalbindning. Butiker, lagerlokaler, fartyg och transportfordon hyrdes; den fast anställda personalen var mycket liten. Eftersom räntan i Italien var låg bör skälet för denna strategi också ha varit ett behov av att snabbt anpassa sig till nya affärsmöjligheter.

Senmedeltiden innebar inte bara att världens ekonomiska tyngdpunkt hamnade i Europa – de norditalienska städerna och Medelhavsområdet förlorade sin ledande ställning till städer och länder i norra och nordvästra Europa. Att Spanien hamnade på efterkälken har en-

³⁶ Några stora företag fanns inte. De allra största hade ett hundratal medarbetare, och medicernas bank hade 57 anställda på 1400-talet.

³⁷ Det är intressant att notera att judar, kristna och muslimer inte tilläts ta ut ränta vid lån till trosfränder men däremot kunde göra det över religionsgränsen. Den första kända växeln är daterad till sent 1100-tal och upprädd i Genua. Det är också värt att notera att detta medeltida system är nästan identiskt med våra dagars *hawala* som miljontals gästarbetare från utvecklingsländer använder för att skicka pengar till hemmavarande familjemedlemmar i Asien och Afrika. Den som vill skicka pengar från en europeisk storstad betalar lämplig summa till sin *hawaladar* som meddelar en kollega på lämplig plats i Afrika och instruerar honom att betala ut motvärdet, minus transaktionsavgift, i lokal valuta. *Hawala* (som betyder förändring eller växling) är en av många beteckningar för samma fenomen. Omfattningen är utomordentligt stor vilket beror på att systemen är både tillförlitliga och billiga. Amerikanska soldater i Vietnam använde systemet för att sända hem pengar. Sannolikt används systemet också för att finansiera terroristorganisationer men det är svårt att kontrollera eftersom alla transaktioner är spårlösa. En av operatörerna konstaterade att det är svårt att hitta en nål i en höstack. Inom *hawala* måste man försöka finna en viss nål i en "nålstack".

ligt Carlo M. Cipolla (1981) en enkel förklaring. ”Den grundläggande sanningen är att Spaniens utveckling aldrig kom igång” (s. 250).³⁸ Och inflödet av guld och silver från kolonierna på 1500-talet bidrog snarast till att skjuta problemen på framtiden. Norditalien var ännu på 1400-talet Europas utan jämförelse rikaste region – och därmed ett åtråvärt byte för omgivande stormakter i vardande.

Att Italien blev skådeplatsen för långvariga krig under 1500-talets första hälft bidrog till kräftgången. Minst lika viktigt var att landet, när kriget var över, hamnade i en djup kostnadskris till följd av att tre viktiga exportmarknader – Spanien, Tyskland och Turkiet – samtidigt kollapsade. Kärnproblemet var emellertid att de norditalienska städerna inte klarade att anpassa kostnadsnivån. Skråväsendet hade etablerats i städerna på 1200-talet och kunde i flertalet fall hävda den gemensamma prisnivån och hålla fast vid hävdvunna produktionsmetoder. Holländska, engelska och franska producenter tog inte bara över italienernas exportmarknader. Så småningom blev de övermäktiga konkurrenter även på italienernas hemmaplan.

Det land som tog över Italiens ekonomiska ledarroll var Nederländerna. Grunden för Nordvästeuropas dominans hade emellertid lagts av den tyska Hansan. Denna organisation började med de så kallade Gotlandsfararna på 1100-talet och slutade i praktiken med Gustav II Adolfs erövring av Nordtyskland. Från mitten av 1200-talet skaffade sig denna löst organiserade sammanslutning av städer näst intill monopol på handeln längs en öst–västlig axel från Novgorod via Reval, Lübeck och Hamburg till Brügge och London. Under 1300-talet vidgades kontakterna med norditalienska och sydtyska städer, franska Atlantkusten och Iberiska halvön.

Hansans politik styrdes helt av kommersiella värderingar. Fred och stabilitet var givna mål men aldrig till priset av att en stark furste kunde pålägga skatter och diktera handelsvillkor. Vid konflikter mellan stater i närområdet valde Hansan därför ofta att stödja den svagare parten. Och detta var en tid då pengar innebar militär makt. Hansan utnyttjade konsekvent furstars trångmål. I mitten av 1200-talet vände sig den norske kungen Håkon IV till Hansan för att få hjälp med att hindra en hotande spannmålsbrist och tvingades som motprestation

³⁸ Till bilden hör naturligtvis att Iberiska halvön slutgiltigt befriades från muslimsk överhöghet i slutet på 1400-talet.

att ge de tyska köpmännen vidsträckta privilegier. De engelska monarkernas ständiga penningbrist gav hansestäderna möjlighet att i mer än tre hundra år åtnjuta privilegier som vida översteg vad som gällde för den egna nationens köpmän.

När förhandlingar inte var tillfyllest tillgreps mer brutala metoder. Handeln med Flandern och Brabant, där det viktiga klädet producerades, hade stor betydelse för Hansan. Staden Brügge utsattes vid mer än ett tillfälle för en framgångsrik blockad som tvingade fram förmanliga handelsvillkor och extraterritoriella rättigheter. När Valdemar Atterdag brandskattat Visby och såg ut att vara på väg att skapa en skandinavisk stormakt blev krig oundvikligt. I förbund med nederländska städer, Sverige, Mecklenburg och Holstein kunde Hansan besegra danskarna och tvinga Valdemar till de hårda villkoren i freden i Stralsund 1370. Förutom att alla handelsprivilegier bekräftades fick Hansan i femton år besätta borgarna i Helsingborg, Malmö, Skanör och Falsterbo, vilka kontrollerade Öresund från ena kusten, och ta hand om merparten av deras intäkter. Mest förödmjukande var villkoret att det danska riksrådet inte fick välja Valdemars efterträdare utan tyskarnas godkännande.³⁹

Genom freden i Stralsund trädde, enligt den franske medeltidshistorikern Philippe Dollinger (1964), en ny stormakt in på den nordeuropeiska scenen. Och det var inte en nationalstat eftersom de

... städer som utgjorde dess delar i rättslig mening, var underställda olika territoriella furstar. Dess enda bas låg i viljan att försvara sina kommersiella intressen, vid behov med vapen i hand (s. 95).

Hansan var från början och mycket länge en löst organiserad sammanlutning av i praktiken oberoende städer, men Lübecks ledarroll var oomtvistad om än inte alltid uppskattad. Staden kontrollerade saltbrytningen, saltvägen mellan Östersjön och Nordsjön och ägde ungefär hälften av tonnaget. Organisationen hade inga regelbundna inkomster, ingen flotta eller armé och, åtminstone före mitten av 1500-talet, ingen fast anställd personal. Den första egentliga hansedagen ägde rum så sent som 1356. Svagheten i denna organisation visade sig när nationalstaterna växte sig starkare på 1500-talet. År 1557 bildade

³⁹ När det 1375 blev dags att välja kung föll valet på den unge Olaf (1376–86), vilket så småningom gjorde hans mor Margareta, som varit gift med kung Håkon VI i Norge, till regent i Danmark, Norge och Sverige.

63 städer en konfederation med starkare sammanhållande förpliktelser och under ledning av en hög ämbetsman. Men det var för sent. England hade annullerat hansestädernas privilegier några år tidigare och den förskräcklige ryske tsaren Ivan IV krossade Tyska orden, skövlade Dorpat och erövrade en stor del av det baltiska området 1558–60. Lika viktigt var att Brügge förlorade sin dominerande ställning till Antwerpen där Hansan aldrig lyckades utverka motsvarande förmåner.

Men Hansan var framför allt en effektiv handelsorganisation. Tack vare omfattande avtal om handelsprivilegier, privaträttsliga regler, bestämmelser om mått, vikt och tvistlösning skapades från mitten av 1200-talet till mitten av 1500-talet ett stort område för fungerande internationell handel. Östersjöområdets pälsverk, spannmål, torkad och saltad fisk, tjära, virke, smör, oxar, järn och koppar byttes mot kontinentens kläde, kryddor, vin, siden och salt. Hansans tidiga dominans byggde på att de kontrollerade den korta landvägen mellan Lübeck och Hamburg och därmed kunde undvika den riskfyllda seglatsen runt Jylland. Tyskarna lyckades också länge stänga ute omlandsfararna från Nederländerna och England från den lönande sillmarknaden i Skåne. Landsvägen förblev av central betydelse även efter 1250, då också hanseaterna började segla runt Jylland.

Vad Hansan skapade var en trygg institutionell ram för handelsutbyte och därmed avsättningsmöjligheter för mängder av producenter, framför allt i kustnära områden. Vi vet att handeln ökade; den måste ha gett stimulans åt pälsjägare i trakterna kring Novgorod, gruvbrytning i Bergslagen, Goslar, Freiburg, Baskien, Jihlava, Kutna Hora, Cornwall och Devon, saltutvinning i Lüneburg, Baie de Bourgneuf och Setubal, tjärbränning i Sverige och Finland, ullproduktion i England, fiske i Skåne och Norge vid sidan av den allt dominerande textilproduktionen i Flandern och Brabant. Handelns expansion fortsatte efter att Hansan förlorat sin politiska ledarställning. År 1497 passerade 795 båtar Öresund i båda riktningarna, 1557–69 i medeltal 3 280 per år, 1581–90 i medeltal 5 036 och 1595 i medeltal 6 673 båtar per år. Men återigen är det viktigt att påminna om perspektivet. Detta var långsamma fartyg som vart och ett lastade några hundra ton.⁴⁰

⁴⁰ Det vanligaste fartyget var från 1100-talet till slutet av 1300-talet koggen, som lastade 150 ton. På 1400-talet tog holk skeppet med dubbel kapacitet över. Karavellen, som utvecklades av italienarna på 1400-talet, lastade 400 ton och var snabbare men konkurrerade ändå inte ut holkarna i Hansans flotta.

Malthusianism eller inte

Det råder inget tvivel om att en ekonomisk expansion ägde rum i Europa under långa perioder i skilda regioner från tiden omkring år 1000 och fram till digerdöden i mitten av 1300-talet. Källmaterial i form av skattelängder, statistik för Öresundstullar och kvarlåtenskapsredovisningar bär vittne om detta liksom samtida betraktares förvåning inte bara över rikedomerna i Flanderns textilorter, Norditalien och hansestäder utan över dess snabba ökning. Historikern E.M. Carrus-Wilson (1954) betitlade en ofta citerad uppsats "An Industrial Revolution of the Thirteenth Century" (ung. Tolvhundratalets industriella revolution), och hans franske kollega Robert Fossier (1990) har kallat perioden från 1090 till 1220 de stora framstegens århundrade (s. 268). Robert Lopez (1976) placerar "medeltidens kommersiella revolution" i tidspannet 950–1350 och slår fast att levnadsstandarden måste ha förbättrats märkbart för det stora flertalet människor. Vad som hände i Europa var att

... för första gången i historien lyckades ett underutvecklat samhälle, av egen kraft, utvecklas ... Och även om medeltidens tillväxt inte var så snabb så var processen oåterkallelig; den skapade de oundgängliga materiella och moraliska förutsättningarna för tusen år av i stort sett oavbruten tillväxt (a.a., s. vii).

Ett skäl till denna slutsats bör vara Lopez övertygelse om att per capita-produktion inom jordbruket ökade. Något betänksam blir man emellertid när han redogör för den process som drog igång tillväxtprocessen. Lopez jämför medeltidens kommersiella revolution med den senare industriella och konstaterar att

... kedjereaktionen av ömsesidigt förstärkande krafter ... skiljer sig inte mycket från en period till en annan. Befolkningen ökar, per capita-produktionen skjuter i höjden (*soars*), tekniken utvecklas, finansiella transfereringar och transporter sker snabbare... (a.a., s. 86).

Carlo Cipolla (1981) hävdar att det

... inte råder något tvivel om att levnadsstandarden från 1000-talet till 1300-talet märkbart förbättrades – i vissa områden mer än andra, för vissa grupper mer än andra, men förbättringar var det, och denna förbättring var allmän (s. 214).

Cipollas konklusion om en utbredd förbättring av levnadsstandarden bygger på hans tes att marginalavkastningen inom jordbruket ökade under en relativt lång period.

Angus Maddison har på sedvanligt sätt sökt kvantifiera de spridda data och anekdotiska observationer vi har och stannat för att Västeuropas BNP per capita ökade med 0,13 procent per år från år 1000 till år 1500. Med denna ökningstakt tog det mer än detta halva millennium för den materiella levnadsstandarden att fördubblas. Med hänsyn till att en betydande del av produktionsökningen hamnade hos godsägare, kyrka och köpmannaklass är det inte sannolikt att folkets flertal upplevde en märkbar standardförbättring före 1300-talets mitt. Möjligen kunde arbetare i expansiva branscher som transport- och byggnadsnäringarna öka sina reallöner under goda skördeår.

Däremot är det rätt säkert att levnadsstandarden förbättrades för dem som hade lyckan att överleva digerdöden. När den inträffade i mitten av 1300-talet dog i stora delar av Europa 20–40 procent av befolkningen under mycket kort tid – och de fattiga, sjuka och undernärda drabbades hårdast eftersom de inte kunde fly till säkrare områden. Eftersom pesten återkom vid flera tillfällen tog det lång tid innan de ursprungliga relationerna återställdes mellan produktionsfaktorerna arbetskraft och jord.⁴¹ Under 1200-talet och med än större kraft under 1300-talets första hälft var Europa på väg att bli överbefolkat. Bristen på bra odlingsbar jord var uppenbar och inom textilindustrin protesterade arbetare mot vattenkvarnar som hotade sysselsättningen. Digerdöden innebar en radikal förändring av jordränta och arbetskraftsutbud. Bristen på odlingsbar jord förbyttes i sin motsats och arbetsmarknaden tillhörde säljaren. Trots att Danmark och Skåne drabbades lindrigt av pesten övergavs en del sämre jordar till förmån för de bättre

⁴¹ Jarl Harrison, som behandlar digerdöden i sin bok *Stora döden*, pekar på att historikern Jerker Rosén i ett omfattande tvåbandsverk om Sveriges historia ägnar denna händelse, då landet förlorade en tredjedel av sin befolkning, elva rader – och då för att konstatera att skatteunderlaget minskade.

åkrar som blivit herrelösa. Christopher Dyers (1989) studier visar att vanliga arbetare efter 1350 konsumerade fler kalorier, åt mer kött och mindre bröd samt avsatte en mindre del av lönen för familjens mat. Att reallönerna steg kan vi utgå ifrån eftersom regeringar sökte inskrida med lagstiftning för att förhindra det.

Den främsta anledningen till att vara försiktig i värderingen av den samlade ekonomiska tillväxten under medeltiden är att avkastningen inom jordbruket var låg. Det är helt klart att livsmedelsförsörjningen för Europas snabbt växande befolkning i allt väsentligt skedde genom omfattande nyodling. Huruvida en märkbar ökning av produktionen per capita blev möjlig kan vi inte säkert veta. Däremot är det säkert att folkflertalet levde på gränsen till ständig hunger. Även enstaka år av missväxt innebar svält och umbäranden – och svårigheter att spara utsäde till nästa vår. När flera svåra missväxtår inträffade i början av 1300-talet blev följderna katastrofala. Över hela Västeuropa tvingades myndigheter att reglera export och lagring av livsmedel och andra nödvändighetsvaror. Därmed stärktes en redan stark benägenhet att undvika det risktagande som var nödvändigt för att nå en högre produktivitet.

Alldeles oberoende av den potential som växeljordbruket innebar var knappheten på gödsel en ofrånkomlig begränsning. Romarna hade känt till värdet av att odla och plöja ned kvävefixerande växter, och denna kunskap återupplivades åtminstone i Italien. I huvudsak var emellertid medeltidens bönder beroende av naturgödsel och tillgången räckte bara till en bråkdel av arealen. Även i de förhållandevis avancerade områdena kring Paris kunde man gödsla jorden bara vart nionde år på 1200-talet. På klostret Staffelsees marker räckte naturgödseln bara till 0,5 procent av åkrarna. De spridda statistiska uppgifter om avkastning inom jordbruket som Cipolla redovisar antyder att skörden varierade kraftigt från ett år till annat men ger inte underlag för säkra slutsatser om en trendmässigt ökad avkastning.

Huruvida utvecklingen inom europeiskt jordbruk följde ett malthusianskt mönster är en av de återkommande stridsfrågorna inom ekonomisk historia. E.A. Wrigley och R.S. Schofield menar att utvecklingen före 1800-talet ”skedde ... på det sätt Malthus förutsagt att den måste ... ju snabbare befolkningen ökade desto lägre blev levnadsstandarden, desto hårdare blev villkoren för att överleva” (citerad av Maddison 2003, s. 253). Robert Lopez företräder, som vi sett, och möjligen

på grund av alltför kort betänketid, en extremt antimalthusiansk syn. Själva befolkningsökningen drev fram allt – från ökad per capita-produktion och snabbare transporter till social och kulturell utveckling – som behövdes för allt fler människors välmåga. Ester Boserup har en mer nyanserad men ändå optimistisk syn på vad som händer när ett samhälle möter nya utmaningar.

Befolkningstillväxten i förindustriella ekonomier tenderade att initiera förändringar inom jordbruket som gjorde det möjligt att hålla uppe produktiviteten per capita även om det skedde till priset av en längre arbetsdag samtidigt som denna utveckling stimulerade till förändringar inom ekonomin i övrigt som så småningom ledde till att totalproduktionen per invånare ökade (citerad hos Maddison 2003, s. 253).

Denna uppfattning får starkt stöd i en nyligen publicerad ingående studie av franskt jordbruk. Den traditionella uppfattningen har varit – och är väl fortfarande (?) – att självförsörjande franska bönder i sin paniska rädsla för varje förändring skapade ett närmast förstelnat system (*société immobile*). Philip Hoffman (1996) menar att denna tes faller på sin egen orimlighet av det enkla skälet att brukningsenheterna var så små att de inte tillät självhushållning. Merparten av jordbrukarna var följaktligen av nödtvång engagerade i annan kommersiell verksamhet eller lönearbete.

Inom icke agrara näringar skedde flera viktiga innovationer som kraftfullt ökade produktiviteten.⁴² Inom textilproduktionen kom spinnrocken och förbättrade vävstolar på 1100- och 1200-talen. Detta var emellertid inte inledningen till någon kontinuerlig förbättring. Edwin S. Hunt och James M. Murray (2001) förklarar att den breda, horisontella vävstol som började användas på 1200-talet ledde till en produktivitetsnivå som överträffades först i slutet av 1700-talet. Att blanda ull och bomull till en ny typ av tyg – fustian – var en innovation som gjorde kläde av god kvalitet billigare och därmed tillgängligt för en bredare kundkrets. Vattenkvarnen innebar en kraftfull ökning av produktivitet genom att den tillät mekanisering av den så kallade valkningen. Också inom järnhantering, fartygsbyggande och sjö-

⁴² Många historiker använder termen industri. Detta leder tanken fel. Produktionen var i allt väsentligt hantverk.

befraktning ökade produktiviteten. Kompass, bättre kartor och tidsmätare samt akterroder förbättrade fartygens prestanda. ”Transportindustrin var”, enligt Hunt och Murray (2001), ”sannolikt den största arbetsgivaren i medeltidens Europa” (s. 80).

Konsten att trycka böcker, en av de innovationer som för ovanlighetens skull spred sig mycket snabbt, innebar en dramatisk ökning av bokproduktionen och gav i sig upphov till en mångfasetterad näringsgren. Minst lika viktigt var att denna nya konst tillsammans med billigt papper gjorde det möjligt att systematiskt sprida och lagra information inom andra näringsgrenar. En del samtida observatörer förmedlar intrycket att nya uppfinningar och konstfärdigheter såg dagens ljus i en aldrig sinande ström. Inom den tidvis omfattande byggnadsindustrin – från mitten av 1000-talet och fram till 1350 uppfördes enbart i Frankrike 80 katedraler, 500 stora kyrkor och 10 000 lantkyrkor – tycks emellertid inga större produktivitetsvinster ha uppnåtts.

Den medeltida ”industrins” omfattning var emellertid för liten och produktivitetsvinsterna för fragmenterade för att bära upp en stabil ökning av bruttonationalprodukten per capita. Även om hästen konkurrerade ut oxen, vattnets kraft länkades till hantverkares smideshammare och vinden drev alltmer fullriggade skepp var människors muskelkraft den avgörande kraftkällan – och därmed en avgörande begränsning av produktionen.⁴³ Mot slutet av medeltiden ledde dessutom knapphet på billig energi och maskinkraft till dramatiska höjningar av produktionskostnaderna. Gruvnäringen krävde enorma mängder ved och produktionsökningen ledde till avskogning och virkesbrist. Priset på varvens ekvirke tolvfaldigades från 1460-talet till 1570-talet i Italien och sexfaldigades i England under perioden 1450–1650. Ved tog en radikalt större plats i hushållsbudgeten.⁴⁴

Transportsystemet var en annan flaskhals. Innan italienare, holländare och hanseater seglade via Gibraltar mellan Medelhavet och Nordsjön – och i betydande utsträckning även därefter – fraktades gods på packdjur genom alppassen. Det säger sig självt att endast högförädlade eller livsnödvändiga produkter kunde bära kostnaderna för transport

⁴³ År 1475 uppfann Edmund Lee den så kallade *fantail* som innebar att seglen automatiskt anpassades till vindens riktning. Detta var ”sannolikt det första exemplet på automatiskt kontrollerad mekanisering” (Cipolla 1981, s. 174).

⁴⁴ Den franske ”finansministern” i början på 1600-talet, Maximilien de Sully, gick så långt att han hävdade att det inte var vetet utan veden som var orsak till att priset på livsförnödenheter hela tiden ökade.

över land. Med tanke på solen och regnens nyckfullhet innebar detta att svält kunde förekomma nästgårds med överflöd. På marknaden i Norrancourt i Normandie var tillgången på vete 1180 så stor att priset föll till 1 livre, medan knapphet drivit upp priset till 10 livres i Morain och till 16 livres på Contentinhalvön, vilket måste ha lett till stora svårigheter för flertalet invånare. Dessa orter låg bara någon mil från varandra.

Det är inget tvivel om att många steg togs under medeltiden som pekade hän mot en framtida självgenererande tillväxt. Framför allt innebar nydaningen av den institutionella och rättsliga ramen tillsammans med innovationer på det finansiella området att transaktionskostnaderna kunde sänkas dramatiskt. Ändå innebar den utveckling som började i Nederländerna och fick fritt utlopp när landet i praktiken blev självständigt på 1500-talet något radikalt nytt – och det berodde inte bara eller främst på den billiga energi som naturen lagrat i torvmossarna.

Den första moderna marknadsekonomin

Dagens Nederländerna tillsammans med Flandern, Brabant och Luxemburg tillhörde under 1400-talet den europeiska stormakten Burgund. På samma sätt som i Italien och Tyskland hade emellertid städerna vunnit en betydande frihet att forma sin egen politik både externt och i relation till hanseater och italienare. En representativ församling för de nordliga provinserna, de så kallade generalstaterna, sammanträdde första gången 1465.

Efter den burgundiske fursten Karl den djärves död 1477 gick hela området i arv till huset Habsburg och kom så småningom att tillhöra släktens spanska gren. Under 1500-talet frigjorde sig de sju nordliga, i huvudsak protestantiska, provinserna från spansk överhöghet även om detta formellt bekräftades först i den westfaliska freden 1648. Krigen som ledde fram till självständigheten drabbade de södra provinserna, som förblev spanska besittningar, långt värre än Nederländerna, vilket gav ekonomiskt expansionsutrymme för framför allt Amsterdam på Antwerpens bekostnad. Spansk intolerans mot oliktankande ledde också till att många människor med kapital och stor yrkesskicklighet utvandrade till Nederländerna. Arbetsstyrkan ökade med hela 3 procent per år under perioden 1570–1620.

De sju provinser som förenade sig till Nederländerna var ett jämförelsevis öppet, egalitärt och borgerligt samhälle. Historikerna de Vries och van der Woude (1997), som skrivit det moderna, massiva standardverket om landets ekonomiska historia, säger att om man för tiden omkring år 1500 skulle ange ”den mest karakteristiska skillnaden mellan samhället i de nordliga Nederländerna och det som existerade i övriga delar av Västeuropa så måste svaret bli avsaknaden av en verklig feodal historia” (s. 159–160). Motståndet mot spanjorerna hade religiösa förtecken men gällde i lika hög grad den ekonomiska självständigheten. De styrande var själva djupt engagerade i och beroende av den ekonomiska utvecklingen, vilket medverkade till en kapitalistisk-kommersiell mentalitet som styrde lagstiftning, utrikespolitik och investering i infrastruktur. Precis som Hansan var holländarna beredda att försvara sina handelsintressen med militära medel och synade alla erbjudna allianser med ekonomisk måttstock. Europas främsta och unika bidrag till civilisationen – en rättsordning som var folkets och inte härskarens och därför tvingade aldrig så krönta huvuden att söka medborgarnas samtycke – prövades med framgång av italienska stadsstater, men det är inget tvivel om att den i nationell skala först blev tillämpad statskonst i Nederländerna och England.

Den ekonomiska expansion i Nederländerna som inleddes på allvar under 1500-talet och nådde sin kulmen omkring 1660 var både stabil och bred – från industriellt skeppsbyggeri via livsmedel, öl, tobak, möbler, fiske, varierad textilproduktion till tulpaner och kritpipor. Bankväsende och börs fungerade väl, i torvmossarna fanns billig energi lagrad, äganderättslagstiftningen var tydlig och respekterad och transportsystemet både billigt och tillförlitligt. Till detta skall läggas att Nederländerna säkerligen hade Europas mest produktiva jordbruk och en väl utvecklad hortikultur.

Men somt var viktigare än annat. Moderhandeln med Östersjöområdet och sillfisket var under lång tid av central betydelse. På 1400-talet utvecklade holländarna en ny typ av fartyg – ”sillbussen” – som var en slags flytande fabrik. Den tillät fiske långt ute till havs och insaltning ombord. Därigenom kunde nederländska fiskare på allvar ta upp kampen med den skånska sillen som dittills dominerat marknaden i kraft av överlägsen kvalitet.

Skråväsendet i Europa hade karaktären av lokalt monopol som fastställde både priser och produktionsmetoder. Därigenom förhindrades

både priskonkurrens och teknisk utveckling. De holländska skråna hade en delvis annan karaktär – mindre möjlighet att försvara snäva sårintressen och större inriktning på det allmänna bästa. Detta möjliggjorde ett mycket centralt och modernt särdrag i den holländska ekonomin – en ständig strävan att öka produktivitet och sänka kostnader, även om det gick ut över kvalitet och sysselsättning. *Fluïten* hade lägre master och mindre segel än andra fartyg. Det innebar lägre fart, men detta uppvägs för de holländska redarna av att man kunde segla med en mindre besättning.

Italien klarade, som vi sett, inte av att anpassa kostnadsnivån under 1500- och 1600-talen bland annat till följd av skrånas motstånd. Holländarna kapade åt sig en stor del av klädesmarknaden genom att sänka produktionskostnaderna. Det kläde som producerades hade sämre kvalitet än konkurrenternas, men konsumenterna visade sig mer intresserade av det låga priset. Samma sak gällde i fråga om de viner av sämre kvalitet (*petits vins*) som holländarna introducerade i fjärrhandeln. Nederländska köpmän tog ett stort steg mot en ekonomi där det låga priset per enhet kompenseras av stor volym.⁴⁵

I vissa, ofta mycket lönsamma, avseenden var Nederländerna en transitekonomi och så beskrevs den ännu på 1700-talet av Daniel Defoe i *A Plan of the English Commerce* (1728):⁴⁶

Man måste inse vad holländarna verkligen är, handelns mellanhänder, Europas kommissionärer och mäklare . . . De köper för att sälja, inför varor för att utföra dem igen, och den största delen av deras omfattande handel består i vad de förses med från världens alla hörn för att kunna förse världen med vad den efterfrågar (citerad av Cipolla 1981, s. 270).

Men detta perspektiv är för snävt. Styrkan i den holländska ekonomin var att export och import var länkade till både hemmamarknaden och en högt specialiserad inhemsk näringsverksamhet. Italienaren Ludovico Guicciardini, som skrev mer än 150 år före Defoe, kom närmare

⁴⁵ Detta gällde intressant nog också flera av de stora holländska målarna. Genom en verkstadsmässig produktion kunde de mångfaldiga volymen och med låga priser nå ut till en bred borgerlig publik. En landskapsmålning av Salomon Ruisdael kostade sålunda inte mer än en kvarts veckolön för en textilarbetare i Leiden, enligt Carlo Cipolla.

⁴⁶ Defoe är mer känd som författare till romanen *Robinson Crusoe*. Han var emellertid en mycket skarpögd betraktare av samtida ekonomiska förhållanden.

sanningen när han noterade både transithandeln med vete, råg och vin och det faktum att Nederländerna

... inte odlar lin och ändå tillverkar finare textilier än någon annan region i världen ... De har ingen ull och producerar ändå oräkneliga ullprodukter ... De har inget virke och tillverkar mer möbler och bokhyllor och andra ting än resten av Europa tillsammans (a.a., s. 266).

Guicciardini var en av flera som redan på 1500-talet förundrades över Nederländernas rikedom. De klassiska engelska ekonomerna tog alla fram till och med Mill för givet att landet var rikast i Europa. Omvärlden sökte därför att ta till sig holländarnas överlägsna teknik och framgångsrika affärsmetoder. En av de mest kända praktikanterna var den ryske tsaren Peter den store. Under namnet Peter Michailov, reservofficer vid Preobrazjenskijregementet, arbetade han som timmerman vid skeppsvarven i Amsterdam. Han var säkert inte den förste som lärde sig att teknologi inte lätt låter sig exporteras. Teknologi, organisation, produktionsmetoder och komplicerad utrustning – till exempel fartyg – är produkter av en social och ekonomisk kultur, där kostnadsrelationen mellan arbete och kapital bara är en komponent. Börsväsen, kapitalmarknad och låg ränta var av betydelse för Nederländernas ekonomiska utveckling men de existerade i symbios med ett samhälle rikt på socialt kapital, stark intressegemenskap och öppenhet för nya idéer. Angus Maddison menar att den gemensamma kampen för att erövra land från havet och bygga fördämningar bidrog till en stark och solidarisk samhällsmoral. Holländaren Nicolaes Witsen konstaterade några årtionden före Peters besök:

Det är förvånande att utlänningar, trots att de studerat den ekonomiska effektiviteten hos våra skeppsvarv, aldrig kan omsätta sina kunskaper i praktiken när de kommer hem ... Och detta beror enligt min åsikt på att de verkar i en främmande miljö och med utländska arbetare. Av detta följer att även om en utlänning hade alla ritningar och metoder i huvudet så skulle de inte vara till någon större nytta om han inte hade erfarenhet av allt som gäller i vårt land, och inte ens detta skulle vara tillräckligt om han inte kunde hitta på ett sätt att inympa i sina arbetare den driftighet och idoghet som präglar en holländare, och det är omöjligt (citerad av Cipolla 1981, s. 191).

Det är inte så märkligt att holländarna skapade ett välstånd att avundas – den intressanta frågan borde handla om varför en långvarig stagnation satte in efter 1660.⁴⁷

⁴⁷ Trots detta var Nederländerna fortfarande rikast i Europa 1760 – och möjligen också år 1800. Ändå är kostnadskris en alltför enkel förklaring.

Den industriella revolutionens anatomi

Vi fiskade upp atlantkabeln mellan Barbados och Tortuga
höll upp lyktorna
och beslog nytt kautschuk på såret på dess rygg
15 grader nordlig bredd, 61 grader västlig längd.
När vi satte örat till det gnagda stället
hörde vi hur det surrade i kabeln.

Det är miljonärerna i Montreal och S:t John som tala
om priset på kubasocker och sänkningen av
våra hyror, sade en av oss.

Vi stodo där länge och tänkte, i en krets av lyktor
vi tåliga kabelfiskare
så sänkte vi den lagade kabeln ned till
sin plats i havet.

Harry Martinson i dikten ”Kabelskepp”

Den industriella revolution som tog sin början i Storbritannien redan före Napoleonkrigen spred sig under 1800-talet till alltfler länder. Först till Belgien, Frankrike och Tyskland på kontinenten och med en ström av invandrare till Förenta staterna. I många fall spreds modern produktionsteknik mycket handgripligt. Britten William Cockerill kopierade de maskiner han lärt känna i hemlandets textilindustri när han utvecklade Belgiens ledande företagsgrupp inom stål- och verkstadsindustri. I en andra våg nådde industrialiseringen efter 1800-talets mitt Schweiz, Österrike-Ungern, Nederländerna och Skandinavien, medan processen i resten av Europa tog sin början först under årtiondena före första världskriget. Den mest remarkabla industriella revolutionen

ägde rum i Japan, som omvandlades från ett traditionellt, agrart samhälle till ett land med avsevärd industriell kapacitet på ett halvsekel.

Den industriella revolutionens historia är väl känd. Det kan emellertid vara värt att påminna om de centrala dragen i den mäktiga utveckling som etablerade en process av självbärande tillväxt i allt större delar av världen.

Över hav och land

Jules Verne är känd som en av föregångarna till den moderna science fiction-romanen. Hans mest bekanta verk *Jorden runt på 80 dagar* är dock realistiskt i den meningen att det tog just så lång tid att företa denna resa 1872. Arton år senare skickade den amerikanske tidningsmannen Joseph Pulitzer ut den kvinnliga journalisten Elisabeth Seaman, som skrev under pseudonymen Nellie Bly, för att slå rekordet. Hon kom tillbaka efter 72 dagar. De mer märkbara effekterna av större och snabbare fartyg kom senare.

Det första större ångfartyget, "Clermont", konstruerat av amerikanen Robert Fulton, gjorde sin jungfruresa på Hudsonfloden 1807. Dessa nymodigheter användes till en början på kanaler, floder och i kustsjöfart. Ännu när Phileas Fogg reste runt jorden skeppades ungefär lika mycket gods över haven på segelfartyg som på ångfartyg. Det var först under århundradets tre sista decennier man kunde se den kombinerade effekten av modernare fartyg med stålskrov, "turboladdade" ångmaskiner och skruvpropellrar och järnvägar som tog godset till hamnarna. "År 1829 kom", enligt Peter Drucker (*Scientific American*, oktober 1999), "järnvägen, ett fenomen utan tidigare motstycke som för all framtid förändrade ekonomi, samhälle och politik." Och ekonomhistorikern Rondo Cameron (1997) håller med:

Ånglokomotivet och det som följde i dess släptåg ... mer än någon annan uppfinning under 1800-talet, förkroppsligar själva den ekonomiska utvecklingsprocessen ... Järnvägen erbjöd billigare, snabbare och mer tillförlitliga transporter; och, under den period då de byggdes, från omkring 1830 till slutet av århundradet innebar den efterfrågan de gav upphov till på järn, kol, timmer, tegel och maskinell utrustning en mäktig stimulans för de industrier som tillverkade dessa produkter (s. 204).

TABELL 5. Utbyggnad av järnvägsnätet i Europa och Förenta staterna 1840–1914, kilometer.

Land	1840	1870	1914
Österrike-Ungern	144	6 112	22 981
Belgien	334	2 897	4 676
Danmark	0	770	3 951
Finland	0	483	3 683
Frankrike	410	15 544	37 400
Tyskland	469	18 876	61 749
Italien	20	6 429	19 125
Nederländerna	17	1 419	3 339
Norge	0	359	3 165
Ryssland	27	10 731	62 300
Spanien	0	5 295	15 256
Sverige	0	1 727	14 360
Storbritannien	2 390	21 558	32 623
Förenta staterna	4 510	84 675	410 475

Källa: B.R. Mitchell, *European Historical Statistics, 1750–1970* (New York 1975), s. 582–584. Förenta staternas siffror från *Historical Statistics of the United States, Colonial Times to 1957* (Washington 1960), s. 427 och 429.

Utbyggnaden av järnvägar skedde i snabb takt i stora delar av världen. Storbritannien hade redan före 1850 färdigställt en fjärdedel av nätet men den verkliga boomen kom under århundradets andra hälft. Sin största betydelse hade järnvägarna i glest befolkade länder som Förenta staterna och Sverige. Trots en sen start hade Sverige 1913 nästan dubbelt så många kilometer järnväg per invånare som något annat land i Europa.¹

Fraktsatserna föll, enligt Kenneth Pomeranz och Steven Topik (1999), med 80 procent för de flesta varor som skeppades över Atlanten mellan 1815 och 1850 – och med ytterligare 70 procent 1870–1900; totalt en minskning med 95 procent. Kostnaden för att frakta en viss kvantitet vete (8 *bushels*) från Chicago till Liverpool var 177 ½ pence

¹ Byggande av järnvägar var uppenbarligen en fråga som togs på allvar på högsta ort. Debatten vid 1865–66 års riksdag om sträckningen av några mil järnväg genom Värmland upptog i protokollen lika stort utrymme som hela debatten om den samtida konstitutionsreformen. Och banornas sträckning var en central fråga. Tilltron till järnvägens möjligheter att blåsa liv i bygder som hamnat i industrialismens bakvatten var stor. Det var därför medvetna beslut som gjorde att stambanorna inte passerade orter som Örebro och Jönköping; de förväntades klara sig av egen kraft.

1868. Trettiofem år senare hade den fallit till 46 ½ pence. Reduktionen av kostnaderna för befraktning på kanaler, insjöar och järnvägar var minst lika viktig som fallande transatlantiska fraktsatser. När Erie-kanalen öppnades 1825 reducerades transportkostnaden mellan Buffalo och New York med 85 procent och tiden minskade från 21 till 8 dagar. Det brittiska handelsdepartementet publicerade 1903 statistik över kostnaderna för att frakta vete från Chicago via New York till Liverpool. År 1868 var kostnaden för 8 bushels 6 shilling och 11 pence för att via sjö och järnväg ta vetet från Chicago till New York och ytterligare 4 shilling 7 pence för seglatsen till Liverpool. År 1902 hade kostnaden för sträckan Chicago–New York fallit till 1 shilling och 11 pence medan överfarten till Liverpool kostade 11 pence.

En väsentlig konsekvens var att det europeiska jordbruket utsattes för allt hårdare konkurrens. Och det gällde då inte bara vete. På 1870-talet dök de första frysfartygen upp och redan på 1880-talet exporterades stora mängder kött från Argentina och Australien och smör från Nya Zeeland till Europa. Prisskillnaden på vete mellan Chicago och Liverpool reducerades från 58 procent 1870 till 18 procent 1895. Effekten av bättre transporter kom senare men med större kraft för kött. Prisskillnaden för bacon mellan Cincinnati och London var 92 procent 1895 och 18 procent strax före första världskriget.

Utvecklingen var densamma för en lång rad andra varor – bomullstextilier, hudar, stångjärn, tackjärn, koppar, ull, kol, tenn och kaffe. I fråga om till exempel bomullstextilier och koppar eliminerades prisskillnaderna mellan Förenta staterna och Storbritannien så gott som helt. För första gången etablerades helt enkelt en genuin världsmarknad för både tillverkade produkter och råvaror från jordbruk och gruvor. Vinsterna av internationellt handelsutbyte och stigande produktivitet i den alltmer industriella tillverkningsindustrin växlades ut i priser som skapade massmarknader för produkter som tidigare varit förbehållna ett burget fåtal. Effekterna var lika påtagliga inom den nordamerikanska kontinenten. När järnvägsnätet bands samman skapades den amerikanska ”inre marknad” som drev på utvecklingen mot panamerikanska storföretag.

Svagheter i Europas och Nordamerikas transportsystem under tiden före första världskriget gällde vägarna. Konstruktionsstandarden hade visserligen nått romersk nivå men de trafikerades av vagnar som drogs av hästar, oxar och människor. Ett av Londons största företag

fanns i transportbranschen; det hade på 1830-talet 30 000 anställda, 3 000 vagnar och 150 000 hästar. Och hästar var dyra i drift. De krävde uppställningsplats och stora arealer för att försörjas med hö och havre.²

Både diesel- och bensinmotorn uppfanns i slutet av 1800-talet men ingen av dem fick någon större betydelse för transport av människor och gods före mellankrigstiden i Förenta staterna och senare i flertalet europeiska länder. Europa, Nordamerika och delar av Asien hade alltså i början av 1900-talet tillgång till snabba, säkra och billiga oceangående fartyg och ett väl utbyggt och tillförlitligt järnvägsnät som drastiskt sänkte kostnader för människors resande och för godstransporter. Det är emellertid först under efterkrigstiden som detta system kompletterats med bussar, distributionsbilar, långtradare och flyg på ett sätt som gjort transportkostnaden till en negligerbar del av varors pris. Det senaste steget i denna utveckling togs i mitten på 1960-talet när containrar började användas för transporter till sjöss – och senare också till lands. Innan detta skedde kunde en arbetare i en storstadshamn hantera ungefär 30 ton gods per vecka. I de nya containerhamnarna ligger produktiviteten på 600 ton per mansvecka.

Handelsliberalisering

Parallellt med det fysiska transportsystemets utveckling under 1800-talet reducerades också – om än med en viss eftersläpning – de formella hindren för transport av gods över nationsgränser och för individuell mobilitet. Under den långa tid vi tidigare behandlat var länder eller andra sammanslutningar ensidigt inriktade på att skaffa exklusiva fördelar för egen del. Ofta lyckades detta så väl att köpmän från Norditalien, tyska hansestäder och Nederländerna kom att åtnjuta en privilegierad situation i förhållande till inhemska konkurrenter i exportländerna. När England befriat sig från Hansans översitteri införde regeringen alltmer protektionistiska åtgärder riktade mot huvudkonkurrenten Nederländerna. En så kallad navigationsakt infördes 1651 för att förhindra holländarna att befrakta gods till England eller bygga

² Av de produkter Sverige exporterade 1850–70 ökade havre utan jämförelse allra snabbast. År 1850 svarade havre för ca 12 procent av Sveriges samlade exportvärde; tjugo år senare, med stöd av kraftiga prisstegringar, för nästan en tredjedel.

skepp åt engelska redare. Colberts Frankrike förlitade sig i stället på skyhöga tullar för att gynna redan subventionerade manufakturer. I Förenta staterna lade landets förste finansminister, Alexander Hamilton, den intellektuella grunden, i *Report on Manufactures* (1791) för en industrialisering bakom höga tullmurar.

Under 1800-talet tog emellertid Storbritannien ledningen för en utveckling som ledde till en radikal liberalisering av handeln i Europa. Genombrottet kom 1846 när parlamentet beslutade att avskaffa importtullarna på spannmål (*Corn Laws*). Tre år senare upphörde navigationsakten och på 1850-talet etablerades en konsekvent frihandelspolitik som förblev i kraft fram till första världskriget. De världsutställningar som ägde rum vid mitten av 1800-talet – London 1851, Paris 1855 och London 1862 – demonstrerade med eftertryck briterernas industriella och tekniska försprång. Då det togs för givet att liberaliseringen av handelspolitiken bidragit till framgången blev utställningarna kraftfulla bärare av idén om frihandelns välsignelser.

Tack vare en lycklig politisk konjunktur kunde britererna ingå den så kallade Cobden–Chevalier-pakten med Frankrike och därmed få draghjälp i kampen för frihandel i Europa. Pakten innebar en liberalisering av handeln mellan de två avtalsslutande länderna. Mer intressant var att den innehöll en så kallad mest gynnad nation-klausul, vars innebörd var att om två länder kom överens om att sänka eller eliminera tullar för vissa varor blev dessa liberaliseringar giltiga för alla andra deltagande länder. Storbritannien hade unilateralt avskaffat flertalet handelsrestriktioner och hade därför inte mycket att erbjuda i bilaterala förhandlingar. Frankrike hade däremot höga tullar gentemot tredje land och kunde under åren efter pakten med Storbritannien sluta avtal med praktiskt taget alla länder i Europa med undantag av Ryssland. Härigenom skapades någonting som kom mycket nära ett stort europeiskt frihandelsområde, vilket lade grunden för en remarkabelt snabb och stabil ökning av de europeiska ländernas utrikeshandel. Däremot skedde ingen liberalisering av den transatlantiska handeln. I detta fall var det enbart sänkta transportkostnader som bidrog till expansionen.

Parallellt med liberaliseringen av handeln mellan europeiska länder avskaffades mängder av restriktioner som olika intressegrupper lyckats bevara sedan medeltiden. Storbritannien avskaffade tidigt interna tullar; under 1800-talet följde flertalet europeiska länder efter. For-

mella begränsningar av näringsfrihet upphävdes och mängder av andra restriktioner föll helt enkelt i glömska. I Sverige genomfördes ett systemskifte från strikta regleringar till näringsfrihet och frihandel under perioden 1850–70. Handels- och sjöfartstraktaten med Frankrike trädde i kraft 1865. I många länder kontrollerades emellertid mått och vikt på bröd långt in på efterkrigstiden. Bilar som på 1920-talet körde in i eller ut ur Paris avkrävdes besked om hur många liter bensin som fanns i tanken,³ och så sent som på 1960-talet fanns skyltar längs vägarna in till Florens som uppmanade bilister att deklarerera innehav av vin och cigaretter.

Ny kraft och energi

Att bygga en uthållig tillväxt på den energi som kan utvinnas ur vind, vatten och ved har stränga begränsningar. Lösningen var kolet och ångmaskinen – och det innebar klara fördelar för Storbritannien i förhållande till konkurrenterna på kontinenten. Ångmaskinen patenterades första gången 1698 och vidareutvecklades under början av 1700-talet av Thomas Newcomen. Dess huvudsakliga funktion var att pumpa vatten ur kolgruvorna – en naturlig uppgift eftersom de tidiga maskinerna inte var särskilt energieffektiva och därför krävde enorma mängder kol.⁴ James Watt fick, som tidigare nämnts, i uppdrag av universitetet i Glasgow att reparera en modell av en Newcomen-maskin. Han blev intresserad av tekniken och utarbetade flera förbättringar. Till sammans med industrialisten Matthew Boulton lyckades de på 1770-talet tillverka en kommersiellt gångbar ångmaskin som var långt mer energieffektiv och kraftfull än tidigare modeller. Att pumpa vatten ur gruvor var fortfarande ångmaskinens central uppgift men redan 1785 började den användas som kraftkälla inom textilindustrin.

På bara några årtionden ökade ångmaskinen tusenfalt den kraft som stod till människans förfogande. Utbyggnaden av ångkraften inom in-

³ Detta visade sig gälla i Indien för flygplan. När jag reste till Bangalore 1996 i ett privat flygplan var vi tvungna att först gå ner i Calcutta, där vi enligt myndigheterna i Bangalore borde ha uppgivit och fått ett intyg om innehållet i planets tankar. Utan detta intyg kunde de tjänstemän vi förhandlade med inte beräkna hur stor mängd flygbränsle som förts in eller ut ur Indien.

⁴ Svante Lindqvist (1984) redogör i sin doktorsavhandling *Technology on Trial* för Mårten Triewalds inte särskilt lyckade försök att installera en Newcomen-maskin i Danne-moragruvorna.

dustri och transporter fortsatte under hela 1800-talet. Den totala kapaciteten nådde faktiskt sin topp strax före första världskriget. Då hade emellertid såväl elektriciteten som bensin- och dieselmotorn gjort entré. Elektricitet som fenomen var känt sedan länge men betraktades ännu på 1700-talet som en kuriositet. Under 1800-talet fick den begränsad användning inom industrin. Amerikanen Samuel Morse utvecklade den elektriska telegrafan på 1830-talet. Det avgörande steget togs emellertid när britten Charles A. Parsons och svensken Gustav de Laval femtio år senare utvecklade en effektiv ångturbin. Ungefär samtidigt skedde de första installationerna av turbiner i vattenkraftverk.

Elektricitet hade avgörande fördelar i förhållande till ångmaskinen som inte bara var beroende av närhet till kol. Kraftöverföringen skedde via kugghjul, vevaxlar och drivremmar. Detta innebar stora överföringsförluster som förvärrades av att maskinen drev hela systemet vare sig det behövdes eller inte. Överföring av el var förhållandevis billigt vilket i ett slag förändrade förutsättningarna för industrins lokalisering och fabrikers dimensionering. Snart blev det både möjligt och ekonomiskt rationellt att förse varje maskin med en ekonomisk motor. Den brittiske premiärministern Robert Salisbury (1890–1902), som avskydde industrialismens ”onaturliga och ohälsosamma sammanhopning av människor” i stora fabriker, blev så uppspelt av de förhoppningar elektriciteten ingav att han i ett tal 1889 inför *Institute of Electrical Engineers* (ung. Elektroingenjörernas förening) lovade att denna uppfinning som gett mänskligheten glödlampan och telegrafan förädade en ny tidsålder:⁵

Om vi någon gång kommer därhän att hantverkaren i sitt eget hus kan knäppa på strömmen så som han nu kan skruva på gasen, då kommer ni att få se män och kvinnor som i sina hem kan utföra industriella verksamheter som i dag bara kan ske i en fabriksanläggning (*Prospect*, december 2004, s. 37).

Salisbury såg framför sig i auditoriet den armé av elektroingenjörer som skulle stoppa urbaniseringen, eliminera behovet av stora fabriker

⁵ Under 1960-talet talade svenska politiker om ett ”pärlband av kärnkraftverk” längs hela Norrlandskusten som skulle ge oss praktiskt taget obegränsad och billig el.

och stärka ”familjesammanhållningen som utgör grunden för vår ras moraliska framtid” (ibid.).⁶

De energiresurser som drev alla dessa maskiner under 1800-talet var ved och i allt större utsträckning kol. Oljan hade tagits i bruk för belysning men före förbränningsmotorernas genombrott var dess bidrag till energiförsörjningen blygsamt. Detsamma gällde vattenkraften. Ännu 1928 svarade kol för 75 procent av världens energiförsörjning jämfört med 17 respektive 8 procent för olja och vattenkraft.

En enkel, nästan mekanisk ökning av ekonomisk tillväxt under den industriella revolutionen, och långt därefter, följde av att många miljoner människor flyttade. Under 1800-talet lämnade 30 miljoner människor Europa för en i flertalet fall mer produktiv framtid i Förenta staterna på egna *homesteads* eller i storstädernas fabriker. Vinsterna kan avläsas i en kraftig ökning av per capita-tillväxt både i de länder som tog emot emigranterna och i de länder de lämnade. Parallellt – men med en senare start – flyttade miljontals människor från låg produktivitet i ett jordbruk som pressades av import från Australien, Argentina, Förenta staterna och Nya Zeeland till arbete i de växande städerna. Från 1800-talets mitt och minst 100 år framåt gav flytten från landsbygd till städer ett positivt årligt bidrag till så gott som alla OECD-länders ekonomiska tillväxt per capita. Nu menar många ekonomer att denna process förbytts i sin motsats när tjänstesektorn ökar och tillverkningsindustrin minskar både relativt och absolut.

Kunskapslyftet

Effekterna av bra och billiga transporter, liberalisering av handel mellan och inom länder, en våldsam ökning av maskinkraft och allokeringsvinster av människors rörlighet är enkla och tydliga. De går att kvantifiera i relativt begripliga modeller. En femte faktor – industrialiseringens utveckling mot allt högre kunskapsintensitet – är inte lika

⁶ Föreställningar om elektricitetens välsignelsebringande effekter var enorma i början av 1900-talet. Det fanns sålunda en rätt allmän uppfattning, också bland ledande forskare, att den skulle bidra till att höja avkastningen inom jordbruket. Nobelpristagaren Svante Arrhenius, vars epokgörande beräkningar av växthuseffekten senare kommer att refereras, lyckades ”bevisa” att ”elektriskt laddade barn” (*electrically charged children*) växte fortare än andra och lärarna kunde vittna om positiva effekter också i andligt avseende (Kern 2003, s. 114).

enkel att nagla fast. Det är helt klart att en ny syn på kunskap och vetenskaplig verksamhet började växa fram i Europa på 1600-talet och bekräftades under upplysningstiden. Den vetenskapliga revolution som följde lämnade emellertid ytterst blygsamma bidrag till industriell utveckling och ekonomisk tillväxt före 1900-talet.

Den arabiska texten *Kitàb SIRR al-Asrâr* (på latin *Secretum Secretorum*, alltså Hemligheternas hemlighet) var möjligen det mest spridda verket i medeltidens Europa från det att det dök upp för första gången i mitten av 1100-talet. Populariteten berodde till en del på att verket liksom många andra medeltida verk ofta tillskrevs Aristoteles. Detta var ett vanligt trick eftersom han var den utan jämförelse mest vördade auktoriteten och, inom både islam och kristenheten, helt enkelt kallades Filosofen.⁷ Viktigare var emellertid att *SIRR*, som verket vanligen kallades, föll in i en tradition där vetenskapsmän såg sig som ett brödraskap av invigda med uppdrag att förvalta insikter om naturens och tillvarons hemligheter och se till att de inte föll i orätta händer. Forskning var det inte fråga om – endast att dokumentera och vårda vad de antika auktoriteterna lärde. Experimentellt vunnen kunskap kunde inte mäta sig med vad som kunde härledas med skolastiskt förnuft. Det gavs under medeltiden ut mängder av böcker – ofta plagierande varandra – som utlovade läsaren delaktighet av allsköns hemligheter mot löfte att inte sprida det vidare till obildat och oansvarigt folk.⁸ Bara *SIRR* kom ut i mängder av varianter, den senaste 1555.⁹

Den som mer än någon annan bekämpade denna slutna tradition

⁷ Ingen annan person har haft ett större inflytande på senare tids tänkande – inte sålän missbrukat för mindre ädla syften. Kyrkliga företrädare i Nord- och Sydamerika lutade sig mot Filosofens auktoritet för att försvara slaveriet ännu på 1860-talet. Kinesiska reformivrare citerade under 1800-talet flitigt ur Aristoteles skrifter om etik och politik. Hans grundteser om logik klarade sig oskadda in på 1900-talet.

⁸ Tanken att forskningens landvinningar inte utan vidare kan sättas i händerna på vanligt folk är för övrigt i hög grad levande än i dag. Politiskt icke korrekta rapporter i känsliga ämnen som bidragsfusk, invandras brottslighet eller könsskillnader bemöts ofta med argument om att de inte borde ha publicerats eftersom de kan missförstås av icke-expertter eller misstolkas av illvilliga amatörer.

⁹ William Eamon som skrivit en underbar bok, *Science and the Secrets of Nature* (1996), om denna tradition att förbehålla kunskapen en liten, invigd krets hävdar att den sista grenen på detta jättelika träd är *Dr Chase's Recipes or, Information for Everybody*. Den utgavs av en föregiven doktor från Ann Arbor i Michigan och sålde från 1856 till 1915 omkring 4 miljoner exemplar, översatt till bland annat tyska, holländska och norska.

inom vetenskapen var Francis Bacon (1561–1626).¹⁰ Han argumenterade inte bara för öppenhet och experiment utan för att vetenskapens framtid vilade mindre på de få genierna än på en nyfiken och välutbildad allmänhet. Han fick energiskt stöd från de engelska puritanerna som menade att vetenskapsmännens talanger var en gåva av Gud och därför tillhörde mänskligheten. Inom den så kallade *virtuosi*-rörelsen – en i huvudsak engelsk sammanslutning av experimenterande amatörforskare, till vilken bland annat Robert Boyle (1627–91) hörde – fanns många som varnade för en alltför stor öppenhet.

I och med att Royal Society of London bildades 1662 var emellertid saken avgjord till Francis Bacons fördel. Enligt en samtida observatör skulle organisationen fullborda hans ”mäktiga plan”, för vars genomförande

... det var nödvändigt att sysselsätta många huvuden och många händer, och dessa måste utgöra en gemenskap, som kan meddela varandra resultat av experiment och observationer, som kan arbeta och överlägga tillsammans, så att de förbättrliga och ljusbringande fenomen som nu ligger utspridda i naturens sköte kan föras samman och förenas under ett tak (Eamon 1996, s. 334).

Detta genombrott som skedde över stora delar av Europa fick flera konsekvenser. Experiment blev det normala och accepterade sättet att vinna ny kunskap. Starka krafter organiserade sig för att popularisera och sprida kunskap till en bredare publik. De tidiga, dilettantiskt kompillerade böckerna med allsköns hemligheter ersattes med faktabaserade skrifter av encyklopedisk karaktär. Vad den amerikanske ekonomhistorikern Joel Mokyr kallat ”den industriella upplysningstiden” var ett allmänt fenomen i västvärlden men den inträffade tidigare och starkare i Storbritannien, Frankrike, Tyskland, Skandinavien och Nordamerika.

I Storbritannien växte på 1700-talet fram mängder av sammanslutningar som hade som huvudsaklig uppgift att genom föreläsningar och publikationer sprida kunskap om teknik och vetenskap till en bredare

¹⁰ Ej att förväxla med Roger Bacon (ca 1220–ca 1292) som var mäkta tagen av *Sirr*. Han menade att ”den är förryckt som beskriver en hemlighet om det inte görs på ett sådant sätt att vanligt folk inte kan förstå, och alltså endast kan tydas med stor ansträngning av insiktsfulla och visa individer” (Eamon 1996, s. 48).

allmänhet.¹¹ Denna lyckliga förening av vetenskap, teknik och experiment på det populära planet hade emellertid ingen motsvarighet på akademisk nivå. Den vetenskapliga forskningen vid universiteten existerade ända till slutet av 1800-talet i en sfär som var skild från den verklighet där begåvade hantverkare konstruerade nya maskiner; talangfulla byggmästare byggde broar som utmanade tyngdlagen och amatörkemister revolutionerade ståltillverkningen. Det är faktiskt ytterligt svårt att peka ut en enda vetenskaplig upptäckt eller teori som hade praktisk betydelse för någon viktig industriell verksamhet.

Svante Lindqvist, som studerat tidiga försök att introducera ångmaskiner, kan i alla händelser inte hitta några exempel på framsteg inom vetenskaplig forskning som fick tillämpning inom produktionen men möjligen kan den tekniska utvecklingen ha inspirerat forskningen. Alla de stora uppfinnare vi känner från det industriella genombrottet var praktiker. James Watt var rätt ensam om att ha fått en utbildning som i alla fall underlättade hans uppfinnarkarriär. Både John Kay och James Hargreaves var från början vävare och Richard Arkwright, som knappt var läskunnig, började sin yrkeskarriär som medhjälpare till en barberare för att senare tillverka peruker. Vanligen låg den tekniska utvecklingen ett eller flera steg före och definierade de problem för vilka man sökte vetenskapliga svar. Och praktikerna fick ofta vänta rätt länge.

I slutet av 1700-talet kom fransmannen Nicolas Appert – genom att experimentera med champagneflaskor – på hur man konserverade livsmedel, och den engelska krigsmakten började 1810 förse soldater med mat i ett slags konservburkar.¹² De fick vänta till slutet av århundradet innan Pasteur kunde tala om varför det fungerade. Oliver Wendell Holmes och Ignaz Semmelweis såg redan på 1840-talet – och före dem den skotske läkaren Alexander Gordon – effekterna av att sterilisera kirurgiska instrument. De motarbetades därför att de inte kunde presteras en vetenskaplig förklaring. Aspirin utvecklades under 1800-talet

¹¹ Society of Arts grundades 1754 och under de följande trettio åren delade de ut mer än 6 200 belöningar till förtjänta uppfinnare. För att understryka att det inte bara handlade om att sprida kunskap utan också att göra den tillgänglig för allmän tillämpning gällde att ingen som någonsin tagit ut ett patent kunde komma i fråga för ett pris.

¹² Detta är ett gott exempel på att nöden i alla fall inte alltid är uppfinningarnas moder. Först 1870 tog William L. Lyman ut patent på en konservöppnare som innebar att också kvinnor i hemmet, som normalt inte hade en bajonett till hands, kunde öppna burkarna.

men orsaken till att det kunde lindra smärta utan att ge biverkningar belönades med ett Nobelpris först 1982 – och då hade företaget Bayer redan tjänat en förmögenhet.

När det engelska parlamentet år 1800 ville ta reda på om en bro, föreslagen av ingenjören Thomas Telford, skulle gå att bygga vände man sig till landets ledande vetenskapsmän – men de hade ingen aning om hur problemet skulle angripas. En av de helt centrala uppgifterna för de lärde under 1600- och 1700-talen var att finna en metod för hur fartyg kunde bestämma longituden. Hovastronomen John Flamsteed (1649–1719) och hans vetenskapliga kollegor såg lösningen i de stjärnkartor han arbetade med i årtionden. En genial hantverkare, John Harrison (1693–1776), löste problemet genom att konstruera en kronometer som fungerade till sjöss. Fransmannen Sidi Carnot publicerade 1824 den korrekta teoretiska förklaringen till hur ångmaskinen, som då varit i bruk i hundra år, fungerade. Vill man vara välvillig går det att hävda att de tre stora uppfinningarna inom stålindustrin – bessemerkonverten, martinugnen och thomasprocessen – alla byggde på resultaten av grundforskning inom kemi. Det handlade emellertid om kunskap som var mer än ett halvsekel gammal.

Denna bild är inte begriplig om man inte understryker att institutioner för systematisk forskning var ytterst få och svaga. Universiteten sysslade i huvudsak med utbildning för en verksamhet i kyrkans eller statens tjänst. Idén att staten skulle använda skattebetalarnas pengar för att finansiera forskning var på många sätt helt främmande. De amerikanska så kallade *land grant*-universiteten, som byggdes upp under 1800-talets andra hälft, var föregångare i den meningen att de sökte rekrytera nya grupper till högre utbildning och sprida kunskap i praktisk form till avnämare inom jordbruket. Flera amerikanska tillväxtekonomer ger dessa institutioner en central plats för att förklara både den höga produktiviteten i amerikanskt jordbruk och landets snabba tillväxt 1870–1913. Cambridge och Oxford utvecklades till det vi menar med universitet under artonhundratalets andra hälft efter att tidigare ha varit ”slutna religiösa samfälligheter”. Forskningsuniversitet i modern mening tillhör 1900-talet. Och det var först efter Sputnik som amerikanerna inledde en massiv federal satsning på forskning utanför försvarssektorn.

Först mot slutet av 1800-talet började svaga länkar att byggas mellan vetenskaplig forskning, teknisk utveckling och industriell verk-

samhet. Vetenskapen blev mer experimentell och inom industrin skapades de första forskningslaboratorierna på 1870-talet. Den dominerande vetenskapen under hela 1800-talet var kemi och det var där det mesta hände i samarbetet mellan forskare och industri. Det handlade mindre om forskning för att vinna ny kunskap. Värdet låg framför allt i att forskarna kunde inventera det vetande som fanns och applicera det för att förbättra material som redan användes och effektivisera de processer som redan var igång. Resultaten var i många fall remarkabla. Enbart bessemerprocessen innebar att kostnaderna för att producera stålräls kunde sänkas från 100 dollar per ton i början av 1870-talet till 12 dollar mot slutet av århundradet. Dessutom kunde kemister förbättra rälsens livslängd från två till tio år och bärkraft från åtta till sjuttio ton under ungefär samma tid.

De stora högteknologiska, vetenskapsbaserade företagen tillhör 1900-talet – och i många fall sent 1900-tal. Kemiindustrin fick tidigt en stabil bas i välutrustade forskningslaboratorier; stora delar av tillverkningsindustrin var – det löpande bandet till trots – hantverksmässiga ännu under mellankrigstiden. Grunden lades emellertid, om vi får tro Nathan Rosenberg och L.E. Birdzell Jr. (2002), under 1800-talet:

Omkring 1875 börjar den västerländska industriteknologins forskningsfält att flyttas från den synliga världen av hävstänger, kugghjul, kammar, axlar, block och vindspel till den osynliga världen av atomer, molekyler, elektronflöden, elektromagnetiska vågor, induktion, kapacitans, magnetism, ampère, volt, bakterier, virus och gener. Följden blev att huvudkällan till framsteg inom den industriella tekniken i väst byttes ut. De nya källorna var interaktionen mellan arbete som utfördes av grundforskare, som var verksamma inom en egen autonom sektor där man sökte kunskapen för dess egen skull och finansierades av anslag och bidrag utan direkt samband med ekonomiska värden, å ena sidan, och arbete som utfördes av industriforskare som var verksamma inom den ekonomiska sektorn och finansierades på basis av det ekonomiska värdet av deras insats, å andra sidan (s. 298).

Kollektiv kompetens

Det samlade resultatet av denna utveckling – den bredare kunskapsbasen, vitt spridd kompetens, samarbete mellan forskare, tekniker och verktygsmakare – i samspel med snabb och tillförlitlig spridning av in-

formation skapade för första gången i historien möjligheten till effektivt samarbete mellan individer och företag som var geografiskt och mentalt åtskilda men ändå vägleda mot ett gemensamt mål. Det är denna det moderna samhällets kollektiva kompetens som John Stuart Mill talar om i ett av de mest framåtblickande avsnitten i *Principles*:

Vad som förloras i fråga om individuell effektivitet, kompenseras mer än väl av den ökade förmågan till samverkan.¹³ Allteftersom de tappar naturmänniskans (*savage*) kvaliteter lär de sig värdet av disciplin, behovet att arbeta i enlighet med i förväg uppgjorda planer, även om de inte konsulterades när de fastställdes, nödvändigheten att underordna sina individuella önskemål det gemensamt överenskomna samt att på egen hand utföra arbetsuppgifter som är delar av en större helhet. Arbetsuppgifter av olika slag, ouppnåeliga för naturmänniskan eller halvt civiliserade individer, utförs dagligen i civiliserade länder, inte därför att de individer som utför dem har några speciella färdigheter utan därför att var och en kan förlita sig på att andra utför den del av arbetet de har ansvar för. Vad som, i korthet, karakteriserar civiliserade människor är deras förmåga att samarbeta, och detta, liksom annan kunskap och kompetens, förbättras vid tillämpning i praktiken, och kan därigenom spridas till allt fler områden (Mill 1965, s. 708).

En central förutsättning för den utveckling Mill förutspådde var möjligheterna att sprida tillförlitlig information till låg kostnad. Postväsendet hade gamla anor. I Europa organiserades det mest effektiva systemet i privat regi av familjen Thurn und Taxis från 1489 till 1867. Verklig betydelse fick emellertid postväsendet när det blev överkomligt för många att skicka brev och trycksaker. Att denna utveckling startade i Förenta staterna var ingen tillfällighet. Läs- och skrivkunnigheten var hög både bland män och kvinnor liksom den puritanska övertygelsen att det var en Gudi behaglig gärning att skaffa sig kunskap. De tretton brittiska kolonierna med ca 2,5 miljoner invånare hade redan 1776 nio universitet – och de undervisade inte bara i teologi och juridik. Den amerikanska postlagen 1792 (*Post Office Act*) slog fast att tidningar skulle distribueras till låg kostnad. Ett utomordentligt finmaskigt nät av postkontor byggdes snabbt ut för att ta emot och lämna ut

¹³ Detta är ett av många tillfällen där moralisten Mill vinner över ekonomen Mill. Tidigare har han för övrigt hävdad att tillgången på individuell kompetens ökar.

försändelser. I ett "land" där befolkningen växte från några miljoner i mitten på 1700-talet till ca 10 miljoner 1820 ökade antalet postkontor från mindre än 100 år 1790 till 13 468 år 1840.¹⁴

På 1830-talet genomfördes en reform som innebar att användaren kunde betala för att ett brev levererades till mottagaren. Förslaget lades fram 1837 i Storbritannien av Rowland Hill i pamfletten *Post Office Reform: Its Importance and Practicability*. Han visade att orsaken till att brevbefordran kostade orimligt mycket var den omfattande byråkrati som behövdes för att registrera varje enskilt brev, beräkna avgiften, ta emot och sända pengarna till postverket och behovet av kontroller. Postverket och dess anställda motsatte sig inte oväntat reformen men den väckte en väldig entusiasm bland allmänheten. På flera platser ordnades massmöten och fyra miljoner personer undertecknade ett upprop till stöd för Hills förslag.

Redan 1839 antogs reformen av parlamentet och från den 1 januari 1840 kostade det 1 penny att sända ett inrikes brev i Storbritannien. Idén kopierades nästan omedelbart av Förenta staterna och Frankrike. Från 1845 till 1851 sänkte den amerikanska kongressen portot för normala förutbetalda brev till 3 cent och där blev det kvar i mer än ett århundrade. I Frankrike sänktes motsvarande porto 1848 till 20 centimes, vilket motsvarade två pence. I alla dessa länder blev resultatet en mycket kraftig ökning av volymen brev som befordrades i offentlig regi.

Optiska telegrafsystem hade utvecklats för användning till lands på 1700-talet men det var först med den elektriska telegrafan och telefonen som postväsendet fick värdiga konkurrenter. Det tog emellertid lång tid. Telegrafan kom i bruk på 1840-talet. Den användes snart av tidningar och börsspekulanter. För järnvägarna som så gott som uteslutande var enkelspåriga blev den viktig för att förhindra olyckor. För

¹⁴ När Alexis de Tocqueville 1831 reste i Michigan blev han storligen förvånad över att i ett enligt beläget stockhus i vildmarken finna att ägaren "talade städernas språk; han är medveten om vad som varit, nyfiken på framtiden och redo att diskutera det som är" (citerat i Starr 2004, s. 48). Han var "en mycket civiliserad man beredd på ett liv i skogarna, redo att kasta sig in i den Nya världens vildmarker beväpnad med sin bibel, sin yxa och sina tidningar" (ibid.). Att den person de Tocqueville mötte också var beredd att diskutera problem som hämmade utvecklingen i Frankrike kan förklaras med att tidningar vid denna tid hade mycket litet lokalt material men desto mer från främmande länder. Skälet var att man då trodde att köparna inte ville läsa om sådant de ändå kände till.

vanligt folk var telegram en lyx som inte kunde konkurrera med det låga portot för brev och få hade så bråttom att de inte kunde vänta några dagar på svar.¹⁵

Telefonen blev länge en mycket lokal angelägenhet. Den användes till att börja med främst inom byggnader och var nödvändig för de in-terna kommunikationerna i de skyskrapor som började byggas i New York och Chicago på 1880-talet. Mot slutet av 1800-talet började telefonlinjer att upprättas mellan stora städer, men först 1915 blev det i föregångslandet Förenta staterna möjligt att ringa från kust till kust. Det var emellertid länge mycket dyrt att ringa riks – ännu så sent som på 1930-talet korsade mindre än 2 procent av all telefontrafik delstatsgränser.

Parallellt med telegrafens och telefonens utbredning introducerades en rad mindre spektakulära maskiner, system och affärsmetoder som verksamt bidrog till att höja produktiviteten framför allt i Förenta staterna. Skriv- och räknemaskiner blev vanliga på 1880-talet. Mer effektiva system för att registrera, arkivera och mångfaldiga dokument kom bara något senare med hjälp av bland annat karbonpapper och förtryckta blanketter. Hålkortstekniken, som via automatisk databehandling pekade hän mot IT-revolutionen, kom i allmänt bruk på 1920-talet. Richard R. John menar att det i ekonomisk mening mest fundamentala som hände under det ”långa århundradet” från 1787 till 1914 mycket väl kan ha varit ”omstöpningen av metoderna för att billigt, säkert och rutinmässigt överföra information över hela landet och i resten av världen” (i Chandler och Cortada 2000, s. 55).

En viktig, bidragande komponent i denna utveckling var att tillgången på kvantitativa data ökade. Statistik som gav någorlunda tillförlitlig information om olika företeelser i samhället förekom på 1700-talet men blev allmän först under det följande århundradet. Från 1830-talet har grafiska illustrationer och tabeller varit vanliga i vetenskapliga publikationer.

¹⁵ David Henry Thoreau (1817–62) i sin ensliga koja vid sjön Walden såg inget som helst skäl för att ”i stor brådska konstruera en magnetisk telegraf från Maine till Texas, ty det kan vara så att Maine och Texas inte har något viktigt att säga varandra” (*Skogsliv vid Walden*).

När de rika länderna blev rika

Och man får inte tro att herrar presidenter, styrelseledamöter, generaldirektörer och chefer för banker, hyttor, koncerner, gruvor och rederier i själ och hjärta var de illvilliga människor som de ofta får gälla för.

Om man bortser från deras starkt utvecklade släktkänsla så är penningen innerst inne förnuftet i deras liv, och det är ett förnuft med sällsynt friska tänder och god matsmältning.

Robert Musil i *Mannen utan egenskaper*

Angus Maddison menar att tidigare studier tenderat att överskatta skillnaderna i tillväxttakt mellan industriländer. Han vill rangera in den årliga ökningen av BNP för flertalet länder i intervallet 1,4–1,8 procent för århundradet före första världskriget. Den belgiske ekonomen Paul Bairoch har beräknat ett tillväxtindex för Europa för perioden 1830–1913. Det mest utmärkande är den trendmässiga stabiliteten – Europa gick under denna period in i en fas av självbärande tillväxt.

Det är emellertid intressant att dela århundradet före 1914 i två perioder: 1820–70 och 1870–1913 (se tabell 4, sidan 73).¹ Vi ser då att tillväxttakten, föga överraskande, är klart högre för den senare perioden. Detta gäller alla länder utom Belgien, Nederländerna, Storbritannien, Australien och Irland. Inte heller är det överraskande att tillväxttaktarna varierar starkt under perioden 1820–70 men är starkt koncentrerade till intervallet 1,3–1,6 procent för den följande perioden. Vi ser också att länderna i Nya världen nådde en mycket hög tillväxt redan under den tidigare perioden. Det finns framför allt två övergripande faktorer som förklarar denna utveckling. Industrialiseringen började

¹ Praktiskt taget alla ekonomer använder Maddisons data för tillväxt för perioden före 1914 – så även i detta fall. Men de kan periodiseras på varierande sätt.

i Storbritannien och gick in i en accelererande fas redan under 1800-talets första hälft. Generellt har de länder som industrialiserats tidigt höga tillväxttal 1820–70. Nya världens länder ”fick” sin tidiga snabba tillväxt tack vare en kraftig invandring av människor i yrkesverksam ålder.

Data för tidiga perioder är med nödvändighet osäkra. Från och med 1800-talets andra hälft blir det statistiska underlaget bättre och då har den kapitalistiska utvecklingen nått alla kontinenter. Under perioden 1860–1913 var tillväxten respektabel också i Ryssland, Öst- och Sydösteuropa, Latinamerika och Fjärran Östern.

I tabell 4 finns tillväxtuppgifter för fem långa perioder av varierande längd: 1820–70, 1870–1913, 1913–50, 1950–73 och 1970–2000. Alla är naturligtvis unika och särpräglade, men det ter sig ändå rimligt att sära ut perioden 1913–50. Den rymmer två världskrig, det turbulenta 1920-talet med hyperinflation i bland annat Tyskland och 1930-talsdepressionen. Om vi för ögonblicket jämför perioderna 1820–70, 1870–1913 och 1950–73 ser vi omedelbart att den genomsnittliga tillväxttakten i stort sett fördubblas från 1820–70 till 1870–1913. Detta gäller för flertalet europeiska länder, medan den ökar från 0,1 procent till 1,4 procent i Japan. I de tidigast industrialiserade länderna, England och Belgien, gick utvecklingen motsatt väg liksom i Australien.

Går vi från 1870–1913 till perioden efter andra världskriget ser vi en dramatisk förändring för alla europeiska länder och Japan. I ett fåtal länder – Danmark, Sverige och Schweiz – skedde ”bara” en fördubbling av tillväxttakten. Norge och Storbritannien lyckades något bättre och ökade den årliga produktionsökningen med en faktor 2,5. I flertalet andra europeiska marknadsekonomier ökade expansionstakten med en faktor 3 eller 4. I några fall – Spanien och Portugal – var uppväxlingen än mer dramatisk och Japan gick från en tillväxt på 1,4 procent till magnifika 8 procent. Nya världens länder nådde alla mycket hög tillväxttakt under hela perioden 1820–1913 och var i slutet av 1800-talet världens rikaste länder. Även i dessa länder låg tillväxttakten högre under perioden 1950–73, men uppväxlingen var, med undantag för Australien, måttlig.

Perioden 1913–50 är, som sagts, så särpräglad att den inte kan användas för att belysa några trendmässiga förändringar. Det är emellertid värt att framhålla att detta är den period då några av de länder som i slutet på 1960-talet tillhörde världens rikaste hade sin *relativt sett* mest

framgångsrika utveckling. Varken Sverige eller Schweiz utmärkte sig före eller efter denna period, men 1913–50 nådde de tillväxttakter som låg 2–3 gånger över konkurrenterna. För Sveriges del handlade det om en utomordentligt stark utveckling under 1920-talet, en relativt sett mild 30-talsdepression och säljarens marknad för svensk export efter andra världskriget.

Det är naturligt att anta att starka underliggande ”tektoniska” förändringar bidragit till det ”stora” mönster vi ser i tabellerna 3 och 4. I den gamla världen och i Japan var tillväxten blygsam under första delen av 1800-talet för att sedan accelerera i takt med att industrialiseringen spred sig, fördjupades och teknifierades – en utveckling som med exponentiell förstärkning fortsatte under efterkrigstiden 1950–73. I många länder underlättades utvecklingen av att ett överskott på arbetskraft kunde söka sig till Nya världens länder. Åren 1821–50 emigrerade nära 3,5 miljoner människor från Europa, i huvudsak från Storbritannien och Tyskland. De följande 30 åren ökade utflyttningen till mer än 8 miljoner; fortfarande kom en överväldigande majoritet från Nordvästeuropa. Under perioden 1881–1915 lämnade *årligen* nästan en miljon människor den gamla världen och då kom mer än hälften från Sydösteuropa. Totalt lämnade 43,6 miljoner människor Europa under århundradet före första världskriget. Detta motsvarade drygt 15 procent av Europas befolkning 1850.²

Om utvecklingen 1821–70, 1870–1913 och 1950–73 kan förklaras i termer av demografi och teknik blir det svårare att förklara den dramatiska förändring som skedde 1972–73 då tillväxttakten i stort sett halverades i alla europeiska länder. De enda tydliga undantagen är Norge och Irland. Den *plötsliga* förändringen kan möjligen ha orsakats

² Detta genomsnitt döljer mycket stora förändringar i enskilda fall. Irlands befolkning ökade sålunda under perioden 1779–1841 med osannolika 172 procent till 9 miljoner. En starkt bidragande orsak var att omfattande potatisodling möjliggjorde en mer kaloririk diet. Trots detta levde en stor del av befolkningen i konstant halvsvält och den potatispest som drabbade ön på 1840-talet fick förödande konsekvenser. Irland förlorade nästan en tredjedel av sin befolkning på ett årtionde. En stor del av befolkningen sökte sig en framtid i Nordamerika, men ofta var emigranterna i så dåligt skick att de inte klarade överresan eller dog strax efter framkomsten. Vid århundradets slut stabiliserades Irlands befolkning på samma nivå som 1750 – drygt 4 miljoner invånare. Guvernör George Pataki lyckades nyligen övertala delstatsförsamlingen i New York att de brittiska myndigheternas kallsinniga attityd till potatissvältens offer motiverade att denna händelse skulle ingå i den obligatoriska undervisningen tillsammans med slaveriet och förintelsen.

av den första, överraskande oljeshocken men det räcker inte som förklaring till att tillväxten efter 1973 varit genomsnittligt lägre. För att förklara detta ligger det närmare till hands att peka på att arbetslösheten sedan oljekrisen hamnat på en konstant högre nivå. Men detta borde mer påverka produktionsnivå än tillväxt och ändrar egentligen bara frågeställningen. Varför klarar inte de europeiska ekonomierna längre att erbjuda alla ett arbete?

Ett annat förhållande – som inte kan utläsas ur genomsnittssiffror för kvartsekkellånga perioder – är att den höga tillväxten under perioden 1950–73 var utomordentligt stabil på denna nivå. Under ”den gamla världsordningens guldålder” låg dåvarande europeiska OECD-länders tillväxt rätt stadigt inom intervallet 4–6 procent. Under 1900-talets sista kvartssekel har så gott som alla industriländer upplevt ett eller flera år av negativ tillväxt.

Även i fråga om stabilitet pekar tabell 4 på en klar skillnad mellan den nya och den gamla världen. Om vi utan några som helst intellektuella pretentioner anger 1,5–2 procent som normal tillväxt per capita så nådde Nya världens länder denna nivå mycket tidigt och har därefter under kanske 160–170 år legat kvar på denna nivå. Ett undantag måste dock göras för Nya Zeeland, som genomfört ett av västvärldens mest omfattande avregleringsexperiment 1984–99. Denna avreglering följde på en mycket kostsam felsatsning på gigantiska industriprojekt. Det samlade resultatet var att Nya Zeelands BNP per capita, som 1960 låg 25 procent över OECD-genomsnittet, föll till 40 procent under. Storbritannien ansluter sig nästan till denna grupp av sekkellång stabilitet.

Mest remarkabelt är emellertid Förenta staterna, som efter en tillväxt på 1,3 procent 1820–70 legat i intervallet 1,6–2,4 procent under 130 år. Återigen är det emellertid ett förskönande genomsnitt som döljer en dramatisk verklighet. Under perioden 1913–50 skedde först en dramatisk produktionsökning under första världskriget som fortsatte fram till börskraschen i oktober 1929. Fram till bottenåret 1932 halverades därefter industriproduktionen och BNP per capita minskade med mer än en tredjedel. När andra världskriget började var den outnyttjade kapaciteten av maskin- och människokraft så stor att amerikanerna parallellt med upprustningen kunde öka den civila produktionen. Efter kriget mötte de amerikanska exportföretagen, med starkt statligt stöd, en säljarens marknad som endast begränsades av köparnas tillgång på konvertibel valuta.

Även om det ligger utanför de frågeställningar som skall behandlas kan det påpekas att det var från början av 1800-talet – och i accelererande takt under efterkrigstiden – som de stora inkomstskillnaderna mellan världens länder utvecklades. År 1820 hade Storbritannien och Nederländerna världens högsta BNP per capita, men den var då bara tre gånger större än Indiens och Kinas.³ Med hjälp av något äventyrliga extrapoleringar kan man gissa att det möjligen fanns länder som bara hade en sjundedel av briterernas materiella standard 1820. År 1992 hade Förenta staterna en produktion per invånare som med en faktor 72 översteg Etiopiens. Genomsnittligt är relationen mellan de rikaste länderna och de mycket fattiga 1:40. Det är framför allt mellan Afrika söder om Sahara och Västeuropa/Nordamerika som klyftan kontinuerligt har vidgats. I vissa andra fall har utvecklingen gått i annan riktning. Länder som Tjeckoslovakien, Uruguay och Argentina tillhörde gruppen av världens tio rikaste länder 1930 och sistnämnda land var rikare än Norge 1950. Tjeckerna kan lätt förklara hur rikedomens förlösades. Det är inte lika lätt att reda ut hur Argentina hamnat i nuvarande situation.

Det är inte bara så att genomsnittssiffror i tabell 4 döljer häftiga kortsiktiga fluktuationer. Man kan också få intrycket att skillnaderna i tillväxttakt är så små att de inte spelar särskilt stor roll för slutresultatet. Men skillnaden mellan 1,5 och 3,0 procents tillväxt är både 1,5 procentenheter och 100 procent – och skillnaden mellan att fördubbla nationens produktionskapacitet på en eller två generationer.

I stort sett förhåller det sig naturligtvis så att det land som haft den högsta tillväxttakten under ett par århundraden har kvalificerat sig för att tillhöra kretsen av världens rikaste länder. Men i så fall borde inte Schweiz höra dit, eftersom dess tillväxt under hela perioden 1973–2000 bara varit en bråkdel av snittet för OECD-länderna. Förklaringen är att den schweiziska valutan successivt apprecierats under hela efterkrigstiden. Ännu 1971 kunde vi svenskar köpa en schweizerfranc för 1,25 kronor – nu kostar den ungefär 6 kronor. Man kan säga att Schweiz nått en anständig tillväxttakt trots att en kontinuerlig uppvärdering av valutan begränsat exporten, medan Sverige i stort sett hållit jämna steg med omvärlden tack vare ständiga nedskrivningar av kro-

³ De fattigaste länder för vilka Maddison ger en uppskattning.

nans värde. Resultatet är att Schweiz behåller sin toppplats i BNP per capita-ligan medan Sverige nu i bästa fall tillhör Västeuropas medelinkomsttagare.

Sedan 1971 har västvärldens valutor fluktuerat våldsamt – dollarn steg sålunda från ett värde under 4 kronor i mitten på 1970-talet till 11 kronor i början av 2000-talet för att i skrivande stund ligga strax över 7 kronor. Detta försvårar naturligtvis jämförelser över tid. Än värre blir det när man söker mäta den faktiska tillväxten i länder med en administrativt fastställd växelkurs. När Gorbatsjovs reformer öppnade den sovjetiska ekonomin för omvärlden gjorde bankfirman Salomon Brothers ett försök att korrekt beräkna dess omfattning. Vid den officiella sovjetiska växelkursen motsvarade produktionsvärdet 36 procent av Förenta staternas BNP. Om i stället den så kallade kommersiella växelkursen användes föll totalproduktionens värde till 16 procent av amerikansk BNP eller mindre än 90 procent av Italiens ekonomi. Om beräkningen baserades på vad turister betalade för rubeln hamnade den sovjetiska produktionen på en nivå som motsvarade 85 procent av Sveriges ekonomi. Om man, vilket Salomon Brothers inte gjorde, skulle ha vänt sig till den enda marknad som existerade – den svarta – så skulle man ha funnit att den sovjetiska ekonomin producerade lika mycket som den portugisiska – eller ungefär 1 procent av Förenta staternas BNP. Och *Financial Times* tillfogade: ”När den sovjetiska ekonomin faller ned i vad som alltmer ser ut som ett bottenlöst svart hål frågar sig nervösa bankirer vad killarna på svarta marknaden vet som de inte vet.”

Jakten på Solows restpost

... inom hela hans vetenskap, eller vad han envisas med att kalla så, finns icke, lika litet som inom teologin, och av ungefär samma skäl som där, något erkänt resultat: ingen enda lärosats, utan att dess polära motsats också, av författare med högt anseende förkunnas såsom vetenskaplig sanning.

Knut Wicksells installationsföreläsning

Flera ekonomer, med Nobelpristagaren Robert Solow som förgrundsfigur, hade, som redan nämnts, under 1950-talet visat att tillskott av arbete och kapital inte räckte för att förklara den häpnadsväckande tillväxt som skett i Förenta staterna. Giltigheten för dessa studier har där-efter bekräftats för flera OECD-länder. Solow antydde att förklaringen fanns att söka i tekniska förändringar, medan Moses Abramovitz valde att lämna fältet fritt för bidrag från många håll. Uppgiften var därmed given för hugade ekonomer. Hur kunde man formulera en modell som integrerade de mekanismer som medverkade till att öka produktiviteten genom arbetsbesparande innovationer?

Orsak och verkan

Innan vi diskuterar olika forskares ansträngningar att finna Solows restpost och andra möjliga förklaringar till långsiktig tillväxt är det emellertid nödvändigt att påkalla en viss ödmjukhet. Det är inom samhällsvetenskaperna inte ofta – för att uttrycka det mildt – som vi finner starka, entydiga samband mellan breda aggregat som står sig över en längre tid. När vi möter mycket höga statistiska värden på korrelation mellan olika aggregerade variabler bör vi snarast vara på vår vakt. Det kan röra sig om vad som kallats patologisk vetenskap. Ännu

in på 1900-talet kunde forskningen bevisa att kvinnans mentala och intellektuella förmåga inte kunde mäta sig med männens, och Cesare Lombroso genomförde noggranna mätningar som identifierade en särskild atavistisk människotyp med kriminell läggning.¹ I dessa fall handlade det om forskare som var så säkra på slutsatsen att de ansåg sig berättigade att lägga till rätta det statistiska underlaget.²

Viktigare är att den eller de variabler vi vill undersöka så gott som alltid påverkas av mycket annat än den faktor vi vill studera. I ”modellvärlden” kan vi lösa detta problem genom det bekanta antagandet *ceteris paribus* – allt annat lika. I verkligheten måste vi acceptera att våra slutsatser blir mer eller mindre sannolika hypoteser.

Låt oss för att konkretisera resonemanget anta att vi studerar sambandet mellan utbildningsnivå och ekonomisk tillväxttakt under perioden 1970–2000 i OECD-länder. Vår hypotes är att en ökad satsning på utbildning leder till att BNP ökar snabbare. Vi inser att BNP:s tillväxttakt 1970–2000 påverkas av många andra faktorer – och sannolikt är dessas sammantagna effekt större än investeringar i utbildning. Vi skall helt enkelt inte förvänta oss att se ett klart samband mellan ens mycket kraftiga satsningar på utbildning och en snabb tillväxt. I tabell 4 ser vi att Irland och Norge har den högsta tillväxttakten för den period vi studerar. Beror detta på EU-subventioner respektive olja eller skall vi analysera mindre självklara orsaker?

För att kunna testa ett samband måste vi kvantifiera den variabel vi är intresserade av. Utgifterna för utbildning mätt som andel av BNP är ett rimligt sätt att jämföra hur mycket olika länder satsar. Även om vi bortser ifrån att länders definition av utbildning varierar återstår att bestämma om all eller bara viss typ av utbildning har samband med ekonomisk tillväxt. Än viktigare är att försöka fånga in kvaliteten. Helst skulle vi vilja multiplicera utbildningsbudgeten med en kvalitetskoefficient men det låter sig knappast göras utan mycket ingående

¹ Lombroso borde kanske ha lyssnat till en något yngre brottsbekämpande kollega, Sherlock Holmes, som i *Scandal in Bohemia* slår fast att ”det är ett fundamentalt misstag att teoretisera innan man har tillgång till data. Omedvetet börjar man justera fakta så att de passar ens teorier i stället för att formulera teorier som stämmer med fakta.”

² Möjligen gäller detta också den brittiske psykologen Sir Cyril Burts studier av arv, miljö och intelligens. Genom tvillingstudier ansåg han sig kunna bevisa att intelligens i allt väsentligt var nedärvd. Hans statistiska samband var emellertid misstänkt bra och flera forskare har hävdad att underlaget helt enkelt är förfalskat. Ändå har Burts studier fått vittgående inflytande på brittisk skolpolitik.

analys av varje lands utbildningssystem. Schweiz intar ingen framskjuten plats i OECD:s statistik för högre utbildning men det finns anledning att tro att detta kompenseras av en hög genomsnittlig kvalitet.

Kvalitetsproblemet berör på ett mer fundamentalt plan de grundläggande aggregaten BNP och kapitalstock. Så länge vi låter merparten av de varor eller tjänster som säljs värderas av marknaden får vi i alla händelser en approximativ uppfattning om produktionsfaktorerers alternativvärde och konsumenters uppskattning. Denna information förmedlas inte inom centralplanerade ekonomier med administrativt satta priser som är avskärmade från världsmarknaden. Inte heller i genomkorrupperade länder, där mer eller mindre bundet bistånd står för merparten av investeringarna, får vi ett tillförlitligt underlag för att värdera ekonomisk tillväxt och investeringsvolym på ett sätt som tillåter en jämförelse med väl fungerande marknadsekonomier.

Teorier om tillväxt bör ju kunna förklara utvecklingen i alla länder. Om sålunda kapitalbildning via en given *capital-output*-kvot ger tillväxt bör detta gälla i Frankrike, Argentina, Nordkorea och Sudan. Gregory Mankiw, David Romer och David Weil (1992) testade en variant av Robert Solows modell på ett mycket stort antal länder. När de inkluderade alla länder – eller vad de kallade medelinkomstländer (*intermediate countries*) – fann de ett statistiskt signifikant samband. Detta kunde emellertid inte etableras när de endast analyserade 22 OECD-länder.³ I den rikliga förekomsten av studier som analyserar sambandet mellan den offentliga sektorns storlek och ekonomisk tillväxt finns flera som klumpar ihop utvecklingsländer och industriländer. Detta är tveksamt med hänsyn till både statistikens kvalitet och svårigheten att avgränsa den offentliga verksamheten.

Ett problem som ofta negligeras är att en faktor kan ha positiv eller negativ effekt beroende på nivå. Det är alldeles uppenbart att detta gäller till exempel utbildningens omfattning och den offentliga sektorns storlek. De klassiska ekonomerna – Mill och Marshall med särskild kraft – betonade statens ansvar för ungdomars utbildning. Adam Smith förordade statsstöd till grundutbildning men betalning mot

³ Mankiw, Romer och Weil hävdar i denna ofta citerade artikel att omkring 80 procent av inkomstskillnader på internationell nivå kan förklaras av tre faktorer: befolknings-tillväxt, ökning av investeringar i fysiskt kapital och i humankapital. Ingen person med erfarenheter av verkligheten i både OECD-länder och utvecklingsländer kan ta ett sådant påstående på allvar.

prestation för högre utbildning. Mill var den förste som hävdade att utbildning var en allmännyttig företeelse som inte skulle erbjudas i tillräcklig omfattning om inte staten bidrog till finansieringen. Han ville emellertid inte ha ett statligt utbildningsmonopol eftersom detta skulle ge regeringen alltför stor makt. Marshall förordade en kraftig satsning på breddutbildning i kombination med generösa stipendier för mindre bemedlade.

Vi kan nog i detta sammanhang lita på Smith, Mill och Marshall, som för övrigt har medhåll av flertalet nu verksamma ekonomer. Investeringar i utbildning på grundnivå är samhällsnyttiga och staten har därför goda skäl att se till att de kommer till stånd. Av dagens debatt får man emellertid lätt intrycket att ökade investeringar i utbildning och framför allt forskning alltid ger positiva effekter för tillväxt och materiell välfärd. Det behövs inte många sekunders eftertanke för att inse att så kan det inte förhålla sig. Anslag till högre utbildning och forskning måste anpassas till hur många som kan bedriva verksamheten på åtminstone acceptabel nivå.

Det ovan sagda gäller med än större kraft den offentliga sektorn. Den tidiga utbyggnaden av utbildning, sjuk- och hälsovård, rättsväsen, transport- och kommunikationssystem bör ha haft en multiplikativ effekt på produktiviteten. Skatternas oundvikliga dödviktskostnad var ännu låg.⁴ Det är inte osannolikt att de övervägande positiva effekterna finns kvar även när skatterna tar i anspråk 30–40 procent av BNP även om dödviktskostnaden då blir betydande. Den utomordentligt snabba tillväxten under de 25 åren efter andra världskriget sammanfaller med en kraftig ökning av skatternas andel av BNP i alla OECD-länder. Men det är ofrånkomligt att man når en punkt då en fortsatt utbyggnad av BNP endast kan ske till priset av lägre tillväxttakt. Detta innebär att sambandet mellan i alla händelser utbildning, forskning och den offentliga sektorns omfattning, å ena sidan, och ekonomisk tillväxt eller produktivitet, å andra sidan, inte är linjärt. En meningsfull analys kan bara ske med en modell som fångar upp det förhållandet att en positiv korrelation vid något tillfälle – möjligen efter en neutral fas – övergår i sin negativa motsats.

I vårt tidigare exempel funderade vi över sambandet mellan utbild-

⁴ Detta är inte en nedsättande term utan ett väl definierat fenomen. Se exempelvis Stiglitz (2000), s. 111–112, 154–155 och 527–529.

ning och tillväxt 1970–2000. Vi inser då omedelbart att den utbildning som gav avkastning under denna period ägde rum långt tidigare. De personer som blev entreprenörer, uppfinnare, hantverkare, forskare och chefer på 1970-talet hade börjat sin utbildning på 1940-talet. En utbyggnad av utbildningssystemet på 1990-talet kan knappast ha fått någon som helst effekt under den period vi mäter. På samma sätt förhåller det sig med den offentliga sektorns utbyggnad. Både positiva och negativa effekter får ett gradvis genomslag under rätt lång tid.

Ett stort problem inom all forskning är hur man undersöker om en bakomliggande variabel kan vara bärare av den verkliga förklaringen. Detta är särskilt intressant när man undersöker effekterna av ökade satsningar på högre utbildning. Det går att belägga ett säkert samband mellan en individs formella utbildning (mätt som antal skolår) och senare framgång i livet (mätt som årsinkomst). Men frågan är om det är utbildningen som lett till ett värlönat jobb. Det finns ju en annan möjlighet. Den grupp ungdomar som satsar flera år av lånefinansierade studier för att skaffa en examen skiljer sig från de ungdomar som lämnar skolan så snart som möjligt. I väl utformade modeller söker man eliminera effekten av dessa bakomliggande spökvariabler. Det är emellertid ytterligt svårt att isolera personliga egenskaper vare sig de förvärvats från social miljö eller stämplats in i den genetiska koden.

Flertalet studier bygger på jämförelser mellan länder. Detta innebär att vi bör definiera de variabler vi intresserar oss för – t. ex. forskning, offentlig sektors omfattning, regionalstöd, arbetslöshetsersättning – så väl att vi verkligen jämför äpplen med äpplen. Detta är svårt redan när det gäller konkreta ting som anslag i budgeten eller offentliga transfereringar som andel av BNP. Förenta staternas offentliga sektor är mindre än genomsnittet i OECD-kretsen men hundratusentals skadeståndsadvokater kostar inemot 2 procent av BNP, enligt en beräkning av *Council of Economic Advisers*. Det blir än mer problematiskt när det handlar om vaga begrepp i stil med grad av öppenhet eller attityder till företagande.

Många gånger tvingas forskare använda en mätbar variabel i förhoppning om att den skall ge ett approximativt värde för bakomliggande, mer svårgripbara fenomen. Det är sålunda inte ovanligt att den svarta marknadens omfattning får representera allt från en misslyckad stabiliseringspolitik till en felaktig valutakurs. Problemet är då inte bara att den svarta marknaden är ett symptom på djupare liggan-

de missförhållanden. Existensen av en svart marknad mildrar sannolikt effekten av de verkliga problemen. Så var det i alla händelser när jag besökte Burma på 1970-talet. Den officiella ekonomin hade totalt stagnerat och utrikeshandeln tynade bort. Den enda möjligheten för småföretagare och åkeriägare att få tag på reservdelar var att handla på den svarta marknad som pågick efter mörkrets inbrott och därför kallades nattmarknaden.

Slutligen har vi frågan om vad som är orsak och verkan.⁵ Det är naturligt att tänka sig att utbildning kan ge avkastning i form av högre tillväxt och så småningom en bättre materiell levnadsstandard. Men under industrialismens tidiga skede fanns ett utbrett missnöje med att släppa iväg barnen till skolan när de behövdes som vallpojkar eller kunde tjäna en slant i spinneriet eller gruvan. Kanske är det i stället så att tillväxten kommer först och banar väg för en ny syn på utbildning. Tidigare sade den konventionella visdomen att ett ökat sparande var en förutsättning för att tillväxttakten skulle öka. Nu funderar allt fler ekonomer på att relationen kan vara den rakt motsatta. Det har sålunda hävdats att tillväxten tog fart innan sparkvoten nått en särskilt hög nivå i inledningen till den industriella revolutionen. A.G. Kenwood och A.L. Loughheed (1999) medger att det empiriska underlaget är magert men menar sig ändå kunna dra slutsatsen att ”övergången från ett förindustriellt till ett industriellt samhälle . . . inte innebar någon dramatisk ökning av kapitalbildningen” (s. 16).

Dani Rodrik menar att de höga sparkvoter som uppnåtts i flera östasiatiska tigerekonomier är *resultat av* snarare än *orsak till* dessa länders fenomenala tillväxttakt. Simon Kuznets har mycket kategoriskt förklarat att han inte i något fall kunnat finna den massiva ökningen av sparande som till exempel Rostows teori om tillväxtfaser förutsatte. En stunds eftertanke ger vid handen att det måste vara svårt att få till

⁵ I *Dagens Nyheter* (26 juni 2002) rapporteras om en doktorsavhandling som visar att risken för skilsmässa minskar med 30 procent om pappan tar ut sin del av föräldraledigheten. Men detta kan inte tas som bevis för att delad föräldraledighet leder till färre skilsmässor. Sannolikheten är minst lika stor att två människor som lever i ett varmt och jämbördigt förhållande är mer benägna att dela ansvar för barn och hem. Beträffande miljöinvesteringar är vår allmänna föreställning att det var först när OECD-länderna nått en mycket hög materiell nivå som de prioriterade denna fråga – men sannolikt krävdes också att Rachel Carson uppmärksammade oss på att fågelsången tystnade runt åkrarna med betat utsäde. Om vi enbart tittar på det statistiska materialet ser vi att de rika länderna avsätter mer än utvecklingsländer till forskning och miljöåtgärder i både absoluta och relativa tal, men vi får ingen vägledning i vad som är höna och ägg.

stånd en massiv ökning av investeringar under flera år i en fri marknadsekonomi *inman* tillväxten kommit igång på allvar och gett löften om växande avsättningsmarknader. Däremot förefaller det självklart att tillväxten, när den blir självbärande, bokstavligen tvingar företag att investera för att tillgodose en växande kundkrets.

Regression och depression

Vi skall alltså inte vara särskilt förvånade över att jakten på Solows restpost hittills inte varit särskilt framgångsrik. I en välkänd studie undersökte Ross Levine och David Renelt (1992) en lång rad variabler som eventuellt kunde ha ett samband. Endast två faktorer – internationell handel och investeringar – hade ett robust samband med ekonomisk tillväxt. Xavier Sala-i-Martin (1997) har invänt att Levine och Renelt ställde så stränga krav att det nästan är omöjligt att kvalificera sig. Hans egna resultat är emellertid inte så mycket mer upplysningsrika. De två faktorer som hamnar i topp och hade en positiv korrelation i alla mätningar är i stort sett desamma som Levine och Renelt urskiljde – investering i ny utrustning och den tid ekonomin varit öppen mot omvärlden. Också ett fungerande rättsväsende tillhör toppskiktet, vilket förefaller sannolikt. Mer funderingsvärt blir man när andelen konfucianer eller muslimer i befolkningen har ett lika starkt samband med tillväxt som goda lagar och förordningar.

Bland andra faktorer som i Sala-i-Martins studie har ett frekvent positivt, om än svagt, samband med tillväxt finner vi gruvindustrins andel av BNP, grad av kapitalism, investeringar i annat än produktionsutrustning och andel buddister i befolkningen. En svag negativ korrelation med tillväxt har bland annat geografisk hemvist i Latinamerika eller Afrika söder om Sahara, demokratiska fri- och rättigheter, andel råvaror i exporten, felaktig växelkurs, andel protestanter eller katoliker i befolkningen.⁶

I en omfattande empirisk studie har Robert J. Barro (1997) analyse-

⁶ Sistnämnda faktorer väcker till liv en av de mest klassiska diskussionerna inom ekonomisk historia som vi skall diskutera senare. Max Weber publicerade i början på 1900-talet *Die protestantische Ethik und der 'Geist' des Kapitalismus* och hävdade att det var vissa protestantiska sekters sparsamhet, flit och arbetsmoral som lett till att Nordvästeuropa och Nordamerika nådde en högre tillväxt än det katolska Sydeuropa. Och David Landes finner i *The Wealth and Poverty of Nations* gott stöd för Webers teser.

rat den så kallade konvergenshypotesen som förutspår att fattiga länder i kraft av högre kapitalavkastning kan växa ikapp de i dag rika länderna. Han jämför utvecklingen i ett drygt hundratal länder för att hitta de faktorer som kan bidra till att öka de fattigare ländernas tillväxttakt. Det finns ett signifikant samband mellan en variabel som innehåller statistik för högre utbildning (*secondary and higher level*) för män som är 25 år och äldre och ekonomisk tillväxttakt. Däremot finns inte detta samband för kvinnors utbildning. Andra positiva tillväxtfaktorer är medellivslängd, som antas spegla det allmänna hälsotillståndet, och effektiv rättsordning. Offentliga utgifter exklusive utbildning och försvar har ett negativt samband med BNP:s ökningstakt. Sambandet mellan investeringar och tillväxt fem år senare är ytterst svagt. Däremot finns en tydlig korrelation mellan samtidiga investeringar och tillväxt, vilket leder Barro till slutsatsen att tillväxtmekanismen snarast består i att ljusnande tillväxtutsikter genererar ökade investeringar.⁷

Barro granskar också relationen mellan demokrati och tillväxt. Slutsatsen är att viss demokratisk utveckling är bättre än ingen alls men det finns inga belägg för att ett välutvecklat demokratiskt system har en positiv effekt på tillväxttakten. Däremot bekräftas den så kallade Lipseyhypotesen att ökad materiell välfärd leder till demokrati. Barros slutsatser när det gäller de redan rika länderna är dystra. Sannolikt kan de begränsa statsutgifter, höja kvalitet i forskning och göra rättssystemet mer kostnadseffektivt och därigenom höja tillväxttakten några tiodels procentenheter, men ”2 procents årlig per capita-tillväxt är det bästa vi kan vänta oss på lång sikt” (Barro 1997, s. 47).

Under 1960-talet gjordes flera försök (Arrow 1962; Uzawa 1965; Shell 1967) att integrera kunskap och tekniska uppfinningar som en endogen variabel i tillväxtmodeller. Mer uppmärksammade teorier presenterades på 1980-talet i två uppsatser av Paul M. Romer (1985) och Robert E. Lucas Jr. (1988). Romer utgår ifrån det faktum att tillväxttakten för OECD-länderna som kollektiv och för enskilda länder haft en trendmässigt stigande tendens sedan industrialismens begynnelse. Denna observation låter sig inte förenas med Solows modell som tillförs ett konstant, exogent flöde av tekniska förbättringar. Romers

⁷ Denna idé att det är tillväxt som leder till investeringar och inte tvärtom har tidigare framkastats av Magnus Blomström m.fl. (1993), Deane och Cole (1964), Easterley (2002) samt Rosenberg och Birdzell Jr. (2002).

förklaring är att den samhälleliga utväxlingen av tekniska förbättringar och innovationer är större än det enskilda, uppfinnande företaget kan tillgodogöra sig. Alla företag har ett intresse av att tekniskt förbättra sina produkter och processer. En del av denna kunskap ”spiller över” och tillförs ekonomins samlade kompetens som gynnar alla företag, myndigheter och organisationer. Det enskilda företagens strävan att öka sin produktivitet är alltså en positiv externalitet.

Robert Lucas försök att förklara den snabba ekonomiska tillväxten byggde också på externaliteter men i detta fall relaterade till humankapitalets genomsnittliga kompetensnivå. Individier förutsätts ha ett intresse av att öka sin kompetens och detta bidrar till att öka kollektivets genomsnittliga nivå. Detta innebär ökade möjligheter att tillgodogöra sig och vidareutveckla tekniska innovationer, vilket ligger mycket nära vad Mill hävdade.

Flera studier under senare år har funnit starkt positiva samband mellan utbildning och tillväxt både i OECD-länder och asiatiska tigerekonomier. Försök att testa spridningseffekter av att investera i humankapital har gett blandade resultat. Däremot förefaller det rätt väl fastställt att produktion av ny kunskap ger upphov till mycket starka, positiva, externa effekter.

För det första är den *privata* avkastningen hög. I Förenta staterna, vars utveckling studerats rätt ingående, var denna avkastning mer än dubbelt så hög som avkastningen på investeringar i fysiskt kapital. I andra länder var FoU-investeringarnas försprång ännu större ... För det andra fördubblades avkastningen när hänsyn togs till positiva spridningseffekter till företag i samma bransch, och den ökade ytterligare när spridning till relaterade sektorer kom in i bilden. Det förefaller klart att den samhälleliga avkastningen av FoU-investeringar är mycket högre än den privata avkastningen, vilket är en tydlig indikation på förekomsten av positiva externaliteter (Helpman 2004, s. 43.)

För tydlighetens skull bör understrykas att spridningseffekter inte begränsas till att andra företag kan utnyttja nyvunnen kunskap. Viktigare är sannolikt att tekniska förbättringar leder till högre produktivitet, lägre kostnader eller högre prestanda. Men framför allt bekräftar dessa teorier ett gammalt kinesiskt talesätt: ”Om du ger mig en slant och jag gör detsamma så har vi fortfarande bara var sin slant, men om du ger

mig och jag ger dig en idé så har vi två idéer var.”

Trots alla dessa försök att göra investeringar i humankapital och FoU till en endogen variabel hävdar, som nämnts, William J. Baumol (2002) att han är den förste som explicit och systematiskt förklarar varför konkurrerande företag kontinuerligt satsar betydande resurser på att öka produktiviteten och förnya produktutbudet. Han tar som utgångspunkt frågan om varför västvärldens marknadsekonomier uppnått spektakulära resultat som andra länder inte kommit i närheten av och koncentrerar sig på de faktorer som är unika eller mer framträdande i fria marknadsekonomier. Transaktionskostnaderna är låga till följd av väl fungerande marknader och tydliga lagar om till exempel ägande och tvistlösning. En rad faktorer medverkar till att kunskap får snabb och vid spridning. Den institutionella och rättsliga ramen gör att entreprenörer ägnar större delen av sin tid och kraft åt produktiv verksamhet i stället för att skaffa inkomster genom bidrag, subventioner och kriminell verksamhet.

Viktigast av allt är emellertid att innovationer har blivit viktigare än pris som konkurrensmedel på oligopolistiska marknader och detta har lett till att utveckling av nya produkter och processer blivit en ”rutiniserad” verksamhet. Detta är själva grundbulten i Baumols teori. Företag satsar inte längre resurser bara för att de hittat en specifik idé värd att utveckla. De avdelar årligen avsevärda belopp i budgeten för en löpande verksamhet som via de stora talens lag garanterar ett jämnt flöde av innovationer som ger oss helt nya eller förbättrade produkter och effektivare processer.

Flera mekanismer medverkar till att växla ut företagens oligopolvinster i ekonomisk tillväxt. I och med att teknisk utveckling och innovationer blir de främsta konkurrensvapnen uppkommer en kumulativ effekt. Marknaden driver fram ökade satsningar på FoU. Teoretiskt skulle man kunna tänka sig att alla företag blev måna om att patentera innovationer för att tillskansa sig hela monopolvinsten. Detta är emellertid en ytterst riskabel strategi. Sannolikheten är stor att någon konkurrent kan patentera en ännu effektivare process eller mer nydanande produkt. Baumol menar att lösningen, särskilt i teknologiintensiva branscher, är att delta i konsortier där företag helt enkelt delar på den samlade mängden patenterad kompetens.⁸ Dessa sammanslut-

⁸ I Japan har denna typ av samarbete sedan länge stimulerats av staten.

ningar är stabila framför allt därför att den som inte deltar måste förlita sig helt på den egna utvecklingsavdelningen i konkurrens med alla konkurrenters samlade styrka. Dessutom finns omfattande marknader där teknologi köps och säljs – och allt fler företag som helt enkelt ägnar sig åt att utveckla teknologi för att sälja till andra. Dessa spridningseffekter förstärker en redan väl etablerad observation; det samhälleliga värdet av företagens tekniska utvecklingsarbete och innovationer är långt större än de privata vinster som genereras.

Baumols analys leder honom till en ny syn på konkurrenspolitik. Skälet till den moderna kapitalismens överlägsna tillväxt över lång tid är förekomsten av en ”oligopolistisk kamp”, där företagens ”innovativa förmåga” är ”en fråga om överlevnad” (a.a., s. 1):

Det är nästan definitionsmässigt bara på en oligopolmarknad, där ett fåtal stora (ofta jättelika) företag dominerar, som intensiv tävling mellan etablerade företag kan inträffa, och det är bara på sådana marknader som rivaler kan få kännedom om och kontrollera varandras beteende ... så gott som all den innovativa kamp som vi kommer att diskutera inträffar i de branscher som präglas av monopol. Paradoxen är alltså att de oligopol som ofta är särskilt misstänkta för att vara ett hot mot allmännyttan mycket väl kan vara industrins främsta bidrag till ökad tillväxt och förbättrad levnadsstandard (a.a., s. 45).

Baumols bok är en av få kvalificerade analyser som praktiker i företag kan läsa med både behållning och igenkännande. Möjligen skulle de vara beredda att gå ännu ett steg vad gäller ”rutinisering” av forskning och tekniskt utvecklingsarbete. I många industrier specificeras i förväg det resultat som skall nås. Boeing vet sedan länge vad deras Dreamliner 7E7 skall prestera och har talat om det för alla underleverantörer. När de stora lastvagnstillverkarna bestämmer sig för en ny generation dieselmotorer ”vet” de vilken bränsleeffektivitet och emissionsnivå de kommer att hamna på.⁹

Baumol hävdar naturligtvis inte att priset spelat ut sin roll som kon-

⁹ Schumpeter framhöll redan på 1940-talet att ”innovationsprocessen har reducerats till rutin. Tekniska framsteg är i ökad utsträckning ett arbete för välutbildade specialister som producerar vad som behövs för att det skall fungera så som förutsetts” (Schumpeter 1947, s. 132). Också J.K. Galbraith kan i kraft av *American Capitalism – the Concept of Countervailing Power* och *Den nya industristaten* räknas till Baumols föregångare.

kurrensfaktor men borde nog ha preciserat den tydliga skillnaden mellan till exempel marknader för konsumentkapitalvaror och transaktioner mellan företag. I det senare fallet har priskonkurrensen snarast skärpts i alla OECD-länder. Professionella uppköpare vet mycket väl vad de vill ha och vad de vill betala för. Vanligen har för övrigt underleverantörer fått en detaljerad specifikation för vad som skall levereras. En åkeriägare översätter utan svårighet priset på en lastvagn till kostnaden per tonkilometer. Fram till 1990-talet var det inte ovanligt att avtal mellan företag innehöll klausuler om att priset skulle räknas upp med konsumentprisindex eller någon annan procentsats. Nu gäller generellt att längre kontrakt bygger på en kontinuerlig sänkning av priserna. Detta är sannolikt en faktor som bidragit till att utrota inflationen långt mer än monetaristisk återhållsamhet, rationella förväntningar eller keynesiansk finess.

En grupp kanadensiska forskare har gjort ett försök att mäta effekterna av personernas faktiska kompetens i stället för formell utbildning. Utgångspunkten var den undersökning som gjordes på 1990-talet i 14 olika OECD-länder för att jämföra människors kompetens att bemästra och använda skriftligt material för att ta sig an tänkta problem av varierande svårighetsgrad (*International Adult Literacy Survey*). Eftersom undersökningen anger kompetensnivån för olika åldersgrupper menar forskarna att resultaten för åldrarna 52–60 år, testade 1995, visar färdigheterna hos åldersgruppen 17–25 år när den gick in på arbetsmarknaden på 1960-talet. Det krävs rätt drastiska antaganden för att hålla ihop modellen men utfallet är mycket tydligt. Investering i humankapital mätt på detta sätt har mycket högre avkastning än andra studier visar. De tre länder – Belgien, Finland och Italien – där kompetens ökade snabbast hade 1960–95 högre tillväxt per anställd än de tre länder – Nya Zeeland, Sverige och Förenta staterna – i den andra änden av skalan.¹⁰

En nyligen redovisad, ambitiös OECD-studie lägger tonvikten vid de klassiska tillväxtfaktorerna – investeringar, utbildning, forskning, ”sund” makroekonomisk politik, väl fungerande finans- och kapitalmarknader och måttliga skatter (*Sources of Economic Growth in OECD*

¹⁰ Denna redogörelse bygger på en artikel i *The Economist*. Studien ”Literacy scores, human capital and growth across 14 OECD countries” är utförd av Serge Coulombe, Jean-François Tremblay och Sylvie Marchand och publicerad av Statistics Canada.

Countries, 2003). Några nyanseringar är dock av intresse. Författarna ser en klar positiv relation mellan FoU och ekonomisk tillväxt. ”En permanent ökning av FoU-nivån med 0,1 procentenheter ... skulle på lång sikt ha som följd en ökning av produktionen per capita med 1,2 procent enligt den försiktiga (*conservative*) tolkning av beräkningarna som här görs ... Om FoU-koefficienten antas representera en tillväxt-effekt så skulle en ökning av FoU med 0,1 procentenheter producera en ökning av per capita-tillväxten med 0,2 procent” (a.a., s. 89).

Författarna medger att detta är en ”orimligt” stor effekt, som andra studier inte hittat. Till yttermera visso gäller sambandet mellan FoU och tillväxt enbart när investeringar i forskning och utveckling sker inom företagen. Studien finner inget eller möjligen ett negativt samband mellan offentliga utgifter för FoU och ekonomins tillväxt. ”Det generella skattetrycket beräknas ha en negativ effekt på produktionen per capita och ... denna effekt förvärras om skattesystemet har ett stort inslag av direkta skatter” (a.a., s. 83). ”En ökning av skattetrycket med en procentenhet ... kan leda till (*could be associated with*) en minskning av produktionen per capita med 0,3 procent. Om hänsyn tas till effekterna på investeringar skulle den samlade minskningen bli 0,6–0,7 procent” (a.a., s. 88). Vid kontroll för de offentliga utgifternas struktur visar det sig att både offentlig konsumtion och investeringar är positivt korrelerade med tillväxt. I så fall är ”syndabockarna” offentliga transfereringar och inkomstskatter.

Författarna hävdar att det finns klara bevis att ”en sund (*sound*) makroekonomisk stabilitet (*policy setting*) är en nyckel till uthållig, långsiktig tillväxt” (a.a., s. 20) liksom väl fungerande marknader för finansiella tjänster och riskkapital. Konkurrensdrivande lagstiftning bidrar till att stimulera innovationer medan arbetsmarknadens funktionsätt verkar sakna betydelse. Variationer i inflationstakt har negativ effekt medan inflationens nivå inte förefaller ha någon betydelse. Investeringar både i fysisk utrustning, IT och humankapital är viktiga. Framför allt finner författarna att effekten av utbildning är så positiv att de måste gardera sig och tillfoga att framtida avkastning sannolikt blir mindre och beroende av vilken slags kompetens det handlar om.

En röd tråd i denna och en tidigare OECD-studie (Scarpetta m.fl. 2002) är ett självklart men ofta bortglömt faktum – den för ekonomins produktivitet avgörande aktiviteten äger rum inom de företag som finns här och nu. Till detta skall fogas att både nyetablerade och kraschade företag bidrar positivt till produktivitetsutvecklingen åtminstone i Europa. En intressant skillnad mellan Europa och Förenta staterna gäller bidraget till produktivitetsutvecklingen från nystartade företag och företag som läggs ned. Amerikanska nystartade företag har generellt sett lägre produktivitet än existerande företag, medan motsatsen är för handen i Europa. Det starkaste ”bidraget” till att öka produktiviteten i Förenta staterna kommer från utfasningen av lågproduktiva företag.

En viktig brist i OECD-studien är att man bara flyktigt berör hönan-och-ägget-problemet. Tillväxten kan sålunda påverkas positivt av att inflationen är låg. Lika sannolikt är att stabil ökning av produktivitet håller inflationen i schack. Utbildning medverkar till att öka arbetskraftens kompetens. Men om ökad arbetslöshet innebär att framför allt personer med låg utbildning tvingas bort från arbetsmarknaden kan en falsk korrelation etableras mellan utbildning och produktivitet.

Både Levine och Renelt (1992) och Sala-i-Martin (1997) gav ett rätt entydigt stöd för att en ekonomis öppenhet mot omvärldens konkurrens var tydligt korrelerad med högre ekonomisk tillväxt. Världsbanken har under senare år presenterat statistik som visar att utåtblickande (*outward-oriented*) länder haft en klart högre tillväxt än mer slutna ekonomier under lång tid. Elhanan Helpman (2004) redovisar emellertid studier som delvis ifrågasätter denna annars väletablerade tes åtminstone med avseende på stora ekonomier. Det förefaller dock säkert att små länder som vill nå en långsiktigt stabil tillväxt måste låta världsmarknadens priser ge vägledning om hur en effektiv resursallokering ser ut.

Trots mängder av studier och ett massivt uppbåd av statistiska data måste vi konstatera att entydiga resultat lyser med sin frånvaro. I några fall beror det på att underlaget är för magert. I andra fall är det svårt att avgränsa relevanta parametrar så att de kan jämföras. Detta gäller i synnerhet försöken att studera effekten av en omfattande offentlig sektor. Statistikens allmänna kvalitet lämnar ofta en del övrigt att önska. Även när dessa brister inte är förhanden måste vi medge att en

mekanisk redovisning av hur olika variabler samvarierar har begränsat värde.¹¹

Detta leder oss till en viktig slutsats. Vi måste ta teori, historisk erfarenhet och sunt förnuft till vår hjälp. Det räcker inte att två parametrar utvecklas parallellt. Vi måste kunna förstå varför och under vilka betingelser det sker.¹² I ovan redovisade studier är det tre tillväxtbefrämjande faktorer som står i en viss särklass: investering i ny produktionsutrustning, en ekonomis öppenhet mot omvärlden samt lag och ordning. Investeringar skall vi återkomma till i anslutning till en avslutande diskussion om de klassiska produktionsfaktorerna jord, arbete och kapital. Här finns emellertid anledning att preliminärt behandla öppenhet och goda lagar. I båda dessa fall finns starkt stöd att hämta från såväl teori som beprövad erfarenhet och sunt förnuft.

Trots att dagens forskare inte delar de klassiska ekonomernas oro för att ekonomin skall stagnera i närtid så är de i stort sett överens om att länder som är öppna mot omvärlden utvecklas snabbare än andra.¹³ Ricardos tes gäller än – ett land tjänar på att låta resurser och investeringar styras mot de sektorer där de komparativa fördelarna finns – och de finns alltid. Den bästa guiden är världsmarknadens signaler om pris och efterfrågan. Ett inflöde av utländska investeringar kan ge ett tillskott av modern teknik och konkurrens för inhemska företag. Att de positiva effekterna är större för mindre och medelstora länder förefaller självklart. Importkonkurrens är i dessa länder i många fall den enda möjligheten att förhindra monopolistisk dominans i branscher med tydliga stordriftsfördelar.

Från ekonomisk historia kan vi hämta rader av exempel på länder

¹¹ Hos Temple (1999) finns en mycket värdefull redovisning av de tekniska problemen förenade med att konstruera modeller av en komplicerad verklighet.

¹² Milton Friedman (1953) argumenterar för att en teoris värde är oberoende av de förutsättningar och antaganden den bygger på och skall bedömas enbart utifrån hur väl den kan förutsäga ekonomins utveckling. Detta är en märkligt ovetenskaplig inställning. En kraftfull dator kan nästan inte undgå att hitta variabler som utvecklats parallellt under lång tid. Forskningens uppgift är att förklara hur sambandet ser ut och bedöma om det kommer att stå sig i framtiden.

¹³ Nationalekonomer är lyckligtvis aldrig helt överens och det är på sin plats att nämna en studie av Dani Rodrik och Francisco Rodriguez ("Trade Policy and Economic Growth: A Sceptic's Guide to Cross-National Evidence", NBER Paper nr 7081, april 1999) som ifrågasätter de mycket starka samband mellan öppenhet och tillväxt som andra studier redovisat. Rodrik och Rodriguez menar bland annat att själva definitionen av öppenhet är tveksam och att många mindre öppna afrikanska ekonomier utvecklas svagt av andra, mer uppenbara skäl.

eller stadsstater som nått rikedom – och makt – tack vare handel med omvärlden. Venedig är ett tidigt och möjligen extremt fall. I de norditalienska städer som följde i Venedigs spår, inom den tyska Hansan och i Nederländerna utvecklades en inhemsk förädlingsindustri men det råder inget tvivel om att transithandeln spelade en viktig, pådrivande roll. I modern tid har de asiatiska tigerekonomierna dragit nytta av ett generöst internationellt regelsystem som ger förutsägbart tillträde till OECD-ländernas köpstarka marknader. Kina, som på kort tid vuxit fram som en av världens dominerande exportörer av alltmer kvalificerade produkter har, med hänsyn till landets storlek, en extremt hög utrikeshandel i relation till BNP. Den negativa erfarenheten är ännu mer övertygande. Latinamerikanska och många afrikanska länder förde länge en politik som syftade till att ersätta import med inhemsk produktion bakom ett prohibitivt gränsskydd som eliminerade informationen från världsmarknaden. I många fall skyddades produktion som alstrade ett negativt förädlingsvärde. Det är faktiskt svårt att hitta ett enda land som under efterkrigstiden lyckats förena prohibitiva gränsskydd med stabil ekonomisk utveckling.

Att ett fungerande rättssystem i form av skydd för äganderätt, tydlig och förutsägbär skattelagstiftning och okorrumpierad tvistlösning skall ha en klart positiv korrelation med tillväxt och ekonomiskt välstånd förefaller självklart. Det finns nu rätt många empiriska studier som visar att kostnader och tid för att starta ett företag, erhålla lagfart, slutföra en konkurs eller tullklarera importerade varor varierar enormt mellan länder – och att skillnader är stora också i kretsen av OECD-länder.

De klassiska ekonomerna såg det som så självklart att ett väl fungerande rättssystem befrämjade ett lands välstånd att de ofta bara nämner det i förbigående. Bland moderna ekonomer är det framför allt Douglass C. North som lyft fram institutionernas betydelse och för detta belönats med Riksbankens pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne.

Man skall naturligtvis ställa frågan om orsak och verkan. Är det så att efterfrågan på goda lagar uppstår först när ett land nått ett visst välstånd – eller när mer demokratiska önskemål måste tillgodoses på elitens bekostnad? Kan vi utan vidare se de norditalienska städernas och framför allt Nederländernas överlägsna rättssystem och näringsvänliga institutioner som en drivkraft mot makt och rikedom? Vi be-

höver inte besvara denna fråga för att kunna konstatera att reformer på detta område skulle ge utomordentligt hög avkastning. Kostnaderna för ett illa fungerande rättsväsen och komplexa regelsystem kan närmast liknas vid en skatt – i många fall mycket hög – som inte ger något i utbyte annat än parasitär byråkrati och korrupktion. Det är ju inte så att det krävs kostsamma investeringar för att förenkla handelsprocedurer, se till att skattelagstiftningen blir begriplig eller göra det möjligt för folk att starta ett litet företag.

Effekter av utbildning och forskning, som vi skall diskutera mer utförligt senare, är inte entydiga i de studier vi hittills redovisat, med undantag för den höga avkastningen på FoU inom företag. Inte heller relationen mellan offentlig sektor och tillväxt, som vi skall ägna ett särskilt avsnitt, pekar i någon bestämd riktning. I flera andra fall är det svårt att utifrån teori och beprövad erfarenhet och sunt förnuft se orsaken till en positiv eller negativ korrelation. Det är sålunda oklart om gruvsdrift som andel av BNP skall ge positivt eller negativt utslag. Direkt suspekt blir sambandet med olika länders mer eller mindre officiella religioner. Den fenomenala tillväxten i Kina och Taiwan förklarar konfucianismens prominenta plats bland tillväxtfaktorerna i Sala-i-Martins studie men frågan är om denna vishetslära, som av många ekonomhistoriker fått skulden för att Kina inte utvecklades på den tid Konfucius filosofi var statsreligion, verkligen kan förklara utvecklingen i ett kommunist-kapitalistiskt jätterike och i en tigerekonomi. Islam är ett parallellfall i så måtto att denna religion tidigare, trots att profeten själv var köpman, har ansetts utvecklingsfientlig. Spontant kan man misstänka att olja är en minst lika bra förklaring till att folkfattiga öknar haft en hygglig ökning av BNP per capita.

Vi får tills vidare nöja oss med att ha identifierat två självklara tillväxtfaktorer – det är bra att låta det inhemska näringslivet mäta sina krafter med internationell konkurrens och ordning och reda ger låga transaktionskostnader – och att ha satt ett frågetecken i kanten för två andra självklara kandidater – utbildning och forskning. Den offentliga sektorn såg de klassiska ekonomerna i bästa fall som ett nödvändigt ont. Neoliberaler efterföljare ser den som en självklar orsak till svagare tillväxt. Vi nöjer oss tills vidare med att låna det amerikanska uttrycket – juryn sammanträder ännu.

De stora teorierna

En av de mer osannolika metaforerna förfäktar att en skomakare skall bli vid sin läst. Jag har aldrig träffat någon som vet vad en läst är. Hur det än kan förhålla sig inom andra vetenskaper råder det inget tvivel om att inom nationalekonomi så är specialisering upphov inte bara till uttråkning utan också till brist på relevans och felsyn.

J.K. Galbraith

Inte alla ekonomer letade efter nålen i den statistiska höstacken eller tvingade in kvalitativa variabler i matematiska modeller. Många sökte i stället knyta länders långsiktiga ekonomiska utveckling till specifika kulturella-institutionella förhållanden eller till en avgörande faktor.¹

Klimat och BNP

Tittar man på en världskarta där länders nationalinkomst per capita anges ser man att så gott som alla rika länder finns norr om kräftans vändkrets eller söder om stenbockens. Konstant värme tycks inte vara bra för ekonomisk tillväxt, vilket för övrigt Carl von Linné hävdade för 260 år sedan:

Kiölden skader oss intet, utan gör oss prompte och muntrare, hwarföre wi om wintrarna alltid äro qwickare än om sommaren, ja hon gör ock våra droppar som går utur warma kamrar uti kalla luften mer härdade och fas-

¹ Det är berättigat att fråga varför Marx teori inte kommer att beröras. Skälet är att jag valt att koncentrera framställningen till de teorier och idéer som lever i den debatt som i dag förs bland politiker i OECD-länder. I ett annat sammanhang har jag diskuterat Marx kris- och konjunkturteori (Anell 1985).

tare att motstå arbete och sjukdomar. Däremot äro de som ligger sub Aequatore af hetta löshullade, matte, swage, lata och tröge.²

De länder som ligger ”fel” på dagens klimatkarta är, i första hand och av lättförklarliga skäl f.d. kommunistländer, samt, av mindre lättförklarliga skäl, Argentina. Bilden stämde ändå bättre när Andrew M. Kamarck lanserade sin teori 1976 i *The Tropics and Economic Development*. Då hade verkligheten ännu inte slagit hål på Sovjetunionens statistiska potemkinkuliss, Argentina tillhörde övre skiktet av medelinkomstländer och några tigerekonomier hade inte dykt upp i trakten av ekvatorn. Flera studier har bekräftat ett samband mellan BNP per capita och klimat; ju närmare ekvatorn ett land ligger desto lägre är dess produktion per invånare.

Tankar om samspelet mellan klimat och invånarnas prestationsförmåga i olika avseenden har en lång men föga ärofull förhistoria. När Marshall i en bilaga till *Principles of Economics* sammanfattade den ekonomiska utvecklingen för att förklara britternas eminens i jämförelse med greker, romare och teutoner kom han farligt nära en rent arisk förklaring. Kamarcks teori, som väsentligen gäller den del av Afrika som ligger mellan vändkretsarna, är epidemiologisk och ekologisk. Denna kontinent är drabbad av en rad specifika och gravt handikappande parasiter som drabbar människor och boskap. Förutsättningarna för jordbruk är dåliga och geografiska förhållanden leder till skyhöga transportkostnader. Till Kamarcks lista kan man nu lägga hiv-aids som visserligen inte är något specifikt för Afrika men som åtminstone hittills drabbat denna kontinent hårdare än andra världsdelar.

Ser man till dagens situation ter sig Kamarcks teser ovedersägliga men i ett historiskt perspektiv är det inte någon självklar förklaring. Det råder numera rätt stor enighet om att människor blev stationära och började bruka jorden för ca 10 000 år sedan i den bördiga halvönan i nuvarande Anatolien, Syrien och Irak.³ Tidiga högkulturer utvecklades i Mesopotamien, Indien, Kina och Egypten. Senare stor-

² von Linné var inte alltid så uppskattande om sina landsmän. I ett annat sammanhang menade han att ”[S]vensken är en apa, ty han äter som en engelsman, dricker som en tysk, kläder sig som en fransman, bygger som en italienare, röker som en holländare, snusar som en spanjor och super brännvin som en ryss”.

³ Diamond (1998) ger en spännande redogörelse för hur det *kan* ha gått till när människor etablerade sig som jordbrukare i olika delar av världen – och varför.

makter uppkom i Mexiko, Sydamerika, Iran och Thailand. Den mer välgående invändningen är emellertid att de väldiga inkomstklyftorna mellan rika länder på tempererade latituder och fattiga länder nära ekvatorn är en sen företeelse.

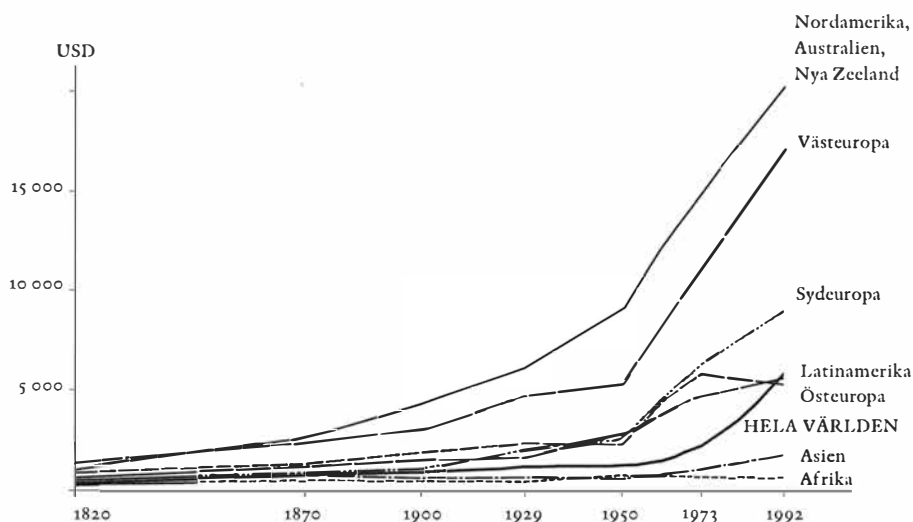
År 1700 – då ett av Europas mer välbärgade länder, England, nått en levnadsstandard som var jämförbar med romarriket femtonhundra år tidigare – är det osannolikt att det fanns inkomstskillnader som följde bestämda breddgrader. Mogulriket i Indien var på 1600-talet mäktigare än någon europeisk stat och svarade ensamt för nära en fjärdedel av världens totalproduktion medan britternas bidrag inskränkte sig till 3 procent. Med avseende på kvalitet stod indiska textilprodukter i en klass för sig. Någon efterfrågan på engelska produkter fanns inte vilket innebar att britterna tvingades betala för importen från Indien med guld.⁴ Det är faktiskt svårt att förstå vad von Linné tyckte sig ha att yvas över i mitten på 1700-talet. Om de härdande vintrarna haft den kraft han tilltrorde dem borde svenskar ha varit långt rikare än de tröge och löshullade som bodde söderöver – men så var inte fallet. Det är inte osannolikt att till och med Haiti var rikare än Sverige mot slutet av 1700-talet då denna del av ön Hispaniola kallades Antillernas pärla.

De skakiga uppgifter vi har om produktionsnivåer omkring år 1800 antyder att skillnaden mellan de rikaste och fattigaste länderna var 1 till 5.⁵ De inkomstklyftor som speglas i en klimatkarta som anger dagens situation är i huvudsak resultatet av den spektakulära ekonomiska expansion som skett i Europa, Nordamerika, Japan, Australien och Nya Zeeland sedan början på 1800-talet. Den del av Afrika som ligger mellan vändkretsarna har så gott som helt lämnats utanför denna utveckling. Däremot är flera asiatiska länder nära ekvatorn på väg att nå OECD-ländernas inkomstnivåer. Kamarcks teori säger väsentliga ting om hinder för utveckling men inget om de faktorer som bidrar till tillväxt.⁶

⁴ Det var detta betalningsproblem Storbritannien senare löste genom att tvinga Kina att bli storimportör av opium som producerades i Indien.

⁵ Ett sätt att räkna är att först på bästa sätt kalkylera Englands eller Nederländernas BNP per capita år 1800 och sedan bedöma hur mycket fattigare andra länder över huvud taget kan ha varit vid samma tidpunkt.

⁶ Vilket inte heller var Kamarcks avsikt.

FIGUR 2. Ekonomisk tillväxt per capita 1820–1992 (1990 års priser).
 Källa: van der Berg, s. 49.

Den amerikanske ekonomen Jeffrey D. Sachs har i en nyligen publicerad uppsats anslutit sig till Kamarcks teser (Sachs 2001). Andra forskare har fört fram idén att ett illvilligt klimat i kombination med ett kolonialt arv skulle vara förklaringen till den nu rådande globala inkomstfördelningen. Acemoglu, Johnson och Robinson (2002) gjorde ett intressant experiment när de för 92 länder jämförde levnadsstandard år 1500 med BNP per capita 1995. Det något överraskande resultatet är en negativ korrelation. Ju rikare ett land var år 1500, desto mer sannolikt att det hamnade på den nedre halvan fem hundra år senare. Denna utveckling kan enligt författarna inte förklaras av geografiska skäl. Däremot anser de att studien bekräftar tesen om institutionernas särklassiga betydelse.

Demografi och tillväxt

Demografiska förhållanden spelar en central roll i flera tillväxtteorier. I Malthus modell var befolkningens alltför snabba tillväxt helt avgörande. Lagen om sjunkande marginalavkastning tvingade produktionen kvar på överlevnadsnivå. Avhållsamhet blev den givna rekomen-

dationen. Mills tyngsta och mest konkreta argument för att öka den materiella välfärden går ut på att minska befolkningstillväxten. Detta resonemang återkom i rätt oförändrad form i debatten om utvecklingsländers utvecklingsmöjligheter under 1950- och 1960-talen. De analysmodeller som användes utgick ifrån en investeringsnivå som förutsatte en mycket kraftig ökning av sparande. Men en mycket fattig och snabbt växande befolkning kunde inte mobilisera dessa finansiella resurser. Harvey Leibenstein (1957) förklarade att även om skördarna under några år blev överraskande bra skulle befolkningsökningen på sikt tvinga ner ekonomin i ”jämvikt på bottenivå”. Ragnar Nurkse (1953) menade att det var uppenbart att ”det fanns automatiska krafter inom systemet (det vill säga utvecklingsländernas ekonomier) som strävar efter att binda det på en given nivå” (s. 10).⁷

Sverige blev vid denna tid en av de ledande företrädarna för tanken att minskad befolkningstillväxt är en nödvändig förutsättning för att ett utvecklingsland skall kunna öka totalproduktionen per capita. Svenska biståndsbyråkrater hade emellertid inte samma tilltro till våra möjligheter att dämpa köttets lusta som pastor Malthus, och SIDA blev tillsammans med Förenta staternas armé världens största upphandlare av kondomer. För att rätt förstå denna utveckling skall man minnas att stereotyperna i den tidiga u-landsdebatten var länderna på den tätbefolkade indiska halvön. När fokus flyttade till Afrika under 1970-talet stod det klart att ett parallellt problem var att den del av kontinenten som låg mellan vändkretsarna var utomordentligt glest befolkad.

Malthus teori hade länge en stark ställning inom den klassiska nationalekonomin. Lagen om sjunkande marginalavkastning tillämpad baklänges innebär ju att marginalavkastningen ökar i takt med att antalet arbetare blir färre, vilket för övrigt gäller också i Solows modell. Den ekonomiska historien gav detta synsätt starkt empiriskt stöd. I modern tid har emellertid massiva befolkningsrörelser, frivilliga eller påtvingade, mellan nationer varit viktigare än befolkningstillväxten inom ett land. Den så kallade triangelhandeln under 1600- och 1700-talen – där europeiska färdigvaror som vapen, järn, tyger och glaspärlor byttes mot slavar i Västafrika för transport till Brasilien, Västindien och Nordamerika där de såldes i utbyte mot socker, tobak och bo-

⁷ Se även Myint (1973) och Anell (1986).

mull – var utomordentligt lönsam för alla parter – slavjägare i Afrika, redare, plantageägare och europeiska handelshus. Några av de största europeiska förmögenheterna har sitt ursprung i slavhandel och plantagedrift. I Västafrika, där 15 miljoner människor⁸ fängslades och exporterades som boskap, samlades enorma förmögenheter på några få händer men effekterna för ekonomisk utveckling var förödande.⁹

Den omfattande frivilliga folkvandring, som innebar att mer än 40 miljoner människor under perioden 1850–1913 lämnade Europa för att söka sig en bättre framtid i Nya världen, hade tydliga konsekvenser för länders ekonomiska utveckling men framför allt för reallöneutvecklingen på båda sidorna av Atlanten. Under första hälften av 1800-talet ökade inkomstskillnaderna i den atlantiska ekonomin, framför allt därför att realinkomsterna ökade långt snabbare i Förenta staterna än i andra länder. Under perioden 1854–1911 vändes denna utveckling i sin motsats. Särskilt i de nordiska länderna ökade realinkomsterna snabbt under de år då emigrationen var som störst. Den ”svenska arbetsstyrkan år 1910 var 20 procent mindre än den skulle varit utan emigration” (Aghion och Williamson 1998, s. 153). Mest dramatisk var utvecklingen i Irland, där BNP per capita ökade dubbelt så snabbt som BNP 1845–1913. Försök att förklara utvecklingen i den atlantiska ekonomin under 1800-talets andra hälft med hänvisning till handel, kapitalflöden eller teknologisk innovation räcker inte alls – den avgörande faktorn var ”de miljoner människor som satte sig i rörelse under perioden före 1914” (a.a., s. 173).

De långa vågorna

Tidigt under 1900-talet menade ett antal marxistiska ekonomer att de kunde skönja ett slags långa vågrörelser i de kapitalistiska ekonomiernas utveckling. Den ryske ekonomen Kondratiev, som också fick

⁸ Det finns mycket varierande uppgifter om slavhandelns omfattning. Jag har stannat för den uppgift som finns i Nationalencyklopedin.

⁹ När den brittiska regeringen 1807 förbjöd slavhandel och tjugofem år senare slaveriet menar många historiker att detta kunde ske därför att det inte längre var lönsamt. Denna uppfattning är sannolikt felaktig. Andra länder fortsatte med slavhandeln och plantageägarna var fortfarande villiga köpare. Den brittiske historikern Niall Ferguson (2002) hävdar att den breda folkliga opinionen i England, med starkt stöd från flera medlemmar av den industriella överklassen, som drev fram beslutet, lyckades trots motstånd från plantageägarnas och handelshusens lobby.

ge namn åt den mest kända av de långa vågorna, redovisade under mellankrigstiden en mer utförlig statistisk beskrivning av detta fenomen.¹⁰

Schumpeter presenterade i boken *Business Cycles* (1939) ett försök att teoretiskt förklara hur ”svärmar” av innovationer kan ge upphov till långa perioder av hög tillväxt.¹¹ Huvudaktörer på scenen är de entreprenörer som före andra ser möjligheter att radikalt förändra produktionsprocessen, utveckla nya produkter, hitta effektivare distributionskanaler eller förändra organisationsstrukturen. Under ”pionjärtiden” kommer entreprenörerna att tillskansa sig mycket höga vinster som finansierar en expansion in på nya marknader. Höga vinstnivåer och en allmän eufori lockar in efterslänrarna vilket ökar konkurrensen och pressar ned vinsterna. Banker har bidragit med alltför generösa krediter till en överkapacitet som bidrar till att knäcka konjunkturuppgången.

Schumpeter gav egentligen ingen bra förklaring till varför innovationer skulle uppträda i svärmar. Forskare knutna till *Science Policy Research Unit* (SPRU) vid universitetet i Sussex har tagit fasta på denna svaghet när de vidareutvecklat Schumpeters teori. Deras utgångspunkt är att det avgörande inte är *när* uppfinningen görs utan hur den kommer till kommersiell användning. Det finns då en rad tänkbara förklaringar till att grundläggande uppfinningar kan ge upphov till utåhålliga perioder av tillväxt. Effekten är rätt självklar när det handlar om teknologier som påverkar själva produktionsstrukturen. Att införa elektricitet som kraftkälla i fabriker innebar en radikal och uppenbar förbättring. Tidigare drevs hela fabriken som en enhet, nu kunde kraftförsörjningen portioneras ut till enskilda maskiner och arbetsmoment. Ändå tog det naturligtvis tid innan denna revolutionerande teknologi penetrerat en dominerande del av industrin, ersatt de hästdragna spårvagnarna och släckt den sista gaslyktan.¹²

¹⁰ En översikt av teorier om långa vågor finns hos Eklund (1980).

¹¹ Schumpeter gav 1912 ut en bok på tyska som först 1934 översattes till engelska under en titel, *Theory of Economic Development*, som lovar mer än den håller. *Business Cycles* är ett utomordentligt svårtillgängligt verk vilket i kombination med sitt olyckliga publiceringsår gjorde att den inte fick något större inflytande. Tre år senare vidareutvecklade Schumpeter sin syn på kapitalismens utveckling i *Capitalism, Socialism and Democracy*, där han uttalade sin berömda profetia om kapitalismens moraliska undergång.

¹² Den gängse uppfattningen är att den sista gaslyktan i Stockholmsregionen släcktes i Enskede 1941. Uppgiften om detta i *Dagens Nyheter* (13 mars 2005) fick emellertid flera läsare att påminna sig ha sett gaslyktor i bruk även efter denna tidpunkt.

SPRU-forskarna diskuterar också med stöd av en idé lånad från Carlota Perez (1983) tesen om en "dreveffekt" när "det blir uppenbart att de grundläggande innovationerna kan ge upphov till supervinster och helt slå ut äldre produkter och produktionssystem" (Freeman m.fl. 1984, s. 67), det vill säga vad Schumpeter hade välkomnat som "skapande förstörelse". Den industriella utvecklingen "revolutionerar oupphörligen den ekonomiska strukturen inifrån; förstör oupphörligen den gamla och skapar oupphörligen en ny" (Schumpeter 1950, s. 82–83). Men det är enligt SPRU-forskarna följeffekterna som ger uppsvinget dess uthållighet. De ursprungliga uppfinningarna blir omedelbart föremål för förbättringar och kompletterande innovationer. Användare lär sig den gamla sanningen att övning ger färdighet. Revolutionerande produkter som teve och bil öppnar marknader för kompletterande varor och tjänster och ställer krav på infrastrukturella investeringar. SPRU-forskarna hävdar att teve, transistor, dator, vissa läkemedel och polymerer samt hemmens utrustning med konsumentkapitalvaror haft denna typ av djupgående spridningseffekter under efterkrigstiden.

SPRU-forskarnas teser har beröringspunkter med så gott som alla tillväxtteorier som sätter teknologi i centrum och särskilt de modeller som söker belysa samspelet mellan tekniska innovationer och socioekonomisk miljö. Joel Mokyr (2002) har sålunda utvecklat ett resonemang som går ut på att tekniska framsteg genererar en självbärande kraft först när det finns en vetenskaplig täthet och bredd som är tillräckliga för att ge upphov till kumulativa effekter. Tätheten behövs för att forskare, tekniker och praktiker skall kunna ta till sig, exploatera och förfina en uppfinning, bredden är nödvändig för att ny kunskap skall kunna spridas till angränsande områden.

Före upplysningstiden fanns, som tidigare visats, en utbredd uppfattning att kunskap inte borde spridas utanför kretsen av invigda, även om män som Francis Bacon betonade värdet av att det stora kollektivet samfällt bidrog till att öka vår kunskap till praktisk nytta för mänskligheten. Mokyr hävdar att ett viktigt skäl till att den industriella revolutionen kunde börja och få ordentligt fäste i England var att där fanns i långt högre utsträckning än i något annat land en institutionaliserad verksamhet för att sprida kunskap till den intresserade allmänheten, vilket skapat ett intresse för tekniska nymodigheter. Det handlade ännu inte om ett samspel mellan akademisk forskning och

industriella laboratorier – en företeelse som kom till stånd först mot slutet av 1800-talet. De engelsmän som på 1700-talet byggde båtar och broar, utvecklade metoder för att pumpa vatten ur gruvor och mäta tid och rationaliserade produktion av stål och textilier var alla praktiker utan vetenskaplig utbildning.

Ingen har med tillförlitlighet kunnat precisera långa vågor och knyta upp- och nedgång till specifika teknologiska familjer. Det är därför praktiskt taget omöjligt att värdera SPRU-forskarnas förädling av Schumpeters grundidé. Enligt SPRU-forskarnas TEMPO-projekt inleddes ”ett nytt teknologiskt paradigim på 1960-talet som märkbart började penetrera flertalet industri- och tjänstesektorer på 1970-talet. Detta paradigim bygger på en kombination av mikroelektronik, datorisering (med de mikroprocessorer som kom på 1970-talet), telekommunikations- och informationsteknologi, och vi kan litet vagt beskriva det som en informationsrevolution” (Freeman 1984, s. 28). Effekterna är framför allt att det blir utomordentligt billigt, nästan kostnadsfritt att lagra, processa och sprida enorma informationsmängder. Det är ju inget tvivel om att denna revolution började på 1960-talet och redan haft omvälvande effekter för nästan all kommersiell verksamhet – och haft djupgående konsekvenser för människors privata och sociala liv – men det är oklart vilken vågrörelse vi kan knyta den till under den ekonomiskt rätt turbulenta perioden 1973–2000. Och den genomsnittliga årliga produktivitetsökningen var klart snabbare under 1950- och 1960-talen än därefter.

Under 1990-talet har en rad forskare diskuterat olika scenarier, inom vilka så kallade allmänt penetrerande teknologier (*general purpose technologies*, GPT) skulle kunna generera först en nedgång och därefter en lång uppförsvåg. Detta skulle kunna förklara det kraftiga fall i arbetsproduktivitet som inträffade efter den första oljeshocken 1973 och höll i sig i nästan 25 år för att börja stiga under 1990-talet. Teorin går ut på att nya breda teknologier med effekter över stora områden får en rad samverkande effekter. Omfattande gammal teknologi slås ut; det tar tid för arbetarna att lära om och för kompletterande stödssystem att växa fram. När väl en stabil grund lagts börjar successivt en ny stark våg etableras.

Det avgörande problemet när det gäller att värdera teorier om långa vågor har alltid varit att hitta de långa ekonomiska upp- och nedgångar som skall förklaras.

Kultur, normer och värderingar

Historikern David Landes tar i boken *The Wealth and Poverty of Nations* (1998) framför allt fasta på olika kulturers allmänna attityd till betenden och institutioner som befrämjar ekonomisk tillväxt – och hänvisar till ett av de mer heroiska försöken att frilägga ett samband mellan ideologi och livsstil.

I början av 1900-talet, efter en inspirerande resa till Förenta staterna och ett besök i kväkarnas Pennsylvania, gav Max Weber ut essän *Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus* (först utgiven 1905 och i reviderad form 1920, översatt till engelska 1934). Både titeln och beteckningen essä är missvisande. Det handlar definitivt inte om ett försök att testa en allmänt hållen hypotes. Weber tillmätte redan från början verket stor betydelse och den omfattande kritik han mötte föranledde inte den minsta omprövning. Alla kritiker bemöttes i ärerörigt nedsättande ton och fram till nytugåvan 1920 snarast skärpte Weber en redan från början hårt skruvad teori.¹³

Utgångspunkten för Webers teori är konstaterandet att protestanter är överrepresenterade så snart det handlar om pengar, makt och utbildning. Protestantiska arbetare söker sig mer frekvent till karriärer inom den framväxande industrin och är mer inställda på att pröva något nytt – och detta beror på "bestämda psykologiska särdrag" som härrör ur den "religiösa atmosfär" (Weber 2002, s. 4) de lever i. Bland tekniska studenter är protestanter överrepresenterade medan katoliker tycks föredra humanistiska utbildningslinjer. Men den skarpa teori Weber därefter utvecklar handlar inte om vaga samband mellan protestantism i allmänhet och en positiv syn på fri företagsamhet. Han vill frilägga länkarna i ett kausalsamband mellan ett antal specifika protestantiska sekter – olika former av kalvinism, pietister, metodister, baptister och kväkare – till en asketisk livsföring där sparsamhet och hårt arbete är en kallelse. Weber menar att det kapitalistiska systemet kräver en kompromisslös strävan att tjäna pengar utan avsikt att konsumera – "kapitalismens väsen avser den attityd som, i syfte att följa en kallelse (*berufsmässig*), strävar systematiskt efter vinst för dess egen

¹³ Webers polemik med en av de främsta kritikerna, professor Felix Rachfahl, är i stort sett lika omfattande som hela essän. Det skall dock tillfogas att till essäns knappt hundra sidor skall läggas en något längre text i hundratals fotnoter.

skull på det sätt Benjamin Franklin förespråkar” (a.a., s. 19).¹⁴ Weber nöjer sig emellertid inte med att konstatera att medlemmarna av de nämnda sekterna ofta hade levt ett liv nära idealet. Han vill hitta ”de psykologiska drivkrafter (*Antriebe*) som fick människor att bete sig på ett visst sätt och ledde dem strikt på den inslagna vägen. Dessa drivkrafter hade vanligen sitt ursprung i rent religiösa idéer” (a.a., s. 69).

Den avgörande länken i Webers teori handlar om själens frälsning. Detta är det helt avgörande målet för en troende människa. Hur denna strävan omvandlas till ett jordeliv i kapitalismens tjänst varierar mellan de valda sekterna. Svårast är att förklara varför en kalvinist överhuvud skulle bry sig om hur han tillbringade sin korta tid på jorden. Jean Calvin hade med utomordentlig tydlighet i *Institutio religionis christianae* (1559) klargjort att människan inte hade någon som helst möjlighet att påverka sin strikt predestinerade själs framtida hemvist. De utvaldas beteende här på jorden skilde sig enligt Calvin inte från de fördömdas.¹⁵

I det praktiska församlinglivet fick emellertid en annan uppfattning överhanden. Genom att leva ett dygdigt liv i sparsamhet och hårt arbete kunde man visa att man tillhörde de utvalda. I ett meningsutbyte med Werner Sombart, som han tog med i 1920 års utgåva av essän, förtydligar Weber länken mellan en viss religiös hållning och ekonomiskt beteende. Det handlar om ”en kraft som styr människans liv i den meningen att en religiös tro utlovar själens frälsning (*Heilsprämiën*) i utbyte mot ett visst sätt att leva (*Lebensführung*)”, (a.a., s. 349). Denna livsföring, som Weber vanligen refererar till som protestantisk asketism, motverkar ohämmat förbrukande av tillgångar, håller tillbaka konsumtion, men släpper alla hämningar när det gäller att förvärva en förmögenhet till Guds ära. Eller som metodismens grundare John Wesley uttryckte saken: ”Tjäna så mycket du kan, och ge allt du kan”.

Resultatet var att

... religionen värderade högt det idoga, oavbrutna, systematiska arbetet som en världslig kallelse till den allra främsta asketiska väg och, samti-

¹⁴ Weber citerar Benjamin Franklin utan att ta till sig den humoristiska undertonen i hans mer populärt hållna skrifter.

¹⁵ Weber citerar den så kallade Westminsterbekännelsen som i kapitel III, nr 3, säger: ”Genom Guds beslut, och till Hans ära, är vissa människor ... utvalda för evigt liv, och andra dömda till evig död.”

digt, det säkraste och mest synbara bevis på trons kraft och äkthet. Detta var oundvikligen den mest kraftfulla hävstång man kunde tänka sig för att åstadkomma en spridning av den livsfilosofi som vi här har kallat kapitalismens väsen. Och om återhållsamhet i fråga om konsumtion kombineras med friheten att sträva efter vinst blir resultatet oundvikligen att kapital skapas till följd av den asketiska benägenheten att spara (a.a., s. 116).

Ett mycket väsentligt led i Webers tankegång är att själens frälsning måste vara individens eget verk. Alla som accepterade den kalvinistiska läran drabbades av en ”känsla av fruktansvärd inre isolering” (a.a., s. 73). Alla de sekter Weber framhåller var extremt individualistiska. På samma sätt som individen blev ansvarig för sin egen frälsning blev han i affärlivet sin egen lyckas smed. Medan Luthers protestantism och andra religiösa strömningar betonade förnöjsamhet – att tåligt utföra det arbete man tilldelats och nöja sig med sin lott – öppnade de asketiska sekterna vägen för karriärister som inte ville vänta på hinsides belöning. Det är genom att legitimera och befrämja denna individuella strebermentalitet som kapitalismen tillförs en ordentlig dos tillväxtkraft.

Många medlemmar av kväkarna blev under 1700- och 1800-talen mycket framgångsrika och fick stort inflytande inom Storbritanniens finansindustri. De kontrollerade två centrala finansiella institutioner – Barclays och Lloyds – och var djupt engagerade i den transatlantiska handeln med Förenta staterna. Företag ägda och ledda av kväkare dominerade inom delar av konsumtionsvaruindustrin, exempelvis framställning av kex och choklad. Bland de hundra mer framstående entreprenörer som nämns vid namn i T.S. Ashtons standardverk *The Industrial Revolution, 1760–1830* är kväkare, men också metodister, presbyterianer, wesleyaner och medlemmar av andra liknande rörelser klart överrepresenterade.

Kväkare kunde inte tillhöra den anglikanska kyrkan och var därför utestängda från många karriärer. Så som var fallet med många andra minoriteter var de hänvisade till privat affärsverksamhet. Det var då naturligt att de gav preferens åt affärskontakter som också var kväkare eftersom de visste att avtal dem emellan skulle hållas. Detta var särskilt viktigt i fråga om affärer där den andra parten befann sig på andra sidan Atlanten. När kväkarnas omutliga hederlighet blev allmänt känd kunde de dra nytta av detta i kontakter med externa köpmän

och industriidkare. ”Och allteftersom kväkarnas rikedom växte började folk se ett samband mellan denna rikedom och sektens rykte om pålitlighet och ordhållighet. Ärlighet tycktes betala sig” (Surowiecki 2004, s. 119).

Det måste tilläggas att Webers teori i allt väsentligt handlar om de krafter som drog igång det kapitalistiska maskineriet. Under den tid de nämnda sekterna växte fram var kombinationen att tjäna pengar till Guds ära och asketisk sparsamhet nödvändig för att ackumulera kapital och för att bryta ”traditionens kraftfulla psykologiska motstånd” (Weber 2002, s. 284). Därigenom inleddes utvecklingen mot det tidiga 1900-talets ”kapitalism, som helt vilar på en mekanisk grund” och kan ”undvara detta stöd” (a.a.).¹⁶

Webers teori har naturligtvis lika stor hemortsrätt i en översikt över breda teorier om ekonomisk utveckling som till exempel Schumpeters eller Mancur Olsons. Det är därför beklagligt att han under lång tid förpassades till den ekonomiska historiens mäktiga vegetation av fotnoter.¹⁷ Det skall emellertid sägas att David Landes inte diskuterar den teori Weber faktiskt formulerade utan snarare den allmänna idén om ett avgörande samband mellan kultur och ekonomi. Och ett av de mest centrala förhållandena i Landes resonemang förekommer oförklarligt nog nästan inte alls hos Weber. Den protestantiska reformationen innebar ”en kraftig ökning av läskunnighet, gav upphov till meningsutbyte och oliktankande, och befrämjade den skepticism och obenägenhet att acceptera auktoriteter som är själva kärnan i vetenskaplig verksamhet” (Landes 1998, s. 179), medan katolikerna valde förbud och censur.

Boktryckarkonsten fick omedelbart ett kraftfullt genomslag; sex-åtta miljoner böcker trycktes redan under 1400-talets andra hälft.¹⁸ Till en början välkomnades tryckpressen av kyrkan men efter reformationen skulle katoliker och protestanter gå skilda vägar. Inom kato-

¹⁶ Därför blir historikerna Edwin G. Burrows och Mike Wallaces lovsång till New York mer en komplettering till än kritik av Weber. De menar att Boston var dominerat av puritaner medan Philadelphia var kväkarnas bastion men New York var öppet för alla. Där räknades bara pengar (*New York Review of Books*, 19 december 2002).

¹⁷ En som bidragit till detta är den svenske ekonomhistorikern Kurt Samuelson (1957).

¹⁸ Eftersom vi tidigare nämnt att kineserna kunde konsten att trycka böcker kan det vara värt att precisera Johann Gutenbergs (1394–1468) insats. Han utvecklade en typgjutform och en tryckpress och lyckades också framställa en tryckfärg av hög kvalitet.

licismen förhindrade kyrkan att Bibeln blev tillgänglig på språk som människor kunde läsa och 1592 förklarade påven Clemens VIII att Vulgataöversättningen var ofelbar.¹⁹ I protestantiska länder fanns Bibeln på det egna språket som närmast obligatorisk litteratur.²⁰ En konsekvens av detta var inte bara att katoliker i mycket liten utsträckning lärde sig läsa; de hade vanligen ingen aning om vad som stod i Bibeln. Protestantismen var den första stora reformrörelse som kunde utnyttja tryckpressen. Luthers trettio publikationer sålde ca 300 000 exemplar redan under de första tjugofem åren efter att han spikat sina teser på slottsporten i Wittenberg – för övrigt författade på akademiskt latin eftersom de var ämnade att initiera en akademisk debatt.²¹

Beträffande utvecklingen i de amerikanska kolonierna konstaterar Richard D. Brown att den ”enskilt potentiellt revolutionerande faktorn i den koloniala informationsstrukturen var den utbredda, institutionaliserade protestantiska övertygelsen om betydelsen av läskunnighet för individens fromhet, omvändelse och frälsning” (Chandler Jr. och Cortada 2000, s. 41). Läskunnigheten i kolonierna översteg 75 procent 1760 och innefattade då en mycket stor del av kvinnorna. I New England kunde nära 90 procent av befolkningen läsa vid tiden för självständigheten. Detta innebar att Förenta staterna redan från starten hade en folkbildningsnivå som vida överträffade de tidigare moderländernas.

Gutenbergs uppfinning lade en grund för den vetenskapliga revolution som skulle följa. Det är ju först i och med att samma bok med ”identiska bilder, kartor och diagram kan studeras samtidigt av läsa-

¹⁹ Hieronymus översatte Bibeln till latin på grundval av hebreiska grundtexter för Gamla testamentet. Han blev färdig 405 men först efter kyrkomötet i Trident (1545–63) blev *Versio Vulgata* den auktoritativa Bibeln i den katolska kyrkan.

²⁰ Redogörelsen för boktryckarkonstens utveckling och utbredningen av läskunnighet i olika grupper bygger väsentligen på Eisenstein (1997) och Steinberg (1961).

²¹ En konsekvens av protestantismens och den katolska kyrkans skilda ställningstagande var att hela boktryckarbranschen kom att domineras av kalvinister. I Venedig som från början spelat en ledande roll tystnade tryckpressarna medan verksamheten blomstrade i Genève. Publicering och tryckning av böcker på spanska flyttade på 1550-talet från den iberiska halvön till Nederländerna. ”Från 1550 till 1800 var sättning, tryckning, publicering och bokutgivning nästan totalt förbehållna protestanter” (Steinberg 1961, s. 194). Den protestantiska kyrkan hade en mer avspänd syn på hur strängt Den heliga skrift skulle tolkas. Ett roande exempel inträffade i Sverige på 1700-talet när en grupp forskare noterade landhöjningen längs Östersjöns stränder. Teologer i Stockholm invände att forskarnas uppgifter stred mot Bibelns skapelseberättelse och därför måste fördömas. Regeringen meddelade då att Gud skapat både Östersjön och Bibeln och om det förelåg en motsättning mellan de två måste felet ligga i Bibeln eftersom vi bara hade en översatt kopia medan vi hade det enda originalet av Östersjön.

re på olika platser” som en ”kommunikationsrevolution” kommer till stånd (Eisenstein 1997, s. 53). Och detta startade en kumulativ process. När ”nya iakttagelser av naturfenomen kunde mångfaldigas i tryckta böcker, blev de tillgängliga för läsare på olika platser som kunde ... jämföra boken med naturfenomen och bidra med egna nya iakttagelser som kunde tas med i senare utgåvor” (a.a., s. 487). Denna process fick ett långt starkare genomslag i de länder där läskunnighet var en Gudi behaglig gärning än i södra Europa där utbildning meddelades en gång i veckan från predikstolen på ett obegripligt språk.²²

Invändningarna mot Webers grundtes är många. Flera av dem har han för övrigt redan besvarat i *Die protestantische Ethik und der "Geist" des Kapitalismus*. Han hävdade sålunda aldrig att den protestantiska livsstilen var den enda faktor som gjorde att den industriella revolutionen startade i norr. Ekonomisk utveckling med mer eller mindre starka kapitalistiska särdrag hade ägt rum i andra kulturkretsar. Särskilt ofta framhöll kritikerna den dynamiska utvecklingen i de katolska italienska stadstaterna från 1100-talet.

Icke desto mindre lyfter Weber fram något väsentligt – samspelet mellan ett samhälles kulturella attityd till arbete, flit, sparsamhet, bildning och risktagande. En avgörande faktor är naturligtvis vad som ger en människa anseende i andra medborgares ögon. Parallellen till idrotten är ofrånkomlig – den disciplin som har många framstående utövare eller en superstjärna drar till sig många proselyter som via de stora talens lag garanterar successionen. I andra tider och kulturkretsar har bragder på slagfältet, bildning, kvickhet, magiska trick, diktläsning, askes, kontakt med andarna eller retorisk förmåga gett högt anseende. Weber pekar också på att religiösa minoriteter som utestängs från det politiska livet ofta har stor framgång inom den ekonomiska sfären. De mest talangfulla medlemmarna av minoritetssektionerna får utlopp för sina ambitioner i affärslivet eftersom de inte har möjlighet till en karriär i statens tjänst.²³

Även under senare år har en del historiker och ekonomer ägnat sam-

²² Det var alltså ingen tillfällighet att av de 92 utlänningar som under perioden 1666–1866 valdes in i franska vetenskapsakademien var 71 protestanter, 16 katoliker och de övriga fem var antingen judar eller av annan trosbekännelse trots att den population från vilka de hämtades bestod av 107 miljoner katoliker och 68 miljoner protestanter.

²³ I de afrikanska stater som vann sin självständighet på 1960-talet inträffade i stort sett motsatsen. En karriär inom centralbyråkratin var så överlägset attraktiv att den drog till sig alla välutbildade.

bandet mellan religion och ekonomi ett visst intresse. Professor Niall Ferguson hävdar att den ekonomiska stagnation vi nu ser i Tyskland och andra europeiska länder har ett samband med ett svalare religiöst engagemang och minskad kyrksamhet. Den protestantiska arbetsmoralen är på väg att dö ut. Simon Kuznets hävdade på 1960-talet i stort sett motsatsen. En förutsättning för den vetenskapliga rationalism som låg till grund för ”den moderna ekonomiska epoken” är bland annat den sekularism som präglar vår tid. Ekonomerna Robert J. Barro och Rachel McCleary har sökt frilägga religiösa variabler av särskilt stor betydelse och funnit att en stark tro på himmel, helvete och ett liv efter detta är bra för ekonomisk tillväxt.²⁴

Tilltagande åderförkalkning

Med början under 1970-talet växte bland samhällsforskare och politiker fram en uppfattning att välfärdsekonomierna led av en tilltagande åderförkalkning. De stelnade ekonomiska artärerna minskade förmågan att anpassa sig till läget efter oljeshocken och till asiatisk låglönekonkurrens med stagflation som oundviklig konsekvens. Under 1980-talet diagnostiserades det som en specifik europeisk åkomma – eurosclerosis – och den höga arbetslösheten i EU jämfördes med den kraftfulla ökningen av sysselsättningen i Förenta staterna.²⁵

Men problemen var i huvudsak politiska. De europeiska välfärdsekonomierna hade enligt en växande skara bedömare blivit alltmer ostyrbara. Regeringar kunde inte genomföra de på kort sikt smärtsamma men på lång sikt nödvändiga besluten. Flera forskare pekade på

²⁴ Det kan vara av intresse att tillfoga att den stränge Jean Calvin oavsiktligt bidrog till Genève's lyckosamma utveckling på mycket lång sikt. Lyx var inte tillåtet i den teokrati som han styrde och följaktligen förbjöds republikens juvelerare att tillverka och sälja sina produkter. Klockor ansågs emellertid nyttiga och det var detta de fingerfärdiga juvelerarna valde att satsa på. Så småningom gav detta för övrigt upphov till en annan industri där schweiziska företag intar en ledande ställning. Redan omkring 1700 tillverkades de bästa klockorna i trakten av Genève'sjön och engelsmännen hade därför en till på 100 procent. Resande engelska gentleman försökte naturligtvis smugga in de eftertraktade uren, vilket kunde bli dyrbart eftersom de konfiskerades vid upptäckt. Schweiziska företag erbjöd då köparna att mot en avgift på 10 procent försäkra klockan. Om den engelska tullen konfiskerade den betalade försäkringsbolaget tillbaka vad klockan kostat. Allt enligt uppgift från en guide på klockmuseet i Neuchâtel.

²⁵ Till stor del berodde den starka ökningen av sysselsättningen i den amerikanska ekonomin på svag produktivitetstutveckling. Det är därför en aning paradoxalt att lovorden i dag gäller en produktivitetstillväxt som är så stark att Förenta staterna är på väg mot tillväxt utan jobb (*jobless growth*).

att värdegemenskapen kring centrala mål, tillåtna medel och premisser försvagats. Den politiska aktiviteten hade ökat men gällde framför allt enfrågorörelser och mindre de traditionella, värdebaserade partierna. Därmed tappade det demokratiska systemet förmågan att effektivt aggregera motstridiga intressen till nationella beslut som kunde genomföras i kraft av accepterad legitimitet. På lokal nivå kunde starka opinioner sätta stopp för parlamentariskt beslutade åtgärder. Över hela det politiska fältet hade organiserade särintressen mutat in skråprivilegier på allmänintressets bekostnad.

Den franske sociologen Michel Crozier (1973 och 1979) talade om "det blockerade samhället". Ulrich Widmaier (1978) pekade framför allt på att en fortgående arbetsdelning och specialisering oundvikligen ger upphov till små särgrupper med monopol på vissa vitala samhällsfunktioner. Ingemar Ståhl och Kurt Wickman (1994) menade att det fanns en svensk variant av den europeiska åderförkalkningen – *sue-dosclerosis*.²⁶ Problemet var nytt men förutsett av bland annat Henry Simons som redan 1948 framhållit att demokratin "om den överlever måste framför allt klara ut hur den skall disciplinera och avvärja sådana minoriteter som organiserat sig i påtryckningsgrupper för att befrämja särintressen" (citerad av Banks och Tumlrir 1986, s. 75).

I en analys av den brittiska välfärdsstaten tog Samuel Beer (1982) fasta på att regeringen inte längre klarade att genomdriva rationellt övertänkta beslut eftersom den politiska sfären vidgats. Tidigare hade den anonyma marknadens domslut accepterats – nu var de inte längre legitima eller rättvisa. Beslut om fördelning av resurser hade överförts till den politiska arenan och blivit synliga och sårbara. Allt kunde göras till föremål för förhandlingar.

I Beers analys spelade ekonomiska faktorer en underordnad roll. Problemen orsakades mer av medborgarandans förfall. När denna dygd ännu var stark fanns en genomsyrande kultur som innebar att aktörerna på den politiska marknaden agerade med måttfullhet och medvetenhet om rimliga gränser. Man får en stark känsla av att Beer önskade en normbildning som angav vad som var lämpligt för olika grupper i en stabil social hierarki.

De problem som diskuterades inom denna tankeströmning blev akuta omedelbart efter den första oljeshocken 1973. Den långa, stabila

²⁶ Problemen i Sverige och Norge behandlades i de båda ländernas maktutredningar (NOU 1982:3; SOU 1990:44). Se även *Land i olag* (1982).

högkonjunkturen – rekordåren – avlöstes över en natt av stagflation. Produktionen stagnerade men priserna fortsatte att stiga ännu snabbare än tidigare. Under de goda åren fanns ett rejält årligt överskott att fördela. Den nya uppgiften för politiker i välfärdsstaterna handlade om att portionera ut de uppoffringar som skulle ge positiv avkastning på sikt. Men detta är precis vad vår politiska process har sämst förutsättningar att klara av.

Den amerikanske ekonomen Mancur Olson Jr. hade 1962 publicerat *The Logic of Collective Action*, vilket gjorde honom väl skickad att teoretiskt förklara de mogna välfärdsekonomiernas tilltagande åderförkalkning. I den nämnda boken visade Olson att det för en strikt nyttomaximerande individ är orationellt att engagera sig med tid och pengar i en intresseorganisation även om man är en varm anhängare av målet för verksamheten. Logiken är giltig även för allmänna val. En enskild person inser att hans eller hennes enda röst saknar betydelse för valets utgång.²⁷ Enligt Olson går vi och röstar därför att uppoffringen är så liten. Intresseorganisationer ställer större krav – årsavgifter, deltagande i möten och demonstrationer, försäljning av tidskrifter, utdelning av information, kanske till och med krav på att gå strejkvakt. Om organisationen är stor inser den rationelle nyttomaximeraren att det resultat som uppnås är helt oberoende av om han eller hon deltar. Detta leder till att många – men av oförklarlig anledning inte alla – blir gratispassagerare (*free riders*).²⁸

Olsons slutsats är att intresseorganisationer för att överleva måste se till att medlemmarna får förmåner som inte kommer andra till del. Detta kan gälla förhållandevis oskyldiga ting som specialpriser på varor och tjänster, rabatter på resor och teaterbiljetter, förmånliga gruppförsäkringar och gräddfil till sjukvård. Allvarigare blir det när intresseorganisationer skaffar sig politiska favörer i form av prohibitivt gränsskydd mot konkurrens, subventioner, exklusiv rätt att utföra vissa arbetsuppgifter, skatteavdrag eller regionalstöd. Denna särbehandling sker så gott som alltid på bekostnad av allmänintresset.

Det är denna analys Olson lägger till grund för den tes han utvecklar i *The Rise and Decline of Nations*. Under den lugna och stabila ef-

²⁷ Som ett kuriosum kan nämnas att jag har en amerikansk bekant som av sina barn släpades med till vallokalen och sedan fick uppleva att hans kandidat till representanthuset i delstaten, efter omräkning, segrade med en röst.

²⁸ En kritisk granskning av Olsons teorier finns bland annat hos Moe (1980).

terkrigsperioden har en rad intresseorganisationer utvecklats till allt snävare särintressen som sakta men säkert förkväver ekonomiernas inneboende dynamik och tillväxtkraft. En viktig del av resonemang-
 et är skillnaden mellan små och stora organisationer. Teoretiskt kan en intresseorganisation främja medlemmarnas ekonomiska villkor an-
 tingen genom att förespråka åtgärder som gör att samhällsekonomin
 fungerar bättre eller genom att förhandla sig till förmåner som ex-
 klusivt tillfaller de egna medlemmarna. Den mycket stora organisa-
 tionen måste handla rationellt och tänka på allmänintresset, hävdar
 Olson som bland annat tar Landsorganisationen i Sverige till intäkt
 för detta resonemang. För den lilla organisationen blir allmänintresset
 ovidkommande. Även mycket stora subventioner till en liten krets har
 en homeopatisk kostnad för varje enskild medlem av skattebetalarkol-
 lektivet. Den egna förmånen uppväger definitionsmässigt kostnaden i
 form av en marginellt sämre fungerande samhällsekonomi.

Enklast illustreras detta av vad som är rationellt för olika grupper i
 en löneförhandling. I en förhandling som gäller alla medlemmar av ar-
 betsstyrkan är det lätt att se att lönen bör öka i takt med produktivite-
 ten. Om hela kollektivet beviljade sig 5 procentenheter mer än produk-
 tivitetsökningen skulle vi drabbas av inflation och arbetslöshet. För en
 grupp som utgör några få procent av arbetsstyrkan ser bilden helt an-
 norlunda ut. Varje möjlighet att få litet eller mycket mer än andra är ra-
 tionell och att avstå från överdrivna krav är inte särskilt klokt. Olson
 hävdar att små organisationer är lättare att organisera och hålla sam-
 man. De har också en oproportionerligt stor makt i en demokrati där
 partierna vädjar till allehanda marginalgrupper. Partier vill undvika att
 stöta sig med väl identifierade grupper med starka krav – till exempel
 fastighetsägare i skärgården – därför att den negativa effekten är säker
 medan man inte klart ser hur den stora tysta majoriteten reagerar.

Olson (1982) formulerar sin teori i nio hypoteser som i grunden för-
 utsår att särintressens ökade makt försvagar och snedvrider ekono-
 mins incitamentsstruktur:

Ökningen av koalitioner som tar sikte på att tillskansa sig en växande del
 av nationalinkomsten, ökningen av regelverkets komplexitet och omfatt-
 ning som lobbyverksamheten uppmuntrar och ökningen av komplicerade
 förhandlingar som karteller skapar förändrar incitamentmönstret och sam-
 hällsutvecklingens riktning. Incitamenten att producera minskar; incita-

menten att kapa åt sig en större del av vad som redan är producerat ökar. Belöningen för att tillfredsställa dem vi säljer våra varor eller vårt arbete till minskar medan belöningen ökar för att undgå eller utnyttja regleringar och byråkrati och för att hävda våra rättigheter i förhandlingar eller överenskommelser (s. 72).

Och Joel Mokyr (2002) menar att det var något liknande som satte stopp för den kraftfulla expansion som inleddes i de italienska stadsstaterna på 1100-talet:

Skatteindrivare, invasionsarméer, skråväsende och monopol på jakt efter knapphetspremier (*rent seeking coalitions such as guilds and monopolies*) kvävde till slut mycket av tillväxten i norra Italien, södra Tyskland och Nederländerna (s. 31).

Alla mångordigt verbala teorier är svåra att testa och Olsons är inget undantag. En central tes är emellertid att den beskrivna processen pågår under lugna och stabila perioder. Krig och revolutioner krossar den gamla strukturen av intresseallianser, järntrianglar och tysta överenskommelser och släpper loss kapitalismens dynamik. Detta är enligt Olson ett skäl till att Tyskland och Japan utvecklades så starkt efter andra världskriget. Så snart en ny stabilitet inträder börjar emellertid en process där den livsviktiga incitamentsstrukturen försvagas och förvrids. Ett vanligt försök att pröva Olsons hypoteser har därför varit att se om det finns ett samband mellan stabila perioders längd och utveckling av tillväxt och produktivitet. Resultatet är blandat.

Svagheterna i Olsons teoribygge är uppenbara. Visst är det orationellt för *homo economicus* att satsa tid, pengar och kraft på intresseorganisationer som ändå befrämjar hans välfärd lika bra. Men för vanliga människor är samvaron i intresseorganisationer det som gör livet värt att leva. Och dessutom har vi lyckligtvis en stark övertro på vår egen förmåga att förändra verkligheten. Men denna teoretiska svaghet är rätt ointressant. Olson har frilagt en mekanism som är väl belagd i flera empiriska studier. Det är emellertid värt att påpeka att teorin är halv i den meningen att den nästan helt handlar om de negativa krafter som hämmar tillväxt.²⁹

²⁹ Ekonomen James O'Connor kommer i *The Fiscal Crisis of the State* (1973) från marxistiska utgångspunkter till samma slutsats som Olson.

Den institutionella ramen

Teorier om institutioners betydelse för ekonomiers långsiktiga utveckling har i modern tid utvecklats framför allt av den Nobelprisbelönade ekonomen Douglass C. North. I vissa avseenden ligger denna ansats nära åderförkalkningsteorin. Många institutionella arrangemang existerar tack vare starka särintressens motstånd mot förändring. Mancur Olsons formulering av åderförkalkningsteorin tar emellertid sikte framför allt på särintressens negativa roll, medan North mer intresserar sig för hur goda institutioner kan utvecklas och bestå.

Två begrepp är centrala i Norths skrifter – institutioner och transaktionskostnader.³⁰ Med institutioner avses ”spelregler i ett samhälle eller, mer formellt uttryckt, de restriktioner människor sätter upp för att ange formerna för mänsklig samverkan” (North 1993, s. 16). Viktigast är det formella och informella ramverk som avgör hur effektivt marknadstransaktioner kan genomföras. Det handlar till exempel om normer för hur pengar lånas ut och hur skulder regleras, möjligheter att ingå avtal och erhålla garantier för att de fullföljs, institutioner för att bilägga tvister och domar som verkställs, metoder för att skaffa information om varors kvalitet och köparens pålitlighet, säkerhet till liv och lem samt arvsregler och uppfattningar om vad som är god köpman-nas. Men allra viktigast är äganderätten – att den är väl definierad, trygg och möjlig att överföra på ett enkelt och säkert sätt.

Transaktionskostnader är de resursinsatser som är förenade med att ett utbyte genomförs, utöver kostnaden för varan i fråga, från det att en köpare börjar samla information om olika alternativ för att förvärva en viss produkt till dess att han har den i säkert förvar. Den mest självklara delen handlar om värdet av den tid och kraft som läggs ned på att skaffa information om möjliga alternativ och deras pris och kvalitet (*sökkostnad*). Därefter vidtar förhandlingar med en eller flera säljare för att nå fram till bästa möjliga villkor (*förhandlingskostnad*). Det avtal som träffas kan vara så enkelt att det uppfylls genom betalning

³⁰ År 1971 gav North tillsammans med Lance Davis ut *Institutional Change and American Economic Growth* och två år senare *The Rise of the Western World* i samarbete med Robert P. Thomas. Därefter har North på egen hand skrivit *Structure and Change in Economic History* (1981), där han söker förklara varför och hur institutioner utvecklas, och *Institutional Change and Economic Performance* (1990, översatt till svenska 1993). Jag bygger min redogörelse av Norths teorier i första hand på North och Thomas (1973) och North (1993).

över disk. Ett anställningskontrakt är mer komplicerat, och förvärv av ett annat företag har inte bara krävt långa och kostsamma förhandlingar utan resulterar i ett dokument på flera hundra sidor. På något sätt måste parterna se till att överenskommelsen förverkligas. I moderna samhällen sker detta genom en strikt tillämpning av den princip romarna knäsatte – *pacta sunt servanda* (avtal skall hållas). I samhällen där rättsvårdande myndigheter inte fungerar är denna *övervakningskostnad* mycket hög till följd av den osäkerhet som behäftar alla affärsuppgörelser.

En insikt om transaktionskostnadernas betydelse finns hos de klassiska ekonomerna även om Adam Smith mer eller mindre tar äganderätt och goda lagar för givna. Han jämför vid ett tillfälle förhållandena i England med den situation som rådde i Spanien och Portugal och konstaterar att det faktum att ”lagarna i Storbritannien ger varje individ” trygg tillförsikt om att få ”åtnjuta frukterna av sin arbetsinsats är i sig tillräckligt för att ett land skall blomstra” (Smith 1976, s. 540).³¹ John Stuart Mill (1965) är något mer utförlig. Framför allt är han mycket klar över de negativa effekterna av otydliga äganderätter och oförutsägbara regeringar:

I många asiatiska samhällen är människors tillgångar i konstant fara för att plundras av tyranniska regeringar eller av dess rovgiriga och dåligt kontrollerade ämbetsmän när den omständigheten att man äger eller misstänks äga en förmögenhet innebär att man blir föremål för inte bara plundring utan kanske för fysiskt våld i syfte att avtvingas avslöjande om var man gömt värdefulla tillgångar, eller när regeringen själv inte avser att förtrycka medborgarna men, som under medeltiden, på grund av sin svaghet lämnar dem utan skydd mot att bli utplundrade eller fräckt berövade sina rättigheter av någon mäktig enskild person, då kommer den avkastning som alla normalt funtade individer kommer att kräva för att avstå från att omedelbart njuta av vad de till äventyrs äger till förmån för att utsätta sig själva och sina egendomar för dessa faror, verkligen att bli mycket hög (s. 403).

Mill frilägger kärnfrågan. Ju större osäkerheten är, desto högre blir in-

³¹ Vi har redan sett att allt som krävs, enligt Adam Smith, för ”högsta välstånd” är ”fred, rimliga skatter och en tolerabel rättsordning”. Marshall pekar på att Smith ”uppnår en skenbar enkelhet genom att ta premisser för givna som man gör i en normal konversation och utesluta de strikta antagandena” (Marshall 1910, s. 37).

vesterarens krav på avkastning. Konsekvensen av hög osäkerhet är att investeringar på lång sikt inte kommer till stånd.

Efter Mill sysslar flertalet ekonomer med analys av marknader, partiell och allmän jämviktsteori. För att bygga dessa modeller var det nödvändigt att göra ett antal drastiska antaganden. Aktörerna måste sålunda förutsättas ha kostnadsfri och omedelbar tillgång till all den information som behövs för att fatta nyttoximerande beslut. Anpassningen av produktionsvolym stördes inte av några stordriftsfördelar. Men allra viktigast var det antagande som sällan angavs explicit, nämligen att det inte fanns några transaktionskostnader. Avvikarna fanns framför allt inom den tyska historiska skolan, till exempel Gustav von Schmoller och bland amerikanska institutionalister.

Bland mer traditionella, anglosachsiska ekonomer kritiserade Frank Knight (1921) den neoklassiska teorin för att sakna en analys av effekterna av osäkerhet. Ronald Coase ställde 1937 i en berömd uppsats den skenbart naiva frågan om varför det fanns företag. Problemet var bara att nationalekonomin inte hade något bra svar. Om nämligen alla aktörer har all önskvärd information utan egen ansträngning och om alla transaktioner sker blixtnabbt och friktionsfritt är det bättre om entreprenören varje morgon beställer rätt antal arbetstimmar och köper den mängd råvaror han behöver löpande under dagen. Svaret på Coases fråga var att företag finns därför att de sänker transaktionskostnaderna för att organisera produktionen.³²

I boken *The Rise of the Western World* tillämpar Douglass C. North och Robert P. Thomas teorin om institutioner och transaktionskostnader på Europas historia från 900 till 1700. De avvisar tidigare försök att förklara utvecklingen med hänvisning till teknisk utveckling, investering i humankapital eller stordriftsfördelar som en följd av expanderande marknader. Om "allt som behövs för ekonomisk tillväxt är investeringar och innovationer" måste man fråga sig "varför vissa samhällen har undgått detta önskvärda resultat" (North och Thomas 1973, s. 2). I Europa skiljer North och Thomas på två extremer. Till vinnarna hör i första hand Nederländerna och England som successivt utveck-

³² Forskningschefen vid Xerox John Seely Brown har tillsammans med forskaren Paul Duguid pekat på att kostnader för att söka, lagra och distribuera information nu oavslutligt pressas ned. "I slutänden innebär detta enligt gällande teori att det inte kommer att finnas formella organisationer, endast individer som interagerar via marknaden" (Brown och Duguid 2000, s. 23).

lar effektiva institutioner, framför allt säkra äganderätter, trygghet och förutsägbarhet. Därmed kommer den enskilde investerarens värdering av avkastningen att ligga nära allmännyttans. Om sålunda en jordbrukare har en väl definierad och trygg rätt till sin egendom ligger det i hans intresse att satsa resurser på att dränera, röja ny mark, gödsla och respektera behovet av träda för att långsiktigt höja avkastningen. Och detta är exakt vad som ligger i samhällets intresse.

Motsatsen inträffade enligt North och Thomas i Spanien, där det mäktiga fårfarmarskrået (*Mesta*) hade exklusiv rätt att driva sina fårhjordar ungefär vart de ville. Detta tillsammans med ett pristak på vete minskade radikalt incitamenten att investera i långsiktiga förbättringar för dem som brukade jorden. De två regenterna Ferdinand och Isabella fick en stor del av sina inkomster från *Mesta* men skulle redan på relativt kort sikt ha tjänat mer på att befrämja åtgärder för att öka jordbrukets produktivitet. Anledningen till att detta alternativ inte valdes är enligt historikern Vincens Vives att det var lättare att få in pengar på att beskatta får än att vänta tills investeringar i jordbruket gav tillräcklig avkastning. Och än värre blev situationen när inkvisitionen drev penningstarka judar på flykt. Snabba

... botemedel behövdes, och inget låg närmare till hands än den ull som redan exporterades. Således måste Mestan skyddas. Således kunde det också efter Ferdinand och Isabellas tid sägas: "Exploatering och vidmakthållande av fårskötsel är stöttepelaren för dessa kungadömen" (citerad av North och Thomas 1973, s. 128-129).

Det spanska incitamentssystemet kom att riktas mot privat vinstgivande verksamhet. "Det ekonomiska systemet var sådant att man blev studerande eller munk, tiggare eller byråkrat. Det fanns inget annat att bli" (J.H. Elliott, citerad av North och Thomas 1973, s. 130).

Ungefär vid samma tid som Ferdinand och Isabella regerade utvecklades det ekonomiska systemet snabbt i Nederländerna som då ännu var en del av det habsburgska väldet. Tillfredsställande äganderätter fanns redan på 1500-talet för det mesta med undantag för immateriella rättigheter. Börser etablerades och handeln med jordbruksvaror blev så specialiserad att en marknad för gödsel uppkom. För flera produkter etablerades ett känt marknadspris. De italienska landvinningarna inom bokföring, kreditgivning och försäkring införlivades med hol-

ländsk praxis. Viktigast av allt – och en bra värdemätare på den allmänna utvecklingen av institutionerna – var att räntenivån gick ner från 20–30 procent år 1500 till 9–12 procent i mitten på århundradet för att på 1600-talet etableras på en nivå i närheten av 3 procent. Allt detta ledde till en dramatisk minskning av transaktionskostnaderna och bäddade för en snabb expansion av den holländska ekonomin.

Engelsmännen följde i stora stycken i Nederländernas spår. Framför allt tycks en positiv attityd till handel och köpenskap ha vuxit fram mycket tidigt. I de kontinentala stormakterna betraktades inte kommersiell verksamhet som en hedervärd sysselsättning för den utbildade överklassen, inte ens efter att den habsburgske kejsaren Karl V 1543 låtit besluta att utlåning mot ränta var tillåten. Men i England engagerade sig kungen själv, Edward IV, i den lönande ullhandeln redan på 1460-talet och detta blev en förebild för många av hans stormän. Den engelske monarken nådde aldrig en maktställning som tillät den fiskala rovdrift som undergrävde den ekonomiska dynamiken i Frankrike och Spanien. Problemen i dessa länder var inte bara tryckande skatter utan framför allt att man inte visste vad en enväldshärskare kunde ta sig till i morgon.

I England ledde stabilitet och förutsägbarhet till att räntorna successivt sjönk.³³ Enligt North och Thomas var England inne i en process av självbärande ekonomisk tillväxt redan år 1700. Och skälet till detta var inte teknisk utveckling, skalekonomier, kapitalackumulation eller utbildning – dessa faktorer ”är inte orsaker till tillväxt, de är tillväxt” (North och Thomas 1973, s. 2). Den bakomliggande orsaken är en effektiv institutionell organisation som ger individer och företag utrymme och incitament att investera på villkor som är i samklang med allmännyttan.

³³ Detta var en dramatisk fördel under först sjuårskriget 1757–63 och senare Napoleonkrigen då den engelska regeringen på mycket goda villkor kunde lånefinansiera en stor del av både upprustning och krigföring genom att ge ut obligationer till låg ränta medan den franska staten inte var kreditvärdig. Flera samtida betraktare menade att denna skillnad var avgörande för sjuårskrigets utfall. Den engelska regeringen kunde upprepa metoden under Napoleonkriget även om priset på obligationerna var starkt nedpressat i det stora lån på 36 miljoner pund som togs upp fyra dagar före slaget vid Waterloo. När nyheten om Wellingtons seger nådde London ökade obligationernas värde dramatiskt och en av dem som gjorde en ordentlig vinst var David Ricardo – enligt uppgifter i hans dödsruna skall han ha tjänat inemot en miljon pund. Hans gode vän Robert Malthus, som oftast lydde Ricardos råd, sålde emellertid ut före slaget och blev därmed utan vinst.

Den ryske tsaren Alexander I fick av sin lärare, den schweiziske filosofen Frédéric-César de La Harpe, rådet att utveckla en klar och tydlig rättslig grund för äganderätter:

Jag tror att många kapitalister kommer att vara beredda att satsa, och det enda de behöver för att lyckas i sitt företag är ett enkelt skydd från regeringen, som alltid bör avhålla sig från att för ofta lägga sig i privata affärer ... När alla känner till att det finns goda lagar som skyddar personer och egendom mot godtyckliga beslut, och när rättsväsendet vilar i händerna på män som ärhängivna lagens bokstav och opartiskt tolkar den för alla lika, då kan inget hindra att mänsklig skaparkraft kommer att göra stäpperna bördiga (Owen 1995, s. 28).³⁴

Tyvärr följdes inte detta kloka råd av vare sig Alexander eller någon efterföljande rysk härskare. Några av de största investerarna i Ryssland före revolutionen, International Harvester och Singer, konstaterade att det var 2–3 gånger dyrare att bedriva verksamhet i tsarernas välde.

Långt värre är situationen i flertalet av dagens utvecklingsländer – och särskilt i de allra fattigaste. Den peruanske ekonomen Hernando de Soto (2000) bestämde sig för att lämna teoretiska spetsfundigheter åt sidan och ta reda på hur svårt och dyrt det faktiskt var att genomföra vissa utvalda transaktioner i olika utvecklingsländer. Han började med att tillsammans med en grupp forskare ta sig igenom alla procedurer lagen föreskrev för att starta ett skrädderi med en anställd i utkanten av Lima. de Sotos medarbetare åkte in till regeringskvarteren, stod i kö och fyllde omsorgsfullt i alla formulär – de arbetade sex timmar per dag för att efter mer än nio månader kunna registrera företaget till en kostnad av 1 231 US-dollar, vilket var 31 gånger mer än minimilönen per månad i Peru. Att erhålla rätt att uppföra en byggnad på statsägd mark tog nära sju år och krävde 207 byråkratiska handgrepp från 52 olika myndigheter. För att få lagfart på marken krävdes 728 olika mått och steg i byråkratins djungel. Med hjälp av samarbetspartners testade de Soto de byråkratiska transaktionskostnaderna också i bland annat Filippinerna, Egypten, Haiti och Mexiko med samma nedslående resultat. de Soto menar att ett skäl till att människor i utvecklingslän-

³⁴ Detta är i stort sett samma råd som Världsbanken och andra internationella organisationer i dag ger den ryska regeringen för att öka inflödet av utländska investeringar.

dernas megastäder bygger sina bostäder illegalt och arbetar i den informella sektorn är att de helt enkelt inte klarar att forcera de byråkratiska spärrarna till den formella, legala ekonomin.

Simeon Djankov (2002) studerade tillsammans med flera medarbetare den officiella kostnaden, mätt som andel av länders BNP per capita, för att starta ett företag. Spridningen bland de åttiofem undersökta länderna sträckte sig från 0,5 procent i Förenta staterna till 450 procent i Dominikanska republiken. Världsbanken har, i de Sotos efterföljd, börjat publicera de så kallade *Doing Business*-rapporterna. Syftet är att belysa kostnader för traditionella affärstransaktioner i alla länder och genom "skampålemetoden" stimulera regeringar att vidta tillväxtvänliga reformer. Rapporterna för 2004 och 2005 har handlat om procedurer för att registrera företag, regler för att anställa och avskeda, metoder för att se till att avtal honoreras, formaliteter för att er hålla kredit och lagfart samt bestämmelser om nedläggning av företag. Och det Världsbanken mäter är den tid det formellt skall ta i den bästa av världar – inte hur det ser ut i en korrumpierad verklighet. Den genomgående slutsatsen är ändå att det kostar långt mer och tar mycket längre tid att genomföra de angivna transaktionerna i världens allra fattigaste länder.

När Världsbanken jämför det antal byråkratiska steg som krävs för att starta ett företag är alla tio länder med minst antal steg OECD-länder medan de tio krångligaste alla är utvecklingsländer – med undantag av Grekland och Ukraina. Ser man till kostnaden är den låg både i absoluta tal och, framför allt, som motvärde till BNP per capita, i rika länder men avskräckande hög i utvecklingsländer. Allra högst är den i några av världens fattigaste länder som Tchad, Niger, Kambodja, Kongo, Angola och Sierra Leone. I Danmark kostar det inget alls att starta ett företag medan Nya Zeeland tar in avgifter på 39 US-dollar. Angolas regering vill ha 6 621 dollar för att tillåta någon att starta ett företag medan man kommer undan med 1 268 dollar i Sierra Leone (*Doing Business* 2005, s. 19). Bland de nio länder, där man kan få en lagfart på en vecka eller mindre, finns Thailand, Saudiarabien och Taiwan tillsammans med Litauen och fem OECD-länder. Längst tid tar det i afrikanska länder, Vitryssland, Slovenien, Serbien och Kroatien. Sistnämnda land toppar listan genom att kräva osannolika 956 dagar. Bland länder med effektiva procedurer för att avtal efterlevs finns Tunisien, Taiwan och Korea tillsammans med OECD-länder medan det

kostar mest och tar längst tid i afrikanska länder, Syrien, länder på Balkan – och Italien där det tar 1 390 dagar att få ett avtals giltighet bekräftat.

Ett annat område som blivit föremål för ingående studier gäller procedurer som kringgärdar internationell handel. Enligt en rapport från Kommerskollegium uppgår kostnader för handelsprocedurer till mellan 2,5 och 15 procent av omsättningsvärdet. Sverige och andra OECD-länder med goda djuphavshamnar och relativt stora handelsvolymer ligger säkerligen i närheten av den lägre nivån medan fattiga länder utan egen kust och tung byråkrati ”beskattar” export och import med 10–15 procent. Alla kostnader kan självfallet inte elimineras men det finns många exempel på länder som reducerat tiden för tullklarering radikalt. Costa Rica innehar möjligen något slags inofficiellt världsrekord efter att ha minskat tiden från 6 dagar till 12 minuter. Men även Bangladesh klarade en reduktion från 3 dagar 1999 till 3 timmar 2002.

Världsbanksrapporterna *Doing Business* har tjänat sitt syfte väl. Mängder av länder har vidtagit åtgärder för att reducera transaktionskostnader. Men i huvudsak är det länder som redan var bra som blivit ännu bättre. Bland de tio länder som under 2004 genomfört de mest omfattande reformerna var åtta europeiska, varav tre (Slovakien, Polen och Litauen) nyblivna EU-medlemmar. De övriga två var Colombia och Indien.

Norths försök att vidareutveckla sina teorier i boken *Institutionerna, tillväxten och välståndet* är inte helt lyckat men för ändå in ett nytt spelteoretiskt perspektiv. Med utgångspunkt i de numera välkända fångarnas dilemma har Axelrod (1984) och flera andra forskare visat att två för varandra anonyma spelare lär sig att samarbeta om deras interaktion upprepas tillräckligt ofta.³⁵ Översatt till en verklig situation är det rätt självklart att köpare och säljare betar sig annorlunda om de räknar med att i fortsättningen ofta ha med varandra att göra. Mer intressant är att en aktör även utanför en tät social miljö kan sänka sina transaktionskostnader genom att etablera sitt renommé att vara hederlig och pålitlig. Andra aktörer kommer att vara beredda att betala extra för att göra affärer med någon de vet att de kan lita på. Och ju mer osäker mil-

³⁵ Se exempelvis Badcock (1986) och Collard (1978).

jön är desto högre premie kommer den pålitlige att erhålla. Bröderna Nobel kunde sålunda, som redan nämnts, göra sin välkända hederlighet till ett effektivt konkurrensvapen i det notoriskt laglösa och kaotiska Baku på 1800-talet.

I essän *Churches and Sects in North America* visar Max Weber på betydelsen av att omvärlden får kunskap om att man är en hårt arbetande och ärlig person som alltid betalar en skuld. Medlemskap i de protestantiska, asketiska sekter Weber analyserade innebar en signal till omvärlden som sänkte transaktionskostnaderna. I modern tid har det indiska företaget Infosys stärkt sin ställning på den internationella marknaden genom att använda västerländska bokförings- och redovisningsrutiner. Edward C. Banfield (1958) – en viktig inspiratör för Robert Putnams dystra skildring av den ensamme bowlaren – beskrev en liten stad i Potenza-distriktet under tidig efterkrigstid där transaktionskostnaderna var utomordentligt höga därför att ingen familj kunde eller vågade lita på någon annan. De förtrampade och utsugna småbrukarna saknade den fascistiska regim som i alla fall skyddat dem från överklassens godtyckliga tillämpning av lagen. På medeltiden omgärdades till exempel konungaeder och överlåtelse av jord med offentliga ceremonier och närvaro av personer som kunde vittna om hur det gått till.

Inom folkgrupper i forskningringen har starka hederlighetskulturer etablerats som gjort det möjligt att till mycket låg kostnad överföra pengar mellan länder. Adam Smith menade att när kommersiell verksamhet utvecklades i ett land så fick man på köpet ”ärlighet och punktlighet ... Dessa dygder är i ett rått och barbariskt land nästan okända. Av alla Europas länder är holländarna de kommersiellt sett längst komna och de som säkrast står vid sitt ord” (MacFarlane 2000, s. 97). Engelsmännen kom därefter och klart före skottarna. Den asiatiska ”tiger” som bäst klarade finanskrisen 1997–98 var Taiwan och detta berodde bland annat på effektiv konkurslagstiftning och mycket strikta lagar som garanterade handelskrediter.

Ett annat intressant steg för att sänka transaktionskostnader togs när varuhuset Bon Marché 1852 öppnades i Paris. Mängder av varor kunde inhandlas och jämföras på samma plats. Och priserna var inte längre en förhandlingsfråga. Amerikanska supermarkets växte fram parallellt med bilismen och tillgodosåg ett behov man inte räknat med. Kunderna ville själva samla sina varor och var snarast störda av försäl-

jarnas närvaro. Butiksägarna hade emellertid ingen svårighet att ”gilla läget” när det visade sig att omsättningen ökade dramatiskt till följd av impulsköp samtidigt som de kunde reducera antalet anställda.

Det är lätt att se vilka besparingar som skulle bli möjliga i ett genomhederligt samhälle där alla kunde lita på ett ord och ett handslag – och det är därför miljontals täta samfälligheter lever och frodas vid sidan av den globala kapitalismens allfarvägar.³⁶ De synliga, omedelbara besparingarna handlar om minskade anslag för polis, domstolar och fängelser men också utgifter för säkerhetsvakter, försäkringspremier, larm och skyddsanordningar. Minst lika viktigt i ekonomiskt hänseende är att kostnaderna för att förhandla och trygga efterlevnaden av alla affärstransaktioner reduceras. Även om jämförelsen är omöjlig i kronor och ören får man förmoda att alla människors ökade välbefinnande till följd av ökad trygghet ändå är den större välfärdsvinsten.

Information, äganderätter och spelregler

En stor del av transaktionskostnaden är avhängig av tillgången eller bristen på god information. Efter romarrikets fall dröjde det mycket länge innan världsliga avtal sattes på pränt. Skrivna akter var ännu år 1000 utomordentligt ovanliga utanför kyrkans miljö. Viktiga överenskommelser uttalades muntligt i vittnens närvaro och befästes med ritualer. När de första universiteten grundades under 1000-talets andra hälft och under 1100-talet blev juridik det mest populära ämnet – av samma skäl som i dag. Så länge distanshandeln var sporadisk var problemet hanterligt men det skapade osäkerhet kring äganderätter. Ceremonier och edsutfästelser i vittnens närvaro är ett otypligt sätt att bekräfta avtal och människors minnen visade sig vara inte bara bräckliga utan också möjliga att påverka. Utan stöd i effektiv rättsordning och bevis på sin äganderätt förlorade Europas bönder sin frihet.

I ett informationsfattigt samhälle var goda kunskaper om varors pris, kvalitet och tillgänglighet en relativt sett viktigare konkurrensfördel än i dag. Särskilt inom fjärrhandeln kunde den välinformerade köpmannen göra goda vinster. Fernand Braudel (1977) citerar en holländsk köpman som på 1600-talet skrev till en handlare i Bordeaux och

³⁶ North framhåller de stora fördelarna av att kunna upprätthålla informella normer utan att etablera omfattande formella, skattefinansierade system.

bad honom att hålla tyst om den planerade affären: ”Om inte så kan det hända att denna affär slutar på samma sätt som så många andra när konkurrens kommer med i spelet – det finns ingen chans att göra någon vinst” (s. 57–58).³⁷

Ett fenomen som många ekonomiska historiker pekat på som en metod att lösa problemet med informationsspridning är de kaffehus som uppkom i slutet på 1600-talet i London och Paris. De utvecklades successivt till dominerande informationscenter och det berömda försäkringsbolaget Lloyds var ursprungligen ett kaffehus. Ett intressant drag var att man utvecklade idén att inga sociala skrankor fanns – för att ge så många informationsbärare som möjligt tillträde till kaffehuset. I perspektivet av transaktionskostnader är naturligtvis datorer med enorm minneskapacitet och möjlighet att fritt överföra säker och detaljrik information ett revolutionerande framsteg. Men långt före datorerna måste den överlägsna protestantiska läskunnigheten ha inneburit att Nordeuropa hade möjlighet till lägre transaktionskostnader än de katolska länderna i Sydeuropa.

För att bygga modeller av hur marknaden fungerar görs en lång rad drastiska antaganden och få ekonomer hävdar att modellen liknar verkligheten.³⁸ Den mest drastiska förenklingen är att alla aktörer har fullständig och korrekt information och att transaktioner kan ske omedelbart och friktionsfritt. Om Norths beräkning är korrekt har detta antagande eliminerat i stort sett hälften av den ekonomiska verkligheten. För 100 år sedan utgjorde transaktionskostnaderna en fjärdedel av BNP; nu uppgår de till 45 procent. Arthur Okun (1981) som integrerat sökkostnader i en modell för arbetsmarknaden menar att kostnaden för ”aktiviteter som ’bara’ förenklar transaktioner genom att fysiskt flytta en oförändrad produkt från slutet av det löpande bandet till konsumenten” (s. 218) uppgår till ett värde som motsvarar en femtedel

³⁷ Ett av de mest spektakulära exemplen på värdet av information inträffade den 19 juni 1815. Nathan Rothschild hade låtit bygga en snabbgående yacht som försåg honom med besked om utgången av slaget vid Waterloo flera timmar före konkurrenterna. Problemet var bara att konkurrenterna visste eller anade att Rothschild hade denna information när Londonbörsen öppnade. Därför sålde de när han inledde med att sälja. Rothschild gjorde sin rekordvinst genom att köpa till de låga kurser han medverkat till.

³⁸ Men Gary Becker hävdar faktiskt att ”de kombinerade antagandena om nyttomaximerande beteende, marknadsjämvikt och stabila preferenser, obevekligt och orubbligt använda ... ger ett värdefullt sammanhållet analytiskt redskap för att förstå allt mänskligt beteende” (Becker 1976, citerad i Kamarck 2002, s. 177–178).

av BNP. Inom bilbranschen har man länge räknat med att en tredjedel av bilens pris uppkommer till följd av kostnader som ligger mellan fabriksport och köparens garage. Detta är medelvärden som sträcker sig från mycket låga transaktionskostnader för stora detaljhandelsföretag som utvecklat internetbaserade inköpssystem med välkända underleverantörer till upphandling av unik utrustning mellan två parter som aldrig tidigare handlat med varandra.

Detta är ett område där företag i utvecklingsländer befinner sig i ett enormt underläge. Handelsvolymerna är definitionsmässigt lägre och avstånden långa till de stora avsättningsmarknaderna. Till detta kommer, särskilt i Afrika, illa fungerande infrastruktur, svag tjänstesektor, korruption och överbelastat rättsväsen.³⁹

I många sociala miljöer upprätthålls en effektiv ordning genom informella regler, vilket Robert Sugden (1986) definierat som "regler som aldrig medvetet har utformats men som alla har ett intresse att hålla sig till" (s. 54). I det förindustriella Sverige förekom sålunda en rik flora "av folkliga lagbildningar, uppbyggda kring samägande och samarbete ... bergsmannens hyttlag, böndernas fåbodlag och fiskarnas båtlag" (Hellspong och Löfgren 1972, s. 285). Omfattande arbetsbyten förekom i samband med skörd och byggnation. Mycket vanligt var att människor som levde i social gemenskap utvecklade metoder för att lösa tvister och utdöma skadestånd för att undvika dyrbara processer. När guld upptäcktes i Kalifornien 1848 och lycksökare strömmade till var äganderättsförhållandena oklara. Guldgrävarna var tvungna att utforma egna regler som senare, 1872, accepterades av kongressen.

När den ekonomiska och sociala sfären vidgas måste människor söka en ny metod för att garantera spelets regler. Den mest kostnadseffektiva lösningen är i Norths analys staten med monopol på våldsutövning. Frederic C. Lane (1958) beskrev i en bekant uppsats på 1950-talet värdet av att någon har effektivt monopol på potentiellt våld inom ett territorium. Thomas Schelling (1984) har fullföljt tankegången och visat att organiserad brottslighet sannolikt är bättre än en lika omfattande men mindre väl organiserad verksamhet. Schellings argument är

³⁹ På en biståndskonferens anordnad av det svenska Utrikesdepartementet på 1980-talet uttalade en indisk världsbanksekonom ett av de få korta påståenden om ett komplext problem som innehåller mer än ett korn av sanning. "Inga länder är så fattiga som de afrikanska och ändå finns det ingen annan plats där det är lika dyrt att göra affärer."

att den organiserade brottsorganisationen har ett intresse av att undvika alltför mycket våldsbrottslighet eftersom det tvingar fram starka motåtgärder från samhällets sida. De japanska brottssyndikaten har i detta avseende varit så osedvanligt framgångsrika att de fått förmånsbehandling av landets statliga postväsen. Viktigare är naturligtvis att den gangsterorganisation som säljer beskydd verkligen kan skydda mot andra kriminella som vill ha betalt för samma sak.

Det skall framhållas att North aldrig utgår ifrån att institutioner utvecklas som ett automatiskt svar på samhällsekonominns rationella behov. Ett starkt skråväsende hade liksom dagens intresseorganisationer ofta makt och möjlighet att utveckla och bevara institutioner som kunde skydda exklusiva privilegier. En stark härskare eller feodalherre hade sällan behov av att skattepliktiga bönder hade alltför tydliga, lagfästa äganderätter. När den strukturella ramen väl är på plats äger den en seg kraft att förverkliga sin egen inneboende rationalitet:

De incitament som finns inbyggda i de institutionella ramarna spelar en avgörande roll för att bestämma vilken form av kunskap och färdigheter som ger avkastning ... de institutionella ramarna anger inriktningen på införskaffandet av kunskap och färdigheter och ... den inriktningen blir en avgörande faktor för samhällets långsiktiga utveckling (North 1993, s. 121).

Fernand Braudel hävdar att kapitalismens framtid avgjordes i konfrontationen med sociala hierarkier och segern bestod i att vissa samhällen mer eller mindre fullständigt accepterade marknadsekonominns rationalitet. Schumpeter (1950) menar att kapitalismen "som i sig är väsentligen 'rationell' tenderar att inympa denna rationalitet i människors medvetande" (s. 417-418).

Det väsentliga är emellertid inte att dagens incitamentsstruktur påverkar ett beslut om att anlita svart arbetskraft eller inte. Det avgörande för samhällets långsiktiga utveckling är att människor och organisationer bygger sina beslut om att investera i utbildning, familjeplanering, lokalisering och nya marknader på grundval av förväntad framtida avkastning. Ekonomen Armen A. Alchian (1950) utvecklade en darwinistisk teori som innebar att ineffektiva institutioner borde konkurreras ut av andra som demonstrerat sin överlägsenhet. Norths svar är väsentligen att när en ekonomi slagit in på en viss väg så byggs gradvis upp intressekoalitioner kring den teknologi man valt och de

maktpositioner som nåtts. Allt större grupper investerar i färdigheter som är anpassade till det egna systemet och blir motståndare till förändringar, så kallad spårbundenhet. Och detta gäller lika ofta lokala sammanslutningar och företag som nationalstater.⁴⁰

Men när grundläggande förändringar sker inom en bransch är det naturligtvis farligt att hålla fast vid det gamla. Ett ovanligt konkret exempel på detta inträffade när Solvay-processen under slutet av 1800-talet revolutionerade kemiindustrin. Storbritanniens företag dominerade under större delen av århundradet men deras produktion byggde på Leblanc-processen. Tyska och amerikanska företag hade inga tunga investeringar i den äldre tekniken att förränta och kunde därför dominera den moderna kemiindustrin.

Regleringar har i nationalekonomisk litteratur nästan blivit synonyma med utvecklingshinder. Det råder heller inget tvivel om att onödigt strikta och komplicerade regelsystem är oerhört kostsamma. Ofta kan de också böjas till enskilda gruppers förmån och många gånger ge upphov till korruption. Det är därför viktigt att erinra om att regleringar inte bara kan utan vanligen innebär en dramatisk sänkning av transaktionskostnaden genom att standardisera något som annars miljontals aktörer skulle behöva göra på egen hand. Hus-AMA innehåller 830 sidor text som anger normal standard för byggnader. Om den inte fanns skulle beställare och byggare behöva förhandla om och precisera allt från badrumsgolvets lutning via hundra andra detaljer till antal eluttag per rum. Nu räcker det att hänvisa till den gällande normen. Standardiserade, förtryckta kontrakt vid uthyrning eller förvärv av fast egendom fyller samma funktion. Fjärrhandel underlättas av att standardkvaliteter fastställs för flertalet råvaror. EU:s belackare tycker det är löjeväckande att det finns standard för tomater men ketchupproducenter tycker det är bra.

Norths ansats är en kombination av viktiga självklarheter, några hypoteser och selektivt vald empiri. Men sällan har självklarheter så väl förtjänat att upprepas. Under 1920- och 1930-talen publicerade som ovan redovisats framför allt Frank Knight och Ronald Coase vikti-

⁴⁰ Detta är ganska exakt vad Niccolò Machiavelli framhöll för ungefär fem hundra år sedan: "Det finns ingenting så svårt att ta itu med, ingenting så osäkert i framgång, som att införa en ny tingens ordning, ty den som försöker har nämligen alla dem till fiender som drog fördel av den gamla ordningen och han har endast ljumma försvarare i dem som drar fördelar av den nya" (*Fursten* 1513).

ga arbeten som underströk vikten av att integrera osäkerhet och sökkostnad i nationalekonomisk teori – men huvudfåran inom forskningen tog en annan riktning åren 1940–70. Det är därför en viktig insats North gjort tillsammans med bland annat Oliver Williamson och Arthur Okun.⁴¹

Värdet av tydligt definierade äganderätter som är skyddade mot godtycke behöver inte längre förklaras.⁴² I de klassiska ekonomernas skattefria värld av småbrukare, krogidkare, hantverkare, bryggare och bagare innebär den individuella äganderätten ett avgörande steg mot överensstämmelse mellan privat och samhällelig nytta. Men när flertalet är löneanställda har vi flyttat problemet till studiet av ”företaget som incitamentsstruktur (*governance structure*)”, (Williamson 1985, s.16). John Stuart Mill diskuterade denna fråga i sitt berömda avsnitt om socialismen, vilket kan vara värt att påminna om eftersom nästan ingen kommer ihåg den slutsats liberalismens filosof kom fram till. Han tar sin utgångspunkt i att det ekonomiska systemet fungerar väl endast om alla får en ersättning som motsvarar den egna arbetsinsatsen. Detta gäller inte i en kommunistisk stat men inte heller ”inom nio tiondelar av den affärsverksamhet som nu bedrivs” (Mill 1965, s. 204). Det är i verkligheten mycket få som ”arbetar för sin egen vinning” (ibid.). Och skulle man ställa det existerande ekonomiska systemet mot ett kommunistiskt då skulle det senares svagheter ”väga lättare än damm i vågskålen” (a.a., s. 207). Även när det gäller frihet kan arbetarna ha anledning att föredra kommunismen. Det är först när Mill mot kommunismen ställer den reformerade marknadsekonomi han pläderar för som vågskålen väger över i liberalismens favör.

⁴¹ Liksom Baumol räknar North Marx bland sina föregångare: ”Trots att mycket betydelsefullt arbete har utförts kring teknikens historia och dess förhållande till de ekonomiska resultaten, har den i stort sett lämnats utanför alla formella teorier. Undantaget var Karl Marx verk, där han försökte integrera tekniska och institutionella förändringar. Marx tidiga utläggningar kring produktivkrafterna . . . i förhållande till produktionen . . . var en pionjärinsats för att integrera teknikens begränsningar och restriktioner med den mänskliga organisationens” (North 1993, s. 199).

⁴² Detta är för övrigt en annan självklarhet som tål att upprepas. Johannesevangeliet talar om den gode herden och ställer honom mot den lejde dräng som flyr när vargen kommer. ”Han är ju lejd och frågar icke efter fåren” (10:11–13). Två amerikanska forskare, Liam Murphy och Thomas Nagel har i boken *The Myth of Ownership* (2002) delvis vänt på problemet. Tydligt definierade äganderätter är säkert viktiga för tillväxt men de existerar i och definieras av demokratins offentliga regelverk. De avvisar ägares anspråk på en oinskränkt moralisk rätt att förfoga över sin egendom och all avkastning. I många fall är det samhällets regelverk som skapat och skyddat individers ägande.

Avslutningsvis är det intressant att konstatera att North aldrig antar den utmaning som borde ligga nära till hands, nämligen att testa de dominerande konkurrensteorierna eller gällande konkurrenslagstiftning mot en modell med mindre konkurrens och mycket låga transaktionskostnader. Nu tar vi för givet att konkurrens är bra oberoende av hur höga transaktionskostnaderna är. Särskilt i fråga om naturliga monopol eller marknader där produkten är identisk (el, bensin, olja, cement, asfalt eller postutdelning) borde man kunna värdera konkurrensens klara fördelar mot de låga transaktionskostnaderna för till exempel en monopoldistributör av el.

Den så kallade institutionella skolan inom nationalekonomin, som framför allt förknippas med Douglass Norths Nobelprisbelönade insatser, har ett mycket starkt stöd bland dagens ekonomer och vilar på en stabil tradition. Adam Smith tog trygga äganderätter för en given förutsättning. John Stuart Mill och Alfred Marshall föregrep på många punkter Norths resonemang. Särskilt intressant är i detta avseende Mills analys av den kollektiva kompetens som utvecklas i informationstäta miljöer och samhällen.⁴³ Internationella experter som i dag delar ut råd till f.d. kommunistländer och utvecklingsländer lägger stark vikt vid väl definierade äganderätter, förutsebar skattelagstiftning, offentliga register och effektiva institutioner för tvistlösning.

Men självfallet finns det en del frågetecken. Två studier från *National Bureau of Economic Research* (NBER) pekar både på den traditionella svårigheten att etablera statistiskt säkra och robusta samband mellan tydligt definierade variabler och på det eviga problemet att avgöra vad som är höna och ägg.⁴⁴ Harvardprofessorn Edward Glaeser, tillsammans med tre medförfattare, lyfter fram problemet att definiera "institutionell kvalitet" så precist att det kan stoppas in i en statistisk modell. I flertalet undersökningar bygger forskare på de notoriskt vaga bedömningar som görs i intervjuundersökningar. Mycket talar för att tillväxten i många fall kom först och att kraven på lagfästa äganderätter kom först när medelklassen hade något att äga och försvara. Detta är enligt en av Glaesers medförfattare, Andrei Schleifer, den utveckling som just ägt rum i Kina.

I den andra studien valde Ricardo Hausmann, Lant Pritchett och

⁴³ Surowieckis (2004) utveckling av denna tes är både illustrativ och tankeväckande.

⁴⁴ Redovisade i *The Economist* den 7 augusti 2005.

Dani Rodrik ut 83 fall mellan 1957 och 1992 då den årliga tillväxttakten ökat med 2 procentenheter och stannat på den högre nivån i minst åtta år. Deras tes är att denna acceleration av tillväxten vanligen inte föregicks av särskilt *omfattande* institutionella reformer. Det kunde i stället handla om mer realistiska växelkurser, liberalisering av import och export eller bara näringslivsvänliga signaler från statschefen. Dani Rodrik har i annat sammanhang dragit slutsatsen att detta att ”starta en tillväxtprocess är mycket lättare i praktiken än vad Washingtons standardrecept, med dess långa lista på institutionella och politiska reformer, vill få oss att tro” (*The Economist* den 7 augusti 2004).⁴⁵

I grunden ifrågasätter inte NBER-studierna tesen om det institutionella och rättsliga ramverkets centrala betydelse. Att vi inte särskilt exakt kan mäta en variabel minskar inte dess praktiska betydelse. Viktigare och mer uppmuntrande är att reformernas inriktning är lika viktig som deras omfattning. Och under lyckliga omständigheter kan små inledande steg starta en självförstärkande process. Det är för övrigt oklart vad Rodrik menar med omfattande reformer och mindre åtgärder. General Pinochets reformer 1983 räknas till de små stegen. Något som tydligt kommer fram i NBER-studierna är vikten av att reformer och uttalanden från regeringen är trovärdiga. Detta var sålunda avgörande för EU:s framgångsrika genomförande av den inre marknaden 1985–92. Vitboken möttes från början med skepsis men när det stod klart att medlemsländerna menade allvar så blev den optimistiska Cechini-rapporten en självuppfyllande profetia.

Pengar och mat

I takt med att intresset för ekonomisk tillväxt ökat inom akademier och i regeringskanslier har både forskare och praktiker lagt större vikt vid finans- och kapitalmarknadernas betydelse. Det råder inget tvivel om att det finns historiskt stöd för denna uppfattning. I Norditalien och Nederländerna fick tillväxten kraftfullt stöd av stabilt låga räntor, kreditfinansiering av handel och i alla fall rudimentära mekanismer för att sparande till rimlig risk kunde omvandlas till investeringar. Professor N.A.M. Rodger (2004) har i sitt magnifika verk

⁴⁵ Rodrik menar inte den amerikanska regeringens recept utan syftar på de två Washingtonbaserade institutionerna Världsbanken och Internationella Valutafonden.

om hur Storbritannien dominerade världens hav visat att den enormt kostsamma investeringen i en stående flotta inte varit möjlig utan tillgång till långa lån mot låg ränta. Denna möjlighet stod inte öppen för Frankrike och Spanien eftersom deras statsfinanser inte erbjöd det förtroende som krävdes för upplåning på rimliga villkor.

I dag är det emellertid inte enbart eller ens främst möjligheten att lånefinansiera investeringar som betonas utan hela det komplexa finansiella system där institutionella placerare fungerar som övervakare, kontrollanter och kravställare. I idealtillståndet tvingar systemet alla aktörer mot högre produktivitet och omfördelar krediter och riskkapital från dem som halkar efter till företag på frammarsch. Särskilt viktigt är de mekanismer som finns för att hitta rätt bland alla idéer som tävlar på riskkapitalmarknaden. Ett globalt finmaskigt och sofistikerat finansiellt system har funnits under relativt kort tid och fanns definitivt inte som drivkraft under rekordåren som dominerades av fasta växelkurser och nationella valuta- och kapitalmarknader. Och om kvartalskapitalismen är av ondo eller godo råder det delade meningar om både i forskares kamrar och i styrelserum.

En mer egenartad idé har nyligen presenterats av den Nobelprisbelönade ekonomen Robert William Fogel. Grundtanken är enkel nog. Sedan år 1800 har människor i genomsnitt ökat sin kroppsvolym med mer än 50 procent och medellivslängden med mer än 100 procent, vilket innebär att vi kan arbeta hårdare och längre. Fogels bok *The Escape from Hunger and Premature Death 1700–2000: Europe, America and the Third World* (2004) är trots att den är relativt kort inte särskilt lättillgänglig.⁴⁶ Slutsatsen är dock tydlig och klar:

Tillgängliga data anger att den genomsnittliga effektiviteten hos den mänskliga maskinen i Storbritannien ökade med omkring 53 procent mellan 1790 och 1980. Den kombinerade effekten av att näringsenergin tillgänglig för arbete (*dietary energy available for work*) har ökat tillsammans med människans förmåga att omvandla denna energi för arbetsresultat förefaller svara för 50 procent av tillväxten i Storbritannien sedan 1790 (citerat av McNeill 2004).

⁴⁶ Jag har snabbläst Fogels bok men i övrigt förlitat mig på recensionen i *New York Review of Books* (21 oktober 2004) av en av världens främsta historiker, William McNeill, som dock tillstår att han inte är säker på att ha förstått Fogels statistiska modell.

Frågan blir då bara hur vi skall få plats för effekterna av ångmaskinen, elektriciteten, järnvägarna, explosionsmotorn och den industriella vetenskapsrevolutionen på de resterande 50 procenten.

Offentlig sektor, skatter och tillväxt

Allt är vad det är – frihet är frihet, inte jämlikhet eller hederlighet eller rättvisa eller kultur, eller mänsklig lycka och ett gott samvete.

Isaiah Berlin

Den strukturella förändringen av OECD-ländernas ekonomier under 1900-talet är väl känd. Den tidigare dominerande jordbrukssektorns relativa betydelse minskade under hela århundradet och svarar nu för mindre än 5 procent av produktion och sysselsättning. Tillverkningsindustrin ökade som andel av BNP snabbast under halvseket före år 1900 men expansionen fortsatte in på efterkrigstiden och nådde sin kulmen på 1960-talet. Utvecklingen av den privata tjänstesektorn är mer splittrad. Transportindustrin var möjligen den största arbetsgivaren i medeltidens Europa men dramatiska produktivetsförbättringar under 1800-talet minskade behovet av arbetskraft. Under sent 1800-tal och tidigt 1900-tal fick många av de kvinnor som flyttade från land till stad anställning i privata hem. Denna typ av anställning har nu praktiskt taget upphört. Expansionen av den privata tjänstesektorn domineras nu av industrinära tjänster, hotell- och restaurangtjänster, turism, underhållning och friskvård. Spegelbilden av jordbrukets utveckling är den offentliga sektorn vars andel av sysselsättningen i Sverige ökat från 5 procent 1890 till 33 procent på 1990-talet.

Andelen anställda inom en viss sektor är inte ett helt oproblematiskt mått på dess relativa betydelse. Inte heller ger den statistik vi har säker information om vad människor faktiskt gör mellan nio och fem. Orsaken är att alla anställda hänförs till den sektor där företaget hör

TABELL 6. Olika sektors andel av sysselsättningen i Sverige 1890–1995.

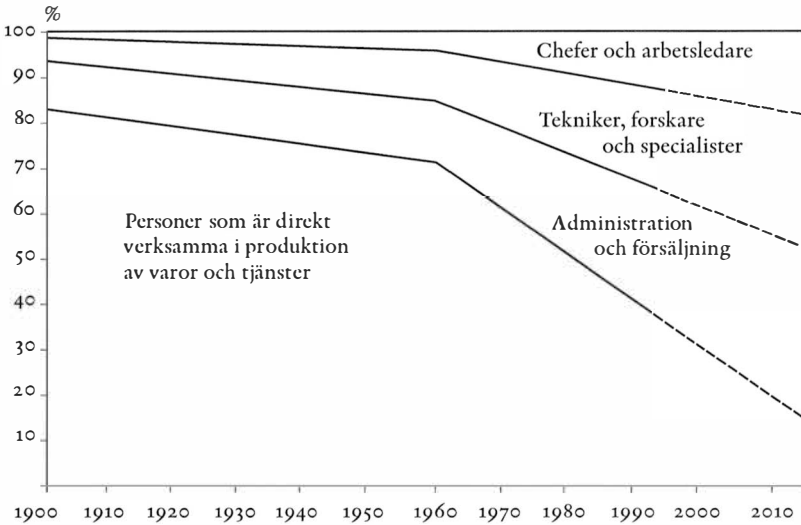
	1890	1930	1951/55	1971/75	1991/95
Jordbruk och binäringar	58	34	19	7	4
Industri och hantverk	17	26	35	29	20
Byggnadsverksamhet	7	9	8	9	6
Transporter och kommunikationer	3	6	7	7	7
Handel*				15	15
Privata tjänster	11	19	20	10	14
Offentliga tjänster	5	6	11	24	33

* Ingår i stort sett i privata tjänster 1890, 1930 och 1951/55.

Källa: Schön (2000), s. 233, 379 och 476.

hemma. Ett verkstadsföretag tar alltså med sig alla anställda till industrisektorn trots att i många fall flertalet av dem sysslar med löneadministration, försäljning, IT-support, konstruktion, design, information, forskning och utveckling. Under senare år har flera företag valt att lägga ut till exempel IT-verksamheten och köpa dessa tjänster från specialföretag. Denna transaktion innebär att hundratals eller, i vissa fall, tusentals anställda i statistiken blir tjänstemän i stället för industriarbetare trots att deras arbetsuppgifter inte alls förändras. Det går alltså att hävda att den officiella statistiken överdriver industrisektorns relativa betydelse. Det är emellertid viktigt att hålla i minnet att många personer som arbetar i tjänsteföretag sysslar med arbetsuppgifter som är direkt relaterade till att konstruera, utveckla, kommunicera, transportera och marknadsföra en fysisk produkt. Industrins utredningsinstitut (IUI) har visat att om man adderar värdet av så kallade industri-nära tjänster till industrins eget produktionsresultat har det samlade värdet, som andel av BNP, varit oförändrat på en nivå kring 45 procent sedan 1950.

En mer djupgående och på många sätt intressantare trend är att en allt större del av den totala arbetsstyrkan befinner sig allt fler steg ifrån den faktiska produktionen av varor och tjänster. Konsultföretaget McKinsey konstaterade efter en detaljstudie av sysselsättningsstatistiken i Förenta staterna att den andel av arbetsstyrkan som hade denna direkta kontakt med produktionen minskade från 83 procent år 1900 till 70 procent 1960 för att därefter halveras fram till 1994. Den snabbaste procentuella ökningen avsåg chefer och arbetsledare men i

FIGUR 3. Förenta staternas förändrade arbetsmarknad 1900–2010.

Källa: McKinsey på basis av Bureau of Labor Statistics.

absoluta tal växte framför allt de grupper som samordnar, organiserar, mäklar, marknadsför, vaktar, konstruerar, kontrollerar och kommunicerar.¹

Övergången från jordbruks- till industrisamhälle var på inget sätt problemfritt för de människor som berördes. Vid 1900-talets början var arbetare inom jordbruket och tjänstefolk som bodde i arbetsgivarens hushåll två av de största yrkesgrupperna. De välkomnade möjligheten till högre lön och reglerad arbetstid men de växande industri- och tjänstesektorerna kunde inte alls suga upp alla som friställdes av rationaliseringen inom jordbruket. Nästan en miljon människor emigrerade från Sverige under perioden 1860–1910.

Flöden mellan jordbruk, industri och privat tjänstesektor skedde i allt väsentligt på marknadsmässiga villkor. När den offentliga sektorn expanderade i snabb takt under 1900-talet handlade det om en övergång från marknadsstyrda sektorer till verksamheter där resurstilldelning, kvalitetskrav, distribution och prissättning grundades på politis-

¹ Man behöver inte vara överens med McKinseys sätt att gruppera olika yrkeskategorier för att acceptera att den angivna trenden existerar. Däremot bör man inte utan vidare acceptera att utvecklingen fortsätter med den oförminskade styrka som de streckade linjerna antyder.

ka eller administrativa beslut. Utbyggnaden av den offentliga sektorn har haft djupgående konsekvenser för arbetsmarknad, disponibla inkomster, konsumtionsmönster och ekonomisk planering. Och förändringen har framför allt i nordvästra Europa varit mycket snabb. I Sverige arbetade 1960 var åttonde yrkesverksam i statlig eller kommunal tjänst; tjugofem år senare gällde detta var tredje, och mer än hälften av vuxna svenska medborgare får merparten av sin inkomst från offentliga kassor. Skatternas nivå och skattesystemets utformning har ett markant inflytande på alla hushålls köpkraft, människors sparbenägenhet och företags investeringar, förekomsten av svartjobb och jakt på kryphål i lagstiftningen liksom efterfrågan på mediciner, skolbyggnader, vägar och konstnärlig utsmyckning. Minst lika viktig är en omfattande och ofta detaljerad reglering av allt från arbetsmiljö och konsumentskydd till trafiksäkerhet och finansmarknad.

Denna utveckling som nu i många länder nått en nivå där skatter och offentliga utgifter motsvarar 40–50 procent av BNP borde ha haft tydliga effekter på vad människor och företag finner mer eller mindre rationellt – och därmed på produktivitet och tillväxt. Det har emellertid varit märkligt svårt att nagla fast ett klart samband.

Adams testamente

Adam Smith ägnade stort intresse åt frågan om vad som är statsmaktens naturliga ansvar och kom i resonemanget nära teorin om kollektiva nyttigheter och så kallade externa effekter eller externaliteter.² Han

² En extern effekt kan vara positiv eller negativ. Den uppstår när en individ eller ett företag vidtar en åtgärd vars kostnader eller avkastning bara delvis fångas i den privata kalkylen. En vanlig illustration är biodlaren som får sin egen avkastning genom att sälja honung. Den positiva externa effekten tillfaller traktens fruktodlare som utan egen kostnad får sina träd pollinerade. En av de viktigaste negativa externaliteterna handlar om industriella verksamheter som förorenar luft och vatten eller bilars avgasutsläpp. En av den ekonomiska politikens uppgifter är att försöka internalisera dessa kostnader. Bensinskatten innebär till exempel att bilägaren får betala för vad CO₂-emissionerna kostar samhället. Det klassiska exemplet på en kollektiv nytta är fyrornet. När det väl byggs och fungerar kan man inte hindra någon att dra nytta av dess vägledande sken. Det har därför tagits för givet att det måste vara statens uppgift att bygga och på lämpligt sätt finansiera fyrar och annan sjösäkerhet. Men det finns få eller inga regler utan undantag. Bland andra Ronald Coase har visat att fyrar byggdes på privat initiativ i Storbritannien innan regeringen tog över. De finansierades med avgifter som togs upp i hamnarna. Från Förenta staterna finns exempel på äppelodlare som betalat biodlare för deras ”medarbetares” tjänster. Ett än mer talande exempel är den brittiska sjöreddningen, Royal National Lifeboat Institution (RNLI), som helt bygger på frivilliga

fastställde också ett antal principer för ett effektivt skattesystem, som alla klassiska ekonomer accepterade utan invändningar och som lever också i dagens debatt. Regeringens förnämsta plikt är att vidmakthålla en armé som kan försvara rikets gränser. Det duger inte med tillfälligt inkallade eller frivilliga – det måste vara en stående armé med professionella soldater. Statens ”andra plikt” är ”att skydda, så långt detta är möjligt, varje medlem av samhället från att utsättas för orättvisa och förtryck från varje annan samhällsmedborgare” (Smith 1976, s. 708). I detta sammanhang konstaterar Smith att ”rättsstaten, i den meningen att den upprättats för att skydda privat egendom, är i verkligheten upprättad för att skydda de rika mot de fattiga, eller dem som har egendom mot de egendomslösa” (a.a., s. 715). Detta resonemang får senare genomslag i de principer för beskattning han förespråkar.

Det är i diskussionen av regeringens tredje uppgift som Smith formulerar en teori om kollektiva nyttigheter. Staten har nämligen en plikt att

... etablera och vidmakthålla allmännyttiga verksamheter och vissa offentliga institutioner som aldrig kan komma till stånd genom enskilda individers, eller små grupper av individers, insatser, därför att avkastningen aldrig kan bli tillräckligt stor för att ersätta en enskild individ eller en liten grupp individer, trots att den ofta är långt mer än tillräcklig för samhället som helhet (a.a., s. 723).³

Smith visade aldrig någon större entusiasm för offentlig förvaltning men accepterade att många viktiga verksamheter bäst organiseras av staten. Han var emellertid mån om att i största möjliga utsträckning bevara konkurrens och en tydlig relation mellan uppoffring och belöning. Offentliga investeringar i vägar, broar och hamnar bör för-

bidrag för att finansiera en verksamhet som kostar ca 3 miljarder kronor per år. Räddningsflottan som omfattar 320 livbåtar har räddat 135 000 liv sedan starten 1824. I mitten på 1800-talet råkade RNL i finansiella svårigheter och måste söka statligt stöd som ökade under flera år. Det visade sig emellertid snart att frivilliga bidrag minskade mer än de offentliga subventionerna ökade. Redan 1869 återgick organisationen till att enbart förlita sig på privata bidrag. Också det svenska Sjöräddningssällskapet med 1 400 frivilliga sjöräddare finansieras genom ideella bidrag utan statligt stöd. Ett annat ofta nämnt exempel är blodgivning som fungerar bättre i länder där det inte är en kommersiell verksamhet.

³ Denna skillnad mellan ett företags eller en individs kostnads- och intäktskalkyl och värdet eller kostnaderna för samhället som helhet skulle långt senare utvecklas av Arthur C. Pigou (1877–1959) i boken *Economics of Welfare* (1912).

räntas genom avgifter som betalas av brukarna. Eftersom Smith hade uppfattningen att ”varje människa vill leva så lättjefullt som möjligt” (Smith 1976, s. 760) var han övertygad om att lärare med fast lön kommer att utföra sitt arbete ”så oengagerat och slappt som myndigheter-na bara tillåter ... Vid universitetet i Oxford har det alldeles övervägande flertalet av de offentligt anställda lärarna slutat att ens låtsas undervisa” (a.a., s. 760–761).⁴

Adam Smith innehade åren 1751–63 professuren i moralfilosofi (*Moral Philosophy*) vid universitetet i Glasgow. Hans första betydande skrift *The Theory of Moral Sentiments* kom ut 1759. Den stora fråga som han och många andra framstående lärde sökte besvara var lika mycket moralisk och politisk som ekonomisk – hur kunde i grunden själviska människor intresserade av egen vinning leva i gemenskap med varandra. Det tekniska svaret är den osynliga hand som ställer allt till rätta – men hela detta system har en moralisk bas. Det är därför inte förvånande att Smith i *Folkens välstånd* tilldelar staten ett ansvar för samhällets allmänna moral och intellektuella välbefinnande. En människa som arbetar med trista och monotona arbetsuppgifter blir andligt förslöad. Han förlorar inte bara

... möjligheten att delta i ett rationellt samtal, utan också förmågan att hysa generösa ädla eller ömma känslor, och följaktligen förmågan att fatta välgrundade beslut i fråga om normala förpliktelser i privatlivet ... Den färdighet han utvecklar i sitt speciella yrke vinnas på bekostnad av hans intellektuella, sociala och militära duglighet. Och i varje framåtsträvande och civiliserat samhälle är det i detta tillstånd de arbetande fattiga, alltså den överväldigande majoriteten av befolkningen, med nödvändighet hamnar om inte regeringen vidtar åtgärder för att förhindra det (a.a., s. 782).

Detta är faktiskt Smiths huvudskäl för att staten bör medverka till att inrätta grundskolor med prestationsbelönade lärare för att lära elever läsa, skriva och räkna samt elementa inom geometri och mekanik. De som har håg och fallenhet bör uppmuntras till självstudier inom filoso-

⁴ Smith tillämpar sina teorier även i fråga om religiösa angelägenheter på ett sätt som för tankarna till Max Webers protestantiska sekter. Rika kyrkor under statligt beskydd drog till sig obegåvade lättningar men de nya frikyrkliga rörelserna företrädades av energiska och offervilliga personer som måste kämpa för att vinna folks aktning och fylla kollektivhåven.

fi eller någon annan gren av vetenskapen. Stimulans till detta kan ske genom att erbjuda möjlighet, efter någon form av examen eller test, att utöva ett yrke i allmänhetens tjänst (*liberal profession*). Smith vill också att staten befrämjar allt som kan

... roa och förströ, såsom måleri, poesi, musik och dans; genom all slags dramatiska föreställningar och utställningar kan man lätt jaga bort den melankoli och dysterhet som nästan alltid är grogrunden för folkliga vanföreställningar och överspändhet (a.a., s. 796).

Sir William Petty, som skrev ungefär ett sekel före Smith, presenterade en lista på statliga uppgifter som har stora likheter med Smiths – men utan en tydlig teori om kollektiva nyttigheter. I Pettys värld hade emellertid inte alla som ville ett arbete varför myndigheterna hade ett ansvar inte bara för fattiga och handikappade utan också för arbetslösa. Pettys argumentering för offentligt finansierade skolor är särskilt intressant – det ligger i det allmännas intresse att begåvade studenter väljer karriär efter fallenhet och inte enbart av ekonomiska skäl.

Smith lägger fast fyra principer för hur de offentliga åtaganden han förespråkar skall finansieras. ”Varje medborgare bör bidra till att finansiera statens verksamhet i så nära proportion som möjligt till sin förmåga; det vill säga i proportion till den inkomst var och en åtnjuter under statens beskydd” (Smith 1976, s. 825). Men en viss grad av progressivitet är motiverad. Skatten skall inte bara stå ”i proportion till inkomsten, utan litet mer än denna proportion” (a.a., s. 842). En andra viktig princip är att skatter skall vara ”säkra och inte slumpartade” (a.a., s. 825–826). Alla skattebetalare skall i förväg klart och tydligt kunna veta vad de skall betala i olika tänkbara situationer. En stor orättvisa är enligt Smith mindre allvarlig än ett mindre mått av osäkerhet. Skatter bör, enligt Smiths tredje princip, vara kostnadseffektiva. Det skall gå att driva in skatter till rimliga kostnader; de får heller inte bli alltför administrativt betungande för skattesubjekten och straffen för skattesmitning måste vara rimliga. Den fjärde principen, som innebär att skatten skulle betalas när det passade bäst under året, hade i huvudsak relevans för säsonsberoende jordbrukare. Klassiska ekonomer före Marshall delar i stort sett Smiths syn på statens ansvar och principerna för hur verksamheten skall finansieras. Utgångspunkten är emellertid negativ i den meningen att det handlar om att tillhandahålla nyt-

tigheter som företag och marknad inte klarar på egen hand.

Jean Baptiste Say är som vanligt svårast att fånga in. I huvudverket *Traité d'économie politique* accepterar han i stort sett regeringens ansvar för de uppgifter som Petty och Smith räknar upp med tillägg för vetenskap och forskning och stark betoning av infrastruktur. I ett annat sammanhang funderar han över om man alls behöver en regering och nämner kolonier i Amerika som tycks klara sig bra utan några som helst samhällseliga institutioner. Inte ens en egen armé tycks behövas eftersom det i stort sett bara väcker krigiska lustar i grannländer. ”När jag funderar över den moderna historien kan jag inte hitta något exempel på en nation av någon betydelse som utan egen förskyllan blivit attackerad” (Say 1996, s. 155). Lika motsägelsefullt blir det när han kritiserar engelsmännen för att bara bygga vägar och broar som är privatekonomiskt intressanta och samtidigt förbannar deras mardrömslika skatter.

Den synnerligen välbeställda Ricardo ger stöd åt Smiths fyra skatteprinciper men varnar för arvs- och egendomsbeskattning. Han vill också hålla tillbaka offentliga utgifter genom att avskaffa den nödhjälpslagstiftning (*Poor Laws*) som fanns eftersom den var alltför generös och därför dämpade arbetslusten utan att minska lusten att föröka sig. Det är

... helt naturligt att med sakernas nuvarande tillstånd kommer utgifterna för att försörja de fattiga att öka progressivt tills de tar i anspråk landets samlade skatteinkomster eller åtminstone hela den del som blir kvar när staten tillgodosett sitt eget outsläckliga behov av ökade utgifter (Ricardo 1971, s. 126).

Malthus varnar naturligtvis också för att generös fattighjälp enbart leder till att de fattiga skaffar fler barn och därför förblir lika fattiga och bidragsberoende. Ricardo och Malthus fick gehör för sina synpunkter när det engelska parlamentet 1834 reducerade samhällets ansvar för de nödställda mycket kraftigt.

John Stuart Mill tar utan svårighet till sig Smiths resonemang om offentliga utgifter och skatter men gör det viktiga tillägget att progressiv beskattning innebär en ”bestraffning av den som arbetat hårdare och sparat mer än grannen” (Mill 1965, s. 810–811). Både Mill och Smith är helt klara över att den som formellt betalar en skatt inte

nödvändigtvis är densamme som i realiteten bär skattebördan. Med stöd hos Sismondi menar Mill till och med att vissa lyxskatter inte drabbar någon alls. Marshall hade som vi vet en mer optimistisk syn på vad till exempel offentliga investeringar i utbildning kunde åstadkomma. Ändå förblev länge den dominerande uppfattningen inom nationalekonomin att staten borde ingripa endast när marknadens automatik inte försåg medborgarna med varor och tjänster i erforderlig omfattning.

Inom den tyska historiska skolan utvecklades under 1800-talet en mer patriarkalisk syn på statens roll. Gustav von Schmoller och Adolph Wagner grundade 1872–73 *Verein für Sozialpolitik* och blev företrädare för den så kallade katedersocialism som tilldelade staten ett ansvar för sociala förhållanden och en aktiv roll i fråga om inkomst- och förmögenhetsfördelning.⁵ De socialpolitiska reformer som Bismarck genomdrev var statsfinansiellt synnerligen blygsamma och syftade snarast till att förhindra en radikalisering av arbetarrörelsen. De stadfäste ändå idén om ett större arbetsgivaransvar för arbetarnas liv och hälsa.

Den radikala brytningen med den klassiska nationalekonomins passiva hållning kom emellertid med John Maynard Keynes – i princip under mellankrigstiden och i praktiken på 1950- och 1960-talen. Han hade redan i boken *The End of Laissez-Faire* (1926) argumenterat för en aktivistisk finanspolitik som fick sin vetenskapliga underbyggnad i huvudverket *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936). Den grundtanke som legitimerade en mer interventionistisk finanspolitik var, som nämnts, idén att ekonomin kunde stabiliseras på en nivå där produktionsresurserna inte är fullt utnyttjade. För att nå full sysselsättning krävdes offentliga insatser som stimulerade den samlade efterfrågan.

Dessa idéer skulle dominera nationalekonomisk debatt under ett kvarts sekel efter andra världskriget. På 1960-talet rådde nära nog enighet om behovet av en keynesiansk stabiliseringspolitik men genomslaget i praktisk politik under depressionens 1930-tal var blygsamt. Först mobiliseringen av soldater och rustningen inför andra världskriget förmodade lyfta den amerikanska ekonomin mot fullt resursutnyttjande.

⁵ Det är Adolph Wagner som gett namn åt den lag som säger att den offentliga sektorn tar i anspråk en ökande andel av ekonomins resurser allteftersom samhället når en högre civilisatorisk mognad.

Det råder emellertid inget tvivel om att Roosevelts *New Deal* lade den idémässiga grunden för efterkrigstidens ekonomiska politik.

Det är i första hand tre idéer som slår igenom under efterkrigstiden och bär den formidabla expansionen av offentlig verksamhet – framför allt i Europa. Den första gällde full sysselsättning. Från universitetens lärostolar över hela världen förkunnades att regeringar inte bara hade rätt utan snarast skyldighet att utnyttja den finanspolitiska verktygslådan för att garantera full sysselsättning. Diskussionen gällde inte om den keynesianska analysen var korrekt eller inte utan bara om hur instrumenten kunde finslipas (*fine tuning*) så att konjunktursvängningar kunde överlämnas till professuren i ekonomisk historia. Redan 1946 antog kongressen i Washington *Employment Act* som angav regeringens ansvar att ”befordra maximal sysselsättning, produktion och köpkraft” (Okun 1970, s. 37).

Wagners och von Schmollers katedersocialistiska argumentering accepterades och vidgades till att omfatta en långtgående inkomsttrygghet. Under perioden 1950–75 byggdes ett heltäckande socialförsäkringssystem ut i Europa. I Förenta staterna kom stora delar av trygghetsförsäkringarna att knytas till anställning i etablerade företag. Ett, möjligen avgörande, skäl var att regeringen införde lönestopp under kriget. För att locka till sig arbetskraft måste företagen tillgripa andra lockbeten. Ett av de mest attraktiva erbjudandena visade sig vara generösa sjukförsäkrings- och pensionsvillkor för den anställde och andra familjemedlemmar. De som omfattades av systemet blev därefter snarast motståndare till att bidra med skatter för att också andra skulle få samma förmåner.

En tredje idé som successivt fick allt större betydelse handlade om statens ansvar för att korrigera så kallade marknadsmisslyckanden eller att subventionera olika verksamheter av andra skäl. Ett viktigt skäl för offentliga insatser gällde de områden där det samhällseliga värdet översteg den privata avkastningen. Det tydligaste exemplet handlade om forskning som i Förenta staterna fick kraftigt ökat stöd sedan rysarna tagit täten i rymdkapplöpingen. I Västtyskland gavs konstitutionellt stöd för den ”sociala marknadsekonomin” och i Schweiz gavs den federala regeringen 1947 ett explicit mandat att subventionera industri och jordbruk. Inom hela OECD-området växte jordbrukssubventionerna lika dramatiskt som oförutsett. Motiven handlade om inkomsttrygghet, självförsörjning och ”kålsuperi”. Varvsindustrin blev

under 1960-talet i stort sett skattefinansierad.

Andra områden – utan behov av bärande idéer – som krävde ökade offentliga insatser handlade om den snabba utvecklingens negativa konsekvenser och behov av nya infrastrukturella investeringar. Transportsystemet ställde krav på enorma investeringar i kollektivtrafik, motorvägar, hamnar och flygplatser. Fackföreningarna gick i spetsen för bättre arbetsmiljö och konsumenterna ville ha bättre förhandskontroll av allt från livsmedel till leksaker. Ökad brottslighet, drogmissbruk och miljöeffekter adderades till listan av självklara samhälleliga arbetsuppgifter.

Allt detta ledde till en radikalt annorlunda syn på offentlig, skattefinansierad verksamhet. Mot nattvaktarstaten och dess allmänna misstänksamhet mot regeringars ambitioner ställdes välfärdssamhället med grundläggande ansvar för social trygghet, full sysselsättning och en aktiv politik för att både korrigera och hantera konsekvenserna av marknadens ständiga misslyckanden. Den publikt mest framgångsrike talesmannen för behovet av en balans mellan privat och offentlig sektor var John Kenneth Galbraith som på 1950-talet publicerade *American Capitalism – The Concept of Countervailing Power* (1952) och *The Affluent Society* (1958). Han hävdade att utvecklingen i Förenta staterna gick mot ett samhälle där privata öar av lyx och överflöd omgavs av nedslitna kollektivtrafiksystem, undermåliga statliga skolor och kulturell utarmning. Detta måste balanseras av en kraftig utbyggnad av offentliga insatser.

Francis M. Bator varnade i boken *The Question of Government Spending: Public Needs and Private Wants* (1960) för att motviljan att betala skatter innebar kortsiktiga vinster på bekostnad av både den långsiktiga välfärden och Förenta staternas militära säkerhet. James Tobin (1966) betonade statsmakternas ansvar för en balanserad utveckling. I detta perspektiv var skatter det pris vi betalar för uthållig tillväxt. William Baumol (1952) kom till samma slutsats från andra utgångspunkter. I takt med ökad materiell behovstillfredsställelse ökade efterfrågan på offentliga tjänster. Eftersom produktivitetsutvecklingen för tjänster, som dominerade inom offentlig sektor, antogs vara lägre än i tillverkningsindustrin måste konsekvensen bli ökade skatter.

Denna vetenskapligt mer välvilliga syn på offentlig verksamhet fick naturligtvis inte stå oemotsagd särskilt länge. Keynesianismens anseende som stabiliseringspolitiskt universalmedel överlevde inte den

stagflation som följde på den första oljeshocken. Framför allt *public choice*-skolan, företrädd av bland annat James M. Buchanan och Gordon Tullock utvecklade redan på 1960-talet en inflytelserik kritik av offentlig verksamhet. En fundamental utgångspunkt för deras analys i *The Calculus of Consent, Logical Foundations of Constitutional Democracy* (1962) är att man inte kan se offentliga myndigheter som demokratiens neutrala redskap. Anställda i offentlig tjänst har precis som andra människor egna intressen att bevaka – ofta på allmänintressets bekostnad. Eftersom den egna arbetsuppgiften upplevs som viktig är det nästan oundvikligt att offentliga myndigheter pressar på för att få ökade resurser och ansvar. De anställda, som nu är många, kommer att rösta för expansion i allmänna val, argumentera för det inför riksdagens utskott och förhandla för det i fackliga sammanhang. De har möjlighet att påverka och styra den egna verksamheten när de utfärdar instruktioner och förordningar om standardkrav, säkerhetsbestämmelser och miniminormer. Dessa beslut definierar i sin tur behovet av personal och därmed en stor del av kostnaderna för verksamheten. William A. Niskanen går i boken *Bureaucracy and Representative Government* (1971) ett steg längre. På samma sätt som ett företag strävar efter att maximera sin vinst är målet för den byråkratiska organisationen att maximera sin tillväxt.

Innan den offentliga sektorn blev offentlig – eller tvärtom

Den tysk-amerikanske historikern och sinologen Karl August Wittfogel utvecklade i boken *Oriental Despotism* (1957) den så kallade hydrauliska hypotesen. Det var behovet att administrera stora flodsystem och bevattningskanaler, vilka var nödvändiga för folkets försörjning, som gav upphov till centraliserade och byråkratiska despotier. Teorin formulerades ursprungligen för att förklara utvecklingen i Kina men har prövats på flera andra tidiga stormakter.

Wittfogels teori är på intet sätt oomstridd. Det råder emellertid inget tvivel om att de stora flodernas livsavgörande betydelse för tidiga högkulturer hade ett definierande inflytande på samhällsorganisation och politiska prioriteringar. Vi har redan diskuterat den kinesiska byråkratins målmedvetna satsning på att öka produktiviteten i jordbruket. Hydraulik blev en omhuldad vetenskap för att öka kunskap om vattenflöde och sedimentering. Transportsystem och lager byggdes för

att försörja rikets jättestäder och förhindra lokal livsmedelsbrist. Vi vet mindre om Indusdalens tidiga samhällen men den centrala byggnaden – ”banken” – i storstaden Mohenjo-Daro var ett massivt och väl ventilerat sädesmagasin. Härskare i Mesopotamien, Mindre Asien och Egypten hävdade vanligen gudomlig härstamning men vidtog för säkerhets skull en rad praktiska åtgärder för att säkra tillgång på spannmål. Inom Sumerkulturen fick prästerskapet mycket tidigt ansvar för att organisera nyodling och bevattningssystem när en av Eufrats huvudfåror torkade ut. Bevarade egyptiska inskrifter och gravmålningar ger upprepade hänvisningar till skörd, översvämning och hungersnöd. Historiens första dokumenterade arbetarstrejk 1165 förorsakades av att Ramses III inte kunde betala avtalad spannmålsranson.⁶

I Grekland och Rom framträdde en radikalt ny syn på relationen mellan statsmakt och medborgare. Antalet offentliga ämbeten i det klassiska Aten uppgick bara till omkring sex hundra, men alla medborgare förväntades ta del i offentliga angelägenheter och vara beredda att åta sig offentliga uppdrag. Idén om en privat (*idios*) och en offentlig (*demios*) sfär finns redan hos Homeros men med andra förtecken än vi vant oss vid efter liberalismens seger. I den grekiska världen var individens skyldigheter tydligare än hans rättigheter. Att helt ägna sig åt privata angelägenheter uppfattades som ett avståndstagande från den rådande samhällsordningen och kunde svårigen förenas med en framgångsrik karriär.

Försvar var naturligtvis en gemensam uppgift och *hoplit*-armén var i mycket konkret mening en värnpliktsarmé. Hopliterna stred i täta falanger; den vänstra armen manövrerade en sköld medan vapnet hölls i höger hand. Varje man i ledet var organiskt beroende av att alla andra,

⁶ I teokratier var naturligtvis gudarnas vilja avgörande för årets skörd. Den framstående amerikanske framtidforskaren Peter Schwartz (1991) hävdar emellertid att de egyptiska prästerna lärt sig ett annat sätt att förutsäga hur skörden skulle bli. Vid ett tempel bortom katarakterna i vad som i dag är Sudans norra öken observerade de tidigt på våren vilken färg Nilens vatten hade. Om vattnet var klart dominerade flödet från Vita Nilen, vilket innebar begränsad och sen flod – och liten skörd. Mörkt vatten indikerade ett starkt flöde från den Blå Nilen, vilket gav löfte om stark flod och riklig skörd. Ett tredje flöde, Atbara, kom från Etiopiens högland och färgade Nilens vatten grönbrunt. Det var ett tecken på att floden skulle komma för tidigt och få en katastrofal omfattning. I delstaten Gujarat i Indien har bönder åtminstone sedan 700-talet förlitat sig på *Cassia fistula*-trädet blomning för att förutsäga när monsunen kommer. Forskare vid Gujarat Agricultural University har testat ”teorin” och funnit dess siarformåga storartad.

och framför allt kamraten till höger, gjorde sin plikt.⁷ Stadsstaten Aten hade mer eller mindre regelbundna inkomster från flera håll – tributer från allierade, inkomster från silvergruvorna i Laurion, hamnavgifter, marknadshyror, domstolsavgifter, betalning från metoiker för rätten att bedriva verksamhet, diverse omsättningsskatter på bland annat prostitution. På 300-talet f.Kr. började egendom beskattas. Inkomstskatter förekom inte. Däremot var det i stort sett en skyldighet för välbärgade medborgare att bidra till flottans utrustning och att vid festliga tillfällen bekosta en kör. Detta kunde vara betungande och försök att smita från medborgerliga förpliktelser var vanliga. En alltmer central uppgift för de styrande i grekiska stadsstater blev att säkra försörjningen med livsmedel och råvaror.

Det romerska riket hade en utomordentligt liten central byråkrati – totalt fanns omkring 150 höga ämbetsmän. Bevarad korrespondens med olika provinsguvernörer visar att kejsaren personligen gav råd i fråga om allehanda detaljer. Plinius d.y. skrev i egenskap av guvernör i Bithynien och frågade kejsar Trajanus vad han tyckte om folkets i huvudstaden Nikomedia idé att bilda en brandkår. Trajanus svarade nekande med motiveringen:

Om folk samlas och samarbetar för ett gemensamt mål, vad det än kallas och vad syftet än är, så utvecklas det snart till en politisk klubb (Wilken 1984, s. 12).⁸

Det var först under kejsar Augustus som Rom fick en riksförvaltning värd namnet. Därmed lades också grunden för ett skattesystem, vars bas utgjordes av skatt på egendom och en ren per capita-skatt. Till detta kom arvsskatter, kapitalvinstskatt, omsättningsskatt på försäljning av slavar och avgifter vid frigivning av slavar, hamnavgifter och tullar på 2–2,5 procent. Den dominerande utgiftsposten avsåg krigsmakten

⁷ Militärhistorikern John Keegan ger i *Krig och kultur* (2003) en detaljerad skildring av ett slag där två hoplitfalanger möts. Flera av de greker vi känner till namnet hade militär erfarenhet. Sokrates deltog vid Delion 424 f.Kr. och Aischylos kämpade vid Marathon och möjligen också Salamis.

⁸ Utvecklingen därefter har inte gått med rasande fart. Vid den sista konseljen 1899 fattade den svenska regeringen beslut om ritningar för en ny orgelläktare och kyrkbänkar i Glimminge kyrka samt tjänstledighet för en namngiven kronofogde.

som normalt tog i anspråk 70 procent av statsinkomsterna.⁹

Under åren av tributgivande militära framgångar eller *Pax romana* var skatterna måttliga; de översteg sannolikt aldrig 10 procent av bruttonationalprodukten och låg tidvis på nivån 2–4 procent. Liksom i Grekland förväntades emellertid välbärgade medborgare att bidra till det allmänna genom att finansiera till exempel badhus, tempel, teatrar och skådespel. Många med politiska ambitioner satsade stora belopp i jakten på popularitet.¹⁰

På 300-talet försämrades det romerska väldets ekonomiska situation i snabb takt. Rikets gränser måste ständigt försvaras, militärutgifterna steg till nya nivåer och statsapparaten hade kommit att omfatta 30 000–35 000 anställda. Särskilt allvarlig var situationen i provinsstäderna där invånarna hade ett kollektivt ansvar för att leverera in alltmer tyngande skatter. Bönder gav frivilligt upp den jord som definierade deras fiskala förpliktelser och blev arrendatorer hos de höga potentater som åtnjöt skattefrihet. Centralmaktens försök att tvinga bönder och hantverkare att stanna på sin post hade endast begränsad framgång.

Hos de folk som tog över efter romarna i Europa fanns knappast alls idén om stat och samhälle. Romersk rätt levde kvar i fickor av civilisation och översattes till lokala språk men bars inte upp av en rättsordning som band både överhet och undersåte. Hos merovingerna fanns ingen föreställning om en furstes förpliktelser mot sitt folk och

⁹ Augustus övertog en armé på 300 000 man som han under *Pax romana* kunde halvera. Grekerna hade som vi sett, och assyrierna före dem, en stående värnpliktsarmé. Det är emellertid uppenbart att romarna utvecklade en professionell krigsmakt som världen dittills aldrig skådat. I tävlan om rang och värdighet kunde inget tävla med framgång på slagfältet och ”varken republiken eller kejsardömet släppte någonsin åsikten att rätten att härska ytterst legitimerades av förmågan att föra befäl i fält” (Keegan 2003, s. 294). En militär karriär blev för tiotusentals unga män ett lockande alternativ till att bruka jorden. Och det var dessa många män som vann kejsarnas segrar och vaktade rikets gräns: ”De romerska centurionerna, erfarna truppchefer hämtade bland de bästa i manskapsleden bildade den första kategori stridande yrkesbefäl som är känd i historien. Det var de som ingöt en seg hårdighet i legionerna och från generation till generation förmedlade de disciplinregler och taktiska erfarenheter som krävdes för att under femhundra år av nästan oavbrutet krig leda Roms vapen till seger över hundra fiender” (a.a., s. 294).

¹⁰ Vi skall dock tillfoga att den romerska synen på vad som var privat var synnerligen vidsynt. Provinguvernörerna hade vidsträckta möjligheter att berika sig för att finansiera en politisk kampanj i Rom. Kejsar Augustus finansierade armén med 5 procents arvsskatt, 1 procents omsättningsskatt och resten ur egen ficka, vilket var möjligt då han betraktade Egypten som en privat förläning.

det skulle dröja länge innan regenter i Europa tillerkändes en legitim rätt till skatter för annat än rikets försvar. Kristendomen blev romersk statsreligion men det tog mycket lång tid innan kyrkans närvaro som lära och organisation blev tydlig för många människor. Det var först på 700-talet som man kunde skönja konturerna av den institution som skulle få ett genomgripande inflytande på europeisk kultur och moral – och beskattning.

Goter, merovinger och franker sökte alla med lika klen framgång återskapa det romerska skattesystemet. Varken förmågan att producera ett beskattningsbart överskott eller kraften att administrera fanns kvar. Detta innebar att skattebördan lättade efter Roms fall. Allt detta förändrades när frankerriket övergick i den karolingiska stormakten på 700-talet. Plötsligt fanns på nytt en armé som krävde pengar och hade makten att beskatta.

Det karolingiska väldet är sannolikt ett av historiens mest överskattade. Dess geografiska utbredning var enorm och Karl den store var stor och ståtlig. Men reell och full makt utövades endast i norra Gallien – och under en förhållandevis kort tid. Hovets intellektuella lyskraft underströks framför allt av det omgivande mörkret. Och den centrala administrationen var utomordentligt liten. Det fanns bara sex centrala byråkrater för att ta hand om skrivjobbet. Den enda institution av betydelse var armén med 12 000 ryttare och 40 000 soldater.¹¹

Viktigare för medborgarnas ekonomi och skattebörd var karolingernas nära allians med den katolska kyrkan. Tiondet infördes både som idé och verklighet. ”Ingen skatt” kan enligt medeltidshistorikern G. Constable ”i Europas historia jämföras med tiondet med avseende på varaktighet, omfattning och ekonomisk kännbarhet” (citerad av Brown 2003, s. 453). Kyrkan skapade också en lukrativ monopolmarknad för sina omsorger om själens frälsning.¹² Resultatet var att kyrkan

¹¹ Karl den store försökte bygga en kanal mellan floderna Regnitz och Altmühl, och redan försöket har av historiker prisats för sin omfattning – 8 000 man lär ha varit sysselsatta i 20 veckor. Cheopspyramiden gav arbete och lön – om än in natura – åt 25 000 arbetare under 20 år. Det är kanske en orättvis jämförelse och en annan skillnad är viktigare. Cheopspyramiden blev byggd och står där än medan *Fossa carolina* (Karls dike) utanför Eichstätt snarast vittnar om brist på resurser och teknik – eller kanske om ett begränsat behov av kanaler i ett rike med anorektiska handelsflöden.

¹² Den medeltida människan var med prästerskapets hjälp medveten om sin synd och behovet av botgöring inför det ofrånkomliga slutet. Idén om att själen passerar skärselfen på väg till himlen fanns utvecklad redan omkring år 700. På 1100- och 1200-talen utvecklades successivt doktrinen att präster och munkar genom bön och själämässor

mycket snart blev enormt rik och mottagare av en mycket stor andel av de samlade arrendeinkomsterna. Endast en bråkdel av dessa väldiga inkomster tycks ha slussats vidare till behövande fattiga. Det allra mesta gick till att finansiera allt högre byggnader och en klerikal överklass.¹³

En viktig del av medeltidens transfereringssystem utgjordes av allmosor och donationer till välfärdsinrättningar. Det var ingen lagfäst skyldighet men tydligt föreskriven som en kristlig plikt med löfte om hinsides belöning. Under tidig medeltid fanns till och med en positiv syn på tiggeri eftersom det erbjöd möjligheter till demonstrativ fromhet för de mer lyckligt lottade. I alla händelser handlade det inte om något människor gjorde när lusten föll på eller när man fick pengar över. Bidrag till välgörenhet var en normal post i budgeten för företag, burgna familjer, skrån och andra sammanslutningar; allmosor var en del av vardagens ekonomi och donationer förekom ofta i testamenten. Och mottagarna var många. I den statistik, där en del medeltida städer klassificerade invånarna, utgjorde de som omväxlande kallades fattiga, utblottade eller helt enkelt tiggare (men aldrig arbetslösa) 15–20 procent av befolkningen. Med tanke på att detta är statistik för städer kan det möjligen, enligt Carlo Cipolla, ge en överdriven bild av misären eftersom tiggare sannolikt sökte sig till städerna. Å andra sidan anger uppskattningar för Frankrike och Spanien en väsentligt högre andel ”nästan tiggare” eller ”tiggare”. Det var få förunnat att leva tills de blev gamla och orkeslösa men änkor och föräldralösa barn var många.

Offentliga åtaganden för sociala ändamål var ytterst begränsade. I den mån de alls existerade var de knutna till den lokala nivån. Vid si-

kunde förkorta tiden i skärselden. Det fjärde Laterankonsiliet 1215 beslöt att tillhålla alla läkare att uppmana sina patienter att söka kyrkans hjälp för att mildra sina smärtor. Redan påven Gregorius I på 500-talet hade inlett kyrkans arbete på att utforma arvslagstiftningen så att donationer underlättades. Den eventuellt försumlige fick besked om att vägen till himmelriket var stängd för den som glömt att göra upp sitt testamente och för de verkligt motsträviga hotade bannlysning.

¹³ Alla köpte inte kyrkans löften om himmelriket. När den frisiske hövdingen Radbod (685–719) skulle döpas frågade han om hans gamla kamrater som hade dött var i himlen eller helvetet. Den ärlige frankiske biskopen förklarade att eftersom de inte varit döpta så befann de sig i helvetet. Inför detta besked avstod Radbod från att döpas. Han förklarade att han hellre förenade sig med sina vänner i helvetet än att vistas i himlen med de kristna.

dan av kyrkans blygsamma insats förekom välgörenhet också i världslig form; de viktigaste sociala institutionerna var emellertid feodalväsendet och skråsystemet. Medeltidshistorikerna Frances och Joseph Gies (1991) talar om feodalismen som ett ömsesidigt försäkringssystem (*mutual aid society*) för den europeiska eliten men ansvaret sträckte sig väsentligt längre ned. Städernas skråväsen kan ha berört halva befolkningen och tycks i alla händelser ha gjort det i Norditalien. I vissa städer fanns sjukhus med offentligt avlönade läkare som kunde behandla fattiga gratis. Utbildning var väsentligen en privat angelägenhet men i italienska städer fanns ofta skolor med kommunalt anställda lärare, vilket bör ha bidragit till rätt hög läskunnighet. Skatter för att finansiera sociala ändamål tillgreps bara i akuta nödsituationer. Däremot kunde städers myndigheter ingripa för att förhindra export och föranstalta om lagring av livsmedel när hungersnöd hotade. I Florens hade emellertid de fattiga rätt till tilldelning av bröd även i normala tider.

Trots detta begränsade offentliga ansvar för människors trygghet och välfärd var skattetrycket högt. Bönder, arrendatorer och näringsidkare klämdes åt från alla håll. Kyrkan krävde inte bara tionde utan tog ofta betalt för sina tjänster. Arrendatorer betalade både i arbetsdagar och in natura. Alla var tvingade att mot betalning använda överhettens kvarnar, smedjor, bak- och brygghus. De som verkade längst ned i medeltidens sociala pyramid bar en orimligt stor del av den samlade skattebördan utan att få något i gengäld. Det är alltså helt foljdriktigt att ”protester och klagomål från skattebetalare är vad som flitigast förekommer i källmaterialet från varje tid och varje land” (Cipolla 1980, s. 46). Den sociala verksamhet som ändå förekom finansierades i allt väsentligt genom privat välgörenhet.

Nationalstatens roll var under större delen av medeltiden blygsam utom möjligen i England. Regerande furstar förväntades vanligen vara självförsörjande på grundval av avkastningen från egna domäner. Rätten att i normala tider ta upp skatt etablerades senare. Endast vissa tullar, avgifter och omsättningskatter tillföll statskassan. Den engelske kungen var sålunda tidigt beroende av skatten på export av råull. När Gustav II Adolf fick kontroll över preussiska och livländska flodmynningar och hamnar kunde den svenska statskassan, under den tid stilleståndsavtalet i Altmarkt var i kraft (1629–35), tillföras ca 3,7 miljoner riksdaler per år. Tidigare hade statsbudgetens samlade omslutning uppgått till 2–3 miljoner riksdaler.¹⁴ Angrepp på rikets territori-

er gav naturligtvis moralisk tyngd åt kungars argument för särskilda kontributioner från adel, kyrka och fria riksstäder. Tilldelningen blev svårare när det gällde militära äventyrligheter och det slutade ofta med ruinerande lån hos tyska och italienska banker.¹⁵

Inom hela detta system var gränserna flytande mellan privat och offentligt, mellan vad lagen påbjöd och vad moralen fordrade och mellan den kyrkliga och världsliga sfären. På många sätt var medeltiden en spegelbild av välfärdsstaten. Offentliga skatter finansierade eliternas lyx och överflöd, och begränsade välfärdsåtaganden finansierades med frivilliga bidrag och organiserades i privat regi. Lagar och regler med nationell giltighet var få men kyrkans moralkod var i det närmaste totalitär – och snart kompletterad med krav på människors moraliska självdeklaration i biktstolen. Att kyrkan ofta var rik men riket skuld-satt var därför inte förvånande.¹⁶

Framväxten av territoriella nationalstater under sen medeltid innebar nästan definitionsmässigt att grunden lades för skattesystem som gav överheten regelbundna inkomster – och omedelbara krav på ökade skatter för att betala växande militärutgifter. Storleken på stående arméer ökade dramatiskt från början av 1500-talet från något tiotusental till mer än etthundra tusen soldater i stormakterna. Högsjöflottan rustades upp och nya artilleripjäser utvecklades som i sin tur krävde investeringar i befästningsanläggningar. Också den civila administrationen växte men förblev överraskande liten. Den franska administration som i mitten på 1500-talet styrde ett land med 18 miljoner invånare sysselsatte endast omkring 3 000 ämbetsmän men då är att minnas att till exempel skatteuppbörd ofta lagts ut på privata skattebönder, det vill

¹⁴ Carlo Cipolla menar att det är viktigt, för att förstå den ekonomiska utvecklingen före modern tid, att komma ihåg att röveri och krigsbyte spelade en väsentlig roll. Han framhåller att en av de mest framgångsrika rövarena var den svenske generalen Johan Banér.

¹⁵ Den engelske kungen Edward III (1312–77) tvingades på grund av det kostsamma hundraårskriget mot Frankrike ett pantsätta sin och drottningens krona hos ärkebiskopen i Trier och köpmännen i Köln.

¹⁶ Inte ens krig var en renodlat statlig uppgift. Hot mot landets territorium satte i rörelse hela det feodala system av ömsesidiga förpliktelse som mobiliserade kärnan i krigsmakten. Den engelska flottan som 1588 besegrade den spanska armadan var till 85 procent privatägd. Ett i Europa allmänt anlitat postväsen ägdes och sköttes av familjen Thurn und Taxis.

säga personer som köpt rätten att ta upp skatt i ett visst område och leverera en del därav till statskassan.

Framför allt ökade militärutgifter innebar att de framväxande nationalstaternas budgetar flerfaldigades bara under 1500-talet. Den franska statens inkomster ökade från 3,5 miljoner livres 1497 till 15 miljoner 1596. I Kastilien ökade regeringen skatterna från 850 000 dukater 1504 till 13 miljoner 1598. I genomsnitt femfaldigades statsinkomsterna i Europa under 1500-talet. Med tanke på att ländernas ekonomier växte ytterst långsamt innebar detta att statsmaktens anspråk på resurser ökade radikalt. Carlo Cipolla är emellertid övertygad om att ingen regering lyckades ta in skatter som motsvarade mer än 5-8 procent av nationalinkomsten.

De som drabbades av dessa skatter var de som redan betalade mest – bönder, arrendatorer och näringsidkare. Det blev emellertid nödvändigt att hitta nya inkomstkällor. Skatter på vagnar, fönster och peruker gav blygsamma bidrag till statskassan. Finansiellt viktigare och på sikt mer förödande var bruket att sälja tjänster. I Frankrike blev denna verksamhet så omfattande att den under 1600-talet svarade för mellan 25 och 50 procent av statsinkomsterna. Eftersom innehav av ett ämbete medgav omfattande befrielse från skatter är det lätt att se konsekvenserna för framtida statsinkomster. Den ryska regeringen hade en säkrare inkomstkälla men också med förödande följdverkningar. Vodkan introducerades i Ryssland på 1400-talet och blev nästan omedelbart en del av den dagliga dieten. Genom århundraden har inkomster och skatter från försäljning av vodka svarat för omkring en tredjedel av statsinkomsterna.

Det europeiska 1600-talet präglades av kriser på flera områden men tydligast inom jordbruket med sjunkande födelsetal och stagnerande befolkning i flera länder som följd. Den danske historikern Niels Steensgaard vill söka den djupaste orsaken till detta i den offentliga sektorns expansion som lade nya skatter på en majoritet av befolkningen som redan levde nära existensminimum. Samtidigt investerade de som hade det bättre ställt i improduktiva ämbeten som tack vare skattebefrielse gjorde skattebördan än mer snedfördelad.

Skattebördan och statsbudget före 1800-talet styrdes i stor utsträckning av utrikespolitiska ambitioner som oftast översteg löpande inkomster. Krav på infrastrukturella investeringar ledde dock till ett ökat statligt engagemang i skiftande former. Före 1700-talet byggdes

kanaler endast i Frankrike och Nederländerna; i England tog investeringarna fart som en följd av industrialiseringen. Den så kallade kanaleran i Europa inträffade 1750–1850. I betydande utsträckning var kanalerna finansierade av privata investerare. Framför allt i England låg utbyggnad och drift av infrastrukturen i privata händer. De omfattande investeringarna i vägar, järnvägar och hamnar gjordes på 1800-talet, framför allt under århundradets sista hälft, tillsammans med en försiktig utbyggnad av ett offentligt skolväsen.

Något statligt åtagande som gällde vanliga människors trygghet och välfärd rymdes inte i budgeten och insatserna på lokal nivå var blygsamma. Den amerikanske ekonomen Peter H. Lindert (2004) har nyligen publicerat den första delen av en omfattande studie av offentliga utgifter för sociala ändamål som visar att endast i England och Wales översteg kostnader för fattigvård och skola 1,7 procent av BNP före 1800-talets slut. I England och Wales uppgick dessa offentliga utgifter till 1,6 procent 1776 och till 2,7 procent 1820–21. I det förhållandevis rika Nederländerna förändrades utgiftsnivån från 1,7 procent 1790 till 1,4 procent under 1800-talets första hälft då några få tiondels procentenheter avsåg utbildning. Frankrikes sociala utgifter 1833 låg strax under 0,8 procent. Belgiens offentliga utgifter för fattigvård motsvarade mer än 1 procent av BNP 1820 för att sjunka till ca 0,3 procent mot århundradets mitt, då kostnader för skolväsen uppgick till 0,4 procent.

Liksom i Belgien minskade sociala utgifter markant som andel av BNP i England och Wales från 1820 till århundradets mitt. Och detta var en del av en allmän trend under hela perioden 1820–80. En starkt bidragande orsak var emigrationen till Nya världen. Därigenom minskade proletariseringen på landsbygden i Europa och reallönerna steg för dem som stannade hemma. Detta var också en period då BNP per capita i Västeuropa steg med en dryg procent per år vilket innebar att även en mindre *andel* av BNP kan ha inneburit en oförändrad eller ökad absolut nivå.

Den generella och oavbrutna ökningen av offentliga utgifter för socialvård, utbildning, pensioner, sjukvård, bostadssubventioner och arbetslöshetsunderstöd som fortsatt in på efterkrigstiden började i alla händelser på 1880-talet. Omfattningen var emellertid blygsam före 1950-talet. År 1880 var det bara i Storbritannien och skandinaviska länder som sociala utgifter låg i närheten av 1 procent av BNP. Trettio år senare hade endast Australien och Nya Zeeland sällat sig till den

krets av länder som spenderade mer än 1 procent av BNP. Medianvärdet 1910 var 0,7 procent.

Något stöd för en mer generös fattigvård gavs inte av de ledande nationalekonomerna. Den för tidens förhållanden höga utgiftsnivån på 1,6–2,7 procent av BNP i England och Wales 1776–1821 hade sitt ursprung i lagstiftning på Elisabet I:s tid, vilken gav socknarna ett ansvar för de fattigas försörjning. Att David Ricardo och andra 1834 lyckades övertyga parlamentet att upphäva dessa lagar och radikalt minska det allmännas åtagande bidrog till att sänka utgiftsnivån från 2,7 procent 1820–21 till drygt 1 procent 1850. Det problem som nationalekonomerna såg är i hög grad aktuellt i dag. Eftersom den lön som under normala förhållanden erhöles efter 10–12 timmars arbetsdagar under ofta vidriga förhållanden knappt räckte till mat för dagen kunde den inte skilja sig alltför mycket från dåtidens ”socialvårdsnorm”. Det stöd för allmän fattigvård som fanns kom från jordägare som insåg att någon form av allmänt åtagande var nödvändigt för att arbetarna skulle överleva vintern. Så småningom insåg städernas fabriksägare att de hade samma skäl att garantera permanent tillgång till arbetskraft.

Den offentliga utgiftspost som ökade starkt redan från mitten av 1800-talet gällde utbildning. I Europa gick Preussen i täten för en allmän grundutbildning och mottog redan på 1830- och 1840-talen en ström av intresserade studiedelegationer från europeiska länder och senare också från Japan och Kina. Ännu tidigare hade emellertid de brittiska kolonierna i Nordamerika börjat bygga såväl grundskolor som universitet. Från och med 1870-talet gick i så gott som alla västeuropeiska länder, Kanada, Förenta staterna, Australien och Nya Zeeland mer än 60 procent av ungdomarna i grundskola men endast sistnämnda fyra länder och möjligen Frankrike nådde över 90 procent före första världskriget. Andelen kvinnliga elever var förvånansvärt likartad i alla rika länder i början på 1900-talet – mellan 45 och 50 procent.

En hundraårig expansion tar sin början

Många vill lokalisera den moderna välfärdsstatens födelse till Bismarcks då nyligen enade Tyskland. Yrkesskad- och sjukförsäkring infördes 1881 respektive 1883 och ålderspension från 1889. Kostnaderna för det allmänna var emellertid minimala. Det handlade i huvudsak om försäkringssystem finansierade av de anställda och deras arbets-

givare med blygsamma statliga subventioner. Pensionspremierna blir inte så höga när medelåldern är 44 år och rätten till pension inträffar 26 år senare.¹⁷ Det pensionssystem som infördes i Danmark 1891 var långt mer generöst än det tyska. Danskarnas utgifter för socialvård, arbetslöshetsunderstöd, pensioner och hälsovård uppgick 1920 till nära 3 procent av BNP vilket var klart mer än i något annat land.

Trots att det offentliga åtagandet totalt sett var blygsamt – mätt med dagens mått – skall nog välfärdsstatens födelse lokaliseras till halvsekel före första världskriget. Djupast sett handlar det om att individen äntligen frigjorde sig från kollektivet och trädde fram i egen gestalt.¹⁸ Renässansen hade sått fröna till denna radikala idé. Den vetenskapliga revolution som följde befriade människan från slaveri under antikens auktoriteter och gav förhoppning om förnuftsburna framsteg. Upplysningstidens filosofi både ifrågasatte grundvalen för rådande ordning och väckte tanken på folkstyre – och revolutionerna i Förenta staterna och Frankrike visade att det var möjligt.¹⁹ Men det var den politiskt beväpnade liberalismen i allians med arbetarrörelsen som förändrade statens roll från fordrande övermakt till välfärdens beftämjare.

På inget område är detta mer tydligt än inom utbildningsväsendet. I början på 1800-talet kunde överklassen hitta hur många argument som helst för varför det var onödigt att slösa pengar på att utbilda fattigt folks barn. Davies Giddy, som senare skulle bli president i Royal Society, radade i en debatt i parlamentet 1807 upp de flesta av de traditionella argumenten. Utbildning skulle göra de fattiga inom arbetarklassen mindre lyckliga, eftersom de inte längre skulle vara nöjda med sin lott – som ju var av Gud given. Detta skulle också göra dem mindre dugliga och fogliga som arbetare i jordbruk och industri. Utbildning

¹⁷ Bismarck satte pensionsåldern till 70 år. Först 1916 sänktes den till 65 år.

¹⁸ Det är om detta Giovanni Pico della Mirandola (1463–94) talar om i *De hominis dignitate* (1486): ”Varken en bestämd art eller en gestalt som är din egen har vi givit dig Adam, på det att du efter ditt beslut och enligt din åsikt skall få och äga den art, den gestalt, de uppgifter du önskar . . . Du är av inga gränser instängd, utan skall fastställa dem själv med din vilja som jag lagt i din hand . . . Varken himmelsk eller jordisk, varken dödlig eller odödlig har vi gjort dig på det att du liksom din egen skulptör och formare fritt och ärofullt må kunna ge dig den gestalt du helst vill ha . . . Människan är givet att ha vad hon önskar, vara vad hon vill.”

¹⁹ Den franska deklARATIONEN om mänskliga rättigheter som antogs revolutionsåret 1789 fastslog i inledningens första artikel att människan är född fri och förblir fri med lika rättigheter. Artikel III angav att suveränitetsprincipen är strikt knuten till nationen. ”Ingen grupp av individer, och ingen enskild individ kan utöva någon överhöghet som inte emanerar därur.”

”skulle göra det möjligt för dem att läsa agitatoriska pamfletter, osedliga böcker och publikationer som stred mot kristendomen” (Lindert 2004, s. 100). Och naturligtvis skulle det innebära lika orimliga som onödiga kostnader.²⁰ Under århundradets gång föll de mest groteska argumenten bort till förmån för en debatt som mest handlade om vilken kunskap den behövde som ändå skulle gå bakom plogen eller stå i smedjan. Kvar dröjde emellertid under hela 1800-talet föreställningen om samhället som en organism inom vilken var och en hade att med flit och förnöjsamhet utföra den uppgift man tilldelats.²¹

Denna grundhållning, att individen tjänar en högre ordning vars främsta uttryck är nationen och staten, levde kvar inom konservatismen även efter det demokratiska genombrottet. Inom de radikala sekter som exemplifierade Webers teser fanns redan från början synen på kunskap som försynens gåva, vilket var skälet till att utbildningsväsendet byggdes ut tidigare i de nordamerikanska kolonierna än i moderlandet. Den genomgripande förändringen kom emellertid först när industrialiseringens krav på ökad kompetens i slutet på 1800-talet förknades med folkrörelsernas bildningshunger. Nu tycks statens behov av utbildning inte känna några gränser.

Samma radikala förändring av perspektivet har skett inom socialpolitiken. 1800-talets fattigvård var i lika hög grad som medeltidens

²⁰ I Tyskland varnade en skrivkunnig godsägare år 1800 för effekterna av utbildning av militära skäl. ”Den mest råbarkade och okunniga bondpojke blir ojämförligen den bästa soldaten. Han kan behandlas som om han var en maskin, och när han behandlas på detta sätt kan man helt och fullt lita på honom” (Lindert 2004, s. 101). Andra argumenterade till och med för att arbetarnas andliga utförsågor borde stympas och liknade detta vid att kastrera oxar.

²¹ På väggarna i många svenska hem hängde en text hämtad från 1600-talets hustavla: När var och en sin syssla sköter, Då går allt väl, evad oss möter. Herbert Tingsten har i sitt stora verk om *Densvenska socialdemokratins idéutveckling* (1941) mycket livfullt beskrivit den filosofiska hegemoni som speglades i skolans läseböcker, lärdes ut vid våra universitet och predikades i våra kyrkor. I ett betänkande angående innehållet i folkskolans undervisning 1887 undertrycks individens ambitioner till förmån för det folk som ”under Guds ledning småningom utvecklats inom sig själv och i sitt förhållande till andra folk” (Tingsten 1941, s. 25). Den boströmska filosofin som dominerade inom universitetsundervisningen såg staten som ”ett organ för högre förnuftiga väsenden och ytterst för det absolut högsta eller religionen, det vill säga för gudomligheten betraktad såsom alla förnuftiga väsendens absolut högsta regent eller försyn och saliggörare” (a.a., s. 28). Kyrkans män såg det naturligen, enligt Tingsten, som sin främsta uppgift att betona att: ”Det mänskliga samhället, med sina klasskillnader, sin rikedom och sin nöd, är givet av Gud. Från denna utgångspunkt utvecklas ett tämligen rikt differentierat försvar för bestående förhållanden. En grundtanke är, att de sociala grupperna och de enskilda individerna äro lemmar i en naturlig och alltså av Gud helgad organisation. Man anknyter här till urgamla konservativa föreställningar, som under medeltiden utbildades till fulländning av katolska teoretiker” (a.a., s. 32).

allmosor en nådegåva. I detta perspektiv var de katedersocialistiska reformerna i Tyskland på 1880-talet och Danmarks pensionslagstiftning 1891 principiellt viktiga, eftersom de slog fast ett samhälleligt ansvar och en individuell rättighet som under början av 1900-talet fick fäste i allt fler länder. Utvecklingen under mellankrigstiden dominerades av den oundvikliga insikten att arbetslöshet kunde förekomma trots alla ekonomers försäkran om motsatsen. Det var också av betydelse att de soldater som kom hem från skyttegravarna i Flandern och de kvinnor som arbetat i rustningsindustrin hade vunnit en moralisk rätt till ett anständigare liv och en större social trygghet. Även om nivån var blygsam fördubblades nivån för offentliga sociala utgifter på 1920-talet. Ännu under den tidiga efterkrigstiden präglades inställningen till socialförsäkringar och socialhjälp av en restriktiv inställning och social kontroll. Det var under 1960-talets rekordår som de skandinaviska länderna tog täten i en utveckling mot en situation där partier tävlar om att lagfästa nya sociala rättigheter för individer och grupper.

Om vi lägger samman utgifterna för sociala ändamål med anslagen för försvar, rättsväsen, offentlig förvaltning beräknas den genomsnittliga nivån ha motsvarat 11 procent av BNP 1870 för Västeuropa, Nordamerika, Australien och Nya Zeeland. Spridningen var emellertid mycket stor. Enligt en sammanställning gjord av Vito Tanzi från Internationella valutafonden och Ludger Schuknecht från Europeiska centralbanken (2000) spenderade Australien 18,3 procent, Schweiz 16,5 procent, Italien 13,7 procent och Frankrike 12,6 procent medan till exempel Norge och Sverige inte ens nådde 6 procent. Genomsnittssiffran ökade till 13 procent 1913 delvis till följd av ökade rustningskostnader men den stora engångseffekten orsakades av kriget. År 1920 motsvarade de samlade offentliga utgifterna i ovan nämnda länder i genomsnitt 20 procent av BNP – men spridningen var fortfarande stor.

Den höjda utgiftsnivå som föranleddes av första världskriget blev bestående. Räntor och amorteringar på krigslån blev en ny post i statsbudgeten. Den offentliga sektorns fortsatta expansion under 1930-talet – räknad som andel av BNP – orsakades av att utgifter för arbetslöshet och rustningar för nästa krig ökade samtidigt som totalproduktionen föll eller i bästa fall stagnerade. År 1937 motsvarade offentliga utgifter i världens ledande industriländer i genomsnitt ca 23 procent. Nazityskland spenderade 34 procent för att bygga det tusenåriga Tredje riket. Övriga europeiska stormakter låg alla nära 30 procent. Japans offent-

liga sektor motsvarade en fjärdedel av BNP och den låg på samma nivå i Kanada, Nya Zeeland, Schweiz, Irland och Belgien. Australien, Norge, Spanien och Sverige tillhörde vid denna tidpunkt eftersläntrarna på nivån 13–17 procent.

Efter andra världskriget rådde en vetenskapligt mer välvillig syn på offentliga insatser och statlig stabiliseringspolitik. Den politiska tyngdpunkten hade förskjutits långt åt vänster. Röda armén hade räddat Europa undan nazismen – i Frankrike och Italien fanns stora Moskvastyrda kommunistpartier. Marken var sålunda väl förberedd för en kraftig expansion av den offentliga sektorn. Ökningstakten var till en början måttlig. År 1960 motsvarade samlade offentliga utgifter i genomsnitt 28 procent av BNP i OECD-länder och detta berodde i stor utsträckning på att eftersläntrarna började komma i kapp. Det måste emellertid understrykas att denna modesta ökning av BNP-andelen skedde samtidigt som totalproduktionen börjat växa i en takt som ingen tidigare vågat drömma om. Viktigt är också att påpeka att den våldsamma expansion av den offentliga sektorn som inleddes på 1950-talet och kulminerade under perioden 1985–95 framför allt gällde transfereringar.

Den totala offentliga konsumtionen, det vill säga skola, sjukvård, polis, försvar, förvaltning och infrastruktur i OECD-länder uppgick 1950 till i genomsnitt 11–12 procent av BNP för att öka till 14 procent 1960. Därefter ökade OECD-genomsnittet till nära 17 procent för att kulminera 1985–90. Flertalet länder följer detta mönster – en måttlig ökning 1960–85 följt av en viss minskning. Undantagen från denna regel är framför allt de nordiska länderna som alla ökade den offentliga konsumtionen radikalt 1960–85 – i Danmarks och Sveriges fall nära nog en fördubblad BNP-andel – och därefter låg kvar på den högre nivån eller, som Finland och Norge, fortsatte att öka. Det enda land som följde det nordiska mönstret var Österrike. Bland avvikarna från huvudnormen fanns också, fast på en lägre nivå, Portugal, Schweiz och Spanien.

Totala offentliga utgifter för hela OECD-kretsen, räknade som andel av BNP, har under perioden 1960–1993/95 ökat från i genomsnitt 28 procent till drygt 42–43 procent för att sedan falla till 39–40 procent 1992–2002. Motsvarande siffror för de femton länder som var medlemmar av EU före den senaste utvidgningen var 32 procent 1960 som ökade till 48–50 procent 1985–90 och 47 procent efter år 2000. Det mönster vi kunde se i utvecklingen för offentlig konsumtion går allt-

så igen – en allmän kontinuerlig expansion som tog sin början redan på 1950-talet, kulminerade strax efter 1985 och följdes av en minskad BNP-andel. De enda undantagen från denna regelbundenhet är Förenta staterna, vars offentliga utgifter legat på en nivå som motsvarar 35 procent av BNP sedan 1985, samt Japan, Island och Portugal.

Det finns många teorier om den offentliga sektorns utveckling. Det kan därför vara skäl att infoga att man inte skall läsa in alltför tydliga politiska ambitioner i de förändringar som redovisas i tabellerna 7 och 8. Sveriges kraftigt ökade offentliga utgifter räknade som andel av BNP perioden 1974–85 beror sålunda bara till en del på olyckligt generösa regeringsbeslut.²² Merparten förklaras av att indexerade utgifter justerades upp av en stark inflation samtidigt som industriproduktionen stagnerade. Irlands kraftiga minskning beror på den mer angenäma motsatsen – måttliga ökningar av offentliga utgifter blev en minskad andel av en snabbt växande BNP.

Det är värt att notera Sveriges unika utveckling. År 1960 låg Sveriges samlade offentliga utgifter någon procentenhet under genomsnittet för EU15-länderna. Frankrike (34,6), Belgien (34,5), Nederländerna (33,7) och Österrike (35,7) hade alla en utgiftsandel som var klart högre än Sveriges. Redan 1968 hade emellertid Sverige kommit ikapp alla medtävlande utom Nederländerna. Sex år senare hade Sverige och Nederländerna nått en nivå för offentliga utgifter som motsvarade 48 procent av BNP och låg 40 procent över genomsnittet för OECD och 25 procent högre än EU15. Det mest remarkabla är emellertid att Sverige från denna tätposition ökade de offentliga utgifterna räknade som andel av BNP mer än andra länder i både procentuella och absoluta termer. Från 1974 till 1993 ökade andelen med 25 procentenheter från 48 till 73 procent.

Samband mellan tillväxt och offentlig sektor

Det är rätt naturligt att utgå ifrån att denna massiva utbyggnad av den offentliga sektorn under efterkrigstiden borde ha satt spår i statistiken för ekonomisk tillväxt. Den ”produktion” som sker i offentlig regi på till exempel sjukhus eller i domstolar och skolsalar förs in i national-

²² Det var dock rätt märkligt att den borgerliga trepartiregeringen 1976–78 kunde höja pensionerna och barnbidragen, utvidga föräldraförsäkringen och införa sex timmars arbetsdag för småbarnsföräldrar samtidigt som budgetunderskotten nådde helt osannolika nivåer.

räkenskaperna till sin kostnad under antagande om att produktiviteten förblir oförändrad. Om denna andel av BNP ökar från en sjättedel till en tredjedel i vissa länder men förblir oförändrad i andra borde man se en rent statistisk effekt. Om människor får i stort sett oförändrad levnadsstandard vid sjukdom eller arbetslöshet borde det enligt all ekonomisk teori ha en starkt avkylande effekt på människors arbetsvilja. Om den egna timlönen på grund av inkomst- och löneskatter, moms och sociala avgifter måste vara mångdubbelt större än hantverkarens kostnad per timme så borde det ha negativa effekter på ekonomins resursallokering. Det handlar ju inte om de anekdotiska observationer om kirurger som låter operationsköerna växa därför att det lönar sig att vara hemma och tapetsera utan om tiotusentals möjliga vita jobb. Skattenivåer på 70–80 procent för småföretagare borde ha en tydlig effekt på sparande, investering och sökande efter kryphål.

Men trots hundratals, kanske tusentals, studier av sambandet mellan offentlig verksamhet och ekonomisk tillväxt har det visat sig vara märkligt svårt att frilägga en tydlig, robust korrelation eller underbygga en generell slutsats med substantiellt innehåll.²³ En orsak är enkel. Många av studierna är förvånansvärt primitiva. Det är sålunda av begränsat värde att utan teoretisk specificering göra ett diagram där BNP-tillväxt ställs mot något mått på offentlig verksamhet. Det är också tveksamt om studier som utgår ifrån en linjär relation mellan regeringens förehavanden och ekonomins produktivitet ens borde kunna belysa sambandet. I flera studier ingår både rika europeiska välfärdsstater och utvecklingsländer med en parasitär biståndsfinansierad byråkrati. Enligt alla tillgängliga studier är de administrativt förorsakande transaktionskostnaderna dramatiskt mycket högre i utvecklingsländer och det beror inte på storlek utan på kvalitet.²⁴ Med tanke på hur svårt det är att studera samband mellan komplexa samhälle-

²³ Bra förteckningar och sammanfattande kommentarer till de studier som skall diskuteras i det följande finns framför allt hos Wannfors och Weiner (1999), Holmberg och Josephson (1995) samt Slemrod (1994) men också hos Hansson (2000) och Lindert (2004). För bibliografiska uppgifter om flertalet specialstudier om offentlig sektor och tillväxt hänvisas till Wannfors och Weiner samt Holmberg och Josephson.

²⁴ Det handlar inte bara om de allra fattigaste länderna. Medelinkomstandet Brasilien har ett samlat skattetryck på nästan 40 procent för att vid sidan av räntor och amorteringar på den väldiga skuldbördan finansiera en offentlig sektor som i flera avseenden, enligt *The Economist*, fungerar enligt samma principer som EU:s jordbrukspolitik – be-
drägeri, ineffektivitet och slöseri.

liga fenomen – därför att de påverkas av så många externa faktorer – bör man inskränka jämförelser till länder som är så lika som möjligt.²⁵ Bland de många studier som gjorts skall vi, av skäl som redan angetts, begränsa oss till dem som analyserar enbart OECD-länder eller särredovisar resultaten för denna länderkrets.²⁶

Åsa Hansson redovisar i sin doktorsavhandling (2000) liksom R.J. Barth och M. Bradley (Holmberg och Josephson 1995) ett starkt och statistiskt signifikant negativt samband mellan offentlig konsumtion och tillväxt av BNP. Steve Dowrick och R.J. Barth m.fl. (Holmberg och Josephson 1995) finner ett svagare men ändå negativt samband. Pär Hansson och Magnus Henrekson (Holmberg och Josephson 1995; Wannfors och Weiner 1999) lyfter fram en statistiskt signifikant korrelation mellan total faktorproduktivitet, å ena sidan, och, å andra sidan, offentlig konsumtion, offentliga utgifter eller transfereringar. När de enbart analyserar relationen till utgifter för utbildning uppträder i stället ett tydligt positivt samband med produktivitet.

James Gwartney, Robert Lawson och Randall Holcome, Angel de la Fuente, Stefan Fölster och Magnus Henrekson (Wannfors och Weiner 1999) samt Michael L. Marlow och David Smith (Holmberg och Josephson 1995) pekar alla på ett negativt samband mellan offentliga utgifter och ekonomisk tillväxt. Edgar K. Browning och William R. Johnson, Charles Stuart, Charles L. Ballard samt Robert Triest och Martin Feldstein (Lindert 2004, s. 232) hävdar att inkomstskatter har höga eller mycket höga så kallade dödviktskostnader. Browning och Johnson hävdar sålunda att kostnaderna för att omfördela inkomster till de sämre ställda 1976 var 2,49 US-dollar för varje dollars skattehöjning, och Feldstein beräknar att välfärdsförlusten per dollar i början av 1990-talet låg mellan 2 och 4 US-dollar.

Flera studier inriktar sig på att undersöka effekterna av den offentliga sektorns expansion under en viss period och eventuella senare konsekvenser för ekonomisk tillväxt eller produktivitet. Eric M. Engen och Jonathan Skinner, Frank Gould, Kevin B. Grier och Gordon Tullock

²⁵ Det kan ändå vara värt att nämna att Tove Strauss i en studie, där både industriländer och utvecklingsländer ingick, fann att "samtliga variabler för mått på bistånd är signifikativt negativt korrelerade med tillväxt i utvecklingsländerna" (Wannfors och Weiner 1999).

²⁶ Detta innebär att vi inte kommer att behandla de ofta citerade studierna av Robert J. Barro (1989, 1991 och 1997). Även med denna begränsning har vi en rik flora av varierande kvalitet och med vitt spridda resultat.

TABELL 7. Total offentlig konsumtion i OECD-länder 1960–1995, procentuell andel av BNP.

	1960	1968	1974	1985	1990	1995*
Australien	11,1	14,1	15,6	18,5	17,2	17,3
Belgien	12,4	13,6	14,7	17,0	14,1	14,8
Kanada	13,4	16,9	18,1	20,1	20,3	19,6
Danmark	13,3	18,6	23,4	25,3	25,3	25,2
Finland	11,9	15,3	15,2	20,2	21,1	21,9
Frankrike	14,2	14,8	15,4	19,4	18,0	19,3
Förenta staterna	16,6	18,5	17,6	17,8	17,6	15,8
Grekland	8,3	9,1	9,8	14,4	15,3	14,1
Irland	11,9	12,8	16,5	17,8	14,8	14,7
Island	10,4	12,9	15,9	17,5	19,2	20,8
Italien	12,3	13,9	14,0	16,7	17,6	16,3
Japan	8,0	7,4	9,1	9,6	9,0	9,8
Luxemburg	8,3	10,2	9,7	13,3	13,4	13,1
Nederländerna	12,2	14,4	15,7	15,8	14,5	14,3
Norge	12,4	16,0	17,7	18,2	20,8	21,1
Nya Zeeland	10,5	13,0	14,7	16,2	17,0	14,3
Portugal	9,7	12,1	13,0	14,3	15,7	18,1
Schweiz	9,6	11,3	12,7	14,5	14,6	15,0
Spanien	8,4	9,1	9,9	14,7	15,6	16,6
Storbritannien	16,4	18,0	20,5	21,1	20,6	21,3
Sverige	16,1	20,8	23,5	27,9	27,4	25,8
Turkiet	7,6	9,0	10,2	8,9	11,0	10,8
Tyskland	13,7	15,9	19,8	20,5	19,4	19,5
Österrike	13,1	14,9	15,9	19,3	18,6	20,2
EU15	13,7	15,2	16,8	19,0	18,5	18,7
Hela OECD	14,2	15,5	15,8	16,8	16,3	15,9

* På grund av privatiseringar m.m. är det inte meningsfullt att jämföra med perioden efter 1995.
Källor: OECD 1997 och 2004.

samt James Gwartney, Robert Lawson och Randall Holcome (Wannfors och Weiner 1999) finner ett klart negativt samband mellan den offentliga expansionen och tillväxten under efterföljande period medan Georgios Karras, S.A.Y. Lin och Rati Ram (Holmberg och Josephson 1995) menar att effekten, åtminstone så länge tillväxten av offentlig sektor äger rum på rimlig nivå, snarast är positiv.

David R. Camerons (Wannfors och Weiner 1999) grundhållning är att en stor och växande offentlig sektor inte bara är förenlig med utan snarast positiv för en väl fungerande marknadsekonomi. Han tillfogar dock att det sannolikt finns en övre gräns där effekten blir negativ. Richard Rubinson (Wannfors och Weiner 1999) redovisar ett mycket

TABELL 8. Totala offentliga utgifter i OECD-länder 1960-2005 (procentuell relation till BNP).

	1960	1968	1974	1985	1990	1995	2000	2005
Australien	21,2	24,1	31,6	38,8	37,7 (36,2)	37,8 (39,1)	35,6	36,2
Belgien	34,5	41,7	45,4	61,9	54,6 (53,4)	55,3 (52,9)	49,4	50,0
Kanada	28,6	32,4	36,8	47,1	47,8 (48,8)	48,3 (48,5)	41,0	39,9
Danmark	24,8	36,3	45,9	59,3	58,6 (57,0)	61,1 (60,3)	54,9	54,7
Finland	26,6	32,8	32,0	45,0	46,8 (48,6)	59,9 (59,6)	49,1	50,2
Frankrike	34,6	40,3	39,3	52,2	49,9 (50,7)	54,2 (55,1)	52,5	53,4
Förenta st.	26,8	30,3	31,7	36,0	36,2 (36,6)	35,5*(36,5)	33,7	35,2
Grekland	17,4	23,5	25,0	43,7	49,6 (50,2)	52,1 (51,0)	49,9	47,1
Irland	28,0	35,2	43,0	54,8	40,9 (43,3)	41,6*(41,5)	32,1	35,8
Island	28,2	33,8	36,6	36,3	39,9 (42,4)	39,6 (43,8)	43,2	45,3
Italien	30,1	34,7	37,9	51,6	53,8 (54,4)	52,1 (53,4)	46,9	49,0
Japan	17,5	19,2	24,5	32,3	31,9 (31,7)	36,4 (35,8)	38,2	36,6
Luxemburg	30,5	37,3	35,6	51,7	.. (43,2)	.. (45,5)	38,5	47,2
Nederländerna	33,7	43,9	47,9	60,7	57,5 (54,8)	60,3 (51,4)	45,3	46,9
Norge	29,9	37,9	44,6	42,9	51,3 (52,8)	49,3 (51,6)	43,4	47,6
Nya Zeeland	(53,0)*	.. (53,3)	.. (41,9)	40,2	38,5
Portugal	17,0	20,9	24,7	43,4	41,9 (42,1)	44,0*(45,0)	45,2	46,2
Schweiz	17,2	20,7	25,5	31,0	30,9	36,7
Spanien	..	21,3	23,1	42,2	43,0 (43,4)	47,0*(45,0)	40,0	39,1
Storbritannien	32,2	39,3	44,8	46,0	42,3 (42,2)	45,0*(44,6)	37,0	43,3
Sverige	31,0	42,8	48,1	64,9	60,8 (60,7)	67,2 (67,6)	57,3	57,9
Turkiet	..	21,9
Tyskland	32,4	39,1	44,6	47,6	45,7 (44,5)	56,9 (49,4)	45,7	47,1
Österrike	35,7	40,6	41,9	51,1	49,3 (53,1)	53,2 (57,1)	52,3	50,2
EU15	32,0	37,2	40,4	50,1	48,4 (48,7) ^o	55,6 (51,4) ^o	47,1 ^o	47,9 ^o
Hela OECD	27,9	31,6	34,4	41,3	40,7 (40,1)	48,2 (42,1)	39,0	40,1

Källor: OECD 1997 och 2004.

.. Uppgift saknas * Osäker siffra ^o Euroområdet

Definitionen av totala offentliga utgifter är inte exakt densamma för perioden 1960-95 som för åren 2000 och 2005. Inom parentes anges för 1990 och 1995 andelen enligt den definition som tillämpas för 2000 och 2005. Andelen offentliga utgifter kan ha minskat vissa år till följd av engångs-
inbetalningar i samband med privatiseringar.

svagt positivt samband mellan offentliga intäkter och BNP-tillväxt.

Roger C. Komendi och Philip G. Meguire, Walter Korpi (Wannfors och Weiner 1999) samt Jonas Agell, Thomas Lindh och Henry Ohlsson (Slemrod 1995) tillhör den grupp forskare som hävdar att det inte finns några säkra, tillförlitliga och meningsfulla samband mellan offentlig verksamhet och BNP-tillväxt. Peter H. Lindert (2004), som i huvudsak studerat utgifter för socialförsäkringssystemet i vid mening och utbildning, tillhör samma skola. ”Varken raka och enkla korrela-

tioner eller noggrant avvägda analyser av tillväxtfaktorer visar någon klar negativ nettoeffekt av all omfördelning” (s. 17). De ovannämnda studierna av bland annat Browning och Johnson och Feldstein som visar att skatter har mycket höga dödviktskostnader kan, enligt Lindert, inte vara korrekta. I så fall skulle de skandinaviska välfärdsstaterna helt enkelt inte existera.

OECD-studien *The Sources of Economic Growth in OECD-countries* (2003) ger visst stöd för Linderts slutsats. Det samlade skattetrycket beräknas ha en negativ effekt när det huvudsakligen finansieras med direkta skatter. Denna uppfattning får ett starkt stöd i Frida Widmalm (1996) undersökning för perioden 1965–90 av sambandet mellan specifika skatter och tillväxt i 23 OECD-länder. I hennes material finns ett robust negativt samband mellan höga inkomstskatter och ekonomisk tillväxt. När olika utgiftskategorier särredovisas framgår det att ”offentlig konsumtion och investeringar synes ha en positiv effekt på produktion per capita. Detta kan möjligen antyda att ... transfereringar är den faktor som bestämmer det negativa sambandet med skatteintäkter” (Lindert 2004, s. 83).

Ross Levine och David Renelt (1992) och Xavier Sala-i-Martin (1997) kritiserar från olika utgångspunkter den metodologi som används vid komparativa studier. Levine och Renelt understryker framför allt att det är svårt att isolera och avgränsa den variabel man vill studera. Flertalet studier är mycket känsliga för val av kontrollvariabel. Deras krav är emellertid så stränga att nästan inga robusta korrelationer kan etableras. Sala-i-Martin är mer optimistisk och menar att det existerar flera statistiskt signifikanta samband, dock inget mellan offentlig sektor och tillväxt.

Åsa Hanssons (2000) detaljerade studie granskar utvecklingen i Sverige, Storbritannien, Förenta staterna, Japan, Tyskland och Frankrike. Hon redovisar ett starkt negativt samband mellan BNP-tillväxt och utgifter för utbildning, hälsovård, bostäder och allmän samhällsservice, medan korrelationen med transfereringar inte är statistiskt signifikant. Utgifter för polis, rättsväsen och försvar har en positiv effekt på tillväxten. Hansson är, som sig bör i en doktorsavhandling, noga med att gardera sig mot övertolkningar eller försök att pressa materialet mer än det tål. Ändå blir man aningen snopen när hon avslutar med att konstatera att hon ”inte gör anspråk på att resultaten med någon precision korrekt reflekterar sambandet mellan regeringssfärens

omfattning och ekonomins tillväxt” (s. 132).

Endast ett fåtal studier analyserar en icke-linjär relation mellan den offentliga sektorns utbyggnad och dess effekter på ekonomins tillväxt. David R. Cameron (Wannfors och Weiner 1999) uttrycker visserligen en förmodan att en positiv korrelation på normalnivå kan övergå i sin motsats när den offentliga verksamheten blir väsentligt större. Holmberg och Josephson (1995) studerade både linjära och icke-linjära samband. Med den senare metoden finner de att offentlig konsumtion och sysselsättning i offentlig sektor på en nivå under 16 procent av BNP är positivt korrelerad med tillväxt medan effekten är negativ på högre nivåer (s. 37).

Georgios Karras (Holmberg och Josephson 1995) kommer i stort sett till samma slutsats. Offentlig konsumtion har på rimliga nivåer en positiv effekt som så småningom övergår i sin motsats. Idealläget inträffar när ungefär en femtedel av resurserna används inom den offentliga sektorn. Karras slutsats är att Japans offentliga verksamhet är för begränsad och Sveriges för stor. E.J. Sheehey (Holmberg och Josephson 1995) delar in de länder som studeras i två grupper beroende på om offentlig konsumtion ligger över eller under 15 procent av BNP. För länder med lägre offentlig BNP-andel redovisar Sheehey en positiv linjär effekt som blir svagt negativ men inte statistiskt signifikant för den andra gruppen.

Det är riskabelt att generalisera och dra allmängiltiga slutsatser. Det faktum att det alldeles övervägande flertalet studier visar på ett negativt samband har begränsat bevisvärde av ett enkelt skäl. Ekonomisk teori säger mycket klart att en offentlig sektor med den omfattning och inriktning den har i många OECD-länder borde ha tydliga konsekvenser för investeringar, sparande, studie- och arbetsvilja – och därmed för ekonomisk tillväxt. Det är därför inte osannolikt att ekonomer hittar vad teorin förutspår. I den mån forskarnas politiska hemvist är känd kan man inte undgå att slås av den robusta korrelationen mellan hemvist på höger-vänsterskalan och inriktningen på forskningsresultat.

Några tentativa slutsatser är dock tillåtna. Det mesta tyder på att risken är större att offentliga transfereringar har negativa effekter än offentlig konsumtion. Inget tyder på att offentlig konsumtion på en nivå under 15–20 procent av BNP har en negativ effekt på tillväxten. Tvärtom hävdar flera forskare att sambandet med produktivitet och BNP-utveckling är positivt på den nivån. Offentlig konsumtion består av en rad disparata komponenter – försvar, polis, domstolar, allmän förvalt-

ning, drift och byggande av infrastruktur, utbildning, forskning, sjuk-, hälso- och åldringsvård. Det är uteslutet att de alla har ens likartade relationer till ekonomins transaktionskostnader och funktion. Det har emellertid varit svårt att frilägga samband mellan BNP-tillväxt och enskilda utgiftsslag.

Det finns sålunda inga entydiga bevis för att utbildning har en positiv effekt. Vad gäller offentliga utgifter för att finansiera generösa transfereringar kan vi däremot vara rätt säkra. Alla studier pekar antingen på en negativ eller neutral effekt. Nationalekonomisk teori hävdar med viss bestämdhet att om människor får betalt utan att arbeta kommer många att välja detta alternativ. I alla händelser är det ytterst osannolikt att transfereringar kan bidra till att öka den officiellt registrerade produktionen. Vi kan därför vara rätt säkra på effektens negativa riktning även om vi inte känner dess omfattning.

Några studier, till exempel Stephen M. Miller och Frank S. Russek (Wannfors och Weiner 1999) och OECD-studien *Sources of Economic Growth* (2003), pekar på ett negativt samband mellan skattenivå och tillväxt men det tycks i grunden bero på skattesystemets utformning och för vilka ändamål staten spenderar sina inkomster. Nivån på offentlig konsumtion eller offentliga utgifter är enligt tillgängliga studier viktigare än effekten av en ökning under en viss period. Det finns emellertid skäl att misstänka att detta kan bero på att det tar lång tid innan skattehöjningar och förändringar i transfereringssystem får fullt genomslag i människors beteende och ekonomiska dispositioner. Assar Lindbeck (1995) menar att det kan ta en hel generation.

Att skattetryck och omfattande transfereringar får starkt negativa effekter på tillräckligt hög nivå är en trivial slutsats. Den så kallade Lafferkurvan är ju sann i den meningen att statens skatteintäkter utelämnas när skattesatsen är noll och blir mycket små när den ligger nära eller över 100 procent. Teoretiskt borde staten inte få någon intäkt alls när skattesubjekten inte får någon belöning för sin uppoffring men vi har empiriskt stöd för att konstatera att det behövs mer än så för att helt kväsa människors arbetsvilja.²⁷ Ändock är den viktigaste uppgif-

²⁷ Enligt en studie av Helene Sandmark, Karolinska institutet, och Monica Renstig, Women's Business Research Institute, förlorar 90 procent av alla kvinnor i Sverige på att arbeta när man tar hänsyn till merkostnader för måltider och resor. Sjukpenning tillsammans med ersättning från kollektivförsäkring från AFA ger i flertalet fall ett nettobelopp som är 700–800 kronor större per månad. Ändå söker många av dem rehabiliterande vård för att komma tillbaka till arbetet.

ten, både för ekonomiska forskare och för utövarna av det möjligas konst, att hitta den ungefärliga nivå där den offentliga verksamhetens omfattning och inriktning bidrar till ekonomins produktionsförmåga och människors välfärd. Om vi får tro Sheehey, Karras samt Holmberg och Josephson ligger brytpunkten rätt lågt. Det alldeles övervägande antalet studier menar att den skandinaviska nivån ligger alldeles för högt och skulle hålla med Tanzi och Schuknecht (2000) om att det vore klokt att sänka skattetrycket väsentligt, särskilt som det finns "betydande utrymme att omdefiniera statens roll i industriländer ... utan att offra särskilt mycket i fråga om välfärdsambitioner" (s. 131).

Detta är också slutsatsen i Per Molanders studie av den svenska välfärdspolitiken – "dagens utgifts- och skattenivå (är) väsentligt högre än vad som krävs för att åstadkomma den omfördelning som dagens skatte- och transfereringssystem leder till" (Molander 1999, s. 142). Men Peter Lindert håller inte med. Han menar att högskatteländerna lärt sig att hantera situationen genom en kombination av "tillväxtvänlig politik och regressiva skatter" (Lindert 2004, s. 31). Det finns därför "inga tvingande skäl att förvänta någon omfattande reträtt från dagens välfärdsstat" (a.a., s. 307).

Avsaknad av robusta och entydiga samband mellan skatter eller offentliga utgifter och tillväxt är i förstone förvånande. Även om vi modererar nationalekonomins strikta antaganden om nyttomaximerande egoister till att handla om normala rationella människor med ambitionen att få ett rimligt utbyte av en ofta ganska krävande arbetsvecka, borde vi kunna frilägga korrelationer som i alla händelser pekar i samma riktning. William Easterly och Sergio Rebelo konstaterar med viss uppgivenhet, på tal om höga inkomstskatters effekt på avkastningen av människors arbetsinsatser, om "inte detta påverkar tillväxten, finns det något som gör det" (citerat av Slemrod 1995, s. 395). Vi kanske inte kommer längre än att med Joel Slemrod konstatera:

De extrema uppskattningarna av den marginella välfärdskostnaden för skatteintäkter är nästan säkert felaktiga. Den är inte försumbar, och den är inte heller 2,5 dollar per dollar skatt; den är avgjort högre i en ekonomi där halva BNP går till offentliga sektorn än i en ekonomi där den offentliga andelen motsvarar en tredjedel (citerad av Molander 1999, s. 96).

Peter H. Linderts sammanfattande konklusion går i samma riktning – ”det är väl känt att högre skatter och transfereringar minskar produktiviteten. Väl bekant – men utan stöd i statistik och historisk erfarenhet” (Lindert 2004, s. 227).

Det är emellertid inte särskilt förvånande att det är svårt att belägga ett eventuellt samband mellan tillväxt och ett så disparat fenomen som offentlig verksamhet. Det är helt enkelt svårt att hitta bra jämförbara mått på det vi egentligen vill mäta. På den ena sidan av regressionsanalysen vill vi kvantifiera effekten av den samlade offentliga verksamheten och på den andra se hur detta påverkar samhällsekonomin totala effektivitet. Men även om det totala skattetrycket har en oundviklig dödviktstkostnad inbegriper det som finansieras både verksamheter som förväntas ha antingen positiva eller negativa konsekvenser för tillväxt. Utgifter för åldringvård, satsningar på högre utbildning, kulturella manifestationer, barnbidrag, ett fungerande domstolsväsen, utbyggnad av infrastruktur, kulturminnesvård och polis kan inte rimligen ha ens likartad påverkan på ekonomins utveckling – och motive-ras i många fall av skäl som inte har ett dugg med tillväxt att göra. I andra fall – till exempel Botniabanan och ökad satsning på grundforskning – råder respektabla meningsskiljaktigheter om huruvida man skall förvänta sig en positiv effekt eller inte.

Lika viktigt är att den offentliga sektorns innehåll skiljer sig från ett land till ett annat. I allt fler länder utgör barnomsorg en del av den offentliga sektorn, men fortfarande ligger denna verksamhet i till exempel Sydeuropa och Japan i den hushållssektor som inte ingår i nationalräkenskaperna. I början av 1900-talet ägde förlossningar i Sverige rum i hemmen – nu sker så gott som alla på den offentliga sektorns sjukhus. Det har också betydelse om bidrag beskattas eller inte och framför allt om de trappas av i takt med stigande inkomst. Barnbidrag som utgår med fast belopp per barn ger inga marginaleffekter medan bostadsbidrag som reduceras när inkomsten ökar kan innebära mycket hög marginalbeskattning.

Beträffande Förenta staterna kan man fråga sig hur stor del av hälso- och sjukvården som skall räknas som en del av den offentliga sektorn. Kostnaderna räknade som andel av BNP är väsentligt högre än i något annat OECD-land trots att 40–50 miljoner medborgare saknar vad européer skulle kalla ett rimligt skydd. Detta är resultatet av en ”federalt producerad olycka”. Under andra världskriget infördes löne-

stopp för att förhindra att den akuta bristen på arbetskraft drev upp lönerna. Att erbjuda generösa sjuk- och hälsovårdsförmåner för de anställda och deras familjer blev ett av de mest potenta konkurrensvapnen i kampen om arbetskraft. Regeringen bidrog till att stadfästa systemet genom generösa skatteavdrag. Alla stora amerikanska företag blev i allt väsentligt en socialiserad hälsovårdsrepublik. I och med att en så stor del av befolkningen har detta generösa system har det visat sig omöjligt att skattefinansiera ett system som omfattar alla medborgare. Eftersom vård och mediciner produceras av privata företag har Förenta staterna begåvats med en marknad där både köpare och säljare vill att det skall kosta så mycket som möjligt.

Ett annat problem är att den ena variabeln – offentlig sektor – helt eller delvis ingår i BNP och direkt påverkar dess utveckling. I ett läge då ekonomins resurser är dåligt utnyttjade är det därför inte osannolikt att en utbyggnad av offentlig sektor direkt avspeglas i bruttonationalproduktens ökning. Vill man studera orsakssambandet i mer genuin bemärkelse måste det ske över en rätt lång period. Det är också notoriskt svårt att mäta produktivitetsutvecklingen inom offentlig sektor, vilket är ett skäl till att man i nationalräkenskaperna utgår ifrån att den är noll. Om vi för exempelvis ett sjukhus använder ett industriellt mått så uppnår vi det bästa resultatet när alla sjukhussängar alltid är upptagna.²⁸ Men verksamhetens mål är i grunden att så få som möjligt skall tillbringa så liten tid som möjligt till sängs.

I slutet på 1970-talet och början på 1980-talet gjordes flera ingående studier som kom fram till att produktiviteten inom den svenska landstingssektorn hade minskat med 1–2 procent per år under de två senaste årtiondena. Det fanns många skäl att sätta tilltro till dessa undersökningar. Medan den statliga offentliga konsumtionen sedan 1950 snarast ökat något långsammare än BNP, hade den kommunala och landstingskommunala sektorn vuxit i dramatisk takt, framför allt under perioden 1965–80. De senaste två årtiondena har sjuk- och hälsovården tagit i anspråk en i stort sett oförändrad andel av BNP och krisrapporterna är lika frekventa som väderleksprognoserna. Men svaret

²⁸ Precis så tycks "rehabiliteringsindustrin" fungera. Företag som tjänar pengar på att rehabilitera människor med nedsatt arbetsförmåga har vuxit explosionsartat sedan början av 1990-talet och mycket tyder på att detta beror på deras förmåga att övertyga kunderna om behovet av omfattande insatser.

på frågan om man skulle ha föredragit 1975 års vård framför dagens är ändå givet.²⁹

Den tidiga, kraftfulla utbyggnaden av offentlig sektor skedde samtidigt som OECD-ländernas ekonomier växte i rekordfart. Från 1950 och fram till den första oljekrisen 1973 ökade BNP per capita med ca 4 procent per år. I EU-länderna (EU15) växte samtidigt både offentlig konsumtion och offentliga utgifter med 40 procent räknade som andel av BNP. Det går att pröva många teorier mot denna verklighet. Det går att hävda att de trygghetssystem som började byggas ut på 1950-talet tillsammans med väldiga satsningar på bilismens infrastruktur kan ha bidragit till rekordårens tillväxttakt. Men man måste komma ihåg att politiska åtgärder får genomslag först på sikt. Den politiska grunden för rekordåren hade mer eller mindre medvetet lagts tidigare. I stor utsträckning handlar det om att politiker kunde förverkliga vad som ditsills varit fromma förhoppningar tack vare en lika oväntad som ihållande högkonjunktur. Det går också att göra troligt att 1960-talets excesser bidrog till den stagflation som följde på oljeshocken och därmed till låg och instabil tillväxt under hela resten av århundradet. En viktig del av förklaringen är att den osedvanligt snabba ekonomiska expansionen före 1973 existerade i lycklig växelverkan med en politisk tillväxtallians som byggde på att alla fick sitt av den växande kakan.

De konkreta ekonomiska faktorer som bar rekordårens produktivitetssökning var många och starka. Utvecklingen ägde rum i ett drivhusklimat av tillväxtbefrämjande värderingar. Enighet rådde om att ekonomisk tillväxt var alla goda gåvors givare med kalla krigets ideologiska tävlan som extra stimulans. Så länge ekonomierna växte med 4–5 procent fanns ett årligt reallt utrymme som utan uppsplitande strid kunde delas mellan företagsvinster, löner, vägar och nya välfärdsåtgärderna. Denna tillväxtkoalition bröt samman i och med den första oljeshocken. Ekonomin kunde inte längre varje år leverera litet mer av allt till alla. I många länder var pensioner och andra sociala transfere-

²⁹ På basis av OECD-statistik har Harvey Cole (*Prospect*, januari 2004) gjort en inte helt seriös beräkning av avkastningen på investeringar i hälsovård. Han har helt enkelt delat den genomsnittliga livslängden i ett antal länder med det antal procentenheter av BNP som satsas på sjuk- och hälsovård. Resultatet visar hur många levnadsår man får per satsad procentenhet. Lägst är avkastningen i Förenta staterna som bara får 5,9 år/procent medan Spanien, Irland och Storbritannien alla får över 11 år. Frankrike är klart bättre än Förenta staterna men ligger ändå på nedre halvan medan Sverige får ganska exakt 10 år per procentenhet.

ringar indexanknutna till inflationen och ökade därför på reallönernas bekostnad. Samtidigt växte en rad rörelser fram som kritiserade den tillväxt som inte längre ägde rum.³⁰

I alla OECD-länder har produktivitetsökningen i kombination med modern sjuk- och friskvård ”producerat” en gigantisk ökning av välfärd som inte registreras i nationalräkenskaperna – nämligen fri tid vid god vigör. Arbetstiden har minskat från ca 3 000 timmar per år på 1870-talet till omkring 1 500 och medellivslängden har under samma tid nära nog fördubblats. Detta förhållande belyser en intressant aspekt på studier av samband mellan offentlig verksamhet och tillväxt. Några av de största utgiftsposterna i statens och kommunernas budgetar avser åldringsvård, sjuk- och hälsovård samt pensioner. Skattefinansieringen av dessa ändamål har hög och oundviklig dödviktskostnad och produktivitetsförlusten är garanterad men verksamheten innebär en kraftig ökning av den välfärd som är tillväxtens mål.³¹

Den offentliga verksamheten kan påverka produktivitet i åtminstone tre dimensioner – total omfattning, kvalitet och regleringar. Vi har redan konstaterat att det är svårt nog att kvantifiera omfattningen i ett enda mått. Samtidigt är det rätt uppenbart att verksamhetens kva-

³⁰ Vi har tidigare noterat det enkla faktum att länders tillväxt och produktivitetstutveckling påverkas av andra faktorer som sannolikt väger tyngre än skattechöjningar. Makroexemplet är Japan. Från 1950-talet och under hela perioden fram till 1990-91 växte landets ekonomi i en takt som var dubbelt så snabb som OECD-ländernas genomsnitt. Många bedömare menade att landets utomordentligt begränsade offentliga åtaganden skapade utrymme för mirakulösa framgångar på exportmarknaden (även om en under lång tid undervärderad valuta och en foglig fackföreningsrörelse var minst lika bra förklaringar). Offentlig konsumtion motsvarade under hela denna period 8-10 procent av BNP. Det är värt att påminna om att i alla studier av samband mellan BNP och tillväxt som avser perioden före 1990, eller genomsnitt som sträcker sig in på 1990-talet, väger den japanska kombinationen av rekordtillväxt och rekordlåg offentlig sektor tungt.

³¹ Det är tyvärr inte bara inom offentlig sektor som det är svårt att få en bra bedömning av produktivitet. I Förenta staterna mäter myndigheterna produktion per arbetad timme i marknadssektorn utanför jordbruket (*non-farm business sector*). Denna arbetsproduktivitet har sedan 1996 ökat med 3 procent per år, vilket är klart bättre än i Europa. För hela den amerikanska ekonomin har arbetsproduktiviteten ökat med drygt 2 procent per år. Men helst skulle vi vilja kunna mäta alla faktorerers bidrag till produktivitet, så kallad multifaktorproduktivitet. Enligt den statistik som publiceras av OECD bortfaller då helt skillnaden mellan Förenta staterna och de stora europeiska industri-länderna. Sedan 1996 har faktiskt multifaktorproduktiviteten per år ökat snabbare i Frankrike (1,4 procent) än i Förenta staterna (1,2 procent). Peter Lindert pekar också på att flera av de sociala program som kostar mycket, framför allt ersättning till långtidsarbetslösa och långtidssjukskrivna samt förtidspensionärer, har mycket liten effekt på den samlade produktionen och snarast positiv påverkan på produktivitet per arbetad timme även om han varnar för system som liknar Nederländernas generösa regler för förtidspensionering 1967-93.

litet är minst lika viktig. De tidigare nämnda *Doing Business*-studierna från Världsbanken samt de Sotos och Djankovs undersökningar ger vid handen att myndigheter av samma slag och omfattning i ett land kan bidra till att sänka transaktionskostnaderna radikalt och i ett annat praktiskt taget eliminera möjligheten för normal affärsverksamhet. Skillnader inom OECD-kretsen är naturligtvis inte så drastiska men ändå betydande.

Allra svårast att jämföra är effekterna av det finmaskiga och heltäckande regleringssystem som nu finns i alla mogna industriländer. Denna aspekt skall vi inte utreda här men några påpekanden är viktiga. En bedömning av regleringars relation till ekonomins produktivitet måste ske i strikt neutrala termer. Amerikanska ekonomer har ibland rätt ensidigt redovisat astronomiska kostnader för allehanda regleringar. Samtidigt är det uppenbart att totaleffekten av *alla* regleringar – från den rätt praktiska anvisningen att bilister skall hålla till höger via lagfartsinstitut, tydliga krav på aktiebolags redovisning och smittskyddsbestämmelser till processrätt – är starkt positiv genom att transaktionskostnaden blir låg. Men självfallet kan nettoeffekten variera.

Den lagstiftning som reglerar företags skadeståndsskyldigheter i Förenta staterna skiljer sig i några avseenden från den som gäller i så gott som alla europeiska länder. Amerikanska domstolar kan förutom kostnader knutna till skadan döma ut straffavgifter (*punitive damages*) och det är dessa som ofta blir uppseendeväckande höga. Det finns i många fall möjlighet att driva målet i ett distrikt där domarna är välkända för att döma ut höga skadestånd. Dessutom är det tillåtet för advokater att arbeta mot procentuell andel av det utdömda skadeståndet. I praktiken kan man söka i flera led för att hitta ett företag som kan dömas till ansvar och betala. Allt detta har lett till en ”skadeståndsindustri” i Förenta staterna som kostar i storleksordningen 1–2 procent av BNP. I många fall leder processen inte ens till ett avgörande i en opartisk domstol. Själva processen är så dyrbar att den anklagande parten väljer att göra upp i godo.³²

³² Lösnande verksamheter har en tendens att sprida sig. Så har också skett i detta fall och det senaste offret är skolorna. År 1995 slog appellationsdomstolen i New York fast att i kraven på basutbildning ingår att bibringa alla elever ”de intellektuella redskap som behövs för att utvärdera komplexa frågeställningar som reformering av systemet för att finansiera politiska kampanjer, skattepolitik och klimatförändring”. New Yorks skolbudget har fördubblats 1999–2004 samtidigt som fler elever lämnat skolan utan betyg. Endast fem delstater har hittills helt undgått att styras av anvisningar från domstolar.

En möjlig modell

Vi kan lugnt konstatera att det är svårt att fånga det komplexa samspelet mellan tillväxt och offentlig verksamhet i en modell. Dessutom är skillnaderna mellan flertalet länder så små att de inte kan väntas väga upp effekterna av andra faktorer. Avståndet är visserligen stort mellan å ena sidan Förenta staterna, Japan och Schweiz och, å andra sidan, Danmark och Sverige, men resten av OECD-länderna bildar en klunga där utvecklingen av just offentliga åtaganden inte kan väntas ha någon utslagsgivande effekt på tillväxten.

Det är faktiskt förvånande att flera forskare anser sig kunna dra rätt tvärsäkra slutsatser på grundval av rätt primitiva modeller. En enkel modell som bygger på ett linjärt samband mellan något mått på statens och kommunens verksamhet hämtat ur offentlig statistik och BNP-tillväxt kan helt enkelt inte ge svar på de frågor vi ställer. Som ett minimum måste en modell hantera tidsförskjutning och det faktum att effekternas intensitet *och* riktning beror av den offentliga sektorns nivå. Många företag reagerar så gott som omedelbart på relevanta förändringar av skatter och subventioner, men de stora effekterna kommer när majoriteten av människor förändrar sitt beteende till följd av skatteklar, ersättningsnivåer och avdragsbestämmelser. Införande av en karensdag ledde till att antalet frånvarande bland de sysselsatta i arbetskraften minskade med nära 100 000 personer 1988–93. Andra mindre synliga åtgärder tar längre tid och påverkas uppenbarligen också av förändringar av den allmänna samhällsmoralen.

Viktigare är att sambandet mellan till exempel offentlig konsumtion och tillväxt inte kan vara linjärt om ekonomisk teori har något att säga om verkligheten. Det måste vara skillnad på effekten av att på låg nivå höja skatter för att betala enkla, begripliga ting och att öka en redan tung skattebörd för att finansiera ”reformer” vars direkta effekter inte är skönjbara. Denna slutsats har för övrigt ett rätt entydigt stöd i tillgängliga studier. Det förefaller sålunda sannolikt att den allra tidigaste utbyggnaden av skola, sjuk- och hälsovård och infrastruktur hade starkt multiplikativa effekter på tillväxten. Järnvägar och större hamnar bidrog till att dramatiskt sänka transportkostnader. Industrialiseringen ökade efterfrågan på utbildat folk och ungefär samtidigt nådde sjukvården den professionella nivå då dess nettoeffekt för överlevnad äntligen blev positiv. Allt detta skedde när den offentliga sektorn tog i

anspråk i genomsnitt 11 procent av BNP i blivande OECD-länder och ca 6 procent i Norge och Sverige.

Det är sannolikt att den offentliga expansion som började i slutet av 1800-talet mycket länge hade en positiv effekt på samhällsekonomin effektivitet. Utbyggnad av den fysiska infrastrukturen har hela tiden styrts av en manifesterad efterfrågan på el, vatten, vägar och telefoni. Var det offentliga utbildningssystemet skall lämna över till lärandet för livet på arbetsplatsen kan alltid diskuteras, men behovet av utbildning var klart. Den breda ingenjörskompetensen var minst lika viktig som forskarnas excellens. Att kapitalägare och konservativa krafter accepterade arbetarrörelsens reformkrav bidrog till en mer harmonisk samhällsutveckling. Arbetslöshetsunderstöd, sjukersättning och ålderspension gav länge trygghet utan att dämpa arbetsviljan.

Så småningom når den offentliga expansionen en nivå där positiva och negativa effekter tar ut varandra. Därefter inleds oundvikligen en fas där påverkan på samhällsekonomin blir alltmer negativ. Höga skatter innebär oundvikligen att systemet blir komplext. Företag och enskilda tvingas använda en allt större del av tid och energi till att anpassa sig till skattesystemet, söka bidrag, processa och leta kryphål. Egenarbete blir relativt mer lönsamt än att köpa tjänster på marknaden. Svartarbete blir så lönsamt och vanligt att det inom vissa sektorer hotar normal affärsverksamhet. Samhällsmoralen accepterar successivt ett alltmer generöst utnyttjande av socialförsäkringssystemet.

Vi vet inte var dessa olika nivåer ligger. Att döma av tillgängliga studier skulle brytpunkten mellan positiv och negativ effekt ligga överraskande lågt och i alla händelser långt under den nivå där de skandinaviska länderna ligger. Man undgår emellertid inte intrycket att nationella kulturer har utvecklat olika grad av tolerans för höga skatter. Den skattenivå som svenska partier utan svårighet kan försvara är helt otänkbar i andra europeiska länder. En mer konkret och problematisk förklaring är att så många människor i Sverige har mer att vinna på bättre skattefinansierade bidrag än på arbete. Vi lever emellertid i en riskzon. Inget civiliserat land har prövat de skattenivåer som nu råder i Sverige och exponeringen mot en internationell lågkonjunktur är hög.

Skatter – principer och praktik

Av de fyra grundprinciper för skattesystemet som de klassiska ekonomerna enades om har åtminstone tre hemortsrätt i dagens debatt, och skatt efter bärkraft är fortfarande den dominerande vägvisaren. Önskemålet om att skattebetalningen skulle ske när skörden var bärgad kan vi däremot bortse ifrån.

Att skatter skall vara ”säkra och inte slumpartade” (Smith 1976, s. 825–826) har lika stor giltighet i dag som när Adam Smith knäsatte denna princip. När representanter för näringsliv anger kriterier för ett investeringsvänligt klimat hamnar så gott som alltid enkla, tydliga och förutsägbara regler högt eller högst. Och det centrala behovet är att i förväg kunna beräkna skattebelastningen. En av de fundamentala principerna för vårt internationella handelssystem är att deltagande länder skall binda sina tullar vilket ger förutsägbart marknadstillträde för exportföretag. När f.d. kommunistländer i Öst- och Centraleuropa på 1990-talet blev utlovade medlemskap i EU inom rimlig tid blev de omedelbart mer attraktiva för utländska investerare. Välutbildad men lågt betald arbetskraft kompletterades med vissheten om att de ekonomiska spelreglerna skulle utvecklas i förutsägbart riktning mot *acquis communautaire*.³³ Att Ryssland har haft så svårt att dra till sig utländska investeringar berodde länge på att det var praktiskt taget omöjligt att förutse och bedöma vilka skatter som skulle betalas. Läger vi till naturliga krav på enkelhet och tydlighet är det uppenbart att ”säkra och inte slumpartade skatter” är en central förutsättning för att hålla nere transaktionskostnader.

Den naturliga slutsatsen är att åtminstone viktiga beslut om skattesystemet bör ha en bred politisk förankring. Ett ambitiöst försök gjordes i Sverige när socialdemokrater och folkpartister enades om 1991 års skattereform som bland annat gick ut på att sänka marginalskatterna, begränsa avdragsrätten och bredda skattebasen. Det råder inget tvivel om att detta var en klok kombination av teori och praktik. Tyvärr dröjde det inte särskilt länge innan reformen började rivas upp.

Principen om att skattesystemet skall vara kostnadseffektivt är naturligtvis giltig också i dag men vi menar vanligen något annat än Adam Smith och hans efterföljare. De klassiska ekonomerna var fram-

³³ Detta är den vedertagna beteckningen på EU:s samlade lagstiftning.

för allt bekymrade över att det ofta kostade orimligt mycket att administrera skattesystemet. I ”förbyråkratiska” samhällen var det svårt att fastställa både inkomster och det samlade värdet av tillgångar. När Karl XII reformerade förmögenhetsbeskattningen införde han regeln att den enskilde skulle uppge värdet på sin förmögenhet i grannars närvaro. Dessa hade ofta god kunskap om sakernas tillstånd och ett intresse av att ingen kom för billigt undan ty, som kungen framhöll, ”det skadar allenast de andra medkontribuenten om någon sig för ringa skattar” (*Makt och vardag*, 1993, s. 136–137).³⁴ Långt in på 1900-talet förekom skatter vars administrativa kostnader översteg skatteintäkterna. Både i Förenta staterna och Sverige gjordes försök att beskatta finansiella transaktioner med påföljd att verksamheten flyttade till Londons City.

Även om statens egna kostnader för att administrera skatteuppbörden i dag är försumbar ställd i relation till de totala intäkterna så bör vi inte glömma att det är mycket stora skillnader mellan olika slags skatter. Det är då viktigt att ta med i beräkningen kostnader för skatteadministrationen, skattesubjektens arbete och eventuella rättsprocesser (men fortfarande inte så kallade snedvridningseffekter). Enligt Verket för näringslivsutveckling är kostnaderna för medborgare och företag i Sverige dubbelt så stora som Skatteverkets egna kostnader. Arbetsgivaravgifter och bensinskatt kostar mycket litet att hantera. Begränsningen av företagens representationsutgifter till löjligt låga schabloner kostar med säkerhet mer att administrera än vad den ger i intäkter. Om den statliga, progressiva inkomstskatten brukar det å andra sidan sägas att den svarar för ca 3 procent av statens och kommunernas samlade inkomster (vilket är korrekt) men står för 80 procent av de administrativa kostnaderna.

För Förenta staterna finns uppgifter som anger att kostnaderna för skatteuppbörd, kontroll och processer motsvarar mellan 10 och 20 procent av de samlade intäkterna. För svensk del har Verket för näringslivsutveckling beräknat att det kostar svenska företag 5,3 miljarder kronor om året att administrera de lagar och regler som finns på skat-

³⁴ För att ange grundtanken i Karl XII:s förmögenhetsskattereform infördes det nya ordet *jämlik* i det svenska språket. Konungen hade emellertid underskattat menighetens förmåga att samfällt uppge för låga förmögenhetsvärden och skatten gav inte alls så stora intäkter som han räknat med.

teområdet. Värst är emellertid olika försök att beskatta värdestegringar, antingen löpande eller vid försäljning.³⁵

Även mindre komplicerade värdestegringsskatter är dyrbara. För den enskilde innebär det att under långa perioder ha ordning och reda på bokföringen. Gäller det större belopp måste ofta expertis inkallas för att bistå med tolkning av de alternativa beräkningsmetoder och undantag som nästan alltid finns. Skattemyndighetens kontrollkostnad är hög och rättsprocesser vanliga. I tider av inflation kompliceras problemet av att värdestegringen till stor del är nominell. Ett skäl till att stater anser det nödvändigt att tillämpa realisationsvinstbeskattning är att det är attraktivt att omvandla högt marginalbeskattade arbetsinkomster till lågt beskattade vinster på markförsäljning. Boteffekten är alltså att undvika alltför stora diskrepanser mellan beskattning av olika inkomster.

Ändock är det så att kostnader för dagens skattesystem i första hand handlar om så kallad snedvridning, svartjobb och ekonomisk brottslighet. Den samlade snedvridningseffekten mäts i den så kallade dödviktskostnaden, vilken trots sitt ominösa namn är ett respektabelt sätt att mäta *extrakostnaden* för att få in en given mängd skatt. Som alltid vilar nationalekonomiska modellberäkningar på ett antal förutsättningar men grundidén är enkel nog. Det beteende som råder innan en skatt införs är rationellt i den mening att konsumenter, anställda och företag själva valt vilka varor och tjänster de vill köpa, hur mycket de vill arbeta och hur stora investeringar som bör göras. Varje förändring av detta mönster som är en följd av att en skatt införs är en välfärdsförlust eftersom den är oönskad. Självfallet kan det som finansieras med skatten ge en välfärdsvinst som är större än kostnaden. Därför är det viktigt att påminna om att dödvikten bara avser extrakostnaden i jämförelse med en teoretisk per capita-skatt (*lump sum tax*). Mycket förenklat kan man säga att den allmänna rekommendationen blir att lägga skatten så att den i så liten utsträckning som möjligt förändrar människors konsumtion och arbetsvilja och företags investeringar i Sverige.

Vi måste också komma ihåg att det finns skatter som direkt syftar till att "vrida om" människors och företags beteende i en mer rationell

³⁵ I England har man sedan 1427 försökt beskatta den ökning av markvärdet som kan hänföras till offentliga investeringar.

riktning. I några fall handlar det om så kallade marknadsmisslyckanden. Förbränning av fossila bränslen leder till utsläpp av CO₂ som med stor sannolikhet leder till oönskad förändring av jordens klimat. För att fånga in – internalisera – dessa kostnader beskattas drivmedel för fordon och hushållens konsumtion av olja och el mycket hårt. Rökning och spritkonsumtion har många konsekvenser som drabbar andra än den enskilde konsumenten, vilket motiverar höga skatter. Det går att finna liknande skäl för till exempel reklamskatten och trängselavgifter.

Den klassiska princip som nu fått självklarhetens tyngd gäller skatt efter bärkraft eller efter förmåga.³⁶ Adam Smith lät åtminstone antyda att denna princip, med hans progressiva tillägg, sökte sitt berättigande i det förhållandet att staten i mycket stor utsträckning utgjorde ett institutionellt skydd för dem som hade en förmögenhet, mot de egendomslösa. John Stuart Mill var möjligen den förste som explicit angav den komplikation som följer av att beskattning av människors ”förmåga” innebär att vi beskattar det som i grunden driver utvecklingen framåt. Detta är och förblir både den ekonomiska och politiska kärnfrågan. Innebär ett skattetryck över en viss nivå eller en viss utformning av skattesystemet att den långsiktiga tillväxten blir lägre? Och, om så är fallet, föredrar de förmenta mottagarna en något större del av en mindre kaka eller en något mindre del av en större kaka? Denna konflikt mellan ambitionen att omfördela och tillväxteffekt är reell både på makroplanet och för specifika situationer.

Människor med mycket stor förmögenhet har naturligtvis råd att betala någon procent av sin förmögenhet till staten varje år. Men när risken blev överhängande att många skulle flytta och ta sina företag med sig utomlands valde regeringen den pragmatiska men originella lösningen att beskatta små men inte stora förmögenheter. Den så kallade utbildningspremien, det vill säga den extrainkomst man kan räkna med som avkastning på 4–5 års lånefinansierade akademiska studier, är utomordentligt låg i Sverige och en del andra OECD-länder. För

³⁶ Det var på intet sätt en ny idé som Adam Smith formulerade. Sveriges rikskansler Axel Oxenstierna var en varm anhängare av denna idé och skulle möjligen ha hållit med om att det var tillåtet att ta ut litet mer än ett belopp som stod i strikt proportion till inkomsten. I den franska rättighetsförklaringen som antogs den 26 augusti 1789 sägs i den trettonde artikeln att ”allmän beskattning är oundgängligen nödvändig för att underhålla trupperna och administrationen. Den skall bäras av alla medborgare utan åtskillnad, i proportion till deras förmåga”.

många akademiker är den negativ när man tar hänsyn till att avbetalning av studieskulder kostar fyra procentenheter av bruttoinkomsten livet ut. Vi har att göra med en investering som strider mot ekonomisk rationalitet i snäv mening och förmodligen räddas av att människor är mer optimistiska än andra däggdjur.

Den Nobelprisbelönade ekonomen Joseph Stiglitz kombinerar i sin bok *Economics of the Public Sector* (2000) skatt efter förmåga och rättvisa till en princip (*fairness*). "Skattesystemet bör vara, och bör upplevas som, rimligt och rättvist (*fair*) genom att behandla dem likartat som lever under likartade förhållanden, och lägga högre skatter på dem som bättre kan bära skattebördan" (s. 458). Samtidigt visar han varför denna princip varken är självklar eller enkel att tillämpa. Staten kan ju lyckligtvis inte kontrollera eller mäta människors förmåga. Man måste nöja sig med objektiva och observerbara företeelser som konsumtionens omfattning eller inkomstens storlek. Men konsumtionen kan vara en ensam persons lyxliv eller en barnfamiljs storköp av mjölk och blöjor. Och inkomsten säger inte mycket om bärkraft innan vi tagit hänsyn till försörjningsbörda.

Det finns numera en omfattande forskning i syfte att ange kriterier för ett optimalt skattesystem vid given social välfärdsfunktion. Denna forskning har emellertid sällan kunnat tillämpas som det möjligas konst. Framför allt har det visat sig omöjligt att införa en del skatter som nästan säkert är rationella. President Clinton försökte i 1993 års budget införa en skatt på fossila bränslen men hindrades av en mäktig koalition av energikonsumerande industrier i allians med olje-, gas- och kolföretagen. I Sverige har Skattebetalarnas förening valt att i sina kampanjer satsa på att sänka eller få bort fastighetsskatten, som är en av våra mest rationella skatter.

Ett annat minst lika viktigt skäl till att forskarnas tankar sällan kunnat förverkligas är att de ofta går på tvärs mot politiska ambitioner att utjämna inkomster och förmögenhet. Den tidigare nämnda dödviktseffektens storlek beror väsentligen på i vilken utsträckning en viss skatt ändrar, det vill säga snedvrider, aktörernas beteende. Detta beror i sin tur på hur stor utbuds- eller efterfrågeelasticiteten är. Om efterfrågan på en viss vara förändras mycket när priset höjs är efterfrågeelasticiteten hög. Om utbudet av arbetskraft inte nämnvärt förändras när lönerna höjs är utbudselasticiteten låg. Dödviktsmodellen rekommenderar – starkt förenklat – att vi skall beskatta låg elasticitet

både vad gäller utbud och efterfrågan. Eftersom vi måste äta basmat så är den rätt okänslig för prisförändringar medan efterfrågeelasticiteten är hög för gåslever, champagne och lyxbilar. Människor som har låg utbildning och inte talar främmande språk har små möjligheter att få mer betalt utomlands – deras utbudselasticitet för arbete är därför låg. Läkare, civilingenjörer eller forskare kan däremot i många fall fördubbla bruttolön och trefaldiga nettolön genom att flytta. Inte heller ger de skatteteoretiska konstruktionerna något stöd för progressiva skatteskalor. Modellens slutsatser att beskatta till exempel basmat, arbete och boende är i stort sett motsatsen till vad bärkraftsprincipen rekommenderar.

Variationer i grad av elasticitet har också betydelse för vem som i praktiken bär skattebördan till skillnad mot vem som formellt betalar. En skatt på konsumtion drabbar i olika utsträckning producent och konsument. Om utbudet är givet är det svårt för producenten att komma undan. Gäller det å andra sidan till exempel kapitalströmmar kan de ändra riktning över en natt och är därför nästan oåtkomliga. När efterfrågeelasticiteten är låg är risken hög att skatten vältras över på konsumenten. Den i praktiken viktigaste frågan handlar om de sociala avgifter eller löneskatter som arbetsgivaren formellt betalar i proportion till bruttolönen. I praktiskt taget alla OECD-länder utgör dessa avgifter en mycket stor del av de samlade offentliga inkomsterna. Eftersom utbudet av arbetskraft inte tycks vara särskilt känsligt för förändringar av lön så är den rätt allmänna meningen bland ekonomer att kostnaden för arbetsgivaravgifter väsentligen bärs av de anställda i form av lägre reallöner.

Denna uppenbara konflikt mellan det teoretiskt optimala och det praktiskt rimliga har fått den olyckliga konsekvensen att den skattepolitiska debatten ibland förs utan någon som helst intellektuell strängens. Den nationalekonomiska vetenskapens traditionella uppgift är att minimera resursinsatsen för att nå givna mål. Detta gäller också på skatteområdet. Kan man formulera politiska fördelningsmål med viss precision finns det all anledning att analysera hur de kan nås med minsta möjliga dödviktskostnad. Per Molander har i skriften *En effektivare välfärdspolitik* (1999) gjort ett heroiskt försök att ange den mest rationella metoden för att nå välfärdspolitiska mål:

Sammanfattningsvis kan konstateras att den optimala omfördelningspolitiken under gjorda förutsättningar med relativt god noggrannhet kan approximeras med ett konstant för alla lika bidrag i kombination med en proportionell skatt som finansierar bidraget. Detta gäller oberoende av vilken ambition man har i fördelningshänseende; det som varierar är grundbidragets storlek och skattesatsen, det vill säga nettoskattekurvans lutning (s. 121).³⁷

Den viktiga slutsats man kan dra av Molanders studie är att de politiska målen för omfördelning av inkomster mellan individer kan nås till en väsentligt lägre kostnad (a.a., s. 108–134).

Som visats ovan finns det ett antal bra skatter som syftar till att öka marknadens rationalitet. Men även om skatter på bensen, el, sprit och tobak är rätt inkomstbringande räcker de inte på långa vägar att ens finansiera en någorlunda alert nattvaktarstat. Detta leder till en konsekvens som är viktig att komma ihåg, särskilt för den förvånansvärt stora skara som sätter likhetstecken mellan ökad skatt och större välfärd. Den allra största delen av de samlade skatterna läggs på sådant som vi egentligen inte vill eller har någon anledning att beskatta om det inte vore för att finansiera alla offentliga åtaganden. Och de principer som tillämpas har i stor utsträckning hämtats från praktikernas erfarenhet. Den franske kungen Ludvig XIV:s finansminister Jean-Baptiste Colbert (1619–83) framhöll att ”skatteindrivningens konst består i att plocka gåsen på så många fjädrar som möjligt utan att den kacklar alltför högljutt”.³⁸ I nutid har den brittiske finansministern Denis Healey

³⁷ Det bidrag Molander syftar på är en tänkt klumpsumma för de bidrag en individ kan väntas få från socialförsäkringssystemet inklusive ett belopp som motsvarar ambitionen att omfördela inkomster mellan individer. Nivån på utjämnningen justeras med denna del av bidraget; ju mer vi vill omfördela, desto större blir bidraget och den proportionella skatten.

³⁸ Omkring hundrafemtio år senare – med mellanliggande fransk revolution och Napoleonkrig – skulle den kloke engelske liberalen Sydney Smith beklaga sig över att regeringen Pitt beskattade ”allt som man tar i munnen eller täcker kroppen med eller placerar under foten – skatter på allt som är angenämt att se, höra, känna, lukta eller smaka – skatt på värme, ljus och transport – skatt på allt på jorden och vattnet under jorden – på allt som kommer utomlands ifrån eller odlas hemma – skatter på råmaterial – skatter på varje nytt värde som läggs till det som människans flit ger – skatter på såsen som stimulerar människans aptit och på det läkemedel som återför henne till hälsa – på hermelinpälsen som pryder domaren och repet som hänger förbrytaren – på den fattiges salt och den rikes kryddor – på mässingsspikarna i likkistan och brudens prydnad – liggande eller sittande, när vi stiger upp och när vi lägger oss måste vi betala – skolpojken snurrar sin beskattade topp – den skägglöse ynglingen styr sin beskat-

konstaterat att man inte kan ta hänsyn till kacklet. Man är nödsakad att ”klämma åt de rika tills de kvider”.³⁹

Finns det någon tillämpbar visdom att hämta från teori och praktik? Den allra enklaste principen är faktiskt så självklar att den nästan aldrig nämns. Vi skall lägga skatt på det vi vill ha mindre av och framför allt undvika att beskatta det vi vill ha mer av. Man skulle till exempel kunna tänka sig att billiga taxiresor vore ett positivt sätt att minska biltrafik i städer och måste i så fall fråga varför verksamheten tillhör de hårdast beskattade. En annan tumregel som är förhållandevis enkel att följa är att göra en ordentlig analys av vem som faktiskt bär skattebördan, för att undvika symboliska rättviseskatter. En återgång till den enkelhet som eftersträvades i 1991 års skattereform skulle ha flera fördelar. Komplicerade regler kostar både hos kontrollmyndighet och hos skattesubjekt och utnyttjas främst av företag och enskilda som har råd att hyra in kryphålexpertis.

tade häst med en beskattad tygel på en beskattad väg – och den döende engelsmannen, som håller sin medicin som har betalat 7 procent i en sked som har betalat 15 procent, lutar sig tillbaka på sin chintzsäng, som har betalat 22 procent – och drar sin sista suck i armarna på en apotekare som har betalat en licens på 100 pund för privilegiet att ta honom av daga. Hela hans egendom beskattas sedan omedelbart från 2 till 10 procent – förutom bouppteckningen avkrävs stora avgifter för att han skall begravas i kyrkan – hans dygder överlämnas åt eftervärlden på beskattad marmor – och sedan samlas han till sina fäder, där han inte längre beskattas” (citerat av Johnson 1992, s. 234–235).

³⁹ Detta är inte en särskilt bra översättning av Healeys beryktade *squeezing the rich until the pips squeak* och det är inte heller en bra karakteristik av den politik Healey faktiskt förde.

Ekonomisk politik och tillväxt

- Vi måste förverkliga en stor idé och vi skall göra det. Vi har tillfället och får inte undandra oss uppgiften.
- Har ni något bestämt i tankarna? frågade Ulrich naivt.
- Det finns så mycket stort och gott som ännu inte har förverkligats, och valet kommer inte att bli lätt. Men vi ämnar tillsätta kommittéer och representanter ur alla befolkningslager som kommer att vara oss till hjälp.

Robert Musil i *Mannen utan egenskaper*

Potential är ett franskt ord som betyder att du inte är värd ett skit än så länge.

Jeff van Note, amerikansk fotbollsspelare i Atlanta Falcons

De klassiska ekonomerna var övertygade om att regeringar varken kunde vidta positiva åtgärder för att stimulera tillväxten eller förhindra att den så småningom stagnerade. När väl den merkantilistiska bråten röjts ur vägen var Adam Smith övertygad om att "varje individs naturliga strävan att förbättra sina levnadsförhållanden" (Smith 1976, s. 540) skulle driva utvecklingen framåt bara regeringen höll "klåfingrarna" i styr. I John Stuart Mills analys var de lagar som gällde i produktionssfären oätkomliga för politisk påverkan. Både Smith och Mill var övertygade om att avkastningen på kapital sjunkit så mycket att den holländska ekonomin stagnerat, och snart skulle detta öde också drabba England (a.a., s. 108; Mill 1965, s. 738-739).

Denna nationalekonomiska konsensus om att regeringar inte kunde göra något för att öka kakan och helst också borde avstå från att lägga sig i hur den fördelades stod stark långt in på 1900-talet. Schumpeter framhöll sålunda att varje stabiliseringspolitisk åtgärd från regeringars sida bara kunde göra ont värre. Återhämtningen efter en konjunk-

turnedgång måste helt ske av egen kraft eftersom stimulansåtgärder som hindrar den ”kreativa förstörelsen” att slå igenom med full kraft ”lämnar kvar . . . en osmält rest av missanpassning” (Schumpeter 1951, s. 117), och John Bates Clark intygade i sitt huvudverk *Distribution of Wealth* (1899) att den ”fria konkurrensen tenderar att ge arbetaren vad han förtjänar” (citerat i Skousen 2001, s. 231).

Har politik någon betydelse?

Frågan om i vad mån ekonomisk politik kan bidra till tillväxt är i hög grad berättigad. Vårt keynesianska sextiotal har lett till en övertro på hur möjlig den politiska konsten är. Under de senaste 100–125 åren har alla i dag rika länder med skilda färger på regeringar genomgått en makalös, fredlig revolution. Sedan slutet av 1800-talet har en kontinuerlig ökning av produktiviteten lett till en femtiofaldig förbättring av produktion per arbetstimme. I allt väsentligt har vinsten tillfallit löntagarna i form av halverad arbetstid och en tjugofemfaldig ökning av reallönen. Det är inte helt lätt att skönja ett mönster som indikerar en mer eller mindre tillväxtbefrämjande ekonomisk politik.

Bland dagens ledande tillväxtekonomer delar till exempel Robert J. Barro klassikernas konsensus beträffande regeringars möjligheter. ”I grunden tycks en tillväxt på 2 procent per capita vara det bästa vi kan vänta oss på lång sikt i de redan rika länderna” (Barro 1997, s. 47). Vill vi förbättra resultatet med några tiondels procentenheter måste det ske genom att sänka skatterna, minska offentliga utgifter och rensa bort hämmande regleringar. Barros slutsats gäller OECD-länderna. Att många utvecklingsländers regeringar skulle kunna befrämja tillväxten genom att sänka transaktionskostnader behöver vi inte betvivla. Men även om vi håller oss till de redan rika länderna är det inte självklart att vi behöver acceptera Barros synsätt.

I många OECD-länder förfogar stat och kommun över 20–35 procent av de samlade resurserna. Till den del denna produktion inte säljs på en normal marknad bokförs den i nationalräkenskaperna till sin kostnad under antagande om oförändrad produktivitet. Detta innebär att ett bättre eller sämre resursutnyttjande inom ”vård, skola, omsorg” inte får någon omedelbar effekt på den statistiskt registrerade tillväxten. Om emellertid produktiviteten skulle öka med normala 3 procent per år inom en sektor för offentlig konsumtion som utgör en tredjedel

av BNP, skulle detta innebära en årlig ökning av vår materiella välfärd med 1 procent och vara precis lika påtaglig som förändringen av den produktion som värderas till marknadspriser. På sikt skulle den ofentliga produktivitetshöjningen dessutom kunna frigöra resurser för alternativ användning. Om arbetsproduktiviteten inom statens och kommunernas verksamhet kunde öka lika snabbt som i privat verksamhet skulle personalbehovet halveras över några årtionden.

Det hävdas ibland att det är svårt att höja produktivitet inom ofentlig sektor och att effektivitetskrav går ut över kvalitet. Det är tvevelsutan sant att produktivitetssänkande samtal med gamla och sjuka är väsentliga för kvaliteten i vården, och Beethovens nionde symfoni kan inte spelas på mycket mindre än sjuttio minuter.¹ Däremot är det i det närmaste självklart att modern teknik för att lagra, processa, söka, hämta och distribuera information oundvikligen innebär dramatiska effektivitetsvinster inom socialförsäkringssystem, sjukvård, utbildning och forskning.²

I själva verket innebär modern teknologi särskilt stora möjligheter att öka produktivitet inom statlig och kommunal verksamhet som ju i stor utsträckning handlar om att behandla information. Tyvärr är det erkänt svårt att mäta resultatet. Ett traditionellt mått på produktivitetstnyttjande inom sjukvård premierar, som vi redan nämnt, en situation där alla sjukhussängar är konstant fullbelagda, medan det väl-

¹ Denna symfoni är älskad över hela världen och kanske mer i Japan än någon annanstans. Enligt en vitt spridd uppfattning fastställde Sony och Philips formatet för cd-skivan så att "nian" måste rymmas. Jag har kontaktat Sony i ärendet men inte kunnat få uppgiften bekräftad. Hur snabbt den spelas varierar dock rätt mycket. På de två inspelningar jag har behöver Herbert von Karajan nästan 16 minuter för att klara av tredje satsens *Adagio* medan David Zinman endast tar elva och en halv minut på sig.

² Svante Arrhenius, som var först med att beräkna den så kallade växthuseffekten, behövde ett år för att bli klar. Efter en tragisk skilsmässa satte han sig, ensam och olycklig, vid skrivbordet med papper och penna på julafton 1894. Med luthersk energi arbetade han fjorton timmar per dag för att i tusentals ekvationer lägga den vetenskapliga grunden för dagens klimatmodeller. Han beräknade att en fördubblad mängd CO₂ i atmosfären skulle leda till att medeltemperaturen ökade 5–6 grader. Detta skulle på basis av dåtidens projektioner för kol- och oljekonsumtion ta 3 000 år, och med tanke på klimatet i Sverige välkomnade han möjligheten för "våra efterkommande att leva under varmare himlar och i ett mindre strängt klimat" (Christianson 1999, s. 115). I dag behöver en väl instruerad dator bråkdelen av en sekund för att utföra samma arbete. En ännu märkligare prestation utfördes av den serbiske ingenjören Milutin Milanković (1879–1956), som utan alla tekniska hjälpmedel ägnade trettio års kvällsarbete åt att beräkna omloppsbanorna kring solen för jorden, Mars och Venus samt jordaxelns lutning mot solen och dess effekt för klimatförändringar. Återigen handlar det om en arbetsuppgift som moderna datorer – när problemet väl är formulerat – klarar på sekunder.

färds mål vi vill nå snarast är motsatsen. Sannolikt har förebyggande insatser, friskvård och information som minskar konsumtion av alkohol och tobak positiva effekter för samhällets produktivitet utan att fångas in i försök att mäta utvecklingen i vårdsektorn.

Vi har få, om ens några, belagda samband mellan offentliga utgiftsnivåer som motsvarar 45–60 procent av BNP och ekonomisk tillväxt men däremot mängder av exempel på omedelbar individuell anpassning till förändrade ersättningsnivåer i socialförsäkringssystemet. När en karensdag återinfördes minskade frånvaron med närmare 100 000 personer från 1988 till 1993 vilket så gott som uteslutande berodde på att sjukfrånvaron minskade.³ Unga människors anpassning till föräldraförsäkringen sker helt klart på mycket rationella grunder. Förändringar av den holländska arbetsskadeförsäkringen i slutet på 1960-talet ledde till att antalet ersättningsberättigade ökade med 350 procent på 17–18 år.

I Sverige ökade kostnaderna för arbetsskadeförsäkringen explosionsartat på 1980-talet och benägenheten att bli sjukskriven ökar när den som går på a-kassa närmar sig utförsäkring. Från maj 1988 beräknades sjuklönen för kollektivanställda på genomsnittet av totalinkomsten. Detta ledde till en snabb ökning av sjukfrånvaron vid finpappersbruket i Grycksbo. För människor som jobbade omväxlande dag- och nattsift blev det mycket lönsamt att vara sjuk när inget ob-tillägg utgick. Timlönen under dagtid uppgick till 66,30 kronor medan sjuklönen var 30 procent högre – 85,90 kronor. Att korttidsfrånvaron på förmiddags-skiftet bland arbetarna på ett år ökade med 46 procent bekräftade att nationalekonomins modeller inte är helt gripna ur luften.

Att skillnader i transaktionskostnader är stora mellan länder i nord, syd och öst har vi demonstrerat. Även inom OECD-kretsen är avståndet mellan de administrativt mer effektiva länderna och eftersläntrarna så pass stort att det påverkar kostnadsnivån. Om Baumols analys av tillväxtens mekanismer har något förklaringsvärde så bör till exempel utformningen av konkurrenspolitiken ha betydelse för utvecklingen på lång sikt – och i så fall för tillväxttakten. Den första oljekrisen 1973 utgör vattendelaren mellan ett kvartssekel, då västvärldens ekonomier

³ Det är viktigt att skilja mellan åtgärder som genom en engångseffekt kan höja ekonomins totalproduktion och de som kan förändra den framtida tillväxttakten. Om sålunda karensdagen fick 100 000 personer att gå till jobbet innebar det en engångsökning av arbetsstyrkan med 2–2,5 procent men denna åtgärd kan naturligtvis inte upprepas.

växte stabilt med 4–5 procent per arbetad timme, och ett efterföljande skede, där tillväxten fluktuerat kraftigt kring ett blygsamt genomsnitt på någon enstaka procent.

Det är rimligt att fråga sig vilken roll politiska åtgärder kan ha spelat både före och efter oljeshocken. Med tanke på dels de stora skillnader som finns beträffande deltagande i arbetskraften i OECD-länder, dels människors tydliga anpassningar till förändringar i förmånssystemet kan vi i alla händelser vara rätt säkra på att regeringar kan påverka utbudet av arbetskraft. Kanske bör vi i stället för Barro lyssna till Thorvaldur Gylfason som också analyserat olika teorier om tillväxt: ”Att växa eller inte är i stor utsträckning något vi kan välja. Det är också en fråga om rättvisa eftersom det är de fattiga som betalar det högs- ta priset för den ekonomiska tillväxt som inte äger rum” (1998, s. 5).

Är tillväxt viktig?

Det skall inte behöva sägas men är nog ändå nödvändigt. Tillväxt är inte allena saliggörande och BNP är inte ett mått på välfärd utan en approximativ uppskattning av ekonomins produktionsförmåga.⁴ En vanlig synpunkt är att tillväxt sker på bekostnad av miljön. Det är utan tvivel sant att hänsyn till miljön inte hade hög prioritet i OECD-länder före 1960-talet och fortfarande kommer i andra hand i framväxande industriella giganter som Kina, Indien, Mexiko och Brasilien. I de rika länderna sker emellertid en kontinuerlig förbättring på så gott som alla miljöområden, tydligast när det gäller vatten och luft. De miljöproblem som direkt drabbar människor var långt värre under den tidiga industrialismen och är i dag allvarligast i de fattigaste länderna, där människor saknar tillgång till rent vatten och där bristen på brännved leder till avskogning. London led för övrigt av luftföroreningar redan på 1200-talet och så sent som 1952 tog en rekordartad smog livet av 4 000 människor. Hästar som svarade för transportarbetet i stora städer var på många sätt ett värre miljöproblem än bilarna. ”Deras urinångor” var, enligt historikern Clay McShane, ”starka nog att få färg att flagna” och det damm de rev upp underlättade spridning

⁴ Approximativ av den anledningen att det i alla ekonomier sker en omfattande produktion, inte bara inom hushållssektorn, som inte registreras i nationalräkenskaperna. Ju mer lika länder är, desto bättre kan man använda BNP för att jämföra materiell välfärd.

av sjukdomsalstrande bakterier. När hästarna i stor utsträckning ersattes av bilar i Förenta staternas storstäder minskade förekomsten av tbc radikalt (*Scientific American*, oktober 1997). I London arbetade på 1800-talet tusentals personer med att sopa bort hästskit så att fotgängare, mot en avgift på en halv penny, kunde gå över gatan.

I själva verket är en marknadsekonomi som bygger på en korrekt värdering av alla resurser som förbrukas i produktionsprocessen ett rätt effektivt miljöpolitiskt instrument. Det gigantiska slöseriet i det sovjetiska systemet berodde bland annat på att priset på energi och råvaror var negligerbart och att alla utsläpp i luft och vatten inte kostade företagen något. Att amerikanare förorsakar 3–4 gånger så stora CO₂-emissioner beror på att priset på kol, olja och bensin sätts utan hänsyn till eventuella effekter för jordens klimat. Den grundläggande drivkraften i en marknadsekonomi är att med minsta möjliga kostnad för produktionsfaktorer nå en önskad produktion.⁵ I detta avseende har marknadsekonomi varit sällsynt framgångsrik under en mycket lång period.

Sedan år 1900 har kvantiteten råvaror per enhet produktionsvärde i världens BNP minskat med 1,25 procent per år. Mycket talar för att denna utveckling kommer att accelerera. En allt större del av allt fler produkters värde består av viktlös kunskap. Världens totala produktion är nu i runda tal värd 20 gånger mer än för 100 år sedan men den lär väga lika mycket.⁶ När kablar av fiberglas ersätter koppar reduceras energikostnaden för informationssamhällets infrastruktur till några få procent av tidigare kostnadsnivå. Fysiska produkters köpkraft gentemot "kunskapsprodukter" är nu bara en femtedel eller en sjättedel av vad det var för 50 år sedan. Sedan 1970 har vikten av en dollars exportvärde från Förenta staterna mer än halverats.

Verkligt effektivt blir emellertid det marknadsekonomiska instrumentet om man lyckas internalisera de faktiska miljökostnaderna – och viktigast och svårast är sannolikt effekterna av CO₂-emissioner. Detta

⁵ Detta är skälet till att marknadsekonomi är ett rätt avigt instrument för att skapa jobb. Alla aktörer på marknaden strävar ju kontinuerligt efter att öka produktionen med allt färre anställda.

⁶ Denna uppgift har jag hämtat från noteringar om ett föredrag av Peter Drucker. Det måste rimligen avse utvecklingen inom den traditionella kretsen av OECD-länder. Inom det sovjetiska systemet med dess koncentration på tung industri fanns ingen pris-mekanism som belönade en reduktion av energi- och råvaruanvändning.

är emellertid inte ett ekonomiskt utan ett politiskt problem. Även om det är svårt att exakt beräkna kostnader för emissioner av CO₂ är det administrativt mycket enkelt att beskatta konsumtion av fossila bränslen. Det måste betecknas som ett svårt politiskt marknadsmisslyckande att inte ens kunna vidta enkla åtgärder för att minska förbrukning av kol och olja när det finns ett mycket brett vetenskapligt stöd för märkbara effekter på jordens klimat redan under detta århundrade.

Det finns en rätt allmän uppfattning att BNP-måttet överskattar den tillväxt som ägt rum under de senaste 100 eller 50 åren. En betydande del av ökningen består i att verksamheter som tidigare utfördes i hemmen – till exempel bakning och barnomsorg – nu säljs på en marknad eller sker i offentlig regi och kommer med i nationalräkenskaper. Skäl till att välfärden inte skulle ha ökat i takt med BNP är bland annat att en stor del av produktionen består av överflödskonsumtion, statusprylar eller kostnader för till exempel drogmisbruk, kriminalitet och vård för allt fler mycket gamla. Det är också ett tragiskt faktum att vi – trots att reallöner flerfaldigats i statistiken i alla OECD-länder – har stora grupper som är fattiga i absolut mening.

Frågan om huruvida överflödskonsumtion, jakt på statusprylar eller medveten förkortning av produkters livslängd leder till att värdet av BNP överskattas, är inte lätt att besvara. Det handlar om produkter och tjänster som frivilligt köpts på en marknad och vi har, mig veterligt, inga bra mått på konsumenters besvikelse.⁷ De försök som gjorts att administrativt planera och prissätta produktion har inte slagit väl ut och det är inte sannolikt att Nordkorea kommer att bli ett undantag. En sydkorean kastar i genomsnitt bort samma mängd mat per dag som en nordkorean har att äta.

Det råder inget tvivel om att kostnaderna ökat för en rad negativa företeelser som tidigare inte förekom, negligerades eller doldes i den privata sfären. Drogmisbruk har blivit mer offentligt och kostsamt. Tillgreppsbrottsligheten har ökat i sådan omfattning att polisen överlåt problemerna på försäkringsväsendet. Den stora kostnadsökningen handlar om säkerhet, bevakning och kontroll. På det idylliska sextio-talet kunde man från gatan gå rätt in i statsministerns kansli, fortsätta uppför trappan och knacka på Tage Erlanders dörr för att utgjuta sig

⁷ Marvin Harris (1982) hänvisar till en studie vid Harvarduniversitetet som anger att 20 procent av konsumenterna blir mer eller mindre missbelåtna med vad de köpt.

om missförhållanden i samhället. Nu får folk nöja sig med att ringa P 1. Inte bara flygplatser och regeringskanslier utan också museer, idrotts- evenemang och privata företag är nu välbevakade och det finns sedan länge fler privata vakter än poliser.

Ändock är det nästan säkert att BNP underskattar den ökning av välfärd som ägt rum. Det råder i stort sett enighet om att indexuppräkningen av BNP inte i tillräcklig utsträckning fångar in de årliga förbättringarna av produkters prestanda trots att vissa produkters ekonomiska livslängd samtidigt förkortas. Den dominerande välfärdsökningen handlar emellertid om att människor vid god hälsa disponerar långt mer tid för fri disposition. När Bismarck införde folkpension vid 70 års ålder var medellivslängden inte mycket mer än hälften av dagens och arbetstiden var ungefär dubbelt så lång. Även en mycket försiktig värdering av fördubblad medellivslängd och halverad arbetstid anger en årlig ökning av potentiell välfärd klart över den procentuella tillväxten. James Tobin och William Nordhaus gjorde på 1970-talet ett heroiskt försök att komplettera det traditionella BNP-måttet med bland annat kostnader för beklagliga nödvändigheter och andra "obehagligheter" samt värdet av fritid. För 1965 stannade de för ett "försvarbart mått på ekonomisk välfärd" som var mer än dubbelt så högt som konventionell BNP.⁸

En mer intressant invändning mot en alltför hög prioritering av tillväxt är att sambandet mellan BNP per capita och lycka eller välbefinnande är svagt. Det förefaller väl belagt att människor med högre inkomst upplever sig som lyckligare än individer på lägre nivå. Likaså är det klart att en ökning av inkomsten ger en tillfällig ökning av en individs välbefinnande. Däremot finns det, enligt Easterlin (1996), inte alls någon indikation på att befolkningen som helhet blir lyckligare när BNP per capita stiger.⁹

Detta intressanta fenomen sträcker sig långt utöver min blygsamma ambition med denna essä. Några enkla kommentarer är dock på sin plats. Redan en kort stunds reflektion ger vid handen att de förhållanden som är avgörande för ens välbefinnande bara till en del handlar om pengar och materiella ting. Det är utomordentligt angenämt att ha

⁸ Det är också väl känt att varors pris sätts "på marginalen", vilket innebär att det så kallade konsumentöverskottet inte räknas in i BNP.

⁹ Det enda land som faktiskt försöker mäta bruttoproduktion av lycka (*Gross Happiness Product*) är Bhutan.

en trygg inkomst eller pension och inte behöva oroa sig för en tandläkarräkning eller andra oförutsedda utgifter. Viktigast är emellertid relationer till livskamrater, barn och vänner och möjligheten att "förverkliga sina bästa stämningars längtan".¹⁰

Samtidigt kan vi konstatera att det finns en oförminskat stark politisk efterfrågan på tillväxt. Ett av skälen ryms i Gylfasons tidigare citerade konklusion. Ekonomisk stagnation och utebliven tillväxt drabbar sannolikt hårdast dem som har minst. Det lättaste sättet att omfördela resurser har alltid varit att låta bli och i stället – som under 1960-talet – se till att alla fick mer. Det viktigaste skälet att analysera vad som bidrar till ökad produktivitet och tillväxt är dock att de europeiska välfärdsstaterna – Frankrike, Italien och Tyskland mer än andra – har ställt ut löften till medborgarna som inte kommer att infrias. En central orsak till välfärdsstatens kris är att människors tillit till samhällets åtaganden om vård och pension undergrävs. Till stor del är problemet demografiskt – befolkningen stagnerar och kommer i flera länder snart att minska, människor slutar arbeta allt tidigare i livet och lever längre som pensionärer. Allt färre skall försörja allt fler som inte sparar till sina pensioner. De som nu är i yrkesverksam ålder får räkna med att betala tidigare generationers pensioner och samtidigt spara till sina egna.¹¹ De lösningar som diskuteras handlar om att successivt höja pensionsåldern till 67 eller 70 år.¹² För att mildra dessa

¹⁰ En mer konkret självklarhet är att tillgänglig tid sätter mycket skarpa gränser för möjligheten att bli lycklig med hjälp av prylar. Den tid som är tillgänglig för konsumtion efter avdrag för arbete, sömn, nödvändiga hushållsgöromål o.dyl. är rätt konstant. Om vi antar att den tid som kan disponeras för fri konsumtion per vecka är 20 timmar och att jag bara har råd med en aktivitet är det säkert att utbytet är större i början än i slutet. På samma sätt som efterfrågekurvan för varor faller minskar konsumtionstillfredsställelsen för olika aktiviteter över tid. Möjligheten att fördela de 20 timmarna över flera aktiviteter ökar både den totala tillfredsställelsen och "marginallyckan" men det finns ingen möjlighet att undgå lagen om fallande marginalutbyte. När antalet aktiviteter blir mycket stort ökar också tidskostnaderna för prylvård och omställning. Det är mycket enkelt att visa att om vi vill öka lyckan med hjälp av materiella ting när vi snart en punkt då vi bör minska arbetstiden för att skapa mer utrymme för att använda de ting vi redan har. I annat sammanhang (Anell 1978) har jag utvecklat en modell för att belysa konkurrensen mellan tidsintensiva verksamheter (samtala, leka med barn, spela kort, älska) och prylintensiva. Det är därför något av en paradox att man i världens materiellt rikaste land arbetar mer än någon annanstans för att kunna förvärva ting som man har väldigt liten tid att njuta av.

¹¹ Svenska politiker måste få högt betyg för att de i stor enighet kunde göra vårt ATP-system mer hållfast.

¹² Nya Zeeland har under en nioårsperiod höjt pensionsåldern från 60 till 65 år, vilket lett till att män i tidig 60-årsålder ökade sitt deltagande i arbetskraften från 33 till 64 procent. För kvinnor var motsvarande siffror 16 respektive 42 procent.

krav finns det egentligen bara ett bra alternativ – att öka produktiviteten per sysselsatt.

Denna essä tar sin utgångspunkt i föreställningen att tillväxt är efterfrågad, men syftar i första hand till att belysa de politiska åtgärder som kan åstadkomma tillväxt med minsta möjliga uppoffring av resurser och tid. Argumenteringen bygger, som framgår av det tidigare sagda, på vad vi kan lära av erfarenheter från den ekonomiska utveckling som ägt rum, de klassiska ekonomernas visdom och modern national-ekonomisk teoribildning – i kombination med sunt förnuft.

Innan vi går vidare finns dock anledning att fundera över hur vi mäter olika åtgärders effektivitet. Inom nationalekonomin diskuteras den ofullkomliga verkligheten i relation till en så kallad perfekt marknad. Den karakteriseras bland annat av att alla aktörer antas ha fullständig information. Antalet producenter och konsumenter på varje delmarknad är så många att ingen kan påverka priset. Inget företag är så stort att det kan nå några stordriftsfördelar. Alla förändringar sker friktionsfritt, vilket är ett annat sätt att säga att transaktionskostnaderna är noll. Skatter antas vanligen inte förekomma men det är inte särskilt svårt att hantera en lika-för-alla per capita-skatt i modellen. Konsumtionen av en viss vara eller tjänst antas vara helt oberoende av all annan konsumtion bortsett från den enkla effekt som består i att jag har mindre pengar över. Det är uppenbart att detta ”ideal” ligger långt från verkligheten.

Den information som en konsument i dag har är bara en mikroskopisk andel av den teoretiskt möjliga totala mängden och det är inte rationellt att ens försöka bli fullärd. Det skulle i tid kosta långt mer än man någonsin skulle kunna tjäna på att köpa billigare och bättre (vilket är ett skäl till att konsumentupplysning borde vara en synnerligen prioriterad allmännyttig verksamhet). Så gott som alla delmarknader karakteriseras av företags möjlighet att påverka priset. Oligopol är vanliga. De allt viktigare marknader, där företag handlar med varandra (*business-to-business* eller *B2B*-marknader), karakteriseras ofta av att det finns ett fåtal köpare och ett fåtal säljare. Förändringar sker inte friktionsfritt och transaktionskostnaderna har beräknats motsvara 20–45 procent av BNP. Skattetrycket uppgår i många OECD-länder till nära eller mer än hälften av BNP och regelverket är utomordentligt penetrerande med hög dödviktscostnad. Efterkrigstidens väldiga ökning av privat bilinnehav innebar inte bara att annan konsumtion be-

gränsades utan ledde också till storstädernas bilköer och demokratiska krav på omfattande investeringar i infrastruktur.¹³

Nu hävdar inga ekonomer att vi lever i den perfekta marknadens idealvärld även om till exempel Gary Becker hävdar att ”de kombinerade antagandena om att marknadens aktörer handlar maximalistiskt, att allmän jämvikt råder och att preferenserna är stabila, om de används obevekligt och orubbligt ... så skapas ett värdefullt, enhetligt ramverk för att förstå *allt* mänskligt beteende” (citerad av Kamarck 2002, s. 177–178). Viktigare än problemet att detta ”ideal” inte är uppnåeligt är att fråga sig varför det tillstånd modellen beskriver alls skulle vara önskvärt. Med tanke på att marknaden fastställer priset på ”överlevnadsnivå” utesluts praktiskt taget all förändring som är avhängig av investering i ny produktionsutrustning, teknisk forskning, organisatoriska förändringar eller personlig kompetensutveckling. En perfekt ekonomi är dömd till stagnation. Jag har därför alltid haft svårt att acceptera modellen av perfekt konkurrens som någon slags nationalekonomisk arkivmeter för att ange verklighetens brister som ett avstånd till ett ideal som vi varken kan eller vill nå.

Detta banar naturligtvis väg för en nihilism som emellertid inte bör tillåtas bli total. Nationalekonomisk teori bör inte överges men väl sätts på plats genom att konfronteras med empiri, erfarenhet och sunt förnuft. Vi kan till exempel lugnt utgå ifrån att skatter har en dödviktskostnad – även om vi inte kan mäta dess omfattning mot en perfekt marknad i allmän jämvikt – och samtidigt vet vi att de skyhöga kostnader som tvärsäkert angetts för skandinaviska länder inte *kan* vara sanna. Ekonomiska modeller utgår ifrån att arbete till 100 procent är en ovälkommen uppoffring för att erhålla finansiell ersättning. Vi har många bevis för att människor finner en stor eller dominerande del av livets mening i sitt arbete och att värdet inte bara handlar om pengar utan också om prestige och självkänsla. Men nationalekonomins systemvetenskaper lär oss att människor kräver någon form av

¹³ Nationalekonomen Gérard Debreu fick 1983 Nobelpriset bland annat för att ha utvecklat en allmän jämviktsmodell som bygger på antaganden om att det inte finns någon regering och offentlig sektor och inga pengar. Alla investerare arbetar utan osäkerhet. Konsumenterna har perfekt kunskap om alla priser och marknader och någon osäkerhet om framtiden finns inte. Det kan inte hjälpas – man kommer att tänka på historien om vad man får om man korsar Gudfadern med en nationalekonom – ett erbjudande du inte kan förstå.

synbar och påtaglig ersättning för ihållande uppoffring.¹⁴ I denna essä kommer vi i alla händelser att avstå från den precision som modellerna medger. Vi skall i all anspråkslöshet söka identifiera åtgärder som har trefaldigt stöd i teori, beprövad erfarenhet och sunt förnuft i syfte att ange önskvärda förändringars *riktning*.

Jord, arbete och kapital

Det har förhoppningsvis inte undgått någon läsare att det är svårt att avgränsa och peka ut enskilda faktorer som har en entydig positiv effekt för ekonomisk tillväxt. I flera avseenden är det lättare att indikera de förhållanden som inte längre spelar någon stor roll. Detta gäller i varierande grad de tre klassiska produktionsfaktorerna – jord, arbete och kapital – om vi tänker på dem i rent kvantitativa termer.

Att tillgång på åkermark inte har någon betydelse för tillväxten är inte överraskande när jordbrukets andel av BNP uppgår till några få procent. Mer förvånande är kanske att det inte går att skönja något samband mellan vad Mill kallade av naturen givna fördelar och ekonomisk tillväxt. Att glest befolkade öknar med stora oljetillgångar når en hög BNP per capita är närmast oundvikligt liksom att den årliga förändringen bestäms av oljepriset. För mer folkrika oljeländer som Mexiko, Nigeria och Venezuela har rikedomarna snarast varit en förbannelse. I alla händelser har de inte avsatt några spår i statistiken eller verkligheten för dessa länders många fattiga. Japan, Schweiz och Irland tillhör världens rikaste länder trots – eller tack vare (?) – en ogin natur.¹⁵

Regeringar kan påverka arbetskraftens omfattning på tre sätt – familjepolitik som påverkar människors finansiella förutsättningar att skaffa barn, regler som påverkar utbud av arbetskraft och invandring. Flera av de klassiska ekonomerna var, som vi sett, mäktiga oroad över arbetarnas benägenhet att omge sig med en talrik barnaskara. I många

¹⁴ Nationalekonomisk teori kritiseras ofta därför att dess antagande om individers beteende är alltför endimensionellt och förenklat. I detta sammanhang är det viktigt att komma ihåg att teorin inte gör anspråk på att förutsätta hur en enskild person förväntas agera i en viss situation. Modellerna syftar till att ange det genomsnittliga beteendet för ett stort kollektiv.

¹⁵ Det kan vara värt att nämna att Mill inte bara talar om naturens gåvor utan också om att det "är svårigheter, inte underlättande omständigheter, som föder kroppslig och mental energi" (Mill 1965, s. 102).

fall handlade det om en äkta omtanke eftersom det förutom försörjningsbördan skulle innebära ett ökat utbud av arbetskraft som pressade ned lönerna (eller snarare höll dem kvar på överlevnadsnivå). Och tiden från nedkomst till deltagande i arbetskraften var på 1700- och 1800-talen i många fall 6–10 år. I dag är problemet det diametralt motsatta.

Födelsetalen i framför allt Europa och Japan är och har länge varit så låga att allt färre måste försörja allt fler. De talrika skarorna av fyrtio- och femtioåringar kommer att leva i ytterligare 25–35 år och deras pensioner skall i allt väsentligt betalas av den yrkesverksamma befolkningen. Det är oundvikligt att den ”inhemska” försörjningskvoten kommer att försämrats påtagligt. I Sverige motsvarade år 2000 de personer som var under 19 år tillsammans med dem som var över 65 år 67 procent av befolkningen i yrkesverksam ålder, det vill säga 19–64 år. Detta innebär ganska exakt att tre personer i arbetskraften förutom sig själva försörjde ytterligare två personer. År 2040 kommer denna kvot att förändras till 0,84 och den kraftiga försämringen sätter in omkring 2010. Detta innebär att de tre yrkesverksamma fått ytterligare en halv person att dra försorg om.

Peter Drucker tillhör en stor grupp forskare som är genuint oroad av vilka konsekvenserna blir när de som nu går in i arbetslivet blir klara över sin flerdubbla försörjningsbörda. Allt färre skall försörja allt fler och i så gott som alla OECD-länder betalas dagens pensioner från löpande inkomster. För att öka förhoppningarna om en rimlig pension kommer dagens yrkesverksamma att behöva spara till sina egna pensioner och det enda sättet att få ekvationen att gå ihop är, enligt Drucker, ”att hålla ner utgifterna i andra änden genom att ha färre eller inga barn” (*Harvard Business Review*, september-oktober 1997). Det enklaste sättet att komma till rätta med detta problem vore att höja pensionsåldern och/eller arbetstiden. Om vi skulle nöja oss med samma årsarbetstid som i Finland skulle det innebära drygt en halv miljon nya ”arbetsår”. Det är mer än dubbelt så mycket som minskningen av antalet personer i arbetsför ålder från i dag till 2040. Vill vi inte gå i den riktningen återstår möjligheten att få fler att delta i arbetskraften.

En generös familjepolitik kan få marginella effekter om ca 20 år men skulle dessförinnan minska utbudet av arbetskraft till följd av att uttag av föräldraledighet ökar. På kort sikt inskränker sig de politiska möjligheterna till att påverka incitamenten för dem som befinner sig

i yrkesverksam ålder, vilket inkluderar dem som är något yngre men framför allt den stora grupp pensionärer som klarat sin försörjning men ändå vill och kan arbeta. Sverige har ett med europeiska mått mätt högt arbetskraftsdeltagande (den andel av befolkningen mellan 20 och 64 år som står till arbetsmarknadens förfogande) trots att det sjunkit kraftigt under de senaste 15 åren. Under perioden 1970–90 ökade antalet personer i arbetsför ålder med 5 procent medan utbudet av arbetskraft växte med hela 20 procent. Skälet var att kvinnor i växande utsträckning gick ut på den formella arbetsmarknaden. Detta förde upp arbetsdeltagandet på rekordnivåer i närheten av 85 procent (vilket kanske till och med var en osunt hög nivå). Nu ligger andelen 7–8 procentenheter lägre.

Svensk sysselsättningspolitik har sedan de dyra delpensionsreformerna infördes på 1970-talet styrts av en olycklig föreställning om att man måste mota bort vissa grupper från arbetsmarknaden för att ge plats åt andra. Detta är inte sant enligt något av våra kriterier – teori, praktisk erfarenhet eller sunt förnuft. I själva verket har argumenten betänkliga likheter med en av de klassiska nationalekonomernas bäst belagda feltankar – den så kallade lönefondsdoktrinen som slog fast att ett fixerat belopp stod till förfogande för att betala arbetskraften. Det är inte så att det finns en given mängd arbete att fördela på dem som vill och kan. I den mån vi skall lita på jämförelser mellan länder finns det ett rätt tydligt mönster som visar att arbetslösheten är lägst där man arbetar mest (räknat i antal arbetstimmar per år). På samma sätt som framgång föder framgång ger arbete upphov till arbete.

Även om vi accepterar att arbete inte är livets huvudsakliga mening finns det starka skäl att öka möjligheten för alla som vill. Det finns sannolikt goda möjligheter i båda ändarna av åldersskalan. Vi har i Sverige ett sent inträde i yrkeslivet. Det finns flera skäl till detta men ett av dem innebär ett betydande slöseri om vi behåller vårt snäva tillväxtperspektiv. Eftersom den högre utbildningen är spärrad ägnar sig många ungdomar åt att komplettera gymnasiebetyg för att komma in. Det finns ingen anledning eller möjlighet att förhindra denna ambition. Problemet är att när en årskull ”läser upp” sina kvalifikationer höjer de ribban för de ungdomar som söker året därpå. Redan nu har vi en situation då inte ens toppbetyg från gymnasiet alltid räcker för tillträde till de mest eftertraktade utbildningarna. Resultatet blir det samma som när några i en grupp åskådare ställer sig på tå för att se

bättre. Då måste de som står bakom göra samma sak. Snart står alla på tå, vilket är rätt energikrävande, och ser lika bra som de gjorde från början. Det är en betydande individuell och kollektiv förlust om tiotusentals ungdomar tvingas komplettera sina betyg bara för att tidigare årskullar gjort samma sak.

I den andra änden finns mycket stora grupper pensionärer som ofta har betydande erfarenhet och kompetens. Många vill arbeta heltid, andra vill pröva på något nytt eller trappa ner i behaglig takt. Alla har sin försörjning tryggad, vilket innebär möjlighet till flexibilitet med avseende på arbetsgivaravgifter. Gruppen förtidspensionärer i åldrarna mellan 55 och 64 är en annan mycket stor grupp som åtminstone i begränsad utsträckning kan återgå till arbetet, vilket bland annat skett i stor skala i Nederländerna. Enklare regler för att driva fåmansbolag skulle underlätta ett flexibelt deltagande i arbetslivet för både vanliga pensionärer och förtidspensionärer.

Den större men politiskt mer kontroversiella möjligheten för Europa och Sverige handlar om invandring. Historiskt har invandring nästan alltid inneburit vitala tillskott av både muskel- och hjärnkraft. Invandrarna lämnade ett fattigt land och kom till ett annat fattigt land som inte hade något annat att erbjuda än hårt arbete och rätten att tänka fritt. Dagens asylinvandring till Europa kan inte rimligen ha dessa självklara och omedelbart positiva effekter. Incitamenten i Sverige pekar snarast åt fel håll. Under kortare eller längre tid tvingas asylsökande leva på bidrag, vilket innebär att de inte kan undgå att jämföra bidragsförsörjning med den standard man kan nå med en låg men hårt beskattad lön. Tidig förtidspension och återflytt till hemlandet måste vara synnerligen attraktivt i rent finansiellt avseende. Den stora möjligheten är att komplettera dagens system med en politik för aktiv arbetskraftsinvandring.

I alla händelser bör vi ändra de regler som nu tvingar myndigheter att utvisa personer trots att de etablerat sig mycket strategiskt på arbetsmarknaden. Den traditionella invändningen mot arbetskraftsinvandring är att vi först måste se till att de arbetslösa, varav många är invandrare, får jobb. Detta argument saknar som vi just visat stöd i både teori och praktik. Det är emellertid uppenbart att inte ens en kraftig ökning av invandringen kan klara vårt demografiska problem.

En fråga som stått i centrum för tillväxtekonomers intresse gäller investering i humankapital eller utbildningens betydelse för tillväxt.

På detta område är emellertid resultaten osedvanligt spretiga. I en tidigare redovisad OECD-studie finner författarna en så starkt positiv effekt att de tvivlar på sin egen mätmetod, medan till exempel Åsa Hansson pekar på ett negativt samband mellan tillväxt och ett kluster där utgifter för utbildning ingår. Varken Ross Levine och David Renelt (1992) eller Xavier Sala-i-Martin (1997) kunde påvisa ett klart samband mellan utbildning och tillväxt.

Detta kan te sig överraskande eftersom man i den politiska debatten i alla OECD-länder tycks utgå ifrån att mer utbildning alltid är en god investering eftersom vi är på väg in i kunskapssamhället.¹⁶ Redan en kort stunds eftertanke ger vid handen att detta helt enkelt inte kan vara sant. Om en alltför stor del av befolkningen tillbringar sina produktiva år i katedrar eller skolbänkar blir det inte särskilt mycket producerat som kan finansiera eller motivera denna satsning. Det blir som det numera heter mycket snack och lite verkstad. Precis som i så många andra sammanhang finns det en nivå där kostnaden för investering i humankapital blir så hög att det inte längre lönar sig.

Det är i stort sett säkert att grundutbildning är lönsam för både individ och samhälle. Den ger de färdigheter en ung människa behöver för fortsatta studier eller för att gå vidare på egen hand. Det finns heller ingen alternativkostnad eftersom det inte längre finns någon arbetsmarknad för till exempel 14–15-åringar. Från och med gymnasieåldern accelererar utvecklingen mot den nivå då investeringen inte längre är lönsam. Träffbilden blir sämre med avseende på vad man lär sig i skolan och behöver för livet. Kostnaden fördubblas eftersom alternativet till utbildning är att delta i arbetskraften.

Även tesen om kunskapssamhället måste kvalificeras. Att färre fysiskt deltar i produktion av varor och tjänster och att fler bär pärmar eller vaktar offentliga byggnader vet vi men det är inte detsamma som kunskapssamhälle. De sektorer där sysselsättningen ökar mest är turism, upplevelseindustri, friskvård och säkerhet. Arbetsmarknaden förändras i snabb takt och det blir allt svårare att se vilken intellektuell ryggsäck människor skall förses med i ungdomen. De enorma ut-

¹⁶ Jag finner behov av att upprepa att jag här enbart diskuterar möjligheten att öka den ekonomiska tillväxten genom en satsning på mer utbildning. Möjligheter för människor att skaffa sig utbildning liksom forskning i allehanda discipliner handlar om något långt viktigare än tillväxt. Jag tycker att det är olyckligt att diskussionen om utbildning och forskning kommit att domineras av ett snävt tillväxtperspektiv.

bildningsstatsningar som gjorts i OECD-länderna har i mycket stor utsträckning lett till att högskoleutbildade nu utför arbeten som tidigare fullt tillfredsställande utfördes av människor utan större formella meriter. Det är för övrigt bara en minoritet av de högskoleutbildade som under större delen av sin yrkeskarriär ägnar sig åt det som de var utbildade för. Det är svårt att belägga tesen att våra samhällen av tillväxtskäl behöver fler högutbildade. Schweiz, som sedan länge tillhör världens rikaste länder, har den lägsta andelen högskoleutbildade inom OECD-kretsen.¹⁷

Det är här viktigt att göra en tydlig distinktion mellan utbildning och den kunskap eller förmåga en individ faktiskt har. Det finns entydiga bevis för att människor med hög formell utbildning i genomsnitt når en klart högre inkomst än de som avverkat färre skolår. Detta beror emellertid bara delvis på utbildningen. De människor som väljer att satsa på kvalificerad teoretisk utbildning har med säkerhet en större medfödd fallenhet för detta. Det krävs också en del ”protestantisk etik” för att under 7–8 år avstå från egna inkomster och leva på återbetalningspliktiga studielån. De modeller där antalet skolår används som mått på utbildningens tillväxteffekt, överdriver därför kraftigt dess betydelse.¹⁸

Slutsatsen måste bli tentativ. Den som av tillväxtskäl vill ”stänga in” unga män och kvinnor i ytterligare något år av halvobligatorisk skolgång bör ta på sig en viss bevisbörda. Inte heller finns det några klara indikationer på vilken andel av befolkningen som bör ha högskoleexamen. Utan tydligt stöd i vare sig teori, praktisk erfarenhet eller sunt förnuft måste det anses utomordentligt obevisat att halva befolkningen har behov av en traditionell högskoleutbildning före inträdet på arbetsmarknaden. Däremot är det sannolikt klokt att vidga möjligheter för människor individuellt att vidareutbilda sig under livet.

I fråga om den tredje traditionella produktionsfaktorn – kapital – är det också viktigt att skilja mellan kvantitet och kvalitet. På denna

¹⁷ Detta avser gruppen traditionella OECD-länder. Bland nyblivna medlemmar som Mexiko och Sydkorea är situationen en annan.

¹⁸ Det finns många exempel på att effekter av utbildning förväxlas med ”spökvariabeln” personliga egenskaper. Det är till exempel ett ofta noterat faktum att ekonomistudenter ger mindre till välgörenhet än andra studerande och detta skylls på den utbildning de får, men professor Bruno Frey intygar att det i stället är personer med naturlig snällhet som väljer att studera ekonomi.

punkt är tillgängliga studier entydiga. I takt med industrisamhällets utveckling har den så kallade teknikfaktorn blivit allt viktigare. I Sverige kunde den som vi sett förklara *hela* tillväxten på 1960-talet. Detta är i historiskt perspektiv en sen företeelse. Under mycket lång tid fanns en klar korrelation mellan ett lands bruttonationalprodukt och dess folkmängd eller arbetskraft. Detta samband bröts på allvar först på 1800-talet och därefter har kapitalackumulering och teknisk utveckling lett fram till dagens dramatiska skillnader i BNP per capita. Det finns flera tidiga exempel på att producenter i Europa kunde öka sin konkurrenskraft genom att öka kapitalmängden per anställd. Det var sålunda med hjälp av investeringar i vattenkraft de kunde mekanisera textilproduktionen och erövra marknader i Mellanöstern.

Det är svårt att nagla fast en mer precis tidpunkt då teknikfaktorn blev viktigare än kvantitativa ökningarna av kapitalmängden. Under den period då hantverksmässig produktion ersattes av alltmer storskalig fabriksstillverkning, samtidigt som tekniska förändringar skedde i långsam takt, var det naturligt att kapitalmängd och maskinkraft i sig ledde till kraftiga ökningarna av arbetskraftens produktivitet. Inom vissa näringar skedde förändringar under 1800-talet och första hälften av 1900-talet så långsamt att det ibland var rimligt att utgå ifrån att kapital var homogent över tid och kunde mätas i jämförbara enheter (även om det var att gå för långt att, som Ricardo gjorde, reducera det till "vetepriset" på arbetskraft). I en av de ekonomier som växte allra snabbast under 1800-talet, Förenade staterna, fördubblades antalet ångmaskiner i industrin mellan 1860 och 1880 och därefter ännu en gång fram till år 1900. Ångkraftens totala utbyggnad kulminerade 1910. Det handlade om maskiner, som kontinuerligt blev alltmer effektiva, men inte om några radikala tekniksprång.

Utvecklingen var inte uniform. Cigaretmaskiner hade sålunda fulländats redan på 1880-talet i så motto att det räckte med sex stycken för att tillgodose hela den amerikanska befolkningens nikotinbehov. Inom den dynamiska textilindustrin inleddes redan på 1700-talet en imponerande teknisk utveckling. Cromptons spinnmaskin som fanns på marknaden 1780 behövde 2 000 arbetstimmar för att producera 100 ton garn; tio år senare fanns en dubbelt så effektiv maskin och 1795 kunde en ångdriven spinnmaskin klara uppgiften på 300 timmar. På 1820-talet började Roberts automatiska spinnmaskin användas, vilket reducerade antalet arbetstimmar till 135 – en femtonfaldig ökning av

produktiviteten på mindre än ett halvt sekel inom en av de då dominerande industribranscherna.

Kapitalmängden per anställd har fortfarande betydelse och framför allt tycks detta vara fallet i de asiatiska tigerekonomierna. Paul Krugman hävdade 1994 i en mycket omdebatterad artikel i *Foreign Affairs* att tillväxten i dessa länder så gott som helt kunde förklaras av ett rekordhøgt sparande och kapitalackumulation – och att de dittills uppnådda tillväxttaktarna inte var uthålliga. Alwyn Young (1995) har beräknat teknikfaktorns betydelse för den ekonomiska utvecklingen i Hong Kong, Taiwan, Sydkorea och Singapore för perioden 1966–90. I sistnämnda land kunde tillväxten helt hänföras till ökade insatser av arbete och kapital. Också i Sydkorea var teknikfaktorns bidrag blygsamt, medan den svarade för 27–31 procent i Hong Kong och Taiwan. Med tanke på den snabba strukturella förändringen i dessa länder är det sannolikt att tekniska förändringar i dag har mer central betydelse än under de år Krugman och Young studerat.

Sedan 1960-talet har flera asiatiska länder gått från textil- och leksaksstadiet via kvalificerad underleverantörsproduktion till konkurrens på marknader för kapitalutrustning och högteknologi. Kina har under 1980- och 1990-talen haft en osedvanligt hög utväxling på de omfattande investeringar som gjorts. Detta beror på att relationen mellan kapitalmängdens ökning och produktionens tillväxt (ICOR) är extremt produktiv – det räcker att öka kapitalinvesteringar med 2–3 procent för att öka tillväxten med 1 procent. Nu krävs en investeringsökning på 4 procent för samma resultat. Denna trend innebär att det kommer att krävas en allt högre sparkvot för att upprätthålla en tillväxt som beror på kapitalackumulation. Allt tyder emellertid på att den kinesiska statsledningen tagit fasta på teknologins löften om att slippa kapitalets avtagande marginalavkastning – och det finns starka demografiska skäl för denna politik.

I Sverige kunde man ännu på 1950-talet i verkstäder och sågverk hitta fullt fungerande maskiner som installerats på 1800-talet. Det finns fortfarande flervåningshus där den knarrande hissen sattes på plats för 70–80 år sedan. Även i mycket avancerade verkstadsföretag har traditionella maskiner för att borra, slipa, fräsa och svetsa, som i dag byts ut, ofta 15–25 år på nacken. Därför innebär en ersättningsinvestering så gott som alltid att företaget tar ett eller flera tekniksteg mot högre produktivitet. Avskrivningstiden har blivit kortare och tiden från

uppfinring till marknadsförd produkt har under 1900-talet reducerats med en faktor 10; från 33 år 1887–1906 till 3,4 år 1967–86. Det går helt enkelt inte att urskilja ett homogent kapital som kan särskiljas från de tekniska framsteg som genererar behovet av nyinvesteringar och allt kortare avskrivningsperioder.¹⁹

Effekten av denna utveckling innebär att traditionella ersättningsinvesteringar medför en kontinuerlig ökning av produktiviteten utan att det belastar balansräkningen. Det förefaller till och med sannolikt att många företag, när informationsteknologin fått fullt genomslag, kommer att öka produktionen med allt mindre bundet kapital. Detta innebär i så fall att en allt mindre sparkvot kan bära en högre tillväxttakt.

Den potentiella utväxlingen av en kapitalinvestering beror inte bara på dess tekniska kvalitet utan också på den sociala, politiska och kulturella miljö i vilken den äger rum. Inom OECD-kretsen utgår vi ifrån att marknaden sätter rätt pris, men detta låter sig inte göras när vi jämför med centralplanerade stater eller illa fungerande, biståndsberoende utvecklingsländer. I det forna Sovjetunionen fanns ingen marknad som värderade vare sig slutprodukter, råvaror eller produktionsfaktorer. Detta bidrog till att enorma råvarutillgångar matades in i en planstyrd produktionsprocess som reducerade värdet. Enligt en undersökning som gjordes hösten 1992 ”var slöseriet inom den ryska tillverkningsindustrin så omfattande att man genom att exportera samtliga råvaror direkt – snarare än att bearbeta dem – skulle kunna tjäna ett belopp motsvarande två gånger landets samlade BNP” (Hedlund och Sundström 1996, s. 134–135). Exempelvis behövde sovjetiska fabriker sju gånger mer massaved än de finska företagen på andra sidan gränsen för att producera ett ton papper, och en kvantitet olja med ett världsmarknadspris på ca 150 dollar hölls med priskontroll nere på en nivå som motsvarade ett paket cigaretter.

Enligt en studie av George Akerlof m.fl., som redovisas av Mancur Olson (2000), var det bara 8 procent av arbetarna i f.d. Östtyskland som ”producerade varor som vid prissättning på världsmarknaden lämnade ett täckningsbidrag utöver rörliga kostnader” (s. 162). Kvaliteten på sovjetiska lastbilar och bussar var sådan att deras effek-

¹⁹ Detta är utgångspunkten för Maurice F. Scotts (1989) försök att formulera en tillväxtteori där teknisk utveckling är en del av investeringar.

tiva livslängd bara var en bråkdel av västerländska motsvarigheter – och dessutom tillbringade de en stor del av sitt korta liv i reparationsverkstaden. Sovjetunionen behövde således producera 3–5 gånger fler lastbilar och bussar för att utföra samma transportarbete som OECD-länderna klarade med en betydligt lägre årlig produktion. Detta är en viktig del av verkligheten bakom de sovjetiska tillväxtsiffror som satte sådan skräck i Paul Samuelson och Ragnar Frisch.

En OECD-studie från 1960-talet visade att de sovjetiska planekonomierna ingalunda var ensamma om bravaden att åstadkomma ett negativt förädlingsvärde. Under den tid många utvecklingsländer satsade på en så kallad importsubstitutionsstrategi fanns det mängder av industrier som bakom prohibitiva gränshinder åstadkom ett negativt förädlingsvärde samtidigt som ägarna kammade hem goda vinster. Enligt Michael Oren (2002) behövde de 5 000 personer som i slutet på 1960-talet arbetade vid Egyptens El Nasr-fabrik en vecka för att producera två fordon.

Om kapital vore en enhetlig kvantitet som gav samma resultat oberoende av kontext skulle det sovjetiska jordbruket ha kunnat försörja världen flera gånger om och Nigeria skulle vara ett välmående medelinkomstland på stark frammarsch. Både Nigeria och Hong Kong ökade 1960–85 kapitalmängden per anställd med 250 procent. Produktionen per anställd ökade under detta kvartssekel i Nigeria med 12 procent och i Hong Kong med 328 procent. Gambia och Japan ökade under samma period kapitalintensiteten med 500 procent, vilket ledde till en blygsam tillväxt av produktionen per arbetare med 2 procent i förstnämnda land medan japanerna kunde glädja sig åt en ökning med 260 procent. Det är onekligen deprimerande att FN, Världsbanken och Internationella valutafonden med oförtruten energi ägnar sig åt beräkningar som antyder att de tror att det är bristen på kapital och investeringar som hämmar utvecklingen i Afrika.

Det råder inget tvivel om att investeringar i produktionsutrustning som bärare av teknisk utveckling har avgörande betydelse för ekonomisk tillväxt under förutsättningen att det sker i en rationellt organiserad marknadsekonomi. Nationalekonomisk teori och empiri är entydiga på denna punkt. Vi har otaliga bekräftande exempel från ekonomisk historia och från dagens praktik. Sunt förnuft kan bara instämma. Det är därför naturligt att ökade satsningar på forskning och utveckling (FoU) förutsätts ha positiva effekter på tillväxten.

Parallellen med utbildning är emellertid oundviklig. Empiriska studier kan inte belägga ett robust samband mellan offentligt finansierad forskning och ekonomisk tillväxt. Däremot finns det starkare indicier på att omfattningen av företagens egen satsning på forskning och produktutveckling har mycket starka positiva effekter. Ett i detta sammanhang synnerligen viktigt, väl belagt och självklart faktum är att den samhällseliga avkastningen på företags investeringar i ny kunskap och kompetens är långt högre än den företagsekonomiska. Även om både produktion, processer och design kan få immaterialrättsligt skydd så "läcker" ett företags forskningsresultat ut till det omgivande samhället. Det kan ske inom ramen för de teknologikonsortier som Baumol analyserar, i form av produkter till lägre kostnad och högre prestanda eller genom efterapning, benchmarking och tekniker som byter jobb.

Åke E. Andersson och Peter Sylwan redovisar i *Framtidens arbete och liv* en rad studier som anger en genomsnittlig räntabilitet för företags investeringar i FoU på 25 procent medan det genomsnittliga värdet på samhällsnivå var 103 procent. Dessa förhållanden understryker ett trivialt faktum som ofta glöms bort när diskussionen om framtidens utmaningar blir för entusiastisk. Det har stor betydelse för de närmaste tio årens utveckling vad som sker inom de företag som finns här och nu. Enligt en OECD-studie av Stefano Scarpetta m.fl. (2002) är produktivitetstillväxten helt avhängig av det som sker inom företagen. Under perioden från 1987–92 till 1992–97 härrörde 50–85 procent av produktivitetstillväxten från åtgärder inom existerande företag.

Det är väl känt att det inte finns ett automatiskt flöde av idéer från grundforskning via tillämpad forskning till företagens utveckling av nya produkter. I många fall går processen i motsatt riktning – företagen möter problem som leder till grundforskning på nya områden. Ofta glöms emellertid bort att den viktigaste länken finns mellan teknisk utveckling – och teknisk utveckling. Edwin Mansfield fann i en studie av 76 framstående amerikanska storföretag att 90 procent av deras lyckade satsningar på nya produkter hade sin bas i redan tidigare utvecklade teknisk kompetens. Detta är med säkerhet ytterligare ett skäl till att praktiskt taget alla studier finner att företagens egen FoU har mycket hög avkastning.

Avsaknaden av en tydlig korrelation mellan den andel av BNP som avsätts för FoU och ekonomisk tillväxt är i grunden inte särskilt märk-

lig. Offentligt finansierad forskning har ett långt mer ambitiöst syfte än att öka landets BNP. Personligen har jag alltid funnit det en smula generande när företrädare för olika vetenskapsgrenar söker höja statsmakternas bidragsvilja genom att konstruera länkar till arbete och tillväxt. Forskningens uppgift är att öka vår gemensamma kunskap. Vi delar detta ansvar med alla andra civiliserade länder och det gäller allt från ytfysik och plantgenetik till lingvistik och kultursociologi. Vi har inga säkra bevis för men goda förhoppningar om att vital forskning på många områden ger avkastning i flera dimensioner – en mer rationell demokratisk debatt, berikad populärvetenskaplig journalistik, mer kvalificerad utbildning, minskat expertvälde och bättre underlag för samhällliga beslut vid sidan av den mer direkta och påtagliga nytan av nya medicinska behandlingsmetoder och renare dieselmotorer.

Litet säkrare kan vi vara på att hög kvalitet och bredd inom forskning och utbildning är en förutsättning för att ta till vara den möjlighet Jean-Baptiste Say (1841) pekade på – nämligen att ”dra nytta av den information som kan inhämtas från utlandet” (s. 81). Det är tyvärr inte så att den ”cirkulerar lätt och snabbt från ett land till ett annat” (ibid.) Det fordras en förmåga att sovra, värdera, anpassa och interagera för att ett land skall kunna tillgodogöra sig det verkligt originella som sker vid forskningsfronten i andra länder. Särskilt viktigt blir detta naturligtvis i ett land som självt svarar för några få procent av den relevanta produktionen av ny kunskap. För att integrera ny produktionsteknik på företagsnivå är den breda ingenjörskompetensen minst lika viktig som forskarnas excellens.

Den del av offentligt finansierad forskning som kan ha direkt effekt för tillväxt är sannolikt så liten att den inte blir synlig bland alla andra faktorer som samtidigt påverkar OECD-länders tillväxt. Det finns också en självklar parallell till vad vi sagt om utbildning. Även om vi skulle vara övertygade om att forskning har starkt positiv betydelse för tillväxt finns det en nivå där marginalavkastningen blir negativ. Forskning är relativt dyrbar. Skatter har en oundviklig dödviktskostnad. Alternativkostnaden för begåvade personer är hög. Tillgången på personer inom landet som kan bedriva forskning av hög kvalitet är begränsad och dålig forskning är sämre än ingen forskning alls (vilket är ytterligare ett skäl för en positiv invandrapolitik).

Efter den första oljekrisen ökade i Sverige anslagen för energiforskning så snabbt på några år att praktiskt taget inga kvalitetskrav behöv-

de ställas. Det ledde till en betydande utbredning av okunskap på ett viktigt område. Felaktiga rapporter om skogsdöd på 1980-talet ledde till panikartade ökningar av specialdestinerade anslag. Så länge vi i första hand är intresserade av effekterna på ekonomisk tillväxt måste forskningens omfattning på ett mer självklart plan underkastas stränga krav på kvalitet och relevans samt stå i rimlig proportion till samhällets efterfrågan och möjlighet att omvandla resultaten till kommersiellt gångbara produkter och tjänster.

Nationalekonomins grundbult

Det är inte särskilt överraskande att det visat sig svårt att isolera enskilda faktorerens mätbara effekter för ekonomisk tillväxt. Både lärdomar från ekonomisk historia och erfarenheter från efterkrigstidens utveckling i OECD-stater, utvecklingsländer och centralplanerade ekonomier lär oss att det aggregat av varor och tjänster som registreras som bruttonationalprodukt produceras i ett system där en lång rad komponenter samspekar. Vid sidan av "hårda" fenomen som fysisk infrastruktur, investeringar i ny teknik, konkurrens och en hederlig förvaltning handlar det om värderingar som föder ungdomars drömmar och testar deras ambitioner, karriärvägars sociala status och löften om finansiell belöning, forskningens länkar till kommersiella produkter, den rättsliga och institutionella struktur som avgör vad som belönas och bestraffas, balansen mellan luthersk arbetsmoral och generösa trygghetssystem, människors möjligheter att kombinera arbete med att förverkliga sina existentiella livsprojekt, samhällets förmåga att integrera nya medborgare och idéer, barn och ungdomars trygghet samt socialisation och möjligheter för meritbaserad social mobilitet.

I nationalekonomins idealsamhälle möter varje individ, företag eller annan aktör på marknaden en incitamentsstruktur som med morot och piska styr allas individuella agerande mot det allmänna bästa. Det är denna idé Adam Smith uttrycker när han förlitar sig på att nationernas välstånd kommer till stånd som ett resultat av att vi ger fritt utlopp för "varje människas likartade, ihärdiga och oavbrutna strävan att förbättra sin ekonomiska situation" (Smith 1796, s. 342–343) och som Arthur Lewis (1955) 170 år senare formulerar på följande sätt:

Ekonomisk tillväxt beror på attityder till arbete, till finansiella tillgångar, till sparsamhet, till att ha barn, till uppfinningar, till utlänningar och främlingar, till äventyrligheter och så vidare, och alla dessa attityder har sitt ursprung djupt nere i människans inre väsen (s. 14).

Robert E. Hall och Charles I. Jones (1999) klargör att den ”sociala infrastrukturen” är ”den primära, fundamentala faktor som avgör ett lands ekonomiska utveckling på lång sikt”. Elhanan Helpman (2004) talar om de ”institutionella strukturer” som ”påverkar incitamenten att uppfinna och utveckla nya teknologier, incitamenten att organisera om produktion och distribution för att ta vara på nya affärsmöjligheter och incitamenten att investera i fysiskt kapital och utbildning” (s. 139).

Alla dessa utsagor handlar om nationalekonomins grundbult. Vi behöver inte tro på tesen om att människan är en nyttomaximerande egoist för att acceptera att vi skall söka ursprunget till nationers välstånd i de många individernas nyfikenhet, initiativrikedom, energi och uthållighet och att lösningen är samhällets institutionella förmåga att förlösa denna väldiga skaparkraft. I alla samhällen finns människor och företag med kraft och kompetens, idéer och arbetsförmåga och vilighet att ta risk mot rimliga mål – men inriktningen bestäms av det incitamentssystem de möter. Det är den institutionella-rättsliga ramen som avgör hur entreprenörerna, fixarna och organisatörerna använder sina talanger.

I ett kommunistiskt, centralplanerat system är det naturligt att en begåvad individ skaffar partibok och försöker bli delaktig i *nomenklaturans* privilegier. Alternativa karriärvägar som balettartist och olympiskt medaljhopp var förbehållna ett fåtal. I en afrikansk kleptokrati kan det för en statsanställd till och med vara farligt att inte följa spelets regler. Vad Bernard Lewis (2002) säger om arabländer har tillämpning på många andra håll i tredje världen:

I västvärlden skaffar man sig en förmögenhet på marknaden och använder den för att utöva makt. I öst tar man makten och använder denna position för att berika sig. Moralskt är det ingen skillnad på de två alternativen men deras effekt på hur ekonomin och det politiska systemet fungerar är mycket olika (s. 63).

Något av det mest fundamentala som hände i Venedig från 800-talet och några århundraden senare i flera norditalienska städer var att en kultur växte fram som gjorde att det både blev möjligt och respektabelt att ägna sig åt handel och köpenskap och kunna tillägna sig vinst med rimlig risk. Samtidigt visade utvecklingen i arabvärlden att en köpmannakultur möjligen var ett nödvändigt men definitivt inte tillräckligt villkor för en självbärande ekonomisk expansion. Koranen har i motsats till vår Bibel en klart positiv syn på handel och köpenskap, vilket inte är så förvånande med tanke på att profeten själv ägnat sig åt denna verksamhet. Hederliga köpmän – vilka tydligen var mindre frekvent förekommande – utlovades en plats i himlen tillsammans med martyrerna.

Även i andra avseenden var förutsättningarna goda för en tillväxt baserad på internationellt handelsutbyte. Arabvärlden formade en stor, kulturellt och religiöst homogen hemmamarknad. Den styrande elitens språk var gemensamt från Bagdad till Iberiska halvön från 700-talet till 1200-talet, och i vetenskapligt hänseende hade Europa inget som kunde mäta sig med de arabiska metropolerna.²⁰ Men dessa kulturellt blomstrande städer fick aldrig en självständig ställning som tillät en frihet utanför sharia-lagen. Den intellektuella verksamheten var förbehållen alltför få och fick aldrig fäste i en praktisk tillämpning som kunnat ge effektivare jordbruksredskap eller mekaniserad produktion. Femtio år efter att tryckpressen introducerats fanns den i något hundratal städer inom kristenheten och den samlade produktionen av böcker uppgick till 6–8 miljoner exemplar. Inom islam utfärdades 1515 ett dekret som hotade med dödsstraff för den som lärde sig konsten att trycka böcker. ”Med några få diskutabla undantag” trycktes ”ingen bok i den islamska världen före 1825” (*Allt om Böcker* 1986:5/6). Någon trygg äganderätt till mark utvecklades aldrig, vilket innebar att brukaren saknade intresse att investera i ökad produktivitet.²¹

Regeringar har inte längre något stort inflytande över hur unga människor väljer sin väg i livet. Likväl är det viktigt att hålla i minnet den fundamentala betydelse detta har för ett samhälles ekonomiska

²⁰ Araberna tvingades slutgiltigt bort från Iberiska halvön i och med Granadas fall 1492 men deras dominerande maktställning bröts redan på 1200-talet.

²¹ Författaren Abd al-Rahman al-Kawibi räknade i slutet på 1800-talet upp åttiosex skäl till arabvärldens underutveckling.

och kulturella utveckling. Det var faktiskt denna fråga som James Tobin tog upp i den Fred Hirsch-föreläsning 1984 som mest blivit känd därför att han också spekulerade om möjligheten att beskatta finansiella transaktioner. Enligt *Financial Times* (10 december 1986) hävdade Tobin:

Vi vräker mer och mer av våra resurser, inklusive gräddan av våra ungdomsgenerationer in i det slag av finansiella aktiviteter ... som genererar en hög privat avkastning helt utan proportion till dess sociala nytta ... Datorernas enorma kraft städslas av denna "pappersekonomi", inte för att utföra transaktioner till lägre kostnad utan för att blåsa upp finanstransaktioners omfattning och variation.

Problemet är naturligtvis inte nytt i annan mening än att finansiella incitament nu väger tyngre. I det kinesiska samhället "formerade examenskraven för inträde i den högre byråkratin värderingar och ambitioner för de smartaste och mest kvalificerade ungdomarna (*the best and brightest Chinese minds*) i nästan 2000 år" (McClellan och Dorn 1999, s. 121). Krigarbragder var en nödvändig förutsättning för en publik karriär i romarriket. Inom kristendomen gav fromhet och askes hög status. Simon stylisten väckte allmän och vidsträckt beundran genom att tillbringa tiden mellan 429 och 459 på en pelare utanför staden Aleppo.

För adelsfamiljer i medeltidens Västeuropa var det med hänsyn till både ekonomi och status angeläget att åtminstone några medlemmar tog kräklan i sin hand i stället för svärdet. Än mer ärofyllt var det naturligtvis, när korstågen öppnade den möjligheten, att kombinera fromhet och martialisk dygd. Inom nationalekonomin har Tobin en märkligt tidig föregångare. Sir William Petty förespråkade i *A Treatise of Taxes and Contributions* (1676) att staten skulle sörja för religiös och annan utbildning för att förhindra att studenter av finansiella skäl valde ett yrke som de inte hade fallenhet för.

I detta avseende rådde i Sverige ett nära nog idealiskt tillstånd på 1960-talet. Alla som klarat en akademisk examen fick utan större svårighet ett arbete som motsvarade kvalifikationerna, och ingångslönen var densamma för alla karriärvägar. Den person som 1966 lämnade universitetet för att börja arbeta i ett stort eller litet företag, blev präst, lärare eller militär, valde en politisk karriär eller sökte sig till kommun

eller landsting blev erbjuden en begynnelse-lön strax under 3 000 kronor per månad. De enda undantagen var de långa utbildningarna till tandläkare eller läkare som belönades med något mer. Trots att bonusar och syntetiska optioner då var okända begrepp visste fyrtitalisterna att en framgångsrik karriär i näringslivet skulle ge en högre livslön än ett liv i statens tjänst. Men faktum kvarstår – de unga kvinnor och män som inledde sin yrkeskarriär på 1960-talet valde inriktning efter håg och fallenhet.

Förhoppningsvis väger personliga intressen och ideal tungt också när dagens ungdomar väljer karriär. Det är emellertid ett problem om det krävs stor finansiell uppoffring för att bli forskare eller statstjänsteman – eller för att berika det politiska livet med framgångsrika erfarenheter från andra områden. Situationen förvärras naturligtvis när systemet delar ut de högsta belöningarna till personer som ägnar sig åt finansiellt nollsummespel eller konsekvent underträffar börsens generalindex. Före detta staterna har nu en miljon advokater och deras samlade bidrag till landets välfärd är nästan säkert negativt. Uppgörelserna i skadeståndsmål kostade i början på 2000-talet 200 miljarder dollar, vilket motsvarade 2 procent av landets bruttonationalprodukt. Av detta kammade advokater specialiserade på skadeståndsmål hem 40 miljarder dollar. I den andra änden av skalan finns Japan som har färre advokater och revisorer än vad som är önskvärt för att förse marknaden med tillförlitlig information.

Det är naturligtvis svårt att allokera ett samhälles personella resurser optimalt. I teorin sänder konsumenters val av varor och tjänster signaler till producenter som beslutar om kapacitetsbehov och rekrytering av arbetskraft. När efterfrågan stiger inom ett område måste lönerna höjas för att det skall bli möjligt att locka till sig den erforderliga arbetskraften. Verkligheten är som vanligt långt mer komplicerad. Det tar lång tid innan utbildningssystemet kan svara mot en kraftigt ökad efterfrågan på kvalificerad personal. Ungdomars val av yrkeskarriär styrs – lyckligtvis – av många andra faktorer än marknadens information om förväntad lön. Fackliga förhandlingar om löner varken kan eller vill låta en tillfällig marknadssituation slå igenom fullt ut. Arbetskraftens sammansättning till följd av pensionering och nytilskott förändras inom EU med 2–3 procent per år medan mycket översiktliga beräkningar anger att kraven på kompetens och kunskap förändras med ca 10 procent. Detta innebär naturligtvis att man bör fun-

dera över både storlek och innehåll i den utbildning människor får i en enda klump i början av livet.²²

Regeringar kan och bör inte styra människors val av yrke och karriär. Det är emellertid angeläget att hejda den sociala och ekonomiska erosion som hotar några av våra samhällsligt mest välfärdsproduktiva karriärer – de som handlar om människors uppfostran, utbildning och vård.

Kultur och värderingar

I vilken grad en ekonomis inriktning och allmänna prestationsförmåga påverkas av kulturella faktorer är en minst sagt debatterad fråga. Marxistiska forskare ser attityder till företagande, entreprenörers plats på den sociala rangskalan, karriärvägars status och synen på vinst som delar av den politiska och rättsliga överbyggnad som legitimerar rådande ordning. Andra forskare menar sig kunna visa hur nya värderingar vinner insteg, skapar gläntor av frihet för entreprenörer och uppfinnare och växer i kraft av tydligt förbättrade materiella förhållanden. Keynes avslutade *The General Theory of Employment, Interest and Money* (1936) med att uttala sin övertygelse att det "är idéer" (om än hämtade från någon "avlidn ekonom") och inte särintressen, som "är avgörande på gott och ont" (s. 384). Schumpeters entreprenörer utnyttjar marknadens ofullkomligheter för att tillskanska sig de resurser som behövs för att bryta ner gamla strukturer.

Sanningen ligger sällan precis mittemellan. Den marxistiska historiesynen vilar på en rätt trygg empirisk bas även om undantagen är många. De weberska sekterna praktiserade sålunda sin asketiska kapitalism i opposition mot den rådande ordningen och japanska samurajer kunde hävda sin svärdskultur så framgångsrikt att tillverkningen av handeldvapen och kanoner lades ned. Denna ordning förblev i

²² Vi kommer i denna essä inte att beröra ett annat allokeringssystem som sannolikt är ännu viktigare, nämligen det förhållande som Mill berörde i den bekanta diskussionen om kommunismen. Ytterst få individer agerar helt på egen hand på ett sådant sätt att de kan tillägna sig hela avkastningen (efter skatt) av sin arbetsinsats. De är instängda i organisationer och företag och deras lön är svagt relaterad till verksamhetens lönsamhet (om den alls mäts). Detta innebär att allokeringssystemet verkar i två steg. Företagen strävar efter att maximera sin intjäningsförmåga inom ramen för samhällets incitamentsstruktur. För att klara detta måste företagen utveckla ett eget, internt system av incitament gentemot de anställda för att se till att alla åtminstone drar åt samma håll.

kraft under århundraden och fick sitt tragiska slut först när kommandör Perrys krigsflotta dök upp 1854.

Lyckligtvis är vi inte främst intresserade av vad som är höna eller ägg. Det viktiga är samspelet mellan kulturella värderingar och utvecklingen av materiella förutsättningar att öka produktionen. Den djupast liggande orsaken till den utveckling som började i Venedig har mindre betydelse än det enkla faktum att kommersiella värderingar fick existensberättigande, först i små enklaver och så småningom i stora delar av Norditalien. Inom den tyska Hansan utvecklades ett normsystem som främjade handel och köpenskap inom ett allt större område kring Östersjön – och länkades samman med motsvarande utveckling i Nederländerna och Flandern. Allt tyder på att dessa värderingar var minst lika starka som i de första moderna marknadsekonomierna. Skillnaden var att de i 1600-talets Nederländerna och, framför allt, 1700-talets England förenades med de tekniska förutsättningarna för en stadig ökning av produktionen per capita.

Utvecklingen var naturligtvis inte problemfri bara för att normsystem och teknik utvecklades i harmoni. Förändringarna hotade investering i gammal teknik, och framför allt Arkwrights vattendrivna spinnmaskin reducerade behovet av arbetskraft radikalt. Upplopp i syfte att förstöra de nya maskinerna var vanliga. Den dom som avkunnades av fredsdomarna i Preston 1779 visade emellertid hur de nya värderingarna banat väg för en väl underbyggd insikt som stått sig genom åren. Domstolen

... kungjorde att den enda orsaken till de stora upploppen var de nya maskiner som användes i fabrikationen av bomullsgarn och textilier (*cotton manufacture*), att landet icke desto mindre dragit stor nytta av deras användande, att om de förstördes i detta land skulle de bara flyttas till ett annat, och om myndigheterna skulle införa ett totalt förbud för deras användande i Storbritannien skulle detta bara leda till att de kom till användning i andra länder till förfång för Storbritanniens handel (Mokyr 2002, s. 268).

Sedan de så kallade ludditernas försök att sätta stopp för mekaniseringen har produktionen per anställd ökat femtiofalt, vilket innebär att 2 procent av arbetsstyrkan skulle ha räckt om vi nöjt oss med dåtidens produktion. Det finns för övrigt flera exempel på att arbetarna tidigt såg fördelen med att öka landets konkurrenskraft i förhållande till utländsk konkurrens.

Relationen mellan materiella förhållanden och värderingar är sannolikt inte stabil och inget normsystem når lyckligtvis total dominans. I många länder lever gamla sega föreställningar kvar som anger en persons plats i den sociala hierarkin i termer av jordäggande, titel och släktskap. Den ryska marknadsekonomin plågas fortfarande av att människor i grunden anser att vinster är moraliskt oberättigade (och i just detta fall ofta är det). I många sammanhang väger bildning och kvickhet tyngre än pengar och makt. Förakt för ostentativ rikedom är vanligt. Från både rika och fattiga länder kan vi hämta talrika exempel på familjer som använt resultatet av de första generationernas kommersiella slit för att köpa jordägandets status.

Många historiker har valt att se Storbritanniens relativa tillbakagång, som började redan på 1800-talet, som ett resultat av att de ”djuriska drivkrafterna”, för att tala med Keynes, mattades av till förmån för en djupare insikt om lantlivets behag. Enligt Arthur Lewis förändrades de dominerande värderingarna så grundligt i Storbritannien att utbildningssystemet i början av 1900-talet utformades som om man ”hyste förakt för tillämpad vetenskap och teknologi” (citerat av Freeman 1982, s. 171).

I alla dessa avseenden framstår Förenta staterna som unikt. De grundläggande värderingar som de första puritanska kolonistörerna planterade på amerikansk mark står sig än i dag.²³ Normer som byggde på börd och social klass kunde aldrig etablera sig i konkurrens med den värdeskala som mätte duglighet i reda pengar. Den genomgående lika insiktsfulle observatören Alexis de Tocqueville slogs av den positiva inställningen till att alla strävade efter att tjäna pengar och förbättra sina materiella villkor och pekade på att denna attityd inte alls fanns hos fransk-kanadensarna.

Det är signifikativt att det i Förenta staterna inte är något stort problem att starta på nytt efter en eller ett par konkurser. I Europa är detta socialt graverande på ett sätt som gör det svårt att återvinna bankers, kunders och leverantörers förtroende. På samma sätt är det både praktiskt och socialt – men inte finansiellt – ett långt större problem att bli arbetslös i Europa. Av alla som är arbetslösa i Europa har ungefär hälften varit det under lång tid och de möts av djup misstänksamhet från

²³ Dock skall sägas att de 102 pilgrimsfäder som kom med *Mayflower* 1620 först försökte sig på ett kommunistiskt jordbruksexperiment.

tänkbara arbetsgivare. I Förenta staterna är arbetslösheten lägre men framför allt är andelen långtidsarbetslösa liten – liksom graden av stigmatisering.

Den mest övergripande effekten av starka och fokuserade värderingar borde uppstå när de medverkar till att kanalisera ett samhälles totala energi och skaparkraft mot ett eller ett fåtal mål. Vi har under efterkrigstiden två intressanta makroexempel, där yttre omständigheter samverkat med tydliga, styrande värderingar på detta sätt. Det har aldrig rått något tvivel om vilka som bar ansvaret för andra världskriget och de fasansfulla grymheter som begicks. Den kollektiva skulden accepterades mer i Västtyskland än i Japan men pariasstämpeln och omvärldens väl motiverade avsky drabbade båda länderna. Ofrånkomligen stängdes de under de tidiga efterkrigsåren ute från praktiskt taget allt internationellt samarbete vare sig det gällde medlemskap i internationella organisationer, kultur, idrott eller forskning. Det fanns egentligen bara ett område där de tilläts och rätt snart av kalla krigiska skäl uppmuntrades att tävla – nämligen ekonomisk tillväxt. Det går att hävda att återuppbyggnad av en sönderslagen produktionsapparat är en minst lika bra förklaring till dessa ekonomiers överlägsna tillväxttakt under ett kvartssekel efter kriget.²⁴ Men det är inget tvivel om att en anseelig mängd kollektiv energi och uppfinningsrikedom koncentrerades till industriell expansion och underlättades av att fackföreningarna visade stark återhållsamhet för att inte hämma tillväxten. Mycket snart blev satsningen på ekonomisk tillväxt något som närmast kunde liknas vid en nationell kallelse. Den årliga redovisningen av en BNP-ökning som slog världen med häpnad gav upphov till en kollektiv stolthet och sågs som en väg för att återvinna världens aktning.

I både Japan och Västtyskland utvecklades en stark ingenjörskultur som sannolikt bidragit till att tillverkningsindustrin ännu i dag väger relativt tyngre än i andra OECD-länder. Det är sålunda ingen tillfällighet att både Tyskland och Japan är ledande tillverkare och exportörer av produktionsutrustning för verkstadsindustrin. Samarbetet mellan regering och ledande företrädare för storindustrin var intimt. Den tyske förbundskanslern Konrad Adenauer träffade varje vecka det tys-

²⁴ Det är emellertid viktigt att komma ihåg att den materiella förstörelsen i allt väsentligt gällde bostäder och fysisk infrastruktur. Både Japan och Tyskland hade vid krigsslutet en mer omfattande maskinutrustning än 1939. Och transportsystemet i Tyskland var i stort sett återställt mot slutet av 1946.

ka industriförbundets (*Bundesverband der deutschen Industrie*, BDI) chef Fritz Berg, som i allt utom namnet var landets ekonomiminister. Tack vare fasta växelkurser omsattes den rekordartade produktivitetstillväxten i en explosionsartad exportutveckling.

Västtyskland fick mycket tidigt möjlighet att delta i det europeiska samarbete som ledde fram till Kol- och stålunionen och det för EU grundläggande Romavtalet. Men när ”undret på Wankdorfstadion” inträffade söndagen den 4 juli 1954 låg ännu många städer i ruiner och den enda nationella prestation som väckt omvärldens intresse var Ludwig Erhards begynnande *Wirtschaftswunder*.

Det tyska fotbollslandslaget hade visserligen kvalificerat sig till fotbolls-VM i Bern men intresset var från början klen och förhoppningarna hart när obefintliga. Alla visste ju att ungrarna var oövervinnliga. Men tyskarna, ledda av lagkaptenen Fritz Walter, gick mot förmodan till final mot Ungern – och hela tyska folket samlades kring radioapparaterna den där söndagen i juli. Regn hade förvandlat Wankdorfstadions gräsmatta till gytta, vilket sannolikt främjade tyskarnas målmedvetna disciplin på bekostnad av ungrarnas virtuositet.

När matchen var slut stod Västtyskland som segrare med 3–2 och den tyske kommentatorn tappade totalt kontrollen över sin röst. Han fortsatte att skrika ”*Aus ... aus ... aus*”. Och han menade inte att matchen var slut utan att Tyskland äntligen befriats från sin politiska förklämning och tagit ett första stort steg till likvärdighet med andra nationer. Före tyske förbundskanslern Gerhard Schröder kallade i ett tal Wankdorfstadion för en av dessa platser ”som har en avgörande betydelse i ett lands historia och vars symboliska innebörd även efterföljande generationer är medvetna om” (Brandt 2004).²⁵

²⁵ När Wankdorfstadion revs i augusti 2001 insåg den schweiziska regeringen platsens emotionella betydelse för Tyskland. Därför sände Schweiz statschef som gåva till den tyske förbundskanslern en tuva gräs från planen – eftersom detta var en ”del av den tyska fosterjorden” – samt den klådhängare Fritz Walter påstods ha använt den där julisöndagen 1954. (Hur det kom sig att man sparar en klådhängare i nära femtio år förtäljer inte historien och är begripligt bara för den som bott rätt länge i Schweiz.) Grästuvan grävdes ned invid det nya regeringskansliet i Berlin. Femtioårsjubileet blev emellertid inte vad man hoppats. Då hade det just avslöjats att det tyska laget eller i andra händelser flera av spelarna fått något slags injektion före matchen och mycket tyder på att det inte var C-vitaminer. Allt detta och mer finns att läsa i Jens Christian Brandts utmärkta artikel i *Dagens Nyheter* den 17 april 2004. Händelsens emotionella betydelse i tysk historia påminde vi om i Rainer Werner Fassbinders film *Maria Brauns äktenskap* från 1979. När Maria i filmens slutscen tar livet av sig genom att tända en cigarrett med huvudet inne i en gasugn hörs i bakgrunden hur kommentatorn meddelar att undret på Wankdorfstadion inträffat.

Ingen förväntar sig att en lycklig symbios mellan värderingar och tillväxt skall bestå. Japanernas kraftsamling hade en stark grund i individens uppoffring för nationens bästa men denna asketiska hållning blir en anakronism i takt med att det materiella välståndet växer. Och, som en pensionerad tjänsteman från departementet för internationell handel och industri (MITI) uttryckte saken – vem skall man tävla med i produktivitetsspelet när man redan ligger först:

I fyrtio år hade vi ett enda mål för ögonen. Vi var som en tävlingshund som jagade en hare. Nu har den hare vi jagade försvunnit . . . Vad har vi nu för uppgift i livet? Detta är den nya fråga japanerna måste ställa sig (citerad av Halberstam 1992, s. 116).

Man kan naturligtvis pröva Mancur Olsons schema för att förklara hur Japan och Tyskland kunde gå från rekordår till stagnation men en gigantisk fastighetsbubbla i det ena fallet och en finansiellt katastrofal återförening i det andra är i alla händelser bidragande orsaker.

Denna utveckling på nationell nivå har flera paralleller på andra plan. Många av de framgångsrika weberska sekterna liksom hugenotter och judar på flykt undan förföljelse var utestängda från karriärer i statens och kyrkans tjänst och judar ägde ofta inte rätt att förvärva jord. De tvingades att kanalisera sin talang och energi till affärlivet. Idrottsidolens lyskraft har ofta den effekten att ungdomar prövar sina krafter i idolernas spår.

Marginalväljare och särintressen

Den familj av teorier som handlar om hur snäva särintressen tillskansar sig förmåner på allmännyttans bekostnad och på sikt trubbar av ekonomins tillväxtkraft är på flera sätt en parallell till diskussionen om den offentliga sektorns förment förlamande dödviktskostnad. I båda fallen har det visat sig svårt att i komparativa eller longitudinella studier belägga säkra orsakssamband. Och skälen är nu väl kända – det är ytterligt svårt att isolera och visa effekten av en specifik faktor som konkurrerar med mängder av andra samtidiga influenser. På samma sätt som vi kan visa på mängder av konkreta exempel, där individer reagerar omedelbart på förändringar av ersättningsregler, finns det gott om exempel på ”särintressanta” förmåner som utan tvivel mins-

kar ekonomins tillväxtkraft. En skillnad är att flera offentliga insatser sannolikt har positiva effekter medan det är svårt att hitta bra exempel där förmånsbehandling av särskilda grupper kan bidra till ökad tillväxt (även om åtgärden naturligtvis kan medverka till att nå andra mål).²⁶

Mancur Olsons enkla grundtes är att intresseorganisationer måste bygga sin styrka på att erbjuda medlemmar mer påtagliga fördelar än den behagliga känslan att kämpa för en god sak. Det kan röra sig om oskyldiga ting som rabatterade teaterbiljetter eller billigare hemförsäkring men handlar ofta om subventioner, skattelättnader, skydd mot import eller annan konkurrensbegränsning, exklusiv rätt att utföra vissa tjänster, fri tillgång eller företräde till vissa nyttigheter. I ekonomisk mening har detta två tydliga konsekvenser. Ju mer omfattande förmånskatalogen är, desto mer tid och kraft kommer företag att ägna åt att bevara och utveckla sina knapphetsförmåner på bekostnad av att ta fram nya produkter och vinna större marknadsandelar. Förmåner för en avskild grupp är *alltid* en skatt på övriga medborgare.²⁷ Normalt handlar det om att maten kostar mer eller att skatten stiger. Men effekten kan vara mer direkt. Gränsskydd för läderindustrin kan innebära dödsstöten för skofabrikanterna. Den ståltull på 30 procent som president Bush införde 2002 hotar långt fler jobb i den stålkonsumerande industrin än den rimligtvis kan rädda i de kapitalintensiva stålverken.²⁸

Gynnade särintressen är naturligtvis ingen ny företeelse. Fördemokratiska samhällen var i grunden organiserade så att en begränsad

²⁶ Det finns en vitt spridd vanföreställning att det är gynnsamt att stödja exempelvis exportindustrin. Då glömmar man att en subvention eller annan förmån som ges till en avskild grupp alltid är en extra beskattning av den övriga delen av ekonomin. Stöd till exportföretagen innebär alltså en skatt på den importkonkurrerande industrin. Om det är betalningsbalansen som bekymrar kan man lika väl gynna de importkonkurrerande företagen eftersom de kan väntas reducera importen.

²⁷ Ett modest reformförslag som skulle kunna praktiseras av journalister vore att inte tillåta kravmaskinerna att rikta sina anspråk mot "staten" eller "det allmänna" utan alltid konfronteras med det faktum att de vill att grannar och vänner skall betala den förmån man eftersträvar.

²⁸ Amerikansk stålindustri sysselsätter ungefär 160 000 personer medan 12 miljoner arbetar i företag som använder stål i sina produkter. Även om vi inte blint bör lita på den stålkonsumerande industrins egna beräkningar kan det vara värt att notera att deras kalkyler angav att en tull på 20 procent (hälften av vad stålindustrin ursprungligen begärde) skulle rädda 9 000 jobb i stålverken på bekostnad av att 74 000 personer förlorar sina jobb i övrig industri. Den amerikanska regeringen visste säkert att beslutet att införa skyddstullar för stålindustrin stred mot WTO:s regler men såg det ändå som en nödvändig politisk åtgärd. Amerikanerna har också förlorat i WTO:s "domstol".

elit kunde disponera det samhälleliga överskottet. Och stöd för denna tingens ordning kom från både vetenskap och kyrka. De privilegier som följde av själva makten kompletterades med en myriad av lönande särregler. Bönder var i lag tvingade att mot betalning använda feodalherrarars kvarnar, smedjor och bryggghus. Inflytelserika skrågillen kunde ofta till sitt produktionsmonopol foga krav som främjade avsättningen. De mäktiga ullhandlarna i England lyckades övertyga parlamentet om att lagstifta om att döda skulle begravas i en svepning av ull, och fiskarnas skrå fick gehör för kravet på fler köttfria dagar.

Kyrkan, som vi sett, utnyttjade tämligen oblygt sitt monopol på hinsides belöning. När sålunda det fjärde Laterankonsiliet 1215 fastställde att alla läkare skulle inleda sina kurer med att uppmana den sjuke att i första hand förlita sig på kyrkans hjälp, kan vi lugnt utgå ifrån att detta beslut togs lika mycket med tanke på inbringande själamässor som av omsorg om patientens möjlighet att förkorta vistelsen i skärselden. I samma riktning syftade det komplex av påbud rörande arv, giftermål och skilsmässa som alla entydigt gav kyrkan större möjligheter att öka sina väldiga jordinnehav.

De stora näringspolitiska reformerna i mitten på 1800-talet innebar en radikal förändring och med det demokratiska genombrottet lyftes allmänintresset fram som politikens naturliga mål. Trots detta är det uppenbart att det finns en rad starka intresseorganisationer – både de som är väl etablerade och mer spontana, tillfälliga folkrörelser – som framgångsrikt kapat åt sig förmåner på allmänintressets bekostnad. Mancur Olsons teori ger inte någon bra, heltäckande förklaring till denna utveckling. Däremot har han och andra forskare frilagt en mekanism som belyser den lilla, välorganiserade och vokala gruppens asymmetriska makt i en miljö där partier jagar marginalväljare. De företag, intresseorganisationer eller individer som åtnjuter subventioner, skatterabatter eller exklusiv rätt att utföra en tjänst har per definition starka skäl att bevara eller utvidga denna förmån. Detta gemensamma mål svetsar samman gruppen och motiverar bidrag för att engagera opinionsbildande konsulter och lobbyister. Gruppen är synlig och känd till namn, adress och telefonnummer – och dess medlemmar kommer mangrant att lägga sin röst på det parti som är mest lyhört för deras krav. Handlar det om regionala eller lokala intressen kan det vara en fråga om överlevnad för alla partiers representanter.

Motståndet är ofta svagt därför att varje enskild eftergift kostar rätt

litet för övriga medborgare. Även en förmån av mycket stort värde för en begränsad grupp har en närmast försumbar effekt på samhällsekonomin. Det är den samlade effekten av alla särförmåner och knapphetspremier som trubbar av ekonomins livgivande incitament – och den effekten uppstår därför att det inte gick att stämma i bäcken.²⁹

Alla särprivilegier har inte en homeopatiskt utspädd effekt. De stora vinnarna i jakten på knapphetspremier under efterkrigstiden har varit jordbrukare, textil- och varvsindustri och energisektorn. De restriktioner för textilimport till Sverige som var i kraft under 1980-talet kostade barnfamiljer 1 000–1 200 kronor per år och dagens jordbruksstöd är ännu dyrare.³⁰ Både skyddet av jordbrukssektorn och textil- och konfektionsindustri (teko) är intressanta exempel på regelverk som utifrån enkla (men inte nödvändigtvis sanna) premisser och begripliga mål utvecklar en egen logik och växer till närmast bysantinskt format.

Det svenska systemet för att reglera jordbrukssektorn har sina rötter i 1930-talets krisuppgörelse mellan socialdemokratin och Bondeförbundet. Efter andra världskriget preciserades syftet till att ge jordbrukarna drägliga inkomster och landet en rimlig självförsörjning vilket mycket snart ledde till ruinerande överskott och kraftigt ökande förmögenhet för självägande bönder. Sverige hade kommit rätt långt på vägen mot en rationellare jordbrukspolitik när vi från 1 januari 1995 gick med i EU och därmed tvingades acceptera dess gemensamma jordbrukspolitik (CAP). Denna har i allt väsentligt sitt ursprung i de principer Frankrike presenterade som oeftergivliga krav när politiken lades fast i början på 1960-talet.

I historieskrivningen om EU dominerar föreställningen att de Gaulles politik styrdes av högtflygande geopolitiska ambitioner och hänsyn till Frankrikes *grandeur*. I själva verket handlade det om jordbruk. För sin regering klargjorde generalen: ”Det blir ingen gemensam marknad utan en gemensam jordbrukspolitik. Frankrike är för Europa bara så långt Europa är för jordbruk” (Moravcsik 1998). CAP har sedan begynnelsen tagit merparten av EU:s budget (andelen är nu ca 45 procent), resulterat i gigantisk överproduktion och aldrig kommit i närhe-

²⁹ En av delstaten Arizonas första senatorer Henry Fountain Ashurst pekade i en stund av öppenhet på ett ibland förbisett skäl till särintressenas dominans på bekostnad av allmänintresset. ”När jag måste välja om jag skall rösta för folket eller för något särintresse väljer jag alltid det senare. Särintressen kommer ihåg vad jag gjort. Folk glömmar.”

³⁰ I 1984 års penningvärde.

ten av sina sociala mål. OECD har beräknat att CAP år 2000 kostade EU-medborgarna ca 103 miljarder US-dollar i höjda skatter och högre livsmedelspriser. Detta motsvarar 2 500 kronor per person och år eller ungefär 10 000 kronor för en tvåbarnsfamilj.

Försvaret för denna politik är i huvudsak att den bidrar till social rättvisa, framför allt genom finansiellt stöd till småbrukare, och ”till att bevara den ekonomiska, sociala och kulturella stabiliteten på landsbygden” som i EU:s reklambroschyrer omfattar 80 procent av unionens yta (”The new common agricultural policy” 2000). Och fördelarna är, enligt samma skrift, inte bara enorma; de tillkommer alla ”från jordbrukare till konsumenter, landsbygdssamhällen till livsmedelsindustri; fördelarna med CAP sprids till alla delar av samhället”. Det är sannolikt svårt för den ovannämnda tvåbarnsfamiljen att omedelbart inse vilka fördelar de får för sina 10 000 kronor. Inte heller är det självklart att livsmedelsindustrins konkurrenskraft gynnas av att få betala mer än konkurrenterna för råvaror. Det har länge varit uppenbart att jordbrukspolitikens sociala mål kan nås till radikalt lägre kostnad. Nu hamnar 80 procent av jordbruksstödet hos de 20 procent största brukarna.

Ett så kapitalt misslyckande som CAP borde leda till en radikal omprövning. Detta har hittills inte skett, och Frankrike har skaffat sig garantier för att Europas skattebetalare skall bistå det egna landets bönder åtminstone fram till 2013. Avsaknaden av måluppfyllelse har avhjälpes genom en kontinuerlig tillförsel av fromma förhoppningar om att jordbruksstödet skall bidra till regional utveckling, öppna landskap, förbättrad miljö och biologisk mångfald. Någon granskning av varför just jordbruk skulle vara det bästa medlet att nå dessa mål har inte gjorts.

Tekorestriktionerna har flera likheter med jordbrukspolitiken. Ett centralt motiv var självförsörjning i händelse av avspärrning. Kostnaden bars i oproportionerlig utsträckning av barnfamiljer. EU-medlemskapet innebar att Sverige måste återinföra de restriktioner som just hade avskaffats trots Industriförbundets motstånd.³¹ På det internationella planet tvingade amerikanarna i den så kallade Kennedyrundan på 1960-talet igenom ett system med kvantitativa restriktioner

³¹ Industriförbundets (som nu tillsammans med Svenska Arbetsgivareföreningen, SAF, uppgått i organisationen Svenskt Näringsliv) hållning var principiellt frihandelsvänlig men det klarade ändå inte att överrösta den lilla medlemsminoritet som ville behålla ett system med kvoterad tekoimport. Detta är ytterligare ett belysande exempel på asymmetrin mellan den lilla gruppen med starka intressen och den tysta majoritet som inte anser det mödan värt att slåss för något så metafysiskt som principer.

för importen av bomullstextilier. Detta växte successivt ut till det rätt heltäckande multifiberavtal (MFA) som slutligen avskaffades med utgången av 2004. Så länge systemet var i kraft innebar ett lands rätt att tullfritt exportera en viss kvantitet en knapphetspremie som var attraktiv för tekoexportörer. Många mycket fattiga länder kunde dra till sig utlandsinvesteringar enbart i kraft av tillgängliga kvoter. Tragiken är att när denna artificiella konkurrensfördel nu försvinner packar flera av investerarna ihop över en natt.

Jordbruket och tekoindustrin är paradexemplen på missriktade försök att nå avancerade välfärds mål via generöst stöd till kapitalägare. Mindre känt är att oljeprospektering, gruvsdrift och energiproduktion ofta är subventionerade. David M. Roodman hävdar att ”i hela världen uppgår subventioner till skogsbruk, gruvsdrift, oljeborrning, husdjurskötsel, jordbruk, fiske, energianvändning och bilkörning till åtminstone 650 miljarder US-dollar, vilket motsvarar 9 procent av alla regeringars samlade intäkter” (Roodman 1999, s. 171). Även flera industrigrenar har fått omfattande statsstöd. Den amerikanska försvarsindustrin kunde under andra världskriget bygga upp och modernisera sin produktionsapparat med skattebetalarnas stöd. Europas flygindustri är finansierad med offentliga medel till okänt belopp. Hela världens varvsindustri var kroniskt subventionerad under lång tid.

Gränshinder, framför allt i form av kvoter och licenser, har gett upphov till en rik flora av potentiella favörer och det är därför följdriktigt att Anne Krueger myntade begreppet knapphetspremier (*rents*) i en studie av Turkiets importlicenssystem (Krueger 1974). Denna typ av licenser införs så gott som alltid för att hindra att hemmamarknaden utsätts för konkurrens. Tillgången på importerade varor blir mindre än efterfrågan vid rådande världsmarknadspris. Skillnaden mellan detta och vad inhemska konsumenter är beredda att betala utgör en riskfri vinst för den som kan komma över en importlicens – det är denna vinst som är knapphetspremien och den har uppstått som en följd av licensieringssystemet.

Det var alltså inte så underligt att Anne Krueger fann att många väl utbildade individer använde sin arbetstid åt att förhandla sig till importlicenser. Det var lättare för företag att tjäna pengar på att skaffa sig rätten att importera än att utveckla produkter som kunde mäta sig i pris och kvalitet med importvarorna. De välfärdsförluster som uppstår beror inte på något så oskyldigt som okunskap om hur en korrekt

ekonomisk politik skall utformas. Kvantitativa restriktioner, licenser, procedurer för typgodkännande och tullklarering stöds av en mäktig koalition – den kapitalägande elit som söker skydd mot konkurrens och en byråkrati som kan dryga ut magra löner med de mutor som behövs för att smörja systemet. I det gamla sovjetsystemet gjorde själva oåtkomligheten att praktiskt taget alla varor som kunde smugglas in från väst, såsom amerikanska jeans, nylonstrumpor och toalettpapper, betingade rena fantasipriser.

Om en innerstadslägenhet har en hyra som ligger under vad marknaden är beredd att betala uppstår i princip exakt samma knapphetspremie som för turkiska importlicenser. Det är hyresregleringen som gett upphov till skillnaden mellan reglerad hyra och marknadshyra. Det kapitaliserade värdet av denna skillnad räknas normalt i hundratusentals eller miljoner kronor och kan utnyttjas vid byte till en annan lägenhet. För försäkringsbolag blir det olönsamt att äga hyresfastigheter eftersom avkastningen är för låg. Därför säljer de till hyresgäster som omvandlar lägenheter till bostadsrätter. Denna typ av marknad har funnits eller finns i praktiskt taget alla stora städer i OECD-länderna med mer eller mindre komplicerade regler för ägarskifte. I Wien fastställdes hyran under första världskriget till en schilling per kvadratmeter. Rätt snart hade inflationen förvandlat detta till ett symboliskt belopp. Det fanns emellertid inga politiska möjligheter att höja hyran så länge samma ägare bodde kvar. Följden blev att många äldre ännu på 1970-talet bodde i lägenheter som ingen på mycket länge haft råd att underhålla.

Knapphetspremier knyter sig också till den exklusiva rätten för exempelvis advokater, läkare, tandläkare, mäklare och revisorer att utöva viss verksamhet. I grunden handlar det ofta om rationella krav på dokumenterad kompetens. Vi vill bli behandlade av en välutbildad läkare. Kapitalmarknaden skulle inte fungera om inte revisorer tog ansvar för att företagens balansräkning var någorlunda korrekt. Men alla yrkesgrupper söker främja den egna verksamheten genom krav på garanterad avsättning och skydd mot kostnadssänkande förändringar. Japanska abortläkare förde länge en framgångsrik kamp mot p-piller.³²

³² Ett svenskt läkemedelsbolag fann att de kunde sälja antibiotikatabletter på många platser men inte på Kuba där läkarna ansåg att de var verkningslösa. Skälet visade sig vara att kubanska läkare fick ersättning för att injicera antibiotika men inte för att förskriva tabletter.

Advokater i flertalet europeiska länder har vanligen exklusiv rätt att upprätta ett antal skäligen enkla handlingar i samband med arv och förvärv av fast egendom.

Den tyske CDU-politikern Kurt H. Biedenkopf för i sin bok *Die neue Sicht der Dinge* (1985) en intressant och för Sverige mycket relevant diskussion om olika marginalgruppers opropotionerliga inflytande. Han är i grunden skeptisk till tillväxt som överordnat mål och det han ondgör sig över är att regeringen tvingas att expandera statsbudgeten för att tillgodose alla särintressen. Biedenkopfs recept är en rättsordning som gör det omöjligt – eller i alla händelser mycket svårt – att gynna enskilda grupper på allmänintressets bekostnad.³³

När jag i början av 1980-talet medverkade i en grupp som hade i uppdrag att förenkla den offentliga sektorns regelverk slogs jag framför allt av att även en hotande förlust av mycket blygsamma förmåner kunde generera starka reaktioner. Ett belysande exempel handlar om vårt förslag att avskaffa kravet på att Statens provningsanstalt i Borås skulle hallstämpla guld. Endast i Sverige och Finland krävdes 18 karat för att det skulle få kallas guld. I andra länder var 14 karat eller till och med 11 karat vanligt och där litade man på guldsmedernas egen stämpel. Vårt förslag skulle ha inneburit en mild fläkt av konkurrens för svenska guldsmeder och hota ett fåtal jobb i Borås. Regeringen hann inte ens lägga fram en proposition innan alla socialdemokratiska och borgerliga riksdagsmän från Boråsregionen stod upp till försvar för rådande ordning. Guldsmeder lyckades oro sina kunder för guldets bestående värde, vilket genererade en ström av brev till statsministern. Förslaget lades på is.

En utomordentligt viktig företeelse i relationen mellan reglerande myndighet och näring är vad den amerikanske ekonomen George Stigler kallat *regulatory capture*. Vad Stigler syftar på är att de som är verksamma i den näring som skall regleras alltid vet mer än de tjäns-

³³ Det finns flera ekonomer som förespråkar konstitutionella regler som skulle förhindra regeringar att generera alltför stora underskott i de offentliga finanserna. Det finns många skäl till detta. Det går sålunda att sänka skatter och låna till reformer för att säkra åtminstone en mandatperiod till för att därefter låta oppositionen ta de smärtsamma besluten. Ett annat skäl kan vara att bördorna bör fördelas med rimlig rättvisa mellan generationer. Samtidigt kan detta ses som en inskränkning av demokratin även om man borde kunna argumentera för att röstberättigade generationer inte får vältra över en alltför stor skuld på dem som ännu inte kan påverka landets politik. Ett stort steg har tagits i Europa där praktiskt taget alla riksbankar nu är oberoende institutioner med ansvar för penningpolitiken. Något självklart ytterligare steg är svårt att se.

temän som skall utforma reglerna. Inom rimliga gränser kan företag, jordbrukare eller offentliganställda hävda kostnadsnivåer, kvalitetskrav eller tidsåtgång som tillsynsmyndigheten saknar kompetens att ifrågasätta. För övrigt behöver gränserna inte alltid vara rimliga. Det amerikanska försvarsdepartementet hittar ständigt enkla ting som toalettsitsar och skruvmejslar, för vilka industrin debiterat flera tusentals dollar, och det amerikanska sjukvårdssystemets betalning för plåsterlappar bör genom åren ha glatt många aktieägare. I nuvarande amerikanska administration har man tagit ytterligare ett steg. Mängder av personer på ledande befattningar i olika övervakningsmyndigheter tjänade tidigare sitt levebröd som lobbyister för att befria företag från den kontroll de nu är satta att utöva.

Den norska maktutredningen myntade begreppet järntrianglar för att belysa den intressegemenskap som kan växa fram mellan till exempel jordbrukare, jordbruks- och livsmedelsverk och de politiker som sitter i jordbruksutskottet.³⁴ Det kan röra sig om en gemensam insikt om näringens speciella villkor som utvecklas till åtgärder för att avskärma verksamheten från störande insyn. I det amerikanska systemet, där politiker är beroende av omfattande finansiellt stöd från utomstående, är det oundvikligt att man lånar sitt öra till den som skall fylla ens börs.

Den budget som den amerikanska kongressen nyligen antog har fått en bred koalition som inrymmer det neoliberala *Cato Institute*, investmentbanken *Goldman Sachs*, *International Herald Tribune*, *Wall Street Journal*, *The Economist* och flera framstående demokrater och republikaner som John McCain och John Dingell att instämma med den partiöverskridande *Concord Coalition* när den karakteriserade 2003 som det finanspolitiskt ”mest oansvariga året någonsin” (*The Economist* den 22 november 2003). Nämnde John Dingell jämförde upplevelsen att studera den antagna budgeten med att ”lyfta på locket till en soptunna och känna stanken av favoriserade särintressen” (a.a.). I själva verket

³⁴ I Sverige har vi utanför jordbrukspolitiken länge haft en stark järntriangel inom arbetsmarknadspolitiken. LO blev under 1950-talet en stark förespråkare för rationalisering och rörlig arbetsmarknad. De politiska partierna slöt upp bakom den aktiva arbetsmarknadspolitiken och AMS byggdes ut med ett nät av förmedlingar. Det var naturligt att medarbetarna i stor utsträckning rekryterades från den fackliga rörelsen. Slutresultatet blev i alla händelser en situation där de formella kraven på de arbetslösa aldrig strikt tillämpades. En snare intressegemenskap har vuxit fram mellan invandrare, politiker och myndighet samt advokater, tolkar och andra som säljer sina tjänster. På biståndsområdet finns en annan triangel som inbegriper myndighet, en mindre grupp politiker som monopoliserat frågan inom respektive parti och i massmedierna.

handlar det om att med politiska favörer betala de särintressen som betalat ens valkampanjer i det förgångna och förhoppningsvis kommer att göra det i framtiden.³⁵

Det finns ingen effektiv metod att komma till rätta med demokratiska systems inneboende tendens att gynna välorganiserade särintressen på allmännyttans bekostnad. Den allmänna ansatsen är emellertid klar och den ligger helt i linje med demokratins väsen. Alla förmåner som ges till en viss grupp och betalas av eller på annat sätt drabbar kollektivet skattebetalare bör ges största möjliga exponering. I de flesta fall är detta inget problem. Nivån på bostadsbidrag, sjukersättning, barnbidrag och förtidspension är en offentlig handling. Man kan för övrigt hävda att flera av dessa bidrag inte går till någon särskild grupp utan till vem som helst som hamnar i en viss situation. Vi vet också att moms på tidningar, böcker och mat ligger långt under den gängse nivån men det är oklart vem som gynnas av denna skatterabatt.

Det är utomordentligt svårt att få en fullständig bild av vad jordbruksstödet kostar i form av skatter och högre matpriser och vilka effekter det får för mottagarnas inkomster och förmögenheter. En oundviklig mekanism är att ett generöst stöd driver upp priset på mark (som har alternativ användning) och därigenom motiverar ett ännu högre stöd för att den nytillträdande bonden skall få en dräglig löpande inkomst. Kunskap om hur olika handelsrestriktioner påverkar samhällsekonomin tillhör inte heller allmänbildningen. Det finns nu rätt säkra beräkningar som visar att EU:s frekventa användning av så kallade antidumpningstullar kostar långt mer än det tveksamma värdet att skydda svaga industrier – för övrigt ofta organiserade i olagliga karteller – mot importkonkurrens.

Vi skall inte sätta alltför stark tilltro till vad det rationella samtalet kan ge. Ett beslut att garantera 80 procents självförsörjning med livsmedel utvecklades till en ruinerande överskottsproduktion som med förödande effekt dumpades på tredjelandsmarknader – utan att annat

³⁵ En intressant utveckling i Förenta staterna som kan få konsekvenser på sikt är att de två stora partierna i samförstånd ritar om valkretsindelningen så att allt fler av dem blir säkra valkretsar, antingen för en demokrat eller republikan. I valet 2002 var det bara i 25 av de 435 valdistrikten för representanthuset som utgången var ovis. Än värre är situationen i vissa delstater. I Kalifornien har demokrater och republikaner i samförstånd skapat absurd utformade men säkra valdistrikt. I valet 2004 till delstatens lagstiftande församling ändrades inte partitillhörighet för en enda av de 153 platser som stod på spel.

än kosmetiska förändringar skedde. EU:s revisionsrätt redovisar regelbundet omfattande fusk med jordbruksstödet utan att det leder till någon omprövning. I just detta fall handlar det om att incitament saknas. Myndigheter i Spanien och Italien har inga starka skäl att vidta åtgärder som förhindrar att orättmätigt mycket pengar hamnar i fickorna på spanska och italienska olivodlare.

På andra områden är bilden ljusare. Beslutet att avskaffa de svenska tekorestriktionerna togs med god kunskap om väl dokumenterade kostnader för svenska konsumenter. I nu pågående förhandlingsrunda inom Världshandelsorganisationen WTO har EU med stöd av europeisk industri strävat efter att skärpa reglerna för att förhindra missbruk av antidumpningstullar.³⁶ Förändringar av det svenska skattesystemet på 1980-talet föregicks av publicitet i medierna av det förhållandet att mängder av välbeställda och välkända personer kunde utnyttja enkla kryphål för att helt slippa betala skatt.³⁷

De nordiska välfärdsstaternas paradgren

Att klaga över krångliga regler och byråkrati är en mänsklig rättighet. Vi stöter alla då och då på lagar och förordningar som i förstone ter sig onödiga. Anekdotiska exempel på byråkratisk stelbenthet är medialt intressanta. Att klaga på krångel är en obligatorisk arbetsuppgift för flera näringslivsorganisationer och Skattebetalarnas förening.

Om vi emellertid accepterar ett jämförande perspektiv är det numera rätt väl belagt att Sverige och övriga nordiska länder är klart mer administrativt effektiva än andra och endast länder med det engelska så kallade *common law*-systemet är jämbördiga medtävlare. De svenska skatterna har utan tvivel en rad snedvridande effekter men administrationen är sällsynt effektiv. Det svenska tullverket är världsledande i arbetet på att förenkla procedurer med anknytning till internationell handel. Den så kallade servicetrappan, som verket utarbetat i samarbe-

³⁶ Tyvärr kommer det inte att lyckas på grund av envetet motstånd från stora delar av den amerikanska industrin.

³⁷ Det finns ofta ett skäl till att gynnade särintressen vill ha sina förmåner på ett sätt som förhindrar allmän insyn. I Förenta staterna agerade pappers- och massaföretagen mot federala bidrag för att bygga reningsanläggningar därför att detta indirekt gav en antydning om kostnaderna för industrins föroreningar. Franska bönder demonstrerade mot att det särskilda stöd de fick efter den svåra torkan i mitten på 1970-talet redovisades öppet i budgeten.

te med svenska företag, tjänar som modell för andra länders myndigheter. Det är onödigt krångligt att driva och redovisa verksamheten i små fåmansbolag men det är inte särskilt svårt eller tidskrävande att komma igång. Inom svenska myndigheter har befogenheter delegerats till handläggande medarbetare vilket innebär att det ofta går att få omedelbara besked.³⁸

Dokumentation om tid och kostnader för olika administrativa procedurer i flertalet av världens länder finns nu samlade i de *Doing Business*-rapporter som publiceras av Världsbanken. Vi har tidigare konstaterat att den viktigaste slutsatsen är att praktiskt taget alla administrativa handgrepp tar längre tid och kostar mer i utvecklingsländer – med tragiskt få undantag – än i OECD-länder.

Det finns emellertid betydande och intressanta skillnader också inom OECD-kretsen. För att starta ett företag krävs minst två administrativa steg – notifiering om att företag existerar och registrering för att betala skatt och sociala avgifter. Australien, Kanada och Nya Zeeland nöjer sig med dessa två procedurer och i förstnämnda två länder tar det 2–3 dagar att komma igång. Generellt sett är det lätt och föga kostsamt att starta ett aktiebolag i Norden och i *common law*-länder men också i Frankrike, som nyligen reformerat sitt system. Kostnaderna för att starta ett företag i Sverige är låga men vi hamnar inte bland de tio bästa i fråga om antal administrativa steg eller snabbhet.

Mönstret är likartat vad beträffar tid och kostnader för att reglera en konkurs. Här har forskarna bakom Världsbanksrapporterna också beräknat återvinningsgraden (*recovery rate*), det vill säga hur mycket kreditorerna i genomsnitt får tillbaka av pengar som lånats ut till fallerande företag. Denna lista toppas av Japan (92 procent), Singapore (91 procent), Finland och Taiwan (90 procent), Kanada, Irland, Norge, Nederländerna, Belgien och Storbritannien (86–89 procent). På listan över länder, där kreditorerna inte fick något alls, finns bara utvecklingsländer och bland dem Brasilien. I fråga om tid och kostnader hamnar bland annat Japan, Norge, Finland, Taiwan och *common law*-länder i topp. Sverige hamnar i denna gren rätt långt ner. Tai-

³⁸ EU är ett bra exempel på hur lätt en populär föreställning om onödig byråkrati etableras som konventionell visdom. Organisationen har många fel och brister men faktum är att byråkratin i Bryssel är mycket liten i relation till arbetsuppgifterna i en union med 25 medlemsländer.

wan är ett bra exempel på vikten av att ha effektiv lagstiftning för konkursförfarande och möjligheter för kreditorer att driva en process. Det är en allmän uppfattning att detta var ett skäl till att landet klarade sig bättre än de andra tigerekonomierna under den asiatiska finanskrisen 1997–98.

En enkel men fundamental förutsättning för en fungerande ekonomi, som de klassiska ekonomerna tog för given, är en tydlig registrering av och skydd för privat egendom. Det är därför av stort värde om äganderätter kan kontrolleras och att det går lätt och smidigt att erhålla lagfart. I fråga om antal procedursteg, tidsutdräkt och kostnad hamnar återigen *common law*-länder och Norden i topp tillsammans med till exempel Saudiarabien, Litauen och Taiwan.

En annan fråga av central betydelse för att sänka transaktionskostnader gäller statens institutioner för att framtvunga efterlevnad av kontrakt. Väsentligen handlar det om hur snabbt en domstol kan avgöra frågan och om man kan lita på de polisiära myndigheternas kostnadsfria assistans.³⁹

Länder med germansk rättstradition har ett mer effektivt tvistlösningssystem än stater som tillhör den franska skolan. Men snabbast går det i de nordiska länderna med *common law*-staterna på andra plats. Sverige tillhör emellertid inte de mest effektiva länderna och har, om vi får tro Världsbanksrapporten, ett väsentligt krångligare och dyrare system än till exempel Danmark och Norge. För att avgöra flexibiliteten på arbetsmarknaden mäts bland annat regler för att anställa och avskeda personal, innehållet i anställningskontrakt och bestämmelser om arbetstid. Det är svårt att väga samman dessa komponenter men Kanada, Förenta staterna, Hong Kong, Singapore och Nya Zeeland har säkerligen de mest flexibla arbetsmarknaderna inom OECD-kretsen.

Beträffande EU-länderna har Andre Sapir pekat på skillnaden mellan anglosachisk flexibilitet och Medelhavsländer som i avsaknad av rimlig arbetslöshetsersättning valt strikt anställningstrygghet. De

³⁹ Den unge Goethe gjorde sin domstolspraktik i Wetzlar och fann ett system som slutat att fungera. "En monstruös, kaotisk pappershög vällde fram och ökade varje år i omfattning. Tjugotusen fall hade samlats på hög och det dubbla antalet hade skjutits på framtiden" (*Doing Business in 2004*, s. 44–45). Det var inte ovanligt att fall avgjordes efter mer än hundra år. I ett fall som ursprungligen registrerats 1459 avkunnades domen 1734.

mest rigida arbetsmarknaderna finns så gott som uteslutande i utvecklingsländer. I några av dem är det i stort sett uteslutet att avskeda en anställd, vilket är förklaringen till att det inte finns några anställda.

Generellt kan vi alltså påstå att de nordiska länderna hävdar sig utomordentligt väl när det gäller att utforma och tillämpa regler och institutioner för att sänka transaktionskostnader. På flera områden är det sannolikt att vi kan förbättra prestationen genom att lära av våra grannländer. På några områden är skillnaden till *common law*-länder liten men deras arbetsmarknader är klart mer flexibla än i Norden. Länder som bygger på den germanska rättstraditionen har en tyngre och trögare byråkrati men distanserar ändå i flertalet fall Frankrike och andra länder, vars lagstiftning inspirerats av *Code Napoléon*.

Med tanke på de olika föreställningar som finns om Världsbanken bör nog sägas att *Doing Business*-rapporterna inte är några enkla, neoliberala propagandarapporter. De bygger på information från mer än 3 000 lokala tjänstemän, jurister, affärskonsulter och rådgivare från nära 150 länder och syftar framför allt till att peka på onödiga eller alltför krångliga regler och procedurer. Det råder inget tvivel om att rapporterna har kunnat demonstrera orsaker till att transaktionskostnaderna är så enormt höga i flertalet utvecklingsländer. Delvis beror detta på omfattande korrupktion. Men flertalet fattiga länder saknar också de databanker med enkelt tillgänglig, säker information som är en förutsättning för att kontrollprocedurer skall kunna elimineras.

En utveckling av betydande intresse för Sverige och andra västeuropeiska länder är de radikalt förenklade skattesystem som har införts i flera nyblivna EU-medlemsstater och andra f.d. kommunistländer. Det handlar framför allt om den så kallade enhetsskatten (*flat rate*) som innebär att företagsvinster och alla personliga inkomster beskattas lika. Detta leder i sig till förenkling och sänkta transaktionskostnader eftersom det blir ointressant att omvandla ett inkomstslag till ett annat. Trots detta betraktades enhetsskatten som ett neoliberalt fantasifoster tills den infördes av Estland 1994 – på nivån 26 procent – och snart därefter av Lettland och Litauen. Senare har Ryssland, Serbien, Ukraina och Georgien infört enhetsskatt för personliga inkomster på nivån 12–14 procent.

Det experiment som tilldragit sig mest uppmärksamhet är Slovariens enhetsskatt på 19 procent som infördes 2003 för personliga skatter, företags- och omsättningsskatter. Huruvida den kraftiga ökningen av

utlandsinvesteringar och tillväxt som följde berodde på enhetsskatten skall vi låta vara osagt. I alla händelser ökade skatteinkomsterna trots att skattesatserna generellt sänktes. Rumänien har följt Slovakiens exempel. Polen och Tjeckien står i begrepp att göra det. Utanför kretsen av f.d. kommunistländer diskuteras en enhetsskatt på 30 procent i Nederländerna medan tyskarna studerar frågan samtidigt som de anklagar balter och slovakier för skattedumpning.

Sverige står sig rätt gott i den konkurrens som handlar om administrativ effektivitet och låga transaktionskostnader (så länge vi bortser från skattetrycket). Malörten i denna bägare är att detta försprång kommer att krympa. Framför allt kommer de nya EU-medlemmarna att bli attraktiva som produktionsbas för svenska företag i takt med att kvaliteten på deras industriella och teknologiska miljö förbättras – och det sker nu i snabb takt. Samtidigt stiger självfallet reallönerna.

Sverige måste naturligtvis vidta de åtgärder som är möjliga för att reducera transaktionskostnaderna. Tullverket har i samarbete med flera svenska företag ytterligare reducerat kostnader för handelsprocedurer och därmed visat att vi kan bli bättre där vi redan är bäst. Det mest självklara är att undvika särlösningar som komplicerar våra skatte- och socialförsäkringssystem. Vi bör därför bortse från önskemål om milimeterrättvisa eller symboliska valpskatter. Begränsningen av företagens rätt att dra av mer än ett ytterst blygsamt belopp för representation är ett annat exempel på skenrättvisa som kostar långt mer än värdet av den effekt som en gång söktes. Regeln innebär att varje restaurangnota måste få en individuell hantering.

Förenklingar av skattesystemet kan innebära mycket stora besparingar på flera håll. Enklare hantering inom företag och mindre arbete för enskilda. Kvalificerade personer får finna en vettigare sysselsättning än att skatteplanera. Skatteadministrationen kan minskas eller koncentreras på att bekämpa allvarlig skattebrottslighet. Förutsättningen för att genomföra tydliga förenklingar är emellertid att vi är beredda att acceptera att många företagare kommer att tjäna på reformerna. Detta borde vara möjligt när alla partier talar sig varma om behovet att värna småföretagare och stimulera nyföretagande.

Minst lika viktigt är att göra skattesystemet mer stabilt och förutsägbart. Detta var faktiskt ett huvudsyfte med den skattereform som antogs av en bred majoritet vid 1990 års riksdag. Tyvärr klarade varken regering eller opposition att bibehålla ens grunddragen i systemet, vil-

ket lett till att det nu inom ett rätt brett intervall är svårt att bedöma vad den framtida skatten blir.

Vårt gemensamma vardagsrum

Vi har tidigare redovisat en provkarta på den ansevärd mängd studier som ägnats åt att analysera och testa sambandet mellan offentlig sektor och samhällsekonomins prestationsförmåga. Den generella slutsats vi måste dra är att vi bör yttra oss med viss försiktighet om vilka effekter statlig och kommunal verksamhet har för ekonomisk tillväxt. Det enda vi säkert vet är att flera av forskarna har så fel att de borde besinna sig.

Flertalet studier anger ett negativt samband mellan en stor offentlig sektor och tillväxt eller produktivitet. Nationalekonomisk teori är rätt klar på denna punkt. Människor arbetar ytterst sällan utan att förvänta sig någon form av påtaglig, vanligen finansiell, belöning för sin uppoffring. Om denna länk försvagas så radikalt som sker i ett land med mycket höga skatteklivar borde tillväxtens drivkrafter försvagas. Men empiriska tester ger inget entydigt stöd för detta. Det är sannolikt att den mycket kraftiga expansionen av totala offentliga utgifter som ägde rum i Sverige från 1960-talets början, i kombination med ett perverst skattesystem, *medverkade* till vårt dramatiska fall från att ha haft en av världens högsta BNP per capita till en position under OECD:s genomsnitt på bara några årtionden – men säkra kan vi inte vara.

Denna osäkerhet borde emellertid få konsekvenser. Om det ligger något som helst i de forskares rapporter som hävdar att höjningar av redan höga skatter på sikt kostar mer än de tillför statskassan så finns en risk att vi nu sågar i den gren vi sitter på. Med tanke på att eventuella effekter säkerligen kommer med en viss fördröjning och möjligen har ketchupkaraktär finns det anledning att undvika de risker som är förenade med vår nuvarande tätposition i skatteligan. Lika viktigt är att en hög skattenivå med exponentiell kraft berövar oss möjligheter att förenkla systemet och sänka transaktionskostnader. Framför allt är det oundvikligt att skattesatserna för olika inkomstslag skiljer sig så pass att skatteplanering blir attraktiv. I längden blir det omöjligt att undvika oattraktiva särlösningar och komplicerande tilläggsregler. Paradexemplet är den redan nämnda förmögenhetsskatt som gör undantag för miljardärer, vars ägande i företag anses vara "arbetande ka-

pital” medan måttligt förmögna villaägare betalar en internationellt sett mycket hög skatt.⁴⁰ Väl organiserad opinionsbildning har tvingat fram undantag från fastighetsskatten.

När den genomsnittliga nivån är mycket hög blir det nödvändigt att hålla nere de skatter som slår direkt mot företag, tillväxt och investeringar, vilket oundvikligen ökar regressiviteten, det vill säga att en stor del av skatterna faller på människor som har låga eller måttliga inkomster. Sverige har också i jämförelse med andra OECD-länder unikt höga skatter på de lägsta inkomsterna. Detta är för övrigt, enligt Peter Lindert, en viktig förklaring till att välfärdsstater, och särskilt Sverige, kunnat undvika eller mildra negativa tillväxteffekter. Skattesystemet har getts en tillväxtstimulerande inriktning till priset av en totalt sett stark regressivitet.

En slutsats som förefaller både sannolik och rimligt väl belagd är att omfattande transfereringssystem har mer negativ effekt än offentlig konsumtion. Kollektiva nyttigheter som rättsväsen, infrastruktur, skola och sjukvård kan i många fall produceras i privat regi men inget är i sig onödigt. Omfattande offentlig konsumtion kan naturligtvis ha negativa effekter om verksamheten är ineffektiv eller korrumperad, snedvrider lönebildningen eller stänger vägen för privata initiativ. Dessa förhållanden torde bara ha marginella effekter i OECD-länder. Ett viktigare problem är behovet att blidka marginalväljare med samhällsekonomiskt olönsam infrastruktur av typ Botniabanan. Sannolikheten är ändå stor att offentlig konsumtion kompenserar eventuella missgrepp genom att tillgodose behovet av genuint kollektiva nyttigheter på adekvat nivå. Finansiella transfereringar, å andra sidan, hur moraliskt berättigade de än må vara, måste genomgående verka i riktning mot att trubba av arbetsstimulerande incitament. Problemet blir akut när transfereringar och offentlig konsumtion tävlar om utrymmet därför att de samlade skatterna slagit i taket.

En effektiv fysisk och social infrastruktur med hög produktivitet har en självklar betydelse för att hålla nere transaktionskostnader. Sverige står sig rätt bra i internationell konkurrens men det finns flera varningssignaler. Rättsväsendet är överbelastat och har framför allt svårt att hinna med ekobrottsmål. Polisen lågprioriterar och skriver

⁴⁰ Jag behöver inte kontrollera aktieägarregistret för att ta reda på att mitt ägande i Hennes & Mauritz är mindre än Stefan Perssons, men jag hoppas att mitt kapital arbetar lika energiskt som hans.

av en stor del av vardagsbrottslighet för att hinna med sitt uppdrag. Organiserad brottslighet utövar utpressning mot enskilda näringsidkare med maffiametoder. Friskolor innebär sannolikt en positiv konkurrens men orsaken är ofta föräldrars missnöje med den kommunala skolans kvalitet. Det är enkelt att mäta den samhälleliga förlusten när köerna växer till rehabiliterande operationer.⁴¹ I den utsträckning växande transfereringar går ut över rättsväsendets, skolans och sjukvårdens kvalitet måste effekten för tillväxten bli negativ.

Detta är allvarligt därför att den offentliga sektorn är arenan för det demokratiska samtalet och basen för legitim maktutövning. I vårt samhälle med starkt befästa individuella rättigheter, enfrågerörelser och starka särintressen krävs en tilltro till rationella argument och en beredskap att acceptera gemensamma beslut för att demokratin skall fungera väl. Den kommunala och statliga verksamheten utgör kärnan i den

... gemensamma sfär som bevarar och befäster vår nationella identitet, som formar och utvecklar värderingar och referensramar, som leder till att politiska meningsmotståndare möts i skilda sammanhang och samverkar kring gemensamma intressen, och därigenom blir den nödvändiga förutsättningen för samtal och samförstånd ... starkt segregerade samhällen med selektiva välfärdssystem innebär att människor från olika samhällsgrupper sällan möts och därför får väldigt litet av gemensamma referensramar och livserfarenheter. Debatten polariseras därför att argumenten hårdnar när de alltför sällan utsätts för kritik. Det kitt som håller nationer samman tunnas ut (Anell och Carlsson 1985, s. 20–21).⁴²

Det finns många utländska observatörer som vittnat om styrkan i svensk vardagsdemokrati och funderat över orsakerna. Österrikes tidigare förbundskansler Bruno Kreisky kom till Sverige på flykt undan

⁴¹ Det finns en intressant rapport som pekar på att det som i första hand avgör om en person återgår till arbete eller blir förtidspensionerad är sjukskrivningstidens *längd*. Detta kan tyckas vara självklart. Det intressanta är emellertid att människor som blir föremål för medicinsk eller arbetslivsinriktad rehabilitering – och av detta skäl är borta från arbetsmarknaden – *oftare* blir förtidspensionerade än icke rehabiliterade. Om detta är korrekt finns ytterligare ett mycket starkt skäl för att garantera *snabb* medicinsk rehabilitering (medan man kanske skall avstå från andra typer av tidsödande rehabilitering), se Hetzler m.fl. 2005.

⁴² Hade vi skrivit detta i dag skulle vi sannolikt kallat detta kitt för socialt kapital.

nazismen och skulle senare notera att det var första gången det var honom

... förunnat att uppleva en väl fungerande demokrati. För den som endast hade bevittnat hur den hett omstridda österrikiska demokratin dukade under i den allt brutalare kampen, var det som skedde i Sverige närmast ofattbart. I denna högt utvecklade demokratiska kultur respekterade man fullt ut politiskt oliktankande, som man inte betraktade som motståndare redan därför att man i den svenska riksdagen inte satt efter partitillhörighet utan efter de landskap man kom ifrån. Sålunda satt socialdemokrater bredvid konservativa, kommunister bredvid liberaler, bönder bredvid arbetare; de kom från samma landskap och var ofta vänner sedan barndomen.⁴³

Den finländska journalisten Yrsa Stenius skrev i slutet på 1980-talet om en upplyst livshållning som

... gjort Sverige till ett av världens bäst fungerande demokratier, ett samhälle som aldrig slitits sönder av oförsonliga konflikter med emotionella lösningar i botten. I Sverige förlitar man sig på resonemangets genomslagskraft till sist. Hur upprörda stämningarna tillfälligt än blir aktar man sig noga för att göra sig av med den sociala traditionens främsta trumf: att alltid kunna tala med varandra (*Aftonbladet* den 20 december 1988).

Ett område av särskild betydelse är utbildning. Ett system som ger alla ungdomar oberoende av status och föräldrars inkomst en möjlighet att fullt ut testa sin förmåga i ärlig konkurrens bidrar både till meritbaserad mobilitet och demokratisk legitimitet. De fyrttialister som regerat Sverige sedan slutet av 1980-talet var den första generation som möttes i samma skolsal och tävlade på lika villkor. Det är alltså ingen tillfällighet att förre kommunistledaren Lars Werner var skolkamrat med Anders Scharp som senare blev chef för Electrolux och ordförande i SAF. Den vänsterradikale diktaren Göran Palm gick i samma klass och spelade fotboll tillsammans med Anders Andersson, som då var en rätt ovig back men senare blev den framgångsrike finansmannen An-

⁴³ Detta citat bygger på en notering i en anteckningsbok där tyvärr referens och datering saknas. Senare i livet brukade Kreisky säga att Österrike hade "dragit tillbaka från historien och trivdes alldeles utmärkt med det".

ders Wall. Svenska Akademiens ständige sekreterare Horace Engdahl gick ett år i realskolan tillsammans med ”en lågmäld gosse som höll sig litet i skymundan” men senare skulle misstänkas, och i tingsrätten dömas, för att ha mördat statsminister Olof Palme.⁴⁴

Den idylliska bild som här tecknats av Sverige har i flera centrala avseenden förändrats. Vi är ett multikulturellt samhälle. Allt färre unga män delar erfarenheten av att ha gjort lumpen. En växande andel barn går i friskolor, vilket samtidigt kan minska integration och erodera den meritokratiska basen. Friskolorna måste tävla om att dra till sig tillräckligt många elever. Många vill säkert lära för livet men framför allt vill de ha de betyg som ger tillträde till högre utbildning. Enligt en doktorsavhandling från Umeå universitet har detta lett till att friskolornas vapen i konkurrensen blivit att ”utlova” högre betyg. Också små skolor är mer generösa i sin betygssättning än andra skolor (Wikström 2005).

I den svenska händelselöshet som Yrsa Stenius prisar ligger också en fara. Vi har få emotionellt laddade erfarenheter eller ”nationellt sammanhållande symboler. Vi har inget Dunkerque, Marne eller Massada” (Anell och Carlsson 1985, s. 21). Vi fattade beslut om att inrätta en nationaldag för drygt tjugo år sedan och firar den i stillhet på Skansen. Därför är det viktigt att daghemmen, skolorna, vårdcentralerna och sjuksalarna med tillhörande mammagrupper och föräldramöten fungerar som nationens vardagsrum – och det kommer de bara att göra så länge kvaliteten är hög till rimlig kostnad. Detta måste förenas med att produktiviteten ökar i ungefär samma takt som inom andra sektorer.

Inte optimalt men ändå bättre

En blygsam progressivitet infördes i Sverige 1902 i den statliga inkomstskatteskalen. Då motsvarade de samlade skatterna 7–8 procent av BNP (skattekvoten). Merparten av pengarna gick till kommunen och fastig-

⁴⁴ Strikt tillämpning av meritokratiska värderingar är den metod som används när det är livsviktigt att optimera hjärnkraften. I armén kunde England tillåta att adeln köpte officersfullmakter åt mindre begåvade yngre söner men flottan måste alltid hävda mer meritokratiska principer för befordran. Det är också följdriktigt att Israel inom det högprioriterade flygvapnet ”aldrig vågat tillämpa någon annan befordringsprincip än strikt meritvärdering” (Halberstam 1992, s. 133). I Frankrike dominerar både politik, offentlig sektor och näringsliv av personer som utbildats vid *les grandes écoles* – det är därför viktigt att möjligheten att få tillträde till utbildningen i allt väsentligt bestäms av personlig förmåga. Man bör dock hålla i minnet att förberedelser för att söka inträde till elitiskolorna är rätt dyrbart

hetsskatt utgjorde en betydande del av utskylderna. Från 1910 infördes regeln att en sextiondel av förmögenheten skulle räknas in i underlag för inkomstskatt. En viss progressivitet hade funnits före 1902 eftersom personer med mycket låga inkomster tilläts göra ett grundavdrag. I samband med en skattereform efter första världskriget infördes 1919 ett skattefritt grundavdrag för alla skattebetalare. Beloppet varierade beroende på kostnadsläget i hemorten samt tillägg för hemmafru och barn. Generellt sett var dessa avdrag utomordentligt höga.

Vid denna tid sköttes arbetet i kommunerna av fritidspolitiker. Brännkyrka var den första kommun som anställde en kommunalkamrer och det skedde vid förra sekelskiftet. Ännu 1950 hade mindre än hälften av landets kommuner en egen kamrer. Det totala antalet personer i offentlig tjänst år 1900 motsvarade ca 2 procent av befolkningen – flertalet var lärare eller militärer.

Skattekvoten nådde en nivå på ca 12 procent 1920. Under det följande årtiondet föll den till 10 procent som en följd av att BNP ökade snabbt samtidigt som de välfärdspolitiska ambitionerna var begränsade. Progressiviteten hade fått ett mildt genomslag för människor med normala inkomster. En läroverkslärare tjänade 11 800 kronor 1925 och betalade (i dyrortsgrupp 3) 12–13 procent i skatt. Marginalskatten var 14 procent. En målare hade en årslön på ca 4 000 kronor, varav drygt 10 procent betalades till stat och kommun.⁴⁵

Från mitten av 1930-talet inleddes en halvsekellång, snabb ökning av inkomstskatterna. Skattekvoten steg från 12 procent 1935 till ca 20 procent 1950, fördubblades fram till 1970 för att kulminera på nivån 54–56 procent under perioden 1987–90. Vad enskilda personer betalade i skatt berodde under en stor del av denna period på ortsgrupp, civilstånd och barn. För personer i normala inkomstslägen, såsom ovan nämnda lärare och målare, steg inkomstskatten från 12–14 procent i mitten på 1930-talet till 24–29 procent 1950, för att under 1970-talet hamna i intervallet 44–50 procent samtidigt som marginalskatterna var 60–77 procent. I mycket hög utsträckning bestämdes denna utveckling av att den genomsnittliga kommunala och landstingskommunala utdebiteringen ökade från 10 procent 1950 via 15 procent 1960 och 21 procent 1970 till 29 procent 1980.

⁴⁵ De statliga och kommunala grundavdragen uppgick i dyrortsgrupp 3 till 1 350 respektive 675 kronor och var lika stora för alla.

Under resans gång genomfördes en rad förändringar. Från 1934 infördes en explicit förmögenhetsskatt. Barnavdragen omvandlades i slutet på 1940-talet till barnbidrag. På 1960-talet infördes rätten att begära särbeskattning för gifta par, från 1971 blev det obligatoriskt. Samtidigt sänktes den statliga inkomstskatten för låga inkomster och skärptes i den andra änden av skalan. Detta gav upphov till kraftiga marginaleffekter redan i normala inkomstlägen. För att inte löneförhandlingarna skulle haverera blev det nödvändigt att justera skatteskalen i stort sett årligen. Detta innebar att marginaleffekten mildrades för industriarbetarlöner men oundvikligen skärptes den i skiktet strax ovanför.

Trots denna kraftiga ökning av inkomstskatten räckte det inte alls för att finansiera efterkrigstidens expansion av offentlig verksamhet och transfereringar. Statens och kommunernas samlade utgifter motsvarade 1960 ca 31 procent av BNP; under perioden 1980–99 låg de genomgående över 60 procent och 1992–94 över 70 procent. I början på 1960-talet infördes en allmän omsättningsskatt som 1969 blev moms och nu svarar för ca 26 procent av statens inkomster. År 1969 infördes den skatt som skulle bli den andra huvudposten på statsbudgetens inkomstsida, nämligen arbetsgivaravgifter, som nu svarar för drygt 35 procent. Som jämförelse kan nämnas att den *statliga* inkomstskatten nu endast bidrar med 4 procent av statens inkomster.

Det skattesystem som infördes 1971 fick mycket snart en rad perversa effekter som en följd av drastiska marginaleffekter, hög inflation och i stort sett obegränsade avdragsrätter för utgiftsräntor och underskott i annan förvärvskälla.⁴⁶ Eftersom alla utgiftsräntor var rakt avdragsgilla var det oemotståndligt lönsamt att låna pengar (som i stor utsträckning amorterades ned av hög inflation) och placera i fasta tillgångar. Realräntan var under långa perioder negativ. Det gick att köpa serier av premieobligationer som belånades till en ränta som var lägre än den *garanterade* avkastningen. Under flera år *tjänade* man på att ha ett in-teckningslån i villan även om man inte tog hänsyn till att fastigheten normalt steg i värde.⁴⁷

⁴⁶ Från 1980 infördes en spärregel som innebar att höginkomsttagares skatt i de högsta skatteskiten begränsades till 80 respektive 85 procent av beskattningsbar inkomst.

⁴⁷ Särskilt extrem var situationen 1990 då ett villalån på 500 000 kronor kostade 6 100 kronor per månad i bruttoränta. När man tog hänsyn till skattelättnader och att inflationen bidrog till att amortera den reala skuldbördan uppstod en vinst på 700 kronor per månad.

Detta system illustrerar två andra fenomen som vi tidigare diskuterat. Människor handlar rationellt mot tydliga incitament – och allra mest rationellt handlar de som har goda bankkontakter och kan leta fram de mest lönande kryphålen. Några av Sveriges då och nu mest framgångsrika finansmän visade sig sakna beskattningsbar inkomst. Professor Ragnar Bentzel har beräknat att inflation och skattesystem i kombination omfördelade 450 miljarder kronor från banksparare till låntagare och fastighetsspekulanter under 1970-talet. Detta omintetgjorde i så fall alla politiska ambitioner att omfördela inkomster åt andra hållet, även om man inte skall bortse från att mycket stora grupper fick sina egna betalade av inflationen. Förlorare var framför allt människor med måttliga inkomster som bodde i hyreslägenhet och hade sina besparingar på banken. Man måste också – särskilt på skatteområdet – skilja på sken och verklighet. Den teoretiska skatteskalen låg mycket högt. Den faktiska var fortfarande kännbar men låg väsentligt lägre.

Trots en stundtals mycket intensiv debatt där nolltaxerare med jämna mellanrum avporträtterades i kvällspressen valde regeringen att lappa och laga – skatteskalen indexerades mot slutet av 1970-talet för att förhindra att inflationen skärpte skatten, vissa spärregler infördes för att sätta ett tak för marginalskatter och värdet av underskottsavdrag begränsades 1983–85. Först 1990 kunde en bred riksdagsmajoritet enas om en mer genomgripande reform av skattesystemet. Genombrottet kom när en plötslig enighet nåddes om de skadliga effekterna av höga marginaleffekter. För att sänka marginalskatten på arbete för de allra flesta och se till att alla skulle få minst "hälften kvar" breddades skattebaserna för momsen. Skattesatsen för kapitalinkomster sattes till 30 procent och låntagare fick själva stå för 70 procent av ränteutgifterna.

Denna skattereform som trädde i kraft från inkomståret 1991 var utan tvivel nödvändig. Den breda majoriteten i riksdagen gav förhoppningar om att resultatet skulle bli bestående. Så blev tyvärr inte fallet. Inom mycket kort tid förändrades både inkomst- och kapitalskatter. Marginalskatter ligger nu för många invånare i högskattekommuner nära 60 procent (och de som lånefinansierat sin högskoleutbildning betalar i många fall ytterligare 4 procentenheter av bruttoinkomsten). Vi är tillbaka till de förhållanden som rådde på 1970-talet då skatteskalen var en del av den årliga budgetförhandlingen, och även om det

nödvändiga utgiftstaket formellt håller så läcker väggar och golv betänkligt.

Vi har redan konstaterat att nationalekonomins teori om optimala skatter ger begränsad vägledning i det möjligas konst. Det går inte att lägga merparten av skatter på nödvändiga behov med låg elasticitet och låta högelastisk lyx slippa undan. Vi har också sett att bra skatter som fångar in negativa externa effekter inte räcker för statens utgiftsbehov. Skatter på alkohol, tobak, bensin och energi ger nu 10–15 procent av statens inkomster men deras betydelse kommer sannolikt att sjunka till följd av smuggling och laglig importkonkurrens. Det är därför oundvikligt att vi måste lägga sannolikt höga skatter på produkter och verksamheter som vi egentligen inte alls vill beskatta.

Det vore emellertid olyckligt om vi helt bortsåg från vad teoretisk och empirisk forskning kan bidra med. Det råder inget tvivel om att olika slag av skatter har olika effekt. Komplexitet har mycket hög kostnad. I den mån man är intresserad av rättvisa måste man analysera skillnaden, som redan de klassiska ekonomerna framhöll, mellan den som formellt betalar och den som faktiskt drabbas av en skatt. Det råder sålunda rätt stor enighet bland forskare om att arbetsgivaravgifterna väsentligen betalas av löntagarna i form av en lägre reallön än vad den årliga produktivitetsutvecklingen ger utrymme för. I den utsträckning detta är sant – och i någon mån måste det vara det i en öppen marknadsekonomi – spelar det inte så stor roll för sysselsättningen om man sänker eller höjer arbetsgivaravgifterna.

I huvudsak väljer jag emellertid att lämna vetenskapliga pretentioner åt sidan för att diskutera tre önskvärda och förhoppningsvis möjliga förändringar av det svenska skattesystemet. Den första går ut på att under en tioårsperiod planmässigt sänka det samlade skattetrycket, väsentligen inriktat på förenklingar. Den andra idén gäller möjligheten att öka hushållens möjligheter att köpa tjänster. Den tredje förändringen tar sikte på att märkbart sänka skatten på låga inkomster och avskaffa förmögenhetsskatten. Detta skall finansieras med att den normala momsskattesatsen får gälla också livsmedel, böcker och tidningar samt genom måttliga höjningar av bolags- och fastighetsskatt. Alla tre förslagen syftar till att påverka de två parametrar som är avgörande för offentliga välfärdsåtaganden – nämligen att öka utbudet av arbetskraft och att höja produktiviteten.

Ett generellt sett mycket högt skattetryck har en rad kostsamma och

av alla önskade konsekvenser. Det går inte att undvika att skattesatser för olika inkomstslag blir så stora att skatteplanering blir lönsam. Både företag och individer kan tjäna mycket på att lägga tid, pengar och energi på att leta upp eller konstruera kryphål. Skatteadministration och kontroll blir mindre effektiv än i ett enklare system. Vi tvingas att lägga höga skatter på sådant som vi egentligen inte borde beskatta alls, exempelvis friskvård, taxiresor och energibesparande investeringar. För att hantera akuta problem tillgrips ofta komplicerade sÄrlosningar som spÄrregler för fastighetsskatt, sÄrregler för utländska experters inkomstskatt, förmÄnsbehandling av miljÄrÄrers förmögenhet och skattebefrielse för etanol och vindkraft.

Sverige har under de senaste trettio Åren upplevt tvÄ synnerligen allvarliga statsfinansiella kriser. I bÅda fallen handlade det om en kombination av att produktionen stagnerade, arbetslösheten sköt i höjden och offentliga utgifter skenade. Den Årliga räntekostnaden för statskulden på ca 58 miljarder År till en del en avbetalning på den upplÄning regeringen tvingades till för att betala utfÄstelser som inte var relaterade till betalningsförmåga. En mindre generös offentlig sektor och spÄrrar mot automatiska utgiftsökningar År ett vÄrn mot framtida konjunkturchocker. Det År slutligen sannolikt att vi ligger nÄra eller över den punkt dÄ den sista skattekronan kostar mer i minskat skatteunderlag Ån den tillför statskassan.

En tioÅrig plan för att ta ner det svenska skattetrycket till "god europeisk nivÄ" kan finansieras på i huvudsak fyra sÄtt. Kraven på att öka produktiviteten inom offentlig sektor mÅste skÄrpas i alla hÄndelser. Detta förutsÄtter ett tydligare chefsansvar och mer effektiva incitamentssystem.⁴⁸ För nÄrvarande finns knappast alls nÄgra märkbara belöningssystem för stora grupper inom skolan och vÄrdsektorn. Ju enklare och rakare ett skattesystem År, desto lättare blir det att faktiskt få in avsedda skatter. Det som År eller ligger nÄra rena försÄkringar kan lyftas ur skattesystemet. Möjligheterna År rätt goda eftersom en mycket stor del av utgifterna gÅr ut på att omfördela samma individs inkomster och utgifter över tid.

Den fjÄrde finansieringskÄllan År avkastningen på ökad tillvÄxt.

⁴⁸ Den nyligen avslutade Försvarsförvaltningsutredningen antyder att det År rätt enkelt att rationalisera vÄra stora administrativa system.

Detta kallades tidigare dynamiska effekter, men detta uttryck har efter flitigt missbruk mönstrats ut ur svensk politisk debatt till förmån för en rent kameral syn på skatter och utgifter. Detta är olyckligt eftersom dynamiska effekter – vilken etikett vi än använder – är vad det handlar om. När väl den önskade skatteintäkten fastställts gäller det att se till att systemet får så starkt positiva, dynamiska effekter på samhällsekonomin som möjligt, framför allt vad gäller de krafter som bidrar till framtida skatteunderlag. Det system som oavsiktligt (?) skapades 1971 innehöll rader av missriktade incitament. Skattereformen 1990 innebar ett stort steg framåt – men det kan bli ännu bättre.

Beskattningen av en individs köp av tjänster ökade under 1900-talet så dramatiskt att stora delar av denna arbetsmarknad försvann. En bidragande orsak var att hemmen fick en maskinell utrustning som gjorde att många hushållstjänster ”internaliserades” samtidigt som kvinnor fortfarande i stor utsträckning arbetade i hemmet. Om vi antar att ovannämnda läroverksadjunkt vid förra seklets början hade anlitat den likaledes apostroferade målaren hade transaktionskostnaden uppgått till 12 procent (vilket huvudsakligen utgjordes av summan av de två aktörernas inkomstskatter). En adjunkt tjänade då ungefär tre gånger mer än en målare och behövde arbeta 23 minuter för att med sin lön efter skatt köpa en timmes måleriarbete.

År 1975 hade transaktionskostnaderna till följd av moms, arbetsgivaravgifter och höjda inkomstskatter ökat till nära 80 procent. Samtidigt hade löneskillnaden minskat radikalt. För att köpa en timmes måleriarbete behövde adjunkten 1975 arbeta två timmar och en kvart. Mot denna bakgrund har under flera år diskuterats och utretts om det är möjligt och rimligt att låta hushåll, på samma sätt som företag, dra av utgifter för köp av tjänster. Det är en svår fråga att ta ställning till och vi har mycket begränsad erfarenhet av vad följderna kan bli. Det finns flera sannolika effekter för och emot.

På minuskontot måste anföras att nya avdragsregler går stick i stäv mot den strävan att förenkla som hittills varit vår ledstjärna. Det skulle sannolikt bli nödvändigt att sätta ett tak för avdragsrätten och kanske snäva in den till att bara gälla för vissa grupper och tjänster, vilket skulle innebära kostsam komplexitet till följd av oklarheter kring gränsdragningen. I den utsträckning en nettokostnad uppkommer måste vi fråga oss om detta är en av de högprioriterade skattesänkningarna. Däremot är det inte en vägande invändning att rika skulle

köpa mer tjänster än människor med måttliga inkomster. Hemingway har en gång för alla klargjort att de rika *är* annorlunda – ”de har mer pengar”. Och det innebär att de köper mer av det mesta. En fråga om rättvisa uppkommer endast om avdragsrätten skulle ge upphov till en nettokostnad.⁴⁹

På plussidan finns möjligheten att vi får en bättre allokering av resurser. Det är mer rationellt att yrkesmänniskor målar, murar, drar rörledningar och gör elinstallationer. Det finns mängder av anekdotiska exempel på högt kvalificerade experter som tar ledigt för att tapetsera eller mura öppna spisar. Det är emellertid hart när omöjligt att uppskatta hur stor allokeringarvinsten skulle bli om hushållen fick dra av sina utgifter. Småbarnsföräldrar och äldre har behov av en rad tjänster för att hämta och passa barn, handla, städa och passa hantverkare. Det är en arbetsmarknad som passar utomordentligt väl för studerande och pensionärer som vill dryga ut studiebidrag och pensioner. Den helt avgörande faktorn från statsfinansiella utgångspunkter är emellertid om avdragsrätten leder till att sysselsättningen ökar *väsentligt* på den vita arbetsmarknaden.

Om många människor går från bidrag eller osäkra svartjobb till beskattade och socialförsäkrade jobb är vinsterna stora för både individer och samhälle. Teoretiskt borde utsikterna vara goda. Vi vet att den svarta marknaden för flera av de relevanta tjänsterna är stor men inte hur stor. Enligt en studie av Friedrich Schneider vid universitetet i Linz är den så kallade skuggekonomin, som omfattar både kriminalitet och svart arbetsmarknad, större i Sverige än i alla andra OECD-länder utom Grekland, Italien, Spanien, Portugal och Belgien.⁵⁰ Enligt opinionsundersökningar har svenskar större förståelse för svartjobb än flertalet andra européer. En avdragsrätt innebär både en möjlighet att tävla med skattefusande företag och en automatisk kontroll av vilka som har F-skattsedel. Optimismen dämpas emellertid av de begränsade erfarenheter vi har från bland annat Finland och Danmark. Sysselsättningseffekten har varit mindre än man väntat och i Finland har

⁴⁹ Jag har utgått ifrån att läsaren är ointresserad av vad jag finner mer eller mindre rättvist och därför genomgående avstått från att argumentera i dessa termer. Mitt syfte är att belysa åtgärder som innebär att samhällsekonomin produktivitet ökar.

⁵⁰ Jag har här bara tagit fasta på Schneiders rangordning. Hans beräkningar av nivån för alla länder finner jag osannolikt hög, eftersom den borde lämna mycket större ”hål” i nationalräkenskapernas jämförelse av utgifts- och inkomstsida än den vi hittar i dag.

efterfrågan främst gällt reparationer och underhåll. Det är emellertid viktigt att följa utvecklingen eftersom det är en möjlighet att bredda den ordinarie arbetsmarknaden och erbjuda flexibel sysselsättning för studerande och pensionärer.

Det som strukturellt utmärker det svenska skattesystemet är att vi tar ut en hög skatt redan på mycket låga inkomster. Detta beror på att den kommunala "enhetsskatten" är hög och grundavdraget, i en internationell jämförelse, extremt lågt. Det finns många skäl att sänka skatten på låga löner även om vi avstår från att föra diskussionen i rättvisetermer. Det viktigaste teoretiska och pragmatiska argumentet är att det måste löna sig att arbeta. Hela samhällsekonomin vilar på tilltron till att människor även den mörkaste novembermorgon går upp, tar barnen till dagis, byter buss och kommer i tid för en full om än inte alltid så inspirerande arbetsdag. Den närmast till hands liggande och i kristider tillämpade lösningen är att sänka ersättningsnivåer i socialförsäkringar och förhindra att de kompenseras i avtalsförsäkringar. Det finns ersättningsnivåer som kan sänkas och vi har praktisk erfarenhet av att denna metod fungerar, men för låginkomsttagare medger dagens bidrag inte några stora utsvävningar. Dessutom löser en sänkning inte det andra stora problemet. Många människor är instängda i skatte- och bidragssystemet i så måtto att de har små möjligheter att förbättra sin ekonomiska situation genom arbete på den ordinarie arbetsmarknaden.

Det är ett demokratiskt problem inte bara i Sverige att en mycket stor del av väljarna (om de är nyttomaximerande egoister) har större intresse av hur bidrag och ersättningsnivåer kommer att förändras nästa mandatperiod än de drivkrafter som bidrar till att skapa framtidens skatteunderlag.⁵¹ Det finns för närvarande ett starkt intresse att förbättra situationen för de grupper som har de lägsta lönerna. I mer än ett parti har till och med på allvar förts fram idéer om att löner skall fastställas genom politiska beslut, vanligen med hänvisning till att det

⁵¹ I olika sammanhang har angetts att mer än hälften eller till och med två tredjedelar av de röstberättigade får merparten av sin disponibla inkomst från stat eller kommun. Denna andel kan man nå om man förutom offentliganställda, pensionärer och förtidspensionärer räknar in alla som vid ett givet tillfälle hade socialbidrag, var sjukskrivna eller arbetslösa. Man bör nog hålla sig till den grupp som permanent får hela eller merparten av sin disponibla inkomst från det offentliga.

i första hand är kvinnor som arbetar i den offentliga sektorns låglöneyrken.⁵²

Däremot har debatten knappast alls handlat om att sänka skatten på låga inkomster, vilket ur alla synpunkter är en bättre lösning. Huvudsyftet måste rimligen vara att öka den disponibla inkomsten. Rent matematiskt spelar det ingen roll om man når detta resultat genom att höja bruttolönen eller sänka skatten. Men möjligheten att konkurrera på den ordinarie arbetsmarknaden är större om bruttolönen inte höjs. Löneökningar inom offentlig sektor innebär – allt annat lika – en höjning av den redan höga skatten på låga inkomster och bidrar till den så kallade rundgången. En skattesänkning innebär att risken blir mindre att lönebildningen på marknadsvillkor sätts ur spel i kampen om marginalväljare. Det är heller inte oviktigt att en skattesänkning för lågavlönade gör oss bättre rustade att stå emot konkurrensen från låglöneländer medan en allmän höjning av låga löner får motsatt effekt.

Detta är en synnerligen dyr reform och vi skall inte vänta oss någon stor, omedelbar effekt på utbudet av arbetskraft. En del av effekten dämpas för övrigt om bostadsbidragen trappas av när den disponibla inkomsten stiger. På sikt är det emellertid sannolikt att människor med låga och måttliga inkomster ökar sitt arbetsutbud.⁵³ Men framför allt innebär en tydlig skillnad mellan bidrag och lön att det blir klart lönsamt för alla som mer eller mindre frivilligt står utanför arbetsmarknaden att försöka ta sig in.

Den enklaste metoden att sänka skatten på låga löner är att lägga ett förvärsavdrag ovanpå grundavdraget. För att undvika att marginalskatten höjs i skikten något högre upp bör det nya avdraget gälla för alla förvärsarbetande, vilket bidrar till att en redan dyr reform blir ännu dyrare.⁵⁴ Om vi räknar med att det finns 4–4,5 miljoner löntaga-

⁵² Det vore mycket olyckligt om lönebildningen sattes ur spel genom politiska beslut, särskilt som den skattesänkning som här förordats är en bättre lösning i alla avseenden. Att män genomsnittligt har högre lön än kvinnor är ett obestridligt faktum. Däremot är det inte alls lätt att ange orsaken. Om man jämför löner för män och kvinnor med samma arbetsgivare är skillnaden liten. Enligt Statistiska centralbyrån är ”skillnader i yrkesval . . . den överlägset viktigaste förklaringsvariabeln”. Det är naturligtvis viktigt att ta reda på om kvinnors lägre löner beror på de yrken de valt eller på någon annan mekanism för att definiera problemet och värdera vilka botemedel som eventuellt behövs.

⁵³ På denna punkt skall emellertid erkännas att nationalekonomin alltid varit ärligt och genuint osäker.

⁵⁴ Att trappa av grundavdraget beroende på om en person arbetar mindre än full tid är krångligt men bör ändå övervägas.

re och att vi i första omgången vill införa ett förvärvsavdrag på 10 000 kronor kostar det ca 20 miljarder kronor.⁵⁵ Detta skulle ge ett hushåll med två låga eller måttliga inkomster 6 000–8 000 kronor mer per år i disponibel inkomst.⁵⁶ Det är inte en revolutionär förändring men det skapar ändå en buffert mot oförutsedda utgifter och en glänta av frihet för den som nu lever ur hand i mun.

Vi skall inte räkna med att denna reform på kort sikt kan betalas med ”dynamiska effekter”. Den måste finansieras. Det är ingen svårighet att samla ihop ett ansevärt antal miljarder på utgiftssidan om man ställer strikta krav på vettig samhällsekonomisk avkastning. Vi skall emellertid avstå från denna typ av undanflykter. Det naturliga sättet att finansiera reformen är att höja momsen på livsmedel, tidningar och böcker till standardnivån 25 procent. Detta skulle ge ungefär den förstärkning av budgetens inkomstsida som behövs.

Förutom behovet att få centerpartiets stöd motiverades sänkningen av matmomsen på 1990-talet med ett behov att sänka inflationstrycket och förbättra barnfamiljernas situation. Inget av argumenten har bäring. Om man vill minska inflationen på artificiell väg kan man lika gärna sänka den generella nivån med några procentenheter. Handlar det om att öka barnfamiljers disponibla inkomst har barnbidragen en oöverträffbar precision. Det finns inga goda skäl att höja momsen på tidningar och böcker till standardnivå. Det finns heller inga goda skäl att ha särskilt låg skatt för vokalt starka producenter. Tidningar och böcker tillhör en lång rad produkter och tjänster som vi inte vill men måste beskatta därför att de ”bra” skatterna inte räcker till.

En annan skatteväxling som bör prövas är att låta en viss höjning av bolags- och fastighetsskatt finansiera ett avskaffande av förmögensskatten. Flertalet OECD-länder avstår helt från att beskatta förmögen-

⁵⁵ Det är svårt att göra en exakt beräkning av vad effekterna blir av ett förvärvsavdrag och de försök som gjorts har ofta ifrågasatts. Min kalkyl är utomordentligt enkel. Om grundavdraget höjs med 10 000 kronor minskar skatteintäkterna med drygt 24 miljarder kronor. Kostnaden kan bli ännu något större eftersom antalet individer som betalar pensionsavgift minskar. Eftersom ett förvärvsavdrag bara gäller för dem som arbetar blir skattebortfallet väsentligt mindre. Vi får nöja oss med att vara ”i rätt härad”.

⁵⁶ För att sänka skatten för personer med låga löner är det nödvändigt att minska den kommunala utdebiteringen. Enklast sker detta genom att höja grundavdragen eller införa ett förvärvsavdrag. En annan möjlighet, som jag varit med om att utarbeta i ett annat sammanhang (*Renovera Sverige* 2000), är att staten övertar finansieringen av skola och äldreomsorg. Därmed kan kommunalskatten halveras. De två förslagen har samma huvudsyfte men effekterna för olika inkomstskikt varierar.

heter därför att de så lätt flyttar utomlands, vilket gör att statskassan går miste om skatten på avkastningen. Sverige har bland de högsta förmögenhetsskatterna i OECD och lägger vi till bolagsskatt, skatt på utdelning och reavinstskatt står vi i en viss särklass. Enligt beräkningar från Skatteverket hade svenska hushåll 1999 ett odeklarerat sparande i storleksordningen 500 miljarder kronor placerat utomlands. För 2004 beräknas det uppgå till 832 miljarder kronor.⁵⁷ Bara under 2003 försvann 83 miljarder kronor, enligt Statistiska centralbyråns beräkningar. Om avkastningen på detta kapital var 4 procent och deklarerades i Sverige skulle det tillföra statskassan 10 miljarder kronor per år, vilket alltså är mer än dubbelt så mycket som vad dagens förmögenhetsskatt ger. Ett viktigare skäl att avskaffa denna skatt är att den i sin nuvarande utformning är så totalt principiös att den inte går att försvara. Från finansiella utgångspunkter är det inte ett stort problem eftersom den inte tillför statskassan mer än knappt 5 miljarder kronor per år.

Fastighetsskatten ger 28 miljarder kronor och merparten härrör från skatt på enfamiljsfastigheter. Bolagsskatten är starkt konjunkturberoende men i genomsnitt har bidraget till statskassan under perioden 2004–05 uppgått till ca 70 miljarder kronor per år.

Svenska storföretag är verksamma i många länder och många finansministrar vill komma åt en del av vinsten. Reglerna varierar från land till land och företag har ett visst utrymme för att avgöra var vinsten hör hemma. En låg bolagsskatt tenderar därför att öka de samlade vinster som beskattas i Sverige. Sedan bolagsskatten i Sverige 1995 sänktes från 40 procent till 28 procent har faktiskt skatteintäkterna ökat (från 36–39 miljarder 1995–96), vilket *kan* bero på att företag lyft fram en större del av vinsten till beskattning i Sverige. Det är därför ingen självklart klok åtgärd att höja bolagsskatten. Om det behövs för att avskaffa förmögenhetsskatt och sänka inkomstskatter är det dock möjligen ett positivt byte.

Fastighetsskatten ligger rätt nära vad teorin om optimala skatter pekar ut. Vi måste ha någonstans att bo så elasticiteten är låg. Om vi av skatteskäl väljer att bygga något mindre boningar är det välkommet därför att det sparar energi. Risken att någon av fastighetsskat-

⁵⁷ Det är aldrig enkelt att beräkna omfattningen av olika former av skattesmitning. I detta fall utgår man från skillnaden mellan finansräkenskaper och nationalräkenskaper redovisning av hushållssparandet.

teskäl flyttar från landet är liten. Höjningen av skatten behöver inte ske genom att skattesatsen på 1 procent höjs. Det räcker att låta den existerande skatten få fullt genomslag på höjda taxeringsvärden. Eftersom detta sker samtidigt som förmögenhetsskatten avskaffas är det möjligt att den totala skatten på den egna villan (som för människor i normala inkomstlägen vanligen utgör merparten av eventuell förmögenhet) sänks.

Skattebetalarnas förening i Sverige har av någon outgrundlig anledning valt att prioritera en sänkning av just fastighetsskatten och vill få oss att tycka synd om människor som utan någon som helst egen arbetsinsats blivit miljonärer.⁵⁸ Det praktiska problem som består i att en del av de människor som bor i högt taxerade skärgårdsfastigheter har små inkomster är lätt att lösa om de accepterar att inte både ha kakan (bo kvar) och äta den (slippa betala skatt). Det går att låna pengar för att betala skatt. Banker är till för att klara likviditetsproblem. Men vi måste sannolikt acceptera att många människor inte vill låna för att betala skatt. Den enkla lösningen är då att staten varje år får en inteckning i fastigheten som motsvarar den skatt som skulle ha betalats plus en ränta som måste ha viss avskräckande effekt.

Låt oss anta att ett pensionärspar bor i en fastighet som åsatts ett taxeringsvärde på 2 miljoner kronor. Staten vill då ha 20 000 kronor i årlig skatt. Paret ingår ett avtal att betala halva fastighetsskatten och låta den andra halvan så länge de väljer att bo kvar, bli en årlig in-teckning. Även om vi skulle låta hela skatten omvandlas till en skuld är det ingen risk att de någonsin behöver betala en betungande skatt. Däremot får ju arvingarna något mindre. Deras oro behöver dock inte bli alltför stor eftersom skillnaden mellan fastighetens framtida marknadsvärde och den ackumulerade skulden sannolikt är större än dagens värde.⁵⁹

⁵⁸ DN publicerade nyligen (19 mars 2006) över två helsidor en snyftartikel om en arbetslös man som i arv fått en fastighet vars taxeringsvärde nu höjts till 3,9 miljoner kronor. Om vi utgår ifrån att marknadsvärdet normalt ligger 50–100 procent över taxeringsvärdet, har mannen fått en realiserbar förmögenhet på 6–8 miljoner kronor. Det är lätt att tänka sig andra arbetslösa eller hyresboende låginkomsttagare som har det värre.

⁵⁹ Möjligheten att förgylla ålderdomen genom att belåna villan har nu sent omsider utvecklats till affärsidé på den svenska marknaden. Den finns redan i Australien, Kanada, Förenta staterna, Nya Zeeland och Storbritannien. Företaget Svensk Hypotekspension erbjuder ”personer som är 65 år och äldre att ta ut en del av värdet på sitt hem redan nu utan att behöva flytta eller betala ränta och amorteringar så länge du bor

Om Skattebetalarnas förening vill delta i en rationell diskussion om vårt skattesystem måste de först ange vilken ungefärlig skattekvot de finner acceptabel. Om denna är lägre än dagens på drygt 50 procent, vilket är sannolikt, så gäller det att avgöra vilka skatter som bör sänkas först. I en analys som kombinerar teori och sunt förnuft kommer nästan alla skatter, och med säkerhet förmögenhetsskatt, reavinstskatt, skatt på tjänster och inkomstskatt, före fastighetsskatten. Ett skäl till det väl organiserade motståndet mot fastighetsskatt är naturligtvis att den är mycket svår att smita från.

Måste det löna sig att arbeta?

Det är med en viss förundran man tar del av till exempel David Ricardos energiska angrepp på den lagstiftning i 1800-talets England som garanterade att de fattiga fick ett nödtorftigt livsuppehälle:

Det är en sanning som inte tål någon motsägelse att de fattigas välbefinnande och välfärd inte i längden kan tillgodoses utan ansträngningar från deras sida, eller någon form av lagstiftning som förhindrar en alltför stor ökning av deras antal och ser till att tidiga och obetänksamma äktenskap blir mindre vanliga (Ricardo 1971, s. 127).

Det existerande system som Ricardo i hög grad bidrog till att avskaffa hade fått de fattiga att kasta all återhållsamhet över bord och "inbjudit till oförsiktighet genom att de tillförsäkrades en andel av den lönesumma som frambringats genom klokhet och strävsamhet" (ibid.). Om ingen ändring snart skedde skulle nationen gå mot sin undergång:

Om lagen skulle ge varje individ som saknar försörjning rätt att få det, och få det i en utsträckning som gör tillvaron rimligt tillfredsställande (*tolerably comfortable*), leder oss teorin till slutsatsen att alla andra skatter skulle väga lätt i jämförelse med den som skulle försörja de fattiga. Sådana lagar skulle med samma obehaglighet som tyngdlagen leda till att välfärd och

kvar". Räntan debiteras vid slutet av varje kvartal och läggs till en växande skuld som i sin helhet betalas vid avflyttning från den villa som tjänar som säkerhet. Trots att räntan är över 5 procent är det i stort sett uteslutet att någon skall behöva flytta därför att säkerheten är otillräcklig. Man bör heller inte glömma att ett avskaffande av fastighetsskatter skulle innebära en enorm förmögenhetsöverföring till dem som redan har mest.

makt förvandlas till misär och svaghet, till att befria varje individ från behovet att anstränga sig utöver vad som behövs för att skaffa mat för dagen,⁶⁰ till att avstå från intellektuella prestationer, till att enbart tänka på hur man skall kunna tillfredsställa kroppens behov, tills slutligen alla klasser skulle komma att infekteras med den universella fattigdomens pest (a.a., s. 128–129).⁶¹

John Stuart Mill hade en helt annan syn på behov och värde av en human omsorg om samhällets sämst ställda. Om bara lagstiftningen utformades på rätt sätt så var det ”högeligen önskvärt att utblottade men arbetsförmögna skulle veta att de hade lagens rätt till livets nödortf (subsistence) hellre än att behöva förlita sig på frivillig välgörenhet” (Mill 1965, s. 962).⁶²

Det är nu viktigt att komma ihåg att den situation som Ricardo och Mill diskuterar har en exakt motsvarighet i dagens debatt. Den disponibla inkomsten för en låginkomsttagare i dagens Sverige skiljer sig inte mycket från vad den erhåller som lever på bidrag, och situationen var densamma i 1800-talets England. Lönerna för egendomslösa i jordbruket, kvinnor i den expansiva textilindustrin, grovarbetare, skjutskarlar och stuvare räckte för att överleva men inte till mycket mer. Fattigvårdens standard kan helt enkelt inte ha varit mycket lägre. Med tanke på de långa arbetsdagarna under ofta vidriga förhållanden är Ricardos oro inte helt obegriplig.

Nationalekonomiska modeller utgår ofta ifrån att arbete till 100 procent är en uppoffring som görs enbart för den lön det inbringar. Insikten om att detta stämmer illa med verkligheten är inte ny. Alfred Marshall (1910) observerade att ”även en man som arbetar för lön ofta finner en tillfredsställelse i sitt arbete” (s. 141). En av de stora amerikanska ekonomerna, Frank H. Knight (1885–1972), som möjligen var keynesian före Keynes, ägnade frågan ett djupare intresse i boken *The*

⁶⁰ Jag är litet osäker på Ricardos logik. Livets nödortf var ju vad fattigvården stod för. Först om man ville ha något mer fanns det anledning att anstränga sig.

⁶¹ I avsnittet om fattigvårdslagstiftning (*poor laws*) hävdar Ricardo att England dittills haft tur eftersom lagarna varit i kraft under tider då produktionen ökat. En akut kris skulle emellertid inträffa ”om vi skulle nå ett stationärt läge” (*stationary state*) som dock säkert låg i en avlägsen framtid (Ricardo 1971, s. 129). Till skillnad från Mill menade Ricardo att kapitalackumuleringen kunde fortgå så länge lönerna inte steg.

⁶² Denna rätt vill Mill för övrigt utsträcka till ”en klass av lärda män” (1965, s. 968–969) men då, får man förmoda, på en något högre nivå.

Ethics of Competition (1935). Han konstaterade där bland annat att man inte utan vidare kan ta för givet att arbete

... är något nödvändigt ont, en uppoffring som görs för en belöning som är helt frikopplad från själva produktionsprocessen. Vi är tvingade att leta efter orsaker knutna till själva produktionsprocessen, som är något mer än att få del av resultatet, och i grunden fundera över om inte själva deltagandet i en ekonomisk aktivitet är en möjlighet till självutlevelse och kreativt skapande (s. 59).

Knight menade att både ekonomer och journalister redan insett att

... naturliga begär och vinningslystnad, vad den etablerade nationalekonomiska doktrinen än sade, var mycket svaga motiv; det ekonomiska livets drivkrafter berodde i större utsträckning på om vi skulle kunna göra och bevara arbetslivet intressant och givande (*making and keeping the game interesting*), (a.a., s. 60–61).

Kritiken mot nationalekonomins modeller tar ofta sin utgångspunkt i bilden av människan som en nyttomaximerande egoist som arbetar endast under tvång att försörja sig. Detta är en onödigt sofistikerad omväg. Om denna modell hade någon som helst giltighet skulle dagens välfärdsstater helt enkelt inte existera. Vi har i Sverige flera rapporter som visar att det för många människor är tveksamt om det alls lönar sig att arbeta. Sparbankernas institut för privatekonomi jämförde i mitten på 1990-talet läget för en tvåbarnsfamilj där båda föräldrarna arbetade, med en situation då de uteslutande levde på bidrag. En låg och en medelhög inkomst gav tillsammans efter skatt och dagisavgifter en merinkomst som svårligen kunde kompensera för resor till och från arbetet, lunch utanför hemmet och andra merkostnader.

Socialdepartementet redovisade nyligen en något ljusare bild av utvecklingen på 1990-talet men det berodde i alla fall delvis på extremt snålt tilltagen måltidskostnad och ett antagande om att ingen gick med i facket utan bara betalade avgift till a-kassan. Departementet tillade för säkerhets skull att ”de mänskliga drivkrafterna för att välja ett aktivt liv framför ett passivare som socialbidragstagare, består av väsentligt mer än att få det bästa ekonomiska resultatet” (*Dagens Nyheter* den 11 februari 2004).

Chefen för Finansdepartementets ekonomiska avdelning, Susanne Ackum, konstaterade i en *DN*-intervju (27 april 2005) att ”det finns en grupp människor som lever bättre på bidrag än genom att arbeta”. Dessa förhållanden gäller för övrigt inte bara för personer med de lägsta inkomsterna. Tack vare avtalsförsäkringar har ungefär hälften av alla arbetslösa och mer än sjuttio procent av alla sjukskrivna en ersättningsnivå som motsvarar 90 procent eller mer av lönen.

Hélène Sandmark och Monica Renstig har djupintervjuat 25 långtidssjukskrivna kvinnor och därefter gjort en enkätundersökning med 600 slumpmässigt utvalda kvinnor i åldern 30–55 år från fem mellan-svenska län. Deras slutsats är att lågt avlönade kvinnor förlorar 700–1 130 kronor i månaden efter skatt på att arbeta när hänsyn tas till omkostnader för lunch och resor.⁶³

Men så lätt kväser man inte arbetsviljan hos goda lutheraner. Skälen är enkla och klara. Arbete ger inte bara status och självrespekt. Hela vårt förmånssystem är knutet till anställning. Detta innebär emellertid inte att det lönar sig att arbeta men att det är lönsamt att ha *haft* fast anställning.

Vi kan naturligtvis hoppas att den alldeles övervägande majoriteten av befolkningen i yrkesverksam ålder även i framtiden går till sitt arbete även om en påtaglig belöning uteblir. Jag skulle dock känna mig tryggare om vi inte bara behövde förlita oss på individens privatmoral utan också gav dem stöd och uppmuntran genom att stärka det kollektiva incitamentssystemet.

⁶³ Det var intressant att studera mediedebatten om Sandmarks och Renstigs rapport. Den behandlade helt berättigt kvinnors omfattande deltidarbete, fulla ansvar för hushållsarbete och diskriminering. De finansiella problemen borde lösas genom åtgärder för att ”stoppa lönediskrimineringen av kvinnor” (*Aftonbladet* den 11 februari 2005). Däremot kunde jag inte hitta några förslag om att sänka skatten på låga löner, vilket rapportförfattarna åtminstone såg som ett alternativ.

Bibliografi

- Abramovitz, Moses (1956), "Resource and Output Trends in the United States Since 1870", *American Economic Review*, Papers and Proceedings, maj.
- Abramovitz, Moses (2003), *Tankar om tillväxt*. Stockholm: SNS Förlag.
- Acemoglu, Daron, Simon Johnson och James A. Robinson (2002), "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 117, s. 1231–1294.
- Aghion, Philippe och Jeffrey G. Williamson (1998), *Growth, Inequality and Globalization. Theory, History and Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alchian, Armen A. (1950), "Uncertainty, Evolution and Economic Theory", *Journal of Political Economy*, vol. 58, s. 211–222.
- Allen, Frederick Lewis (1997), *Only Yesterday – An Informal History of the 1920's*. New York: John Wiley & Sons Inc.
- Allen, Robert C. (2000), "Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe 1300–1800", *European Review of Economic History*, vol. 4, del 1, april.
- Andersson, Åke E. och Peter Sylwan (1997), *Framtidens arbete och liv*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Anell, Lars (1974), "En nygammal skattepolitik", *Tiden*, nr 2.
- Anell, Lars (1978), "Solidaritet och kommersialism", *Tiden*, nr 9/10.
- Anell, Lars (1981), *Recession: The Western Economies and the Changing World Order*. London: Francis Pinter.
- Anell, Lars (1986), "Images of Distant Countries", i Pierre Frühling (red.), *Swedish Development Aid in Perspective: Policies, Problems and Results Since 1962*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

- Anell, Lars och Ingvar Carlsson (1985), *Individens frihet och framtidens välfärdssamhälle*, skriftserien "Offentliga samtal". Stockholm: LO.
- Arndt, H.W. (1978), *The Rise and Fall of Economic Growth. A Study in Comparative Thought*. Singapore: Longman Cheshire.
- Arrow, Kenneth J. (1962), "The Economic Implications of Learning by Doing", *Review of Economic Studies*, vol. 29, s. 155–173, juni.
- Ashton, T.S. (1948), *The Industrial Revolution, 1760–1830*. Oxford: Oxford University Press.
- Axelrod, Robert (1984), *The Evolution of Cooperation*. New York: Basic Books.
- Badcock, C.R. (1986), *The Problem of Altruism*. Oxford: Basil Blackwell.
- Barro, Robert J. (1989), "A Cross-Country Study of Growth, Saving and Government", NBER Working Paper, nr 2855, Washington D.C.
- Barro, Robert J. (1991), "Economic Growth in a Cross Section of Countries", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 106, nr 2, s. 407–433.
- Barro, Robert J. (1997), *Determinants of Economic Growth. A Cross-Country Empirical Study*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Barzun, Jacques (2000), *From Dawn to Decadence*. New York: Harper-Collins.
- Bator, Francis M. (1960), *The Question of Government Spending. Public Needs and Private Wants*. New York: Harper & Row.
- Baumol, William J. (1952), *Welfare Economics and the Theory of the State*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Baumol, William J. (1997), "Say's (at Least) Eight Laws, or What Say and James Mill May Really Have Meant", *Economica*, vol. 44, nr 174, s. 145–161.
- Baumol, William J. (2002), *The Free-Market Innovation Machine*. Princeton och Oxford: Princeton University Press.
- Beckerman, Wilfred (1975), *Leve tillväxten*. Stockholm: Bokförlaget Aldus.
- Beer, Samuel (1982), *Britain against Itself*. London: Faber and Faber.
- Bernard, Jacques (1971), *Trade and Finance in the Middle Ages*. London och Glasgow: The Fontana Economic History of Europe.
- Biedenkopf, Kurt H. (1985), *Die neue Sicht der Dinge – Plädoyer für eine freiheitliche Wirtschafts- und Sozialordnung*. München och Zürich: Piper.

- Blaug, Mark (1968), *Economic Theory in Retrospect*, reviderad upplaga. Homewood, IL: Richard D. Irwin.
- Blomström, Magnus, Robert E. Lipsey och Mario Zejan (1993), "Is Fixed Investment the Key to Economic Growth?", NBER Working Paper, nr 4436, Washington D.C.
- Brandt, Jens Christian (2004), "Den underbara segern i Bern", Dagens Nyheter den 17 april.
- Braudel, Fernand (1977), *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Baltimore och London: Johns Hopkins University Press.
- Brooke, Rosalind och Christopher Brooke (1984), *Popular Religion in the Middle Ages*. London: Thames & Hudson.
- Buchanan, James M. och Gordon Tullock (1962), *The Calculus of Consent – Logical Foundations of Constitutional Democracy*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Cairncross, Francis (1997), *The Death of Distance*. Boston: Harvard Business School Press.
- Cantor, Norman F. (1971), *Medieval History. The Life and Death of a Civilization*. London: The MacMillan Company
- Carus-Wilson, E.M. (red.), (1954), *Essays in Economic History*, vol. 1. London: E. Arnold.
- Chandler Jr., Alfred D. och James W. Cortada (red.), (2000), *A Nation Transformed by Information*. Oxford: Oxford University Press.
- Christianson, Gale E. (1999), *Greenhouse – The 200-year Story of Global Warming*. London: Constable.
- Cipolla, Carlo M. (red.), (1970), *The Economic Decline of Empires*. London: Methuen & Co.
- Cipolla, Carlo M. (1981), *Before the Industrial Revolution. European Society and Economy, 1000–1700*, andra upplagan. London: Methuen & Co.
- de Closets, François (1977), *France et ses mensonges*. Paris: Editions De-noel.
- Coase, Ronald H. (1937), "The Nature of the Firm", *Economica*, vol. 4, nr 16, s. 386–405.
- Coase, Ronald H. (1960), "The Problem of Social Cost", *Journal of Law and Economics*, nr 3, s. 1–44.
- Collard, David (1978), *Altruism & Economy. A Study in Non-Selfish Economics*. New York: Oxford University Press.
- Collier, Paul och J.W. Gunning (1999), "Explaining African Economic

- Performance”, *Journal of Economic Literature*, vol. 37, nr 1, mars.
- Constable, Giles (1964), *Monastic Tithes from their Origins to the Twelfth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Crozier, Michel (1973), *The Stalled Society*. New York: The Viking Press.
- Crozier, Michel (1979), *On ne change pas la société par décret*. Paris: Grasset.
- Crozier, Michel, S.P. Huntington och J. Watanuki (1975), *The Crisis of Democracy*. New York: New York University Press.
- Darwin, Charles (1958), *The Autobiography of Charles Darwin*. London: Collins.
- Davies, Norman (1996), *Europe – A History*. Oxford och New York: Oxford University Press.
- Deane, Phyllis och W. A. Cole (1964), *British Economic Growth 1688–1959*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Den långa vägen* (1993). Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Denison, Edward F. (1985), *Trends in American Economic Growth 1929–1982*. Washington D.C.: Brookings Institution.
- Diamond, Jared (1998), *Guns, Germs and Steel*. London: Vintage.
- Diener, Ed och Martin E. P. Seligman (2004), ”Beyond Money – Toward an Economy of Well-Being”, *Psychological Science in the Public Interest*, vol. 5, nr 1, s.1–31.
- Djankov, Simeon, Raphael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes och Andrei Schleifer (2002), ”The Regulation of Entry”, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 117, s. 1–37.
- Doing Business in 2004*. Washington D.C.: IBRD och Oxford University Press.
- Doing Business in 2005*. Washington D.C.: IBRD och Oxford University Press.
- Dollinger, Philippe (1964), *La Hanse XIIe–XVIIe Siècles*. Paris: Aubier.
- Domar, Evsey D. (1946), ”Capital Expansion, Rate of Growth and Employment”, *Econometrica*, vol. 14, april.
- Domar, Evsey D. (1947), ”Expansion and Employment”, *American Economic Review*, mars.
- Drew, Elizabeth (2004), ”Hung Up in Washington”, *New York Review of Books*, 12 februari.
- Drucker, Peter F. (1995), *Managing in a Time of Great Change*. New York:

- Truman Talley Books och Dutton.
- Drucker, Peter (2001), "The Next Society", *The Economist*, 3 november.
- Dunlop, Ian (1982), *The Cathedrals' Crusade*. New York: Taplinger Company.
- Dyer, Christopher (1989), *Standards of Living in the Middle Ages – Social Change in England c. 1200–1520*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eamon, William (1996), *Science and the Secrets of Nature. Books of Secrets in Medieval and Early Modern Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Easterlin, Richard A. (1996), *Growth Triumphant – the Twenty-first Century in Historical Perspective*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Easterly, William (2002), *The Elusive Quest for Growth*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Eisenstein, Elizabeth L. (1997), *The Printing Press as an Agent of Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eklund, Klas (1980), "Long Waves in the Development of Capitalism?", *Kyklos*, vol. 33.
- Elsässer, Björn (1995), *Svensk bilindustri – en framgångssaga*. Stockholm: SNS Förlag.
- Fakta om Sveriges ekonomi 2004*. Stockholm: Sveriges Näringsliv.
- Findlay, Ronald (2002), "Globalization and the European Economy – Medieval Origins to the Industrial Revolution", i Henry K. Kierzkowski (red.), *Europe and Globalization*. London: Palgrave MacMillan.
- Fischer, David Hackett (1996), *The Great Wave. Price Revolutions and the Rhythm of History*. Oxford: Oxford University Press.
- Fletcher, Richard (2003), *The Cross and the Crescent*. London: Penguin Books.
- Fogel, Robert W. (2004), *The Escape from Hunger and Premature Death 1700–2000. Europe, America and the Third World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fossier, Robert (1982 och 1986), *Le Moyen Age – les mondes nouveaux, 350–950*, del I. Paris: Armand Colin.
- Fossier, Robert (1990), *Le Moyen Age – l'éveil de l'Europe 950–1250*, del II. Paris: Armand Colin.

- Fossier, Robert (1990), *Le Moyen Age – le temps des crises 1250–1520*, del III. Paris: Armand Colin.
- Freeman, Christopher (1984), ”Capital Shortage, Technology and Unemployment”, uppsats presenterad vid seminariet Technical Change and Employment vid Ålborgs Institute for Production, den 27–28 april 1984, Science Policy Research Unit, april 1984, University of Sussex.
- Freeman, Chris och Luc Soete (1997), *The Economics of Industrial Innovation*. London: Pinter.
- Friedman, Milton (1953), *Essays in Positive Economics*. Chicago: Chicago University Press.
- Friedman, Thomas (1999), *The Lexus and the Olive Tree*. London: Harper Collins Publishers.
- Furuskog, Jalmar (1955), *Vårt land*. Stockholm: Bonniers.
- Konjunkturrådets rapport 1998. *Företagaren i Välfärdssamhället* (1998). Stockholm: SNS Förlag.
- Galbraith, John Kenneth (1952), *American Capitalism – The Concept of Countervailing Power*. Boston: Houghton Mifflin.
- Galbraith, John Kenneth (1958), *The Affluent Society*. London: Hamish Hamilton.
- Garraty, John A. (1979), *Unemployment in History*. New York: Harper Colophon Books.
- Gies, Frances och Joseph Gies (1991), *Life in a Medieval Village*. New York: Harper Perennial.
- Global Economic Prospects and the Developing Countries* (2002), Washington D.C.: IBRD.
- Grossman, Gene M. och Elhanan Helpman (1981), *Innovation and Growth in the Global Economy*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Gylfason, Thorvaldur (1998), *Understanding Economic Growth*. Stockholm: SNS Förlag.
- Hale, John (1993), *The Civilization of Europe in the Renaissance*. London: Fontana Press.
- Hall, Robert E. och Charles I. Jones (1997), ”Levels of Economic Activity across Countries”, *American Economic Review*, vol. 87, nr 2, s. 173–177.
- Hamilton, Carl B. (1984), ”Kejsarens nya kläder i tekopolitiken”, *Skandinaviska Enskilda Bankens Kvartalskrift*, 4.
- Hammond, Alleen (1998), *Which World? Global Destinies, Regional*

- Choices*. London: Earthscan.
- Hansson, Åsa (2000), *Limits of Tax Policy*. Lund: Studentlitteratur.
- Hardin, Russel (1982), *Collective Action*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Harris, Marvin (1982), *America Now – the Anthropology of a Changing Culture*. New York: Simon & Schuster och Touchstone.
- Harris, William (1979), *War and Imperialism in Republican Rome*. Oxford: Clarendon Press.
- Harrod, Roy (1966), *Towards a Dynamic Economics*. New York: St. Martin's Press.
- Hartwell, R.M. (1966), "Markets, Technology and the Structure of Enterprise in the Development of the Eleventh Century Chinese Iron and Steel Industry", *Journal of Economic History*, mars.
- Headrick, Daniel R. (2000), *When Information Came of Age – Technologies of Knowledge in the Age of Reason and Revolution 1700–1850*. Oxford: Oxford University Press.
- Hedlund, Stefan och Niclas Sundström (1996), *Rysslands ekonomiska reformer*. Stockholm: SNS Förlag.
- Heilbroner, Robert och Lester Thurow (1984), *The Economic Problem*, sjunde upplagan. Englewood Cliffs NJ: Prentice Hall.
- Hellspong, Mats och Orvar Löfgren (1972), *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer*. Lund: CWK Gleerup Bokförlag.
- Hetzler, Antoinette, Daniel Mellén och Daniel Bjerstedt (2005), *Sjuk-Sverige*. Eslöv: Östlings Bokförlag Symposion.
- Hindley, Brian och Patrick Messerlin (1996), *Antidumping Industrial Policy: Legalized Protectionism in the WTO and What to Do about It*. Washington D.C.: The AEI Press.
- Hodges, Richard (1989), *Dark Age Economics. The Origins of Towns and Trade AD 600–1000*. London: Duckworth.
- Hoffman, Philip T. (1996), *Growth in a Traditional Society. The French Countryside 1450–1815*. Princeton: Princeton University Press.
- Holland, Tom (2004), *Rubicon – den romerska republikens uppgång och fall*. Stockholm: Leopard förlag.
- Holmberg, Malin och Jens Josephson (1995), "Public Sector Size and Private Sector Growth", magisteruppsats vid Handelshögskolan i Stockholm.
- Holmberg, Åke (1987), *Vår världshistoria*. Stockholm: Natur och Kultur.

- Hosking, Geoffrey (1997), *Russia – People & Empire 1552–1917*. London: Harper Collins.
- Hosking, Geoffrey (2001), *Russia and the Russians – A History*. Cambridge MA: The Belknap Press of the Harvard University Press.
- Hunt, Edwin S. och James M. Murray (2001), *Företagande och handel i det medeltida Europa 1200–1550*. Stockholm: SNS Förlag.
- Jorgenson, Dale W. och Zvi Griliches (1967), ”The Explanation of Productivity Changes”, *Review of Economic Studies*, vol. 34, s. 249–283.
- Jorgenson, Frank och Barbara Fraumeni (1987), *Productivity and U.S. Economic Growth*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Kaiser, Wolfram (2005), ”Cultural Transfer of Free Trade at the World Exhibitions, 1851–62”, *Journal of Modern History*, vol. 77, nr 3, september.
- Kamarck, Andrew M. (1976), *The Tropics and Economic Development*. Baltimore och London: Johns Hopkins University Press for the World Bank.
- Kamarck, Andrew M. (2002), *Economics as a Social Science*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Kay, John (2003), *The Truth about Markets*. London: Allen Lane.
- Kealey, Terence (2005), ”Bacon’s shadow”, *Prospect*, oktober.
- Keegan, John (2003), *Krig och kultur*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Kendrick, John W. (1956), ”Productivity Trends – Capital and Labor”, NBER Occasional paper, nr 53, Washington D.C.
- Kenwood, A.G. och A.L. Lougheed (2001), *The Growth of the International Economy 1820–2000*, fjärde upplagan. London och New York: Routledge.
- Kern, Stephen (2003), *The Culture of Time and Space 1990–1918*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Keynes, John Maynard (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London: MacMillan and Co.
- Keynes, John Maynard (1963), *Essays in Persuasion*. New York: W.W. Norton & Co.
- Knight, Frank H. (1921), *Risk, Uncertainty and Profit*. Boston: Houghton Mifflin.
- Krueger, Anne (1974), ”The Political Economy of the Rent-Seeking Society”, *American Economic Review*, vol. 64.
- Krugman, Paul (1990), *The Age of Diminished Expectations – US Economic Policy in the 1990s*. Cambridge MA: The MIT Press.

- Krugman, Paul (1994), "The Myth of Asia's Miracle", *Foreign Affairs*, vol. 73 (6), nov. och dec.
- Land i olag. Samhällsorganisation under omprövning* (1982). Stockholm: SNS Förlag.
- Landes, David (1998), *The Wealth and Poverty of Nations*. London: Little, Brown and Company.
- Landreth, Harry och David C. Colander (2002), *History of Economic Thought*, fjärde upplagan. Boston och Toronto: Houghton Mifflin Company.
- Lane, Frederic C. (1958), "Economic Consequences of Organized Violence", *Journal of Economic History*, vol. 18.
- Lane, Frederic C. (1973), *Venice – A Maritime Republic*. Baltimore och London: Johns Hopkins University Press.
- Layard, Richard (2005), "Happiness Is Back", *Prospect*, mars.
- Leibenstein, Harvey (1957), *Economic Backwardness and Economic Growth*. New York: John Wiley & Sons.
- Levine, Ross och David Renelt (1992), "A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions", *American Economic Review*, vol. 82, nr 4, s. 942–963.
- Lewis, Arthur W. (1954), "Economic Development with Unlimited Supplies of Labor", Manchester School, maj.
- Lewis, Arthur W. (1955), *The Theory of Economic Growth*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Lindbeck, Assar (1995), "Hazardous Welfare – State Dynamics", *American Economic Review*, vol. 85, nr 2, s. 9–15.
- Lindert, Peter H. (2004), *Growing Public. Social Spending and Economic Growth since the Eighteenth Century*, vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindqvist, Svante (1984), *Technology on Trial. The Introduction of Steam Power Technology into Sweden, 1715–36*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Lopez, Robert S. (1976), *The Commercial Revolution of the Middle Ages 930–1350*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucas Jr., Robert E. (1988), "On the Mechanics of Economic Development", *Journal of Monetary Economics*, vol. 22, juli.
- MacFarlane, Alan (2000), *The Riddle of the Modern World*. London: Palgrave.
- Maddison, Angus (1998), *Chinese Economic Performance in the Long Run*.

- Paris: OECD Development Centre Studies.
- Maddison, Angus (2001), *The World Economy – A Millennial Perspective*. Paris: OECD Development Centre Studies.
- Maddison, Angus (2003), *The World Economy: Historical Statistics*. Paris: OECD Development Centre Studies.
- Maital, Shlomo (1982), *Minds, Markets & Money*. New York: Basic Books.
- Mankiw, N. Gregory, David Romer och David Weil (1992), "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 107.
- Margolis, Howard (1982), *Selfishness, Altruism and Rationality: A Theory of Social Choice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Marshall, Alfred (1910), *Principles of Economics*, sjätte upplagan. London: MacMillan and Co.
- Marx, Karl och Friedrich Engels (1986), *Kommunistiska manifestet*. Stockholm: Arbetarkulturs förlag.
- McClellan III, James E. och Harold Dorn (1999), *Science and Technology in World History*. Baltimore och London: The Johns Hopkins Press.
- McNeill, John R. (2003), *Någonting är nytt under solen*. Stockholm: SNS Förlag.
- McNeill, William H. (2004), "Bigger and Better", *New York Review of Books*, 21 oktober.
- Messerlin, Patrick A. (1990), "Anti-Dumping Regulations or Pro-Cartel Law? The EC Chemical Cases", *The World Economy*, vol. 13, s. 465–492.
- Mill, John Stuart (1960), *Utilitarianism – Liberty – Representative Government*. London: J.M. Dent & Sons Ltd.
- Mill, John Stuart (1965), *Principles of Political Economy. Books I–II*, (Collected Works of John Stuart Mill, vol. II). Toronto: University of Toronto Press.
- Moe, Terry M. (1980), *The Organization of Interests*. Chicago och London: University of Chicago Press.
- Molander, Per (1999), *En effektivare välfärdspolitik*. Stockholm: SNS Förlag.
- Moravcsik, Andrew (1998), *The Choice for Europe – Social Purpose och State Power from Messina to Maastricht*. Ithaca NY: Cornell University Press.
- Morris, Charles R. (1997), *American Catholic: The Saints and Sinners*

- Who Built America's Most Powerful Church*. New York: Times Books.
- Mueller, Dennis ed. (1983), *The Political Economy of Growth*. New Haven och London: Yale University Press.
- Myint, Hla (1973), *The Economics of the Developing Countries*, fjärde upplagan. London: Hutchinson & Co.
- Needham, Joseph (1981), *Science in Traditional China: A Comparative Perspective*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Needham, Joseph (2004), *Science & Civilisation in China. Vol. VII:2*, Kenneth Girdwood Robinson (red.). Cambridge: Cambridge University Press.
- New Common Agricultural policy, The* (2000). Bryssel: European Commission.
- Nisbett, Richard E. (2003), *The Geography of Thought*. London: Nicholas Brealey Publishing.
- Niskanen, William A. (1971), *Bureaucracy and Representative Government*. Chicago: Aldine-Atherton.
- Nordberg, Michael (2001), *Profetens folk – Stat, samhälle och kultur i islam under tusen år*. Stockholm: Pan.
- North, Douglass C. (1981), *Structure and Change in Economic History*. New York: W.W. Norton & Co.
- North, Douglass C. (1993), *Institutionerna, tillväxten och väståndet*. Stockholm: SNS Förlag.
- North, Douglass C. och Lance E. Davis (1971), *Institutional Change and American Economic Growth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- North, Douglass C. och Robert P. Thomas (1993), *Västerlandets uppgång. Europas ekonomiska historia 900–1700*. Stockholm: SNS Förlag.
- NOU 1982:3, *Maktutredningen - slutrapport*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nurkse, Ragnar (1953), *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. Oxford: Basil Blackwell.
- O'Connor, James (1973), *The Fiscal Crisis of the State*. New York: St. Martin's Press.
- OECD (1997), *Historical Statistics 1960–95*, Paris.
- OECD (2003), *Sources of Economic Growth*, Paris.
- OECD (2004), *Economic Outlook 75*, Paris.
- Okun, Arthur M. (1970), *The Political Economy of Prosperity*. Washington D.C.: Brookings Institution.
- Okun, Arthur M. (1981), *Prices and Quantities. A Macroeconomic Analysis*.

- Oxford: Basil Blackwell.
- Olson Jr., Mancur (1965), *The Logic of Collective Action – Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Olson Jr., Mancur (1982), *The Rise and Decline of Nations – Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*. New Haven och London: Yale University Press.
- Olson Jr., Mancur (2000), *Power and Prosperity – Outgrowing Communist and Capitalist Dictatorships*. New York: Basic Books.
- Oren, Michael (2002), *Six Days of War*. Oxford: Oxford University Press.
- O'Rourke, K.H. och J.G. Williamson (1997), *Globalization and History: The Evolution of a 19th Century Atlantic Economy*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Owen, Thomas C. (1995), *Russian Corporate Capitalism from Peter the Great to Perestroika*. New York och Oxford: Oxford University Press.
- Perez, Carlota (1983), "Structural Change and New Technologies", *Futures*, vol. 15, nr 5, oktober.
- Peterson, Wallace (1974), *Income, Employment and Economic Growth*, tredje upplagan. New York: W.W. Norton & Co.
- Pirenne, Henri (1936), *Economic and Social History of Europe*. London: K. Paul, Trench, Trubner & Co. Ltd.
- von Platen, Gustaf (1999), *Nittonhundra – vällust och armod – vemod och framtidstro*. Stockholm: Fischer & Co.
- Ram, Rati (1997), "Tropics and Economic Development: An Empirical Investigation", *World Development*, vol. 25.
- Reich, Robert B. (1991), *The Work of Nations – Preparing Ourselves for the 21st Century Capitalism*. New York: Alfred A. Knopf.
- Rodger, N.A.M. (2004), *The Command of the Ocean: A Naval History of Britain, 1649–1815*. London: Penguin och Allen Lane.
- Roodman, David M. (1999), "Building a Sustainable Society", i Lester R. Brown, Christopher Flavin och Hilary French (red.), *State of the World 1999, a Worldwatch Institute Report on Progress toward a Sustainable Society*. New York: W.W. Norton & Co.
- Romer, Paul M. (1986), "Increasing Returns and Longrun Growth", *Journal of Political Economy*, vol. 94, oktober.
- Rosenberg, Nathan (1997), *Den tekniska förändringens ekonomi*. Stockholm: SNS Förlag.
- Rosenberg, Nathan och L.E. Birdzell Jr. (2002), *Västvärldens väg till*

- välstånd*. Stockholm: SNS Förlag.
- Rostow, W.W. (1960), *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothschild, K.W. (red.), (1971), *Power in Economics*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Routh, Guy (1977), *The Origin of Economic Ideas*. New York: Vintage Books.
- Sachs, Jeffrey D. (2001), "Tropical Underdevelopment", NBER Working Paper, nr 8119, Washington D.C.
- Sachs, Jeffrey D. och Andrew M. Warner (1997), "Fundamental Sources of Long-Run Growth", *American Economic Review*, vol. 87, nr 2, maj.
- Sala-i-Martin, Xavier (1997), "I Just Ran Two Million Regressions", *American Economic Review*, vol. 87.
- Samuelsson, Kurt (1957), *Ekonomi och religion*. Stockholm: Kooperativa Förbundets Förlag.
- Sapir, Andre (2005), "Globalisation and the Reform of European Social Models. Background document to Ecofin informal meeting in Manchester", 9 september (<http://www.bruegel.org>).
- Say, Jean-Baptiste (1841), *Traité d'économie politique ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. Paris: Guillaumin Libraire.
- Say, Jean-Baptiste (1996), *Cours d'économie politique et autres essais*. Paris: Flammarion.
- Scarpetta, Stefano, Philip Hemmings, Thierry Tresset och Jaejon Woo (2002), "The Role of Policy and Institutions for Productivity and Firm Dynamics: Evidence from Micro and Industry Data", OECD Working paper, nr 329, Paris.
- Schelling, Thomas (1984), *Choice and Consequence*. Cambridge MA och London: Harvard University Press.
- Schofield, Norman (1985), "Anarchy, Altruism, and Cooperation: A Review", *Social Choice and Welfare*, vol. 2.
- Scott, Maurice F. (1989), *A New View of Economic Growth*. Oxford: Clarendon Press.
- Schumpeter, Joseph A. (1934), *The Theory of Economic Development*. Cambridge MA: Cambridge University Press.
- Schumpeter, Joseph A. (1939), *Business Cycles*, 2 volymer. New York: McGraw-Hill.

- Schumpeter, Joseph A. (1950), *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Row.
- Schumpeter, Joseph A. (1951), *Essays*. Cambridge MA: Addison-Wesley.
- Schön, Lennart (2000), *En modern svensk ekonomisk historia*. Stockholm: SNS Förlag.
- Scitovsky, Tibor (1977), *The Joyless Economy. An Inquiry into Human Satisfaction and Consumer Dissatisfaction*. Oxford: Oxford University Press.
- Sen, Amartya (2004), "Passage to China", *New York Review of Books*, 2 december.
- Shell, Karl (1967), "A Model of Inventive Activity and Capital Accumulation", i Karl Shell (red.), *Essays on the Theory of Optimal Economic Growth*. Cambridge MA: The MIT Press.
- Simon, Julian L. (1995), *The State of Humanity*. Oxford: Blackwell.
- Skousen, Mark (2001), *The Making of Modern Economics*. Armonk och London: M.E. Sharpe.
- Slemrod, Joel B. (red.), (1994), *Tax Progressivity and Income Inequality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Slemrod, Joel (1995), "What Do Cross-Country Studies Teach about Government Involvement, Prosperity and Economic Growth?", *Brookings Papers on Economic Activity*, nr 2, Washington D.C.
- Smith, Adam (1976), *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Oxford: Clarendon Press.
- Solow, Robert M. (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, vol. 70, nr 1.
- Solow, Robert M. (1957), "Technical Change and the Aggregate Production Function", *The Review of Economics and Statistics*, nr 39.
- de Soto, Hernando (2000), *The Mystery of Capital*. New York: Basic Books.
- SOU 1990:44, *Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Starr, Douglas (2004), *Blood – An Epic History of Medicine and Commerce*. New York: Perennial.
- Starr, Paul (2004), *The Creation of the Media – Political Origins of Modern Communications*. New York: Basic Books.
- Steinberg, S.H. (1955), *Five Hundred Years of Printing*. Harmondsworth: Penguin Books.

- Stigler, George J. (1982), *The Economist as Preacher and Other Essays*. Chicago: University of Chicago Press.
- Stiglitz, Joseph E. (2000), *Economics of the Public Sector*, tredje upplagan. New York och London: W.W. Norton & Co.
- Ståhl, Ingemar och Kurt Wickman (1994), *Suedosclerosis II. Marknads-ekonomisk rapport 1994*. Stockholm: Timbro.
- Sugden, Robert (1986), *The Economics of Rights, Cooperation and Welfare*. Oxford: Blackwell.
- Surowiecki, James (2004), *The Wisdom of Crowds – Why the Many Are Smarter than the Few*. London: Little, Brown.
- Södersten, Bo (red.), (1992), *Den offentliga sektorn*. Stockholm: SNS Förlag.
- Tarschys, Daniel (1983), *Den offentliga revolutionen*. Stockholm: Liber förlag.
- Taylor, Michael (1982), *Community, Anarchy and Liberty*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Teknik och industristruktur – 70-talets ekonomiska kris i historisk belysning* (1979). Industrins utredningsinstitut/Ingenjörsvetenskapsakademien. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Temple, Jonathan (1999), "The New Growth Evidence", *Journal of Economic Literature*, vol. XXXVII, mars.
- Theil, Henri m.fl. (1996), *Studies in Global Econometrics*. Dordrecht: Kluwer.
- Thurow, Lester C. (1980), *The Zero-sum Society*. New York: Basic Books.
- Tingsten, Herbert (1941), *Den svenska socialdemokratins idéhistoria*. Stockholm: Tidens förlag.
- Tobin, James (1966), *National Economic Policy: Essays*. New Haven: Yale University Press.
- Trade Facilitation – Impact and Potential Gains* (2002). Stockholm: Kommerskollegium.
- Uzawa, Hirofumi (1965), "Optimum Technical Change, in an Aggregate Model of Economic Growth", *International Economic Review*, vol. 6, s. 18–31.
- Wallich, Henry C. (1960), *The Cost of Freedom*. New York: Collier.
- Wannfors, Mats och Joakim Weiner (1999), "Offentlig sektor vs. tillväxt. Empiriska cross-country-studier", Handelshögskolan i Göteborg.

- Weber, Max (2002), *The Protestant Ethic and the "Spirit" of Capitalism and Other Writings*. London: Penguin Books.
- Weber, Max (1968), *Economy and Society*, 2 volymer, Guenther Roth och Claus Wittich (red.). New York: Bedminster P.
- Wetterberg, Gunnar (2002), *Kanslern – Axel Oxenstierna i sin tid*. Stockholm: Atlantis.
- White Jr., Lynn (1965), *Medieval Technology and Social Change*. Oxford: Oxford University Press.
- Widmaier, Ulrich (1978), *Politische Gewaltanwendung als Problem der Organisation von Interessen*. Meisenheim: Haun.
- Widmalm, Frida (1996), "Tax Structure and Growth: Are Some Taxes Better than Others?", Working paper 1996:21, Department of Economics, Uppsala University.
- Wikström, Christina (2005), "Criterion-Referenced Measurement for Educational Evaluation and Selection", Department of Educational Measurement, Umeå University, nr 1.
- Wilken, Robert L. (1984), *The Christians as the Romans Saw Them*. New Haven och London: Yale University Press.
- Wilkinson, Richard G. (1973), *Poverty and Progress. An Ecological Perspective on Economic Development*. New York och Washington D.C.: Praeger Publishers.
- Wilson, Thomas och Andrew Skinner (red.) (1976), *The Market and the State*. Oxford: Clarendon Press.
- Visser, Jelle och Hemerijck, Anton (1997), *A Dutch Miracle – Job Growth, Welfare Reform and Corporatism in the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wood, Gordon S. (2004), "The Shopper's Revolution", *New York Review of Books*, 10 juni.
- de Vries, Jan (1993), "Between Purchasing Power and the World of Goods – Understanding the Household Economy in Early Modern Europe", i Brewer, J. och R. Porter (red.), *Consumption and the World of Goods*. London: Routledge.
- de Vries, Jan och Art van der Woude (1997), *The First Modern Economy – Success, Failure and Perseverance of the Dutch Economy, 1500–1815*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wright, Robert (2000), *Nonzero – the Logic of Human Destiny*. London: Little Brown and Company.
- Wrigley, E.A. (1990), *Continuity, Chance and Change: The Character of*

the Industrial Revolution in England. Cambridge: Cambridge University Press.

Välfärdspolitiska rådets rapport 1998: Välfärdspolitik i kristid (1998). Stockholm: SNS Förlag.

Yergin, Daniel och Joseph Stanislaw (1998), *The Commanding Heights – the Battle between Government and the Marketplace that is Remaking the Modern World*. New York: Simon & Schuster.

Young, Alwyn (1995), "The Tyranny of Numbers: Confronting the Statistical Realities of the East Asian Growth Experience", *Quarterly Journal of Political Economics*, vol. 110, s. 641–680.

Register

- Abramovitz, Moses 52, 123
 Accra 77
 Acemoglu, Daron 144
 Ackum, Susanne 299
 acquis communautaire 223
 Adenauer, Konrad 262
 Afrika 62, 121, 129, 138,
 142f, 145f, 172, 251
 Agell, Jonas 211
 agronomi 30, 64
 Akerlof, George 250
 Alchian, Armen A. 173
 Alexander I 166
 Alexandria 72
 Allen, Robert C. 76
 allokeringstvinst 290
 alun 81
 Amalfi 77
 Amsterdams 94, 97
 Anatolien 142
 Andersson, Anders 282
 Andersson, Åke E. 252
 andra världskriget 12, 117,
 119f, 126, 189, 206, 216,
 262, 267, 269
 anglikanska kyrkan 152
 anställningstrygghet 276
 antidumpningstullar 273f
 Antiokia 77
 Antwerpen 88, 94
 Appert, Nicolas 110
 arabvärlden 255f
 arbetarklassen 35
 arbetarrörelsen 189, 203,
 222
 arbetarstrejk 193
 arbetsfördelning 15, 20,
 24f, 31, 35, 41, 157
 arbetsgivaravgift 224, 228,
 245, 285, 287, 289
 arbetslöshet 13, 30, 34, 45,
 49, 120, 136, 159, 187,
 205, 208, 244, 261f, 288
 arbetslöshetsersättning
 127, 201, 203, 222, 276
 arbetsmiljö 191
 arbetsmoral 156, 254, 299
 arbetsproduktivitet 32
 arbetsskadeförsäkring 234
 arbetsspecialisering 14ff,
 157
 arbetsvärdelära 28, 42
 Argentina 102, 107, 121,
 125, 142
 arier 41
 Aristoteles 108
 Arkwright, Richard 17, 36,
 110, 260
 Arndt, H.W. 46, 50
 Arrow, Kenneth 43
 Arsenalen 72
 Ashton, T.S. 152
 asiatiska finanskrisen
 1997-98 276
 Asien 41, 62, 69, 71, 103
 Asovska sjön 80
 Atack, Jeremy 51
 Aten 57f, 194
 Atlanten 101
 Australien 46, 56, 70, 102,
 107, 117f, 143, 201f, 205f,
 275
 avdragsrätt 223, 285, 289f
 avkastning 32, 40, 50, 73,
 76, 91, 130, 164, 190,
 215, 231, 252f, 288, 294
 avtalsförsäkring 291, 299
 Axelrod, Robert 168

 Bacon, Francis 109, 148
 Bagdad 84, 256
 Bairoch, Paul 117

 Baku 84
 Balkan 168
 Ballard, Charles L. 209
 Banfield, Edward C. 169
 Bangladesh 168
 bankväsende 95
 baptister 150
 Barclays 152
 barnbidrag 216, 273, 285,
 293
 Barro, Robert J. 129f, 156,
 232, 235
 Bar-sur-Aube 83
 Barth, R.J. 209
 Baskien 88
 Bator, Francis M. 191
 Baumol, William J. 13, 33,
 132f, 191, 234, 252
 Becker, Gary 241
 Beer, Samuel 157
 befolkningsexplosion 57
 befolkningutveckling 56
 befolkningsökning 70, 76,
 92, 145
 Beijing 63
 Belgien 76, 99, 117f, 134,
 201, 206f, 275, 290
 Bentzel, Ragnar 286
 Berg, Fritz 263
 Bergslagen 88
 Berlin, Isaiah 181
 bessemerkonverten 111f
 betalningsbalans 46
 bevakning 237
 Beveridge-rapporten 46
 bidragssystemet 291, 297,
 299
 Biedenkopf, Kurt H. 271
 Birdzell Jr., L.E. 112
 von Bismarck, Otto 189,
 202, 238

- Blaug, Mark 43
 Bly, Nellie 100
 bokföring 83f, 165
 boktryckarkonsten 153
 boktryckeri 72
 bolagsskatt 293f
 Bologna 79
 Bon Marché 169
 Boserup, Ester 92
 bostadsbidrag 216, 273, 292
 Borniabanan 280
 Boulton, Matthew 105
 Bourgneuf 80, 88
 Boyle, Robert 109
 Brabant 71, 77, 87f, 94
 Bradley, M. 209
 Brasilien 145, 235, 275
 Braudel, Fernand 170, 173
 Brecht, Bertolt 11
 Brown, H. Phelps 70
 Brown, Richard D. 154
 Browning, Edgar K. 209, 212
 bruttonationalprodukt (BNP) 12, 45, 47, 56, 62, 69f, 90, 93, 117, 120ff, 124-127, 129f, 138f, 142, 144, 146, 167, 171f, 181, 184, 195, 201f, 205-209, 211ff, 215-218, 220, 222, 233-238, 240, 242, 248, 250, 252ff, 258, 262, 279, 284f
 Brügge 80, 82, 86ff
 Buchanan, James M. 192
 buddister 129
 Bundesverband der deutschen Industrie (BDI) 263
 Burgund 94
 Burma 128
 Bush, George W. 265
 byråkrati 60, 62, 64f, 68, 73, 114, 139, 160, 192, 194, 208, 274
 Bysans 72, 80f
 bytesekonomi 23
 bytesvärde 31
 bärkraftsprincipen 228
 Böhmen 80
 börskraschen 1929 45, 120
 Calvin, Jean 151
 Cambridge 111
 Cameron, David R. 210, 213
 Cameron, Rondo 100
 Cantillon, Richard 20f
 CAP 267f
 capital-output-kvot 50, 52
 Carlyle, Thomas 21
 Carnot, Sidi 111
 Carrus-Wilson, E.M. 89
 Cato Institute 272
 Cecchini-rapporten 177
 censur 153
 Centraleuropa 223
 Champagne 71, 80, 83
 Chicago 101, 115
 Ch'ien-lung 68
 CIA 48
 Cicero 60
 Cipolla, Carlo M. 75f, 86, 89ff, 197, 200
 Clark, Colin 12, 61, 70
 Clark, John Bates 232
 Clemens VIII 154
 Clinton, Bill 227
 Coase, Ronald 163, 174
 Cobden-Chevalier-pakten 104
 Cockerill, William 99
 Code Napoléon 277
 Colbert, Jean-Baptiste 104, 229
 Colombia 168
 commenda 84f
 common law-länder 274-277
 Concord Coalition 272
 Constable, G. 196
 Cornwall 88
 Costa Rica 168
 Council of Economic Advisers 46, 127
 Crompton, Samuel 17, 248
 Crozier, Michel 157
 Cypern 72
 Danmark 90, 118, 167, 203, 205f, 221, 276, 290
 Darwin, Charles 22
 datorisering 149
 Débreu, Gérard 43
 Defoe, Daniel 19, 96
 demokrati 46, 130, 192, 273, 281f
 depression 118f, 189
 Devon 88
 d'Hireçon, Thierry 75f
 digerdöden 21, 77, 89f
 Dingell, John 272
 Djankov, Simcon 167, 220
Doing Business-rapporter 167f, 220, 275, 277
 Dollinger, Philippe 87
 Domar, Evsey D. 50ff
 Dominikanska republiken 167
 domstolsväsen 216
 Dorpat 88
 Dowrick, Steve 209
 drogmissbruk 237
 Drucker, Peter 100, 243
 Dyer, Christopher 91
 dynamiska effekter 289, 293
 dödviktskostnad 225, 227f, 240f, 253
 Easterley, William 52, 215
 Easterlin, Richard A. 238
Economics (P. Samuelson) 47
 Edward IV 165
 efterfrågan 23, 31, 44f, 49, 254, 258
 efterkrigstiden 103, 105, 119, 121, 148, 159, 190, 205, 240, 254, 262, 267, 285
 Egypten 59, 72, 142, 166, 193, 251
 ekonomi 11
 ekonomisk biologi 44
 elasticitet 31, 227f, 287
 elektricitet 106
 Employment Act 190
 energisektorn 267
 Engdahl, Horace 283
 Engen, Eric M. 209
 England (se även Storbritannien) 15, 17, 36, 39,

- 41, 71, 76, 79, 80, 88, 93,
95, 103, 118, 143, 148,
162-165, 198, 201f, 231,
260, 266, 296f
- enhetsskatt 277f, 291
- entreprenör 24f, 40, 43,
60, 127, 132, 147, 163,
255, 259
- Erhard, Ludwig 46, 263
- Erlander, Tage 237
- Estland 277
- Etiopien 121
- Europa 41, 46, 53, 57f, 61f,
65-68, 72, 74f, 77f, 81,
85f, 89ff, 95ff, 101-104,
107ff, 113, 117, 119, 136,
143, 146, 163, 169f, 181,
184, 190, 195f, 200ff,
206, 243, 245, 248, 256,
261, 268f
- Europeiska centralban-
ken 205
- Europeiska unionen (EU)
124, 156, 175, 177, 206f,
218, 223, 258, 263, 267f,
273f, 276f
- euroskleros 156
- externalitet 131, 184
- fabriksägare 202
- fackföreningsrörelsen 46,
191, 262
- faktorproduktivitet 209
- Falsterbo 87
- familjepolitik 242f
- fastighetsskatt 72, 227,
280, 283, 288, 293-296
- fattigdom 12, 42
- fattigvård 202, 204, 297
- Feldstein, Martin 209, 212
- feodalism 67, 79, 198
- Ferdinand II 164
- Ferguson, Niall 156
- Filippinerna 166
- Finansdepartementet 299
- finansmarknad 134, 178,
184
- Findlay, Ronald 79
- Finland 88, 134, 206, 243,
271, 275, 290
- Fjärran Östern 118
- fjärrhandel 74, 82, 170, 174
- Flamsteed, John 111
- Flandern 71, 77, 83, 87ff,
94, 205, 260
- Florens 77, 105, 198
- flygande pengar 64
- flygindustri 269
- Fogel, Robert William 178
- folkpension 238
- folkrörelser 204, 266
- folkökning 29, 35, 38
- forskning (se även FoU)
111f, 126f, 130, 134f, 139,
148, 214, 233, 241, 252ff
- Fossier, Robert 61, 89
- FoU (se även forskning)
131ff, 135, 139, 251f
- franker 196
- Franklin, Benjamin 151
- Frankrike 26, 75, 79, 93,
99, 104f, 109, 114, 125,
165, 178, 197, 200-203,
205ff, 212, 239, 267f,
275, 277
- Fredrik Barbarossa 78
- Freiburg 88
- frihandel 16, 60, 104f
- Frisch, Ragnar 48, 251
- friskolor 281, 283
- friskvård 219, 246, 288
- fritid 238
- frysartyg 102
- Fuente, Angel de la 209
- Fukuyama, Francis 32
- Fulton, Robert 100
- fusk 274
- Fölster, Stefan 209
- Förenta nationerna (FN)
251
- Förenta staterna (se även
USA) 47f, 51, 56, 64, 99,
101-104, 107, 113ff, 120-
123, 127, 131, 134, 136,
145f, 150, 152, 154, 156,
167, 182, 190f, 202f, 207,
212, 216f, 220f, 224, 236,
248, 258, 261f, 276
- förmögenhetsbeskattning
224, 279, 285f, 293-296
- första världskriget 70, 99,
102, 104, 106, 119f, 203,
205
- försvar 130, 193, 196, 205,
212f
- försvarsindustri 269
- försäkring 83, 165
- försäkringsväsende 237
- förtidspension 245, 273
- förutsägbarhet 165
- förvärvsavrdrag 292f
- Galbraith, John Kenneth
48, 141, 191
- Gallien 196
- Gambia 251
- de Gaulle, Charles 267
- general purpose technolo-
gies (GPT) 149
- generalstaterna 94
- Genève 80
- Gen7 77
- Genua 66, 77f, 81
- George III 68
- Georgien 277
- Giddy, Davies 203
- Gies, Frances 198
- Gies, Joseph 198
- Glaeser, Edward 176
- glasindustri 72
- Goldman Sachs 272
- Gorbatjov, Michail 122
- Gordon, Alexander 110
- Goslar 88
- goter 196
- Gotlandsfararna 77, 86
- Gould, Frank 209
- Grekland 57, 60, 167, 193,
195, 290
- Grier, Kevin B. 209
- grundavdrag 284, 291f
- gränsskydd 138, 158, 251
- Guicciardini, Ludovico 96f
- Gustav II Adolf 86
- Gutenberg, Johann 72, 154
- Gwartney, James 209f
- Gylfason, Thorvaldur 50,
239
- gödsel 91, 165
- Habsburg 94, 165
- Haiti 143, 166
- Hall, Robert E. 255

- Hamburg 80, 86, 88
 Hamilton, Alexander 104
 handelsprivilegier 79
 handelsrestriktioner 273
 handelssystem 57, 80, 223
 Hangchow 63
 Hansan 77f, 80, 86ff, 95, 103, 138, 260
 Hansson, Pär 209
 Hansson, Åsa 209, 212, 246
 hantverk 65
 Hargreaves, James 17, 110
 Harris, William 59
 Harrison, John 111
 Harrod, Roy 50, 52
 Harrod-Domar-modellen 50, 52f
 Hausmann, Ricardo 176
 Healey, Denis 229
 hederlighetskulturer 169
 Heilbronner, Robert 48
 Helpman, Elhanan 136, 255
 Helsingborg 87
 Hemingway, Ernest 290
 Henrekson, Magnus 209
 Hicks, John 43
 Hildebrand, Bruno 44
 Hilferding, Rudolf 45
 Hill, Rowland 114
 hiv-aids 142
 Hoffman, Philip 92
 Holcome, Randall 209f
 Holmberg, Malin 213, 215
 Holmes, Oliver Wendell 110
 Holstein 87
 Homeros 193
 Hong Kong 249, 251, 276
 hugenotter 264
 humankapital 131, 134f, 164, 245f
 Hunt, Edwin S. 92f
 hushållning 11, 15
 hydraulik 192
 hydrauliska hypotesen 192
 hyperinflation 118
 hyresreglering 270
 Håkon IV 86
 hålkortsteknik 115
 hälsovård 126, 212, 214, 216f, 219, 221
 högkonjunktur 49f, 158, 218
 Iberiska halvön 86, 256
 importlicenssystem 269
 importsubstitutionsstrategi 251
 incitament 245, 255f, 267, 280, 286, 288f, 299
 Indien 62, 68, 121, 142f, 168, 235
 industrialisering 107, 117, 119, 201, 204, 221
 industrialism 43, 128, 130, 235
 (den) industriella upplysningstiden 109
 (den) industriella revolutionen 70, 78, 90, 99f, 107, 148, 155, 179
 Industriförbundet 268
 industriländer 120, 125, 205, 215, 220
 Industrins utredningsinstitut (IUI) 52, 182
 inflation 134ff, 159, 207, 219, 225, 270, 285f, 293
 informationssamhälle 236
 informationsteknologi 149, 250
 infrastruktur 83, 95, 172, 188, 191, 200f, 214, 216, 218, 221f, 236, 241, 254f, 280
 Ingenjörsvetenskapsakademien 52
 inkomstfördelning 13
 inkomstskatt 224, 284ff, 288f, 296
 inkvisitionen 164
 innovationer 13, 15, 35f, 43, 65, 75, 93, 123, 131ff, 135, 146ff, 163
 institutioner 161
 integration 283
 International Adult Literacy Survey 134
 International Harvester 166
 internationalisering 42
 Internationella valutafonden 205, 251
 intressorganisationer 43, 158ff, 173, 265f
 invandrarpolitik 253
 invandring 41, 242, 245
 investeringar 14, 29, 43, 51, 53, 85, 95, 124ff, 128ff, 134f, 137, 139, 145, 148, 163f, 174, 178, 184f, 189, 191, 200f, 208, 212f, 223, 225, 227, 241, 246, 248-252, 254, 260, 269, 278, 280, 288
 Irak 142
 Iran 143
 Irland 117, 119, 124, 146, 206f, 242, 275
 Isabella I 164
 islam 139, 256
 Island 207
 IT 135, 182
 Italien 58, 76, 78, 86, 91, 93f, 96, 122, 134, 168, 205f, 239, 274, 290
 Ivan IV 88
 Japan 56, 62, 65, 100, 118f, 143, 160, 202, 205, 207, 212f, 216, 221, 242f, 251, 258, 262, 264, 270, 275
 Jerusalem 74, 77
 Jihlava 88
 John, Richard R. 115
 Johnson, Simon 144
 Johnson, William R. 209, 212
 Jones, Charles I. 255
 jordbruk 24, 34, 36, 48, 63ff, 67f, 70, 73-77, 89-92, 96, 102, 107, 111, 142, 164, 181ff, 190, 192, 203, 242, 251, 267f, 269, 272f
 jordbruksstöd 273f
 jordränta 90
 jordägare 202, 261
 Josephson, Jens 213, 215
 juridik 170
 Jylland 80, 88
 jämviktsanalys 39, 43

- jämviktsteori 163
 järntrianglar 272
 järnvägar 100f, 114, 179, 201, 221
- Kalifornien 172
 kalla kriget 47, 218
 kalvinism 150, 152
 Kamarck, Andrew M. 142ff
 Kambodja 167
 Kanada 46, 56, 202, 206, 275f
 kapital 14, 30, 32–35, 51ff, 84, 123, 247f, 280
 kapitalackumulaton 29f, 35, 153, 166, 248
 kapitalbildning 19f, 51f, 72, 128
 kapitalflöde 146
 kapitalism 38, 69, 129, 133, 150–153, 160, 170, 173, 178, 259
 kapitalmarknad 134, 178, 270
 kapitalskatt 286
 kapitalstock 125
 karensdag 221, 234
 Karl den djärve 95
 Karl V 165
 Karl XII
 karolinger 196
 karolingertiden 75, 77
 (den) karolingiska renessansen 74
 Karras, Georgios 210, 213, 215
 kartell 273
 Kastilien 200
 katetersocialism 189f, 205
 katoliker 129, 150, 153f
 Kay, John 17, 110
 Keegan, John 68
 kemiindustri 112
 Kennedyrundan 268
 Kenwood, A.G. 128
 Keynes, John Maynard 12, 23, 27, 30, 44f, 49, 189, 259, 261, 297
 keynesianism 49, 191
 Keyserling, Leon 46
 Kina 62–68, 70, 72ff, 78, 80f, 121, 138f, 142, 177, 192, 202, 235, 249
 Kitab Sirr al-Asrar 108
 kleptokrati 255
 kluster 40, 246
 knapphetspremie 269
 Knight, Frank H. 163, 174, 297f
 Kol- och stålunionen 263
 kollektiva nyttigheter 185
 Komendi, Roger C. 211
 Kommerskollegium 168
 kommunikationer 34
 kommunikationsrevolution 155
 kommunikationssystem 126
 kommunism 46, 175, 206
 komparativa fördelar 26, 137
 Kondratiev, Nikolaj 146
 konfektionsindustri 267
 konfucianer 129
 konfucianism 139
 Kongo 167
 konkurrens 11, 14ff, 34, 38, 42f, 46, 96, 132–136, 139, 147, 156, 159, 170f, 176, 185, 232, 234, 241, 248f, 254, 260, 273, 281, 287, 292
 konkurs 261, 275f
 konkurslagstiftning 169
 konservatism 204
 Konstantinopel 71, 74, 77, 81
 konsumentupplysning 240
 konsumtion 18f, 26, 30, 40, 70, 151f, 227
 kontroll 237, 288
 konvergenshypotesen 130
 Koranen 256
 Korea 167
 Korpi, Walter 211
 korruption 60, 139, 172, 174, 277
 kreditexpansion 34
 kreditfinansiering 178
 kreditgivning 83, 165
 kreditmarknad 71
 creditsystem 34
 Kreisky, Bruno 281
 Kreta 72
 krigsmakten 194
 kristendom 196
 Kroatien 167
 Krueger, Anne 269
 Krugman, Paul 13, 249
 kunskapssamhälle 246
 Kutna Hora 88
 Kuznets, Simon 44, 128, 156
 kyrkan 266
 kväkare 150, 152f
- Lafferkurvan 214
 Lagny 83
 lagstiftning 68, 91, 95f, 135, 176, 184, 202, 220, 276, 296f
 de La Harpe, Frédéric-César 166
 Landes, David S. 19, 65, 150, 153
 Landsorganisationen (I.O) 159
 Lane, Frederic C. 172
 Laterankonsiliet 1215 266
 Latinamerika 56, 118, 129, 138
 de Laval, Gustav 106
 Lawson, Robert 209
 Leblanc-processen 174
 Leibenstein, Harvey 145
 Lettland 277
 Levine, Ross 129, 136, 212, 246
 Lewis, Arthur 12, 48, 52, 254, 261
 Lewis, Bernard 255
 levnadsstandard 17, 48, 55ff, 61, 70, 75, 89f, 92, 128, 133, 208
 lex mercatoria 83
 liberalisering 104, 107, 177
 liberalism 175, 193, 203
 Lin, S.A.Y. 210
 Lindbeck, Assar 214
 Lindert, Peter H. 201, 211f, 215f, 280
 Lindh, Thomas 211
 Lindqvist, Svante 110

- von Linné, Carl 141, 143
 Lipsey, Richard G. 48
 Lipseyhypotesen 130
 List, Friedrich 44
 Litauen 167, 276f
 Liutprand av Cremona 81
 Liverpool 101
 Lloyds 152, 171
 lobbyverksamhet 159, 266, 272
 Lombroso, Cesare 124
 London 78, 80, 86, 102, 104, 171, 224, 235f
 Lopez, Robert S. 76, 89, 91
 Lougheed, A.L. 128
 Lucas, Robert 13, 131
 ludditer 260
 Ludvig XIV 229
lump sum tax 225
 Luther, Martin 152, 154
 lutheraner 299
 Luxemburg 94
 Lübeck 77f, 86ff
 Lüneburg 88
 Lyon 80
 lågkonjunktur 45, 49f, 222
 låglöneländer 292
 lönefondsteori 42
 lönefondsdoktrinen 244
 lönelag 42
 lönestopp 216

 Maddison, Angus 56, 62, 70f, 90, 97, 117
 Maggior Consiglio 72
 Mahalanobis, P.C. 47
 makroekonomisk stabilitet 135
 makroekonomisk teori 49
 Malmö 87
 Malthus, Thomas 21ff, 26f, 30, 91, 144f, 188
 malthusianer 71
 Mankiw, Gregory 125
 Mansfield, Edwin 252
 marginalavkastning 11, 17, 22, 34, 53, 75, 77, 90, 144f, 249, 253
 marginalbeskattning 216, 223, 225, 284ff, 292
 marginaleffekt 285f
 marginalistrevolutionen 38
 marknadsekonomi 13, 22, 48, 64f, 74, 125, 128, 132, 173, 176, 210, 236, 260, 261, 287
 Marlow, Michael L. 209
 Marshall, Alfred 12, 20, 28, 38–43, 125f, 142, 176, 187, 189, 297
 Martinson, Harry 99
 martinugnen 111
 marxism 259
 massarbetslöshet 49
 masskonsumtion 18, 24
 mastix 81
 McCain, John 272
 McCleary, Rachel 156
 McNeill, J.R. 13
 McShane, Clay 235
 Mecklenburg 87
 Medelhavet 57, 59, 71, 80, 82, 85, 93
 medelinkomstländer 125, 142
 medellivslängd 130, 219, 238
 medeltidens kommersiella revolution 89f
 Meguire, Philip G. 211
 mekanisering 14, 16, 24f, 93
 mellankrigstiden 103, 112, 147, 189, 205
 merkantilism 16
 merovinger 196
 Mesopotamien 142, 193
 Mesta 164
 mest gynnad nation-klausul 104
 metodister 150ff
 metoiker 58
 Mexico 143, 166, 235, 242
 mikroelektronik 149
 mikroteori 12, 38f
 Milano 77
 militärutgifter 199
 miljökostnader 236
 miljöproblem 235
 Mill, John Stuart 11, 20f, 25, 29–36, 38, 41, 49, 53, 97, 113, 125f, 131, 145, 162f, 175f, 188f, 231, 242, 297
 Miller, Stephen M. 214
 Mindre Asien 57, 193
 Mingdynastin 64
 minoritetssekt 155
 de Mirabeau, Victor Riqueti 26
 missväxt 91
 Mitchell, Wesley C. 44
 Mokyr, Joel 109, 148, 160
 Molander, Per 215, 228f
 moms 273, 285, 287, 289, 293
 monopol 65, 96, 126, 132, 137, 160, 173, 176, 196, 266
 Morse, Samuel 106
 multifiberavtal (MFA) 269
 multikulturellt samhälle 283
 Murray, James M. 92f
 Musil, Robert 117, 231
 muslimer 129
 myntväxling 83

 Napoleon 26
 Napoleonkrigen 34, 99
 National Bureau of Economic Research (NBER) 44, 176
 nationalekonomi 11, 21f, 25ff, 30f, 38, 40ff, 141, 145, 163, 175f, 189, 202, 214f, 228, 234, 240f, 244, 251, 254f, 279, 287, 298
 nationalförmögenhet 42
 nationalinkomst 39, 42, 141, 159, 200
 nationalräkenskaper 208, 216f, 219, 232, 237
 nationalstat 198ff
 nattväktarstat 191, 229
 navigationsakt 103f
 Nazityskland 205
 Nederländerna 17, 36, 66, 74, 76, 79, 80, 86, 88, 94–97, 99, 103, 117, 138, 160, 163ff, 177, 201, 207, 245, 260, 275, 278

- Needham, Joseph 65ff
 Newcomen, Thomas 17, 105
New Deal 190
 New England 154
 Newton, Isaac 40
 New York 115
 Nicholson, John 36
 Niger 167
 Nigeria 242, 251
 Niskanen, William A. 192
 Nobel, Ludvig 84, 169
 Nobel, Robert 84, 169
 Nordafrika 59, 84
 Nordamerika 56, 70, 102f, 109, 121, 143, 145, 202, 205
 (de) nordamerikanska kolonierna 154, 188, 202, 204
 Norden 275ff
 Nordeuropa 75, 84, 171
 Nordhaus, William D. 47, 238
 Norditalien 79f, 86, 89, 103, 160, 177, 198, 256, 260
 Nordkorea 125, 237
 Nordsjön 80, 87, 93
 Nordtyskland 86
 Nordvästeuropa 119
 Norge 88, 118f, 121, 124, 205f, 222, 275f
 North, Douglas C. 138, 161, 163, 165, 172f, 175f
 van Note, Jeff 231
 Novgorod 80, 82, 86
 Nurkse, Ragnar 145
 Nya världen 64, 117–120, 146, 201
 Nya Zeeland 46, 56, 70, 102, 107, 120, 134, 143, 167, 201, 205f, 275f
 näringsfrihet 21, 105
 näringspolitik 79
 nätverk 34
 nödhjälpslagstiftning 188
 OECD 47, 49, 107, 120f, 123–127, 130f, 134, 136, 138, 143, 167, 181, 190, 206, 209, 212ff, 216, 218–221, 226, 228, 232, 234f, 237, 240, 243, 246f, 250–254, 262, 268, 270, 275f, 279f, 290, 293f
 offentliga intäkter 211
 offentliga utgifter 45, 130, 135, 201, 205, 207, 209, 214f, 232, 234, 279, 288
 offentlig förvaltning 205
 offentlig konsumtion 135, 206f, 209, 212ff, 217, 221, 232, 280
 offentlig sektor 125ff, 139, 181, 183f, 191, 200, 205ff, 209f, 212f, 215–218, 221, 233, 271, 279, 281, 288, 292
 offentlig verksamhet 192, 219, 221, 285
 Ohlsson, Henry 211
 Okun, Arthur 171, 175
 oligopol 132f, 240
 oljekris 49, 120, 156f, 192, 218, 234f, 253
 Olson Jr., Mancur 153, 158ff, 250, 264ff
 omfördelningspolitik 229
 omsättningsskatt 72, 194, 198, 277, 285
 Oren, Michael 251
 organiserad brottslighet 173, 281
 (den) osynliga handen 16, 186
 Oxford 111
 Palm, Göran 282
 Palme, Olof 283
 Paris 77, 91, 104f, 171
 Parsons, Charles A. 106
 Pasteur, Louis 110
 patologisk vetenskap 123
Pax romana 195
 penningväsen 71
 Pennsylvania 150
 pension 201, 203, 205, 218f, 222, 238f, 243ff, 290
 pensionsålder 239
 Perez, Carlota 148
 Peru 166
 pest 91
 Peter den store 97
 Petty, Sir William 14, 187f, 257
 pictister 150
 Pisa 77, 83
 planekonomi 48, 251, 254f
 pluralism 74
 Polen 168, 278
 Polo, Marco 64, 81
 Pomeranz, Kenneth 101
 Portugal 80, 118, 162, 206f, 290
 Post Office Act 113
 postväsende 113
 presbyterianer 152
 Preussen 202
 prisstabilitet 46
 Pritchett, Lant 176
 produktion 31, 33ff, 38, 56, 65, 70, 212, 214, 237, 249, 260
 produktionsfaktor 23, 39, 50f, 53, 91, 125, 247
 produktionsflöde 50
 produktivitet 11, 13f, 19, 36, 40, 46, 49, 69f, 92f, 107, 123, 126, 131f, 136, 149, 159, 164, 184, 192, 208f, 216, 232f, 240, 250, 256, 279f, 283, 287f
 produktivitetens utveckling 76, 191, 217, 252, 287
 produktivitetens ökning 75, 149, 219, 233, 263
 produktivkraft 33
 produktutveckling 252
 progressivitet 283f
 protestanter 129, 150–154, 169
 Provins 83
public choice-skolan 192
 Pulitzer, Joseph 100
 Putnam, Robert D. 32, 169
 Ram, Rati 210
 Ramses III 193
 reavinstskatt 225, 296
 Rebelo, Sergio 215
recovery rate 275
 reformationen 153

- regionalstöd 127, 159
 regleringar 160, 174, 219f, 232
 regressionsanalys 216
 regressivitet 280
regulatory capture 271
 rekordåren 178, 218, 264
 Renelt, David 129, 136, 212, 246
 Renstig, Monica 299
 representation 278
 resursallokering 136
 Reval 80, 86
 Ricardo, David 20, 24, 26–31, 34f, 41, 188, 202, 248, 296f

 riskkapital 178
 de Robespierre, Maximilien 18
 Robinson, James A. 144
 Rodger, N.A.M. 177
 Rodrik, Dani 128, 177
 Rom 59, 193
 romarriket 57ff, 62, 74f, 143, 170, 195, 257
 Romavtalet 263
 Romer, David 125
 Romer, Paul M. 130
 romersk rätt 61, 68, 82, 195
 Roodman, David M. 269
 Roosevelt, Franklin D. 190
 Rosenberg, Nathan 112
 Rostow, W.W. 44, 48, 52, 128
 Rousseau, Jean-Jacques 18
 Royal Society of London 109
 Rubinson, Richard 211
 Rumänien 278
 Russek, Frank S. 214
 Ryssland 104, 118, 200, 223, 277
 ränta 85f, 97, 165, 285
 rättsordning 20, 79, 95, 130, 170
 rättssystem 60, 130
 rättsväsen 68, 71, 74, 126, 129, 138f, 166, 172, 212, 280f

 Sachs, Jeffrey D. 144
 Sala-i-Martin, Xavier 129, 136, 139, 212, 246
 Salisbury, Robert 106
 Salomon Brothers 122
 samhällsmoral 97, 221f
 Samuelson, Paul 43, 47, 49, 251
 Sandmark, Hélène 299
 Sapir, Andre 276
 Saudiarabien 167, 276
 Say, Jean-Baptiste 22–27, 30, 32, 188, 253
 Says lag 22, 45
 Scarpetta, Stefano 252
 Scharp, Anders 282
 Schelling, Thomas 172
 Schleifer, Andrei 176
 von Schmoller, Gustav 163, 189f
 Schneider, Friedrich 290
 Schofield, R.S. 91
 Schröder, Gerhard 263
 Schuknecht, Ludger 205, 215
 Schumpeter, Joseph 13, 43, 45, 147f, 153, 173, 231, 259
 Schweiz 99, 119, 121, 125, 190, 205f, 221, 242, 247
 schweiziska edsförbundet 79
 Science Policy Research Unit (SPRU) 147ff
 Seaman, Elisabeth 100
 sedvanerätt 83
 sekularism 156
 Semmelweis, Ignaz 110
 Senior, Nassau 27
 Serbien 167, 277
 servicetrappan 275
 Setubal 88
 sharia-lagen 256
 Sheehy, E.J. 213, 215
 Sicilien 59
 SIDA 145
 Sierra Leone 167
 Simons, Henry 157
 Singapore 249, 275f
 Singer 166
 de Sismondi, Simonde 189

 sjukersättning 273
 sjukförsäkring 202
 sjukvård 126, 201, 214, 216f, 219, 221, 233, 280f
 självförsörjning 74, 190, 198, 273
 skadestånd 220, 258
 skalekonomier 166
 Skandinavien 99, 109, 201, 205, 212, 222, 241
 Skanör 87
 skatteavdrag 159, 278
 skattebefrielse 288
 Skattebetalarnas förening 227, 274, 295f
 skatteklilar 221, 279
 skattekvot 284
 skattelagstiftning 138f, 176
 skatteplanering 279, 288
 skatter 20, 24, 45, 59, 61, 71f, 87, 126, 134, 139, 160, 165, 184f, 187f, 190f, 195f, 198ff, 208, 212, 214ff, 221–230, 232, 240f, 253, 283f, 288, 296
 skattereform 223, 230, 278, 284
 skattesystem 222–227, 277f, 280, 285–288, 291
 skattetryck 135, 214ff, 226, 240, 278, 287
 Skatteverket 224, 294
 skeppsbyggnad 65
 Skinner, Jonathan 209
 skolväsende 281
 skrivmaskin 115
 skråväsende 15–18, 20, 83f, 86, 95f, 160, 173, 198, 266
 skuggeekonomi 290
 Skåne 80, 88, 90
 slavar 58, 194
 slavhandel 146
 Slemrod, Joel 215
 Slovakien 168, 277
 Slovenien 167
 Smith, Adam 11, 13f, 16–21, 24, 26, 29, 32, 35, 38, 41, 125f, 162, 169, 176, 184, 186ff, 223, 226, 231, 254
 Smith, David 209

- snedvridningseffekten 225
 sociala avgifter 208
 socialbidragstagare 298
 Socialdepartementet 298
 socialförsäkring 205, 211,
 222, 233f, 278, 291
 socialhjälp 205
 socialism 175
 social marknadsekono-
 mi 190
 social mobilitet 58
 socialpolitik 204
 socialt kapital 32
 socialvård 201
société immobilière 92
 Solow, Robert 49, 51ff, 123,
 125, 130, 145
 Solows restpost 52f, 123,
 129
 Solvay-processen 174
 Sombart, Werner 151
 de Soto, Hernando 166f,
 220
 Sovjetunionen 47f, 66,
 142, 250f
 Spanien 76, 79, 82, 85f,
 118, 162, 164f, 178, 194,
 206, 274, 290
 sparande 14, 19, 51ff, 128,
 145, 213, 249
 sparsamhet 15, 151, 153, 155
 Sputnik 111
 spårbundenhet 174
 stabiliseringspolitik 189,
 206, 231
 stadsstater 57, 155, 160, 194
 stagflation 49, 156, 158,
 192, 218
 stagnation 98, 156, 239,
 241, 264, 288
 stationär ekonomi 26,
 38, 40
 statistik 115
 Statistiska centralbyrån
 294
 Steensgaard, Niels 200
 Steiner, Peter O. 48
 Stenius, Yrsa 282f
 Stigler, George 271
 Stiglitz, Joseph 227
 Storbritannien (se även
 England) 46, 69, 99,
 101f, 104f, 109, 114, 118–
 121, 152, 174, 178f, 201,
 212, 260f, 275
 stordriftsfördelar 163, 240
 straffavgifter 220
 strukturomvandling 24
 Stuart, Charles 209
 Ståhl, Ingemar 157
 stålindustri 111
 subventioner 132, 159, 190,
 201, 203, 265f
 Sudan 125
 sudosclerosis 157
 Sugden, Robert 172
 Sumerkulturen 193
 Sun Ch'eng-tsung 55
 Sungperioden 62, 64
 (den) svarta marknaden
 127f, 290
 svart arbetskraft 173
 svartjobb 184, 222, 225,
 290
 Sverige 46, 52, 87f, 101,
 105, 119, 121f, 134, 143,
 145, 168, 172, 184, 205ff,
 212f, 216, 221–227, 234,
 243ff, 248f, 253, 257,
 267f, 271, 274–283, 286,
 288, 291, 294, 298
 Sydafrika 46
 Sydamerika 143
 Sydeuropa 171, 216
 Sydkorea 249
 Sydtykland 80, 160
 Sydösteuropa 118f
 Sylwan, Peter 252
 Syrien 142, 168
 sysselsättning 46, 49, 91,
 189ff, 213, 287, 290f
 sysselsättningspolitik 244
 säkerhet 237, 246
 särintressen 157, 159, 259,
 265, 271ff, 281
 särprivilegier 267
 take off-modellen 52, 70
 Taiwan 139, 167f, 249, 275f
 T'angperioden 62, 64
 Tanzi, Vito 205, 215
 Taras 58
 Tchad 167
 tekniska förbättringar 16
 tekoindustri 267ff
 tekorestriktioner 274
 telefon 115
 telegrafsystem 114
 telegram 114
 telekommunikationstekno-
 logi 149
 Telford, Thomas 111
 Temple, Jonathan 13
 TEMPO-projektet 149
 textilindustri 34, 90, 92,
 99, 105, 248, 267, 297
 Thailand 143, 167
 Thomas, Robert P. 163, 165
 thomasprocessen 111
 Thurn und Taxis 113
 Thurow, Lester 48
 tigerekonomier 51, 128,
 131, 139, 142, 249, 276
 tillgreppsbrottslighet 237
 tillverkningsindustri 36,
 39, 102, 107, 112, 181,
 191, 250, 262
 tillväxt 11ff, 16, 29f, 32–35,
 38ff, 43, 45–53, 56ff, 61,
 67, 70f, 89, 91, 94, 100,
 107, 111, 118–122, 124ff,
 128–133, 135f, 138f, 147,
 152, 159ff, 163, 165, 177f,
 184, 192, 207–213, 215f,
 218f, 226, 231f, 234f,
 237–240, 242, 244–256,
 262, 264f, 271, 278f,
 281, 288
 tillväxtteori 15, 20, 22f, 38
 tionde 196, 198
 Tjeckien 278
 Tjeckoslovakien 121
 tjänstesektor 107, 172, 181,
 183
 Tobin, James 191, 238, 257
 de Tocqueville, Alexis 261
 Topik, Steven 101
 transaktionskostnader 34,
 58, 94, 132, 139, 161ff,
 165, 167–172, 174, 176,
 208, 214, 220, 223, 232,
 234, 240, 277–280, 289
 transfereringar 135, 197,

- 206, 209, 212–216, 218, 280f, 285
- transitekonomi 96
- transportindustri 181
- transportkostnader 104
- transportsystem 93f, 126
- tröfälsrotation 75
- triangelhandeln 145
- Troyes 83
- trygghet 170, 191, 205, 222
- trygghetsförsäkring 190
- trygghetsystem 218, 254
- tullar 104, 194, 198, 223, 265, 270, 274, 278
- Tulloch, Gordon 192, 210
- Tunisien 167
- turism 246
- Turkiet 86, 269
- tvistlösning 32, 138, 176, 276
- Tyrus 77
- Tyska orden 88
- Tyskland 86, 94, 99, 109, 118f, 156, 160, 202, 205, 212, 239, 264
- Täbriz 72
- Ukraina 167, 277
- underkonsumtion 22
- underskottsavdrag 286
- Ungern 263
- uppfinningar 34, 66, 93, 148, 250, 255
- upplevelseindustri 246
- USA (se även Förenta staterna) 47, 52
- utbildning 39, 124–128, 130f, 134, 136, 139, 155, 166, 174, 189, 198, 201–204, 211, 214, 216, 222, 233, 245ff, 252f, 258f, 261, 282
- utbildningspremie 226
- utvecklingsländer 44, 125, 145, 166f, 172, 176, 208, 232, 250f, 254f, 275, 277
- Wagner, Adolph 189f
- Valdemar Atterdag 87
- Wales 201
- Wall, Anders 283
- Wallich, Henry C. 48
- Walter, Fritz 263
- valutamarknad 178
- Wankdorfstadion 263
- vardagsbrottslighet 281
- varvsindustri 190, 267, 269
- Watt, James 17, 36, 105, 110
- vattenkvarnar 81, 90, 93
- Weber, Max 84, 150–153, 155, 204, 259, 264
- Weil, David 125
- Venedig 66, 71–74, 77f, 81, 138, 256, 260
- Venezuela 242
- Verein für Sozialpolitik 189
- Vergilius 59
- Verket för näringslivsutveckling 224
- Verne, Jules 100
- Werner, Lars 282
- Wesley, John 151
- wesleyaner 152
- Vespasianus 60
- westfaliska freden 94
- Wickman, Kurt 157
- Wicksell, Knut 123
- Widmaier, Ulrich 157
- Wien 270
- Vietnam 64
- Williamson, Oliver 175
- vinst 150, 256, 259, 261, 269
- Visby 87
- Wirtschaftswunder 263
- Vitryssland 167
- Witsen, Nicolaes 97
- Wittfogel, Karl August 192
- Vives, Vincens 164
- Woude, Art van der 95
- de Vries, Jan 70, 95
- Wrigley, E.A. 91
- välfärd 126, 130, 145, 191, 215, 218f, 227f, 235, 237f, 269, 281, 284, 296
- välfärdsstater 156, 158, 199, 203, 208, 212, 274, 280, 298
- välfärdsförlust 225
- välgörenhet 197f, 297
- välstånd 18, 20, 27f, 33ff, 58, 71, 98, 138, 254, 264
- värdestegringskatt 225
- Världsbanken 136, 167, 220, 275 f
- världsekonomin 42
- Världshandelsorganisationen (WTO) 274
- världsmarknad 102, 125, 136, 250, 269
- Västafrika 145f
- Västeuropa 56, 69ff, 78, 81, 90f, 95, 121f, 201, 205, 257
- Västindien 145
- Västtyskland 46, 190, 262f
- växel 84f
- växelbruk 76, 91
- växelkurs 122, 129, 177f, 263
- Young, Alwyn 249
- yrkesskadeförsäkring 202
- Yuanperioden 64, 81
- åderförkalkningsteorin 161
- ålderspension 202
- åldringvård 214, 216
- ångmaskinen 17, 105, 110f, 179, 248
- ångturbin 106
- återförening 264
- återvinningsgrad 275
- äganderätt 95, 138, 161f, 164ff, 170, 175f, 256, 276
- öppenhet 137
- Öresund 87f
- Österrike 206f, 281f
- Österrike-Ungern 99
- österrikiska skolan 43
- Östersjön 80, 82, 87f, 95
- Östeuropa 118, 223
- Östtyskland 250
- överflödskonsumtion 237
- överflödssamhälle 12
- överskottsproduktion 23

Bland dagens forskare finns ett starkt intresse för tillväxtfrågor, vilket lett till en uppsjö av teoretiska ansatser och försök att empiriskt pröva hypoteser. Redan de klassiska ekonomerna ägnade betydande tankekraft åt att analysera varför produktionen växte och hur resultatet fördelades. Den historiska utvecklingen visar en rik provkarta på ekonomier som utvecklats mer eller mindre bra.

Lars Anell analyserar och värderar de tillväxtpåverkande faktorerna i ett historiskt perspektiv. Ambitionen är att visa vilka krafter som otvetydigt bidrar till eller förhindrar ekonomisk tillväxt. I en text som är befriad från ekonomisk jargong men överflödande rik på konkreta exempel och roande anekdotiskt material vaskar han fram faktorer som med stor sannolikhet kan ligga till grund för en klok ekonomisk politik – och finner samtidigt att ett antal politiska sanningar saknar empiriskt fotfäste.

Lars Anell studerade vid Handelshögskolan och Stockholms universitet innan han inledde sin yrkeskarriär vid Finansdepartementet. Därefter har han bland annat arbetat som ambassadör i Genève och Bryssel. Åren 1994–2001 tillhörde han Volvos koncernledning.

ISBN 91-85355-66-6

9 789185 355662